

Б. Я. ПАНАСЮК

Я – ЕКОНОМІСТ

Київ

АГРАРНА НАУКА

2005

УДК 338.43(477)(066)

ББК 65.32г (4 Укр)

Пан 16

Б.Я. Панасюк

Я — економіст. – К.: Аграрна наука, 2005. – 400 с.

У виданні відображено наукову, педагогічну, практичну, управлінську і громадську діяльність Б.Я. Панасюка — академіка Української академії аграрних наук, відомого своїми роботами в галузях макроекономіки, управління, державного регулювання, прогнозування та планування, аналізу, структурних зрушень економіки й її окремих галузей.

Автором змальовуються його час і люди, з якими зустрічався і співпрацював у різні роки.

Розрахована на вчених і практиків АПК, студентів вищих та середніх аграрних учбових закладів, аспірантів, докторантів а також — на широкий круг читачів.

*Літературний редактор
заслужений журналіст України*

А. Г. Веретьохін

ISBN 966-540-141-6

© Б.Я. Панасюк, 2005

Сповідь на обрану тему

Виклад матеріалу, який пропонується читачеві, відрізняється від прийнятих традиційних форм, коли автор розповідає про сторонню особу, вважаючи, що знає її як себе. Утім, як і тих, хто в оточенні головного героя розповіді. В даному випадку героєм книги є її автор. Учений, академік. Він знає своїх колег та наукове середовище із зрозумілих йому першоджерел життя, вчинків, здобутків. Тому ця розповідь не буде такою, яку можна порівняти з дистильованою водою: на вигляд все як треба, а смаку ніякого.

Відчуваю, що дехто з читачів, ознайомлюючись із моїм словесним автопортретом, може пригадати Біблію, в якій стверджується: “Пусть хвалит тебе другою, а не уста твої, — чужою, а не язик твой”.¹ Щоб не суперечити цим

вимогам,

я в міру своєї самокритичної свідомості намагатимусь писати правду і тільки правду. А там, де важко чи неможливо дотриматися цього принципу, то краще змовчу, залишивши змогу висловити свою думку тому, хто захоче. Складність

такої ситуації полягає в тому, що моє покоління, виховане ще в душі несприйняття висловлених власних думок в оголеному вигляді перед читацькою аудиторією, трохи з огляданням оповідає про себе.

Перед читачем постають лише окремі фрагменти з дитинства, шкільної пори, з інших часів, що подарували мені товаришів, добрих людей, вдачу, досягнення. Водночас “допомогли” розпізнати ворогів, вберегти мене від заздрощів, поразки на тернистому шляху в державній, фінансово-банківській, науковій і викладацькій діяльності. Минуле кожної людини — це частинка історії нації і життєва виручка кожного. Скільки б важливого і знаменитого людина не здійснила, її найважливішим досягненням є власний результат,

¹ Біблія. Притча 27(2).

невід'ємний від умов, часу, специфіки суспільного розвитку. Тому знання про індивідуума дають можливість пізнати характер і основні риси цілого покоління.

Тієї скрути, якої зазнали мої ровесники, ніхто ще не осягнув у своїх думках, а вона для одного покоління виявилася занадто обтяжливою, адже ми відчули наслідки голодування наших батьків 1932 – 1933 рр., побачили страшену війну

1941 – 1945 рр., післявоєнну розруху і відбудову. Пережили важкий і голодний 1947 р. Розгубленість, непевність у низах, яких лихоманили боротьба за владу і постійні реорганізації

у вищому ешелоні державної влади після зникнення з політичної арени вождів махрового тоталітаризму, повний розвал колишньої Російської імперії. Через усі ці соціальні провалля довелося пройти моєму поколінню. Більшість його представників корінням вросла в ту систему і в ту імперію. А коли вирвали таких моїх ровесників із звичного соціально-політичного ґрунту, то вони стали відчувати себе рибами, викинутими з води на пісок. Бачити і відчувати це страшно, але ще страшніше те, що для більшості із нас немає ніякого порятунку.

Я розповім про свій тернистий і водночас певною мірою щасливий шлях державного службовця, який поєднав обов'язки чиновника з науковою діяльністю на рівні, що не поступався діяльності вчених в інститутах та університетах. Думаю, це сталося тому, що моя робота (не без відомих власних дій) набувала характеру наукового дослідження. Я був, мабуть, єдиним чиновником Міністерства сільського господарства України, якому офіційно дозволили навчатися в аспірантурі й одержувати додаткову відпустку для наукової роботи. Цей факт у далекому 1964 р. важив багато. Як мені стало відомо, тоді мій приклад спонукав ряд інших спеціалістів-аграрників займатися науковою діяльністю, хоча і не так відкрито. Не можна не згадати і про те, що мені пощастило потрапити до тієї трійки спеціалістів, які захистили докторську дисертацію у Держплані України за всю історію його існування. Доля, як

бачимо, сприяла мені у науковій діяльності. В управлінській діяльності, навпаки, адже такі, як я, були завжди в тій чи іншій опозиції до начальства, а це не подобається вищому за рангом.

При написанні кандидатської і докторської дисертацій я не використовував друковані праці з колективним авторством, хоч це тоді вже мало місце в наукових установах, а згодом така практика стала мало не правилом. Мої опубліковані роботи були здебільшого за одним підписом. Другий автор міг з'явитися винятково за моєю ініціативою, коли, на мою думку, так було краще. Дослідження моїх двох дисертацій стосувалися тематики моєї практичної роботи, вони поглиблювали теоретичні і практичні знання в близьких для мене галузях. Працюючи начальником відділу економічного аналізу, собівартості і цін у Міністерстві сільського господарства України, я міг обрати для кандидатської дисертації досить актуальну тему. Перекоаний, що питання рентабельності виробництва молока, диференціації його ціни за природними зонами України, зниження собівартості цієї продукції були на той час (і нині теж!) найактуальнішими.

У Держплані України я займався розробкою перспективних планів. Водночас писав докторську дисертацію про вдосконалення прогнозування, довго- і короткострокового планування в умовах ринкових відносин. Це дало можливість українській владі одержати актуальні наукові розробки одразу після здобуття незалежності України і входження її до ринкової економіки. Уже не моя провина в тому, що мої закінчені розробки, як, до речі, і багатьох інших вчених, не були використані повною мірою владою незалежної держави.

Моя практична і наукова діяльність припала на складний період відбудови економіки України після війни 1941 – 1945 рр. та структуризації суспільства в умовах будівництва надуманого комунізму і формування єдиної нації навколо російського народу під назвою “радянський народ”. Все це не стало реальністю, пішло в небуття. Розпочався практичний, а подекуди і теоретичний пошук переобладнання механізму машини, яка довгий час рухалась з потугами в директивній економіці. Після 1991 р. цю машину розібрали, намагаючись створити із

старих деталей іншу, яка б утвердилася в економіці, побудованій на ринкових відносинах. Придумували багато чого, навантажували цю машину різними штучними пристроями, але основного механізму, який би запустив її і рушив уперед за нових умов, так і не знайшли. Ось за цієї ситуації довелося працювати і творити. Такою виявилася доля всього мого покоління, якому випало пройти шлях від важкої епохи комуністичного експерименту в одній, окремо взятій країні, до будівництва на цій зруйнованій базі нового суспільного ладу. Капіталістичного.

Хронологія життєвого і наукового шляху Броніслава Яковича ПАНАСЮКА

Народився 10 березня 1935 р. у селі Лозна Уланівського (нині — Хмільницького) району на Вінниччині у селянській родині. На все життя постійним місцем проживання та трудової діяльності став Київ. Склад сім'ї: мати — Панасюк Зінаїда Харитонівна, у 2004 р. їй виповнилося 90 років, син — Панасюк Олег, має вищу економічну освіту, дружина — Тукалевська Неля Іванівна, науковий співробітник Інституту кібернетики ім. Глушкова, кандидат наук.

Основні етапи науково-педагогічної та трудової діяльності

1954 – 1958 — навчання у Київському фінансово-економічному університеті (нині — Київський національний економічний університет);

1958 — інспектор Смілянського пункту Сільськогосподарського банку Черкаської області, старший інспектор Черкаської обласної контори Сільськогосподарського банку;

1958 – 1959 — уповноважений Корсунь-Шевченківського пункту Сільськогосподарського банку Черкаської області;

1959 – 1962 — викладач Горохівського сільськогосподарського технікуму Волинської області;

1962 – 1979 — економіст, старший економіст, головний економіст, начальник відділу Міністерства сільського господарства України;

1969 – 1971 — заочне навчання в аспірантурі;

1979 – 1996 — начальник підвідділу перспективного планування, заступник начальника відділу прогнозів соціально-економічного розвитку Держплану України, а пізніше — Міністерства економіки України;

1996 – 2000 — заступник завідувача відділу аналізу та прогнозування соціально-економічного розвитку Служби Прем'єр-міністра України;

з 1985 — член спеціалізованої ради із захисту докторських та кандидатських дисертацій в НДЕІ Мінекономіки України; доцент, професор кафедри макроекономіки та державного управління Київського національного економічного університету, член спеціалізованої ради університету із захисту докторських та кандидатських дисертацій;

1991 – 2003 — завідувач відділу журналу “Економіка України”;

1991 — доктор економічних наук;

1993 — професор;

1997 — заслужений економіст України;

2002 — академік УААН.

Основні наукові праці: понад 111 публікацій, з них 85 — наукового і 8 — навчально-методичного характеру, а також більше 15 публіцистичних статей.

Основні праці:

· **монографії:** “Економіка виробництва молока” (К.: Урожай, 1976); “Планування: становлення і розвиток” (К.: Наукова думка, 1990); “Впровадження методів прогнозування і планування в умовах ринкової економіки” (К.: Глобус, 1995); “Макроекономічні показники і пропорції (у книзі “Економіка України”. Огляд економіки України за 1990 – 1994 рр. – Т. I. – 1996); “Методологія, цілі, принципи і функції державного регулювання економіки” (у книзі “Економіка України”, Макроекономічна політика, прогнозування і державне регулювання економіки. – Т. III. – 1996); “Прогнозування та регулювання розвитку економіки” (К.: Поліграфкнига, 1998); “Економічна політика в Україні наприкінці ХХ століття” (К.: Новий друк, 2002); “Вибрані твори” (Т. I, К.: ДОД ІАЕ УААН, 2003);

· **брошури:** “Фінансове забезпечення розвитку сільського господарства України” (ІАЕ УААН, 2000); “Державне регулювання економікою” (ІАЕ УААН, 2001);

· здійснено **наукове редагування** робіт: Ф. Ярошенка: “Сучасні світові тенденції розвитку птахівництва” (К.: Новий друк, 2003 і “Птахівництво України: стан, проблеми та перспективи розвитку” (К.: Аграрна наука, 2003);

· **методики:** “Методика визначення і аналізу показників ефективності виробництва в колгоспах” (у співавт., К.: Урожай, 1973); “Методичні рекомендації до розробки комплексних планів економічного і соціального розвитку України” (у співавт., затверджено постановою Держплану від 10. 03. 1990 р.); “Методика обчислення фондоємності сільськогосподарської продукції в колгоспах і радгоспах” (у співавт., К.: Урожай, 1974); “Організація внутрігосподарського розрахунку в колгоспах, міжгосподарських підприємствах і виробничих об’єднаннях” (Довідник з планування сільськогосподарського виробництва, у співавт., К.: Урожай);

· **статті:** “До питання закупівельних цін на молоко в поліських колгоспах України” (Зб. “Рентабельність сільськогосподарського виробництва і ціноутворення”, 1968); “Державне регулювання економіки” (Журн. “Економіка

України”. – 1994); “Реалізація економічної політики держави в плані на 1995 рік” (Журн. “Економіка України”. – 1994 р. – № 11); “Концептуальні основи економічного прогнозування і планування” (Журн. “Економіка України”. – 1996); “Філософія системи державного управління економікою” (Журн. “Розбудова держави”. – 1997 р. – № 9); “Концепція побудови соціально-ринкової економіки” (Журн. “Банківська справа”. – 1999. – № 1); “Економічне прогнозування та планування — важливий механізм соціально-економічного розвитку країни” (Журн. “Фінансові ризики”. – 1999. – № 1); “Економічна політика з’єднання галузей АПК” (Журн. “Економіка України”. – 2001. – № 5); “Підсумки прогнозів динаміки ВВП на 1995 – 2000 рр.” (Журн. “Науково-технічна інформація”. – 2001. – № 1 – 2); “Податковий кодекс — барометр становища в суспільстві” (Журн. “Економіка України”. – 2002. – № 12); “Природні процеси і суспільство” (Журн. “Економіка України”. – 2003. – № 4, 5); “Стагнаційні процеси на селі (історичний аспект)” (Журн. “Вісник аграрної науки”. – Листопад 2003. – № 11); “Необхідність структурних змін в АПК” (Журн. “Вісник аграрної науки”. – Березень 2004. – № 3).

Напрями і результати наукової діяльності

Наукові розробки та їхні результати можна сформуванати в окремі блоки, серед яких доцільно виділити лише окремі, найбільш вагомні, що окреслюються в самостійні напрями.

· **Методологічні, методичні і практичні основи внутрігосподарського розрахунку в сільськогосподарських підприємствах.** Досліджено і практично апробовано методологічні, методичні основи ведення

внутрігосподарського розрахунку. Для реалізації цієї методології було розроблено, централізовано виготовлено та надіслано усім колгоспам і радгоспам країни спеціальні розрахункові чеки, а також форми госпрозрахункових завдань для внутрігосподарських підрозділів. Цими формами передбачалася можливість здійснення розрахунків щодо виконання таких завдань з одночасним проведенням аналізу позитивних чи негативних результатів і визначенням оплати праці та заохочення працівників кожного виробничого підрозділу.

Ці наукові розробки було викладено в статті “Внутрихозяйственный расчёт в колхозах Украины” (Журн. “Экономика сельского хозяйства”. – 1972. – № 1); окремим розділом “Організація внутрігосподарського розрахунку в колгоспах, міжгосподарських підприємствах і виробничих об’єднаннях” (у “Довіднику по плануванню сільськогосподарського виробництва”. – К.: Урожай, 1980) інших працях.

· Досліджено і науково обґрунтовано диференціацію закупівельних цін відповідно до зональних особливостей регіонів, у яких виробляється тваринницька продукція, зокрема молоко і продукти його переробки. Результати наукових досліджень не втратили свого значення і в умовах ринкових відносин, особливо в плані підготовки до вступу в Європейський Союз, де такі проблеми існують і водночас розв’язуються. Наукові дослідження й їхні результати розглядаються в кандидатській дисертації “Рентабельність виробництва молока і шляхи її підвищення”, захищеній у 1971 р.; у статтях “До питання закупівельних цін на молоко в поліських колгоспах України” (Зб. “Рентабельність сільськогосподарського виробництва і ціноутворення”. – 1968); “Собівартість продуктів тваринництва в колгоспах республіки” (“Сільськогосподарська інформація”. – 1970. – № 1); “Закупочные цены и специализация” (Журн. “Экономика сельского хозяйства”. – 1973. – № 7); у монографії “Економіка виробництва молока” (К.: Урожай, 1976).

· Сформовано механізм макроекономічного прогнозування і планово-економічного регулювання в умовах ринкової економіки, який у сукупності

ґрунтується на науково-теоретичних положеннях методології, методики й організації планування, обґрунтуванні системи регулювання для умов перехідного періоду до ринкових відносин, а також визначено напрями формування основ індикативного планування. Розрахунки прогнозів динаміки ВВП на основі розробленої моделі виявилися досить наближеними до реальних результатів у 1995 – 2000 рр. Залишилося ще перевірити достовірність прогнозів динаміки ВВП на 2005, 2010 і 2015 рр., які також опубліковано у 1996 р. Подаються методологічне і методичне визначення та механізм застосування державного регулювання, прогнозування, індикативного планування в умовах ринкових відносин. Теорія і практика в рамках розв’язання цих проблем на макроекономічному рівні обґрунтовується в наукових працях — докторській дисертації, захищеній у 1991 р. “Народногосподарське планування в умовах ринкової економіки”; монографії “Планування: становлення і розвиток” (К.: Наукова думка, 1990); монографії “Прогнозування та регулювання розвитку економіки” (К.: Поліграфкнига, 1998); “Вопросы теории и практики народнохозяйственного планирования” (У кн. “Организация и планирование отраслей народного хозяйства”. – К.: Вища шк., 1989. – Вып. 95); “Экономические регуляторы как основа народнохозяйственного планирования” (Мат. конф. “Теория и практика перестройки хозяйственного механизма”. Ч. 11. – К.: КІНГ, 1990); “Природні процеси і суспільство” (Журн. “Економіка України”. – 2003. – № 4 – 5) та в інших наукових публікаціях).

· **Досліджено необхідність з’єднання промисловості і сільського господарства в Україні.** Доведено, що розвиток сільського господарства в Україні, як і в інших країнах, не може бути ефективним без з’єднання його з переробною промисловістю і торгівлею. Адже створена додана вартість безпосередньо в сільському господарстві переважно реалізується у переробній промисловості і торгівлі, а це призводить до затухання відтворювальних процесів у галузі сільського господарства. Наукові розробки в публікаціях “Деякі аспекти сучасного розвитку села в умовах його індустріалізації” (Журн. “Економіка Радянської України”. – 1987. – № 9); “Економічна політика

з'єднання галузей АПК” (Журн. “Економіка України”. – 2001. – № 5); Фінансове забезпечення розвитку сільського господарства України (Брошура. – К.: ІАЕ УААН, 2000); “Єдність сільського господарства, харчової промисловості і торгівлі — основа фінансових ресурсів в аграрній сфері економіки” (Зб. “Харчова промисловість України: стан та перспективи”. – К., 2001) та інших.

Ідея з'єднання сільського господарства з промисловістю не нова, вона була висловлена мислителями ХІХ ст. К. Марксом і Ф. Енгельсом, але так і не знайшла достатнього теоретичного і практичного завершення. Практика ж поступово реалізує цю ідею.

· **Досліджено і внесено пропозицію щодо природно-економічного районування, обґрунтовано його роль в територіальному плануванні.** Матеріали досліджень викладено в працях: “Природно-економічне районування і його роль в територіальному плануванні” (Журн. “Економіка Радянської України”. – 1990. – № 7); “Територіальне планування і вдосконалення принципів районування” (Вип. 17. – К.: УкрНДІ НТІ. – 1989); “Природно-економічне районування республіки і його роль в територіальному плануванні” (Журн. “Економіка України”. – 1990. – № 7).

· **Вперше узагальнено і проаналізовано економічну політику, здійснювану владою за роки незалежності (1991-2000).** На конкретних матеріалах і розрахунках дано характеристику соціально-економічним процесам не тільки з негативного боку, але і показано їхні реальні позитивні прояви за важких соціально-економічних процесів. Виклад матеріалу в праці “Економічна політика в Україні наприкінці ХХ століття” (К.: Новий друк. – 2002).

· **Досліджено стійкий взаємозв'язок розвитку суспільства і природничих процесів.** Наукові дослідження з проблематики подаються у працях: “Основи ідеології суспільного життя” (Журн. “Економіка України”. – 1999. – № 12); “Вибрані твори” (К.: ДОД ІАЕ, УААН, 2003). Оскільки вказана тематика поки що не вивчена ні з наукової, ні з практичної точок зору і багатьом людям важко

збагнути, що єдність людини і суспільства в цілому із вселенською природою, автор цих рядків продовжує досліджувати це питання.

· **Одержані результати фінансово-кредитних відносин у перехідний до ринкової економіки період.** Необхідність зниження податкового тиску і здешевлення кредитів саме в перехідний період реальних ринкових відносин. Результати досліджень подаються у працях: “Державний бюджет: політичні дискусії та наукові основи” (Журн. “Банківська справа”. – 1995. – № 6); “Податки як дзеркало економічного і політичного стану країни” (Журн. “Банківська справа”. – 1997. – № 5.); “Податковий кодекс — барометр становища в суспільстві” (Журн. “Економіка України”. – 2002. – № 12). Зроблено спробу довести урядовцям, що державне регулювання і використання економічних підойм при цьому справа мистецька, а тому до управління державними справами треба допускати насамперед талановитих фахівців.

· **Наукове обґрунтування реального соціально-економічного стану України напередодні здобуття незалежності.** Матеріали висвітлено у працях: “Україна на шляху до ринку” (Журн. “Інформатика і ринок”. 1993. – № 2); Актуальні проблеми економіки України (К.: Аграрна наука, 2004. – С. 5-37) та в інших публікаціях.

· **Історичний аспект досліджень розвитку економіки і культури.** У процесі дослідження економіки в ретроспективі вдалося виявити: українська економіка і культура мають значно глибші, ніж ми думали, як внутрішні, так і зовнішні культурологічні коріння тисячолітньої давнини. Культурологічна місія українського народу походить з древніх часів, коли технології життєдіяльності людини, започатковані нашими пращурами на території сучасних земель України, розповсюджувалися в інші країни Заходу, Сходу, Півдня і Півночі. Для сучасної України й української нації це є важливим доказом невваженості підходів до нас з боку окремих функціонерів європейських організацій, які відсувають строки вступу нашої країни до ЄС і НАТО на невизначене майбутнє. Україна — європейська держава, з давньою високою культурою, з високим рівнем видатних досягнень у галузях науки і

технологій, якими щедро ділилася і ділиться з сусідами та багатьма європейськими народами.

· **Наукова і практична діяльність щодо адаптації міжнародних стандартів національного рахівництва (СНР) для країн з перехідною економікою, а саме — України.** Наукові дослідження викладено у працях: “Національний продукт: теоретичні основи визначення” (Журн. “Економіка України”. – 1992. – № 8); “Система національних рахунків як модель економічного обороту” (Журн. “Економіка України”. – 1993. – № 1).

Нагороди та відзнаки. За досягнення в розвитку сільського господарства в Україні у 1973 р. автор цих рядків нагороджений орденом “Знак Пошани”. За розробку методики впровадження у виробництво результатів наукових досліджень

з економічних проблем у 1986 р. відзначений бронзовою медаллю ВДНГ СРСР, у 1982 р. — медаллю “В пам’ять 1500-річчя Києва”.

За вагомий особистий внесок у методологію і практику прогнозування, державного регулювання економічних процесів та макроекономічних характеристик національної економіки у 1997 р. Б.Я. Панасюку присвоєно почесне звання заслуженого економіста України.

Методологічні і методичні принципи планування та прогнозування розроблено і викладено ним в опублікованих наукових працях і докторській дисертації ще до 1991 р. Згодом здійснено та опубліковано в наукових виданнях практичний розрахунок динаміки ВВП на 1995-2015 рр., розроблено у 1993 р. за ініціативою Б.Я. Панасюка Державний індикативний план. Ці роботи мали певний резонанс у державних органах і наукових колах економістів.

Взагалі у Б.Я. Панасюка був вибір щодо такої відзнаки. Зваживши на його бажання, відповідні органи могли представити на заслуженого економіста, присвоєння йому почесного звання заслуженого діяча науки і техніки. Проте Б.Я. Панасюк віддав перевагу економістові. Таке рішення своїм корінням уходило ще в часи вибору вищого навчального закладу. Долею Б.Я. Панасюка

став Київський фінансово-економічний інститут, де готували економістів для управління народним господарством країни. Випускник цього закладу Б.Я. Панасюк займав потому високі управлінські пости, на що сподівався, обираючи спеціальність, але своєю працею створював умови для утвердження багатьох управлінців високого рангу, які іноді не знали не тільки азів управління, але й не мали поняття про економіку. Тому відомі постулати про ділового економіста, його аналітичні висновки і пропозиції для вищих управлінських кадрів супроводжували Б.Я. Панасюка протягом всієї його державної служби. За визнанням автора цієї книги відсутність належного руху у його службовій кар'єрі мала пояснення: він завжди висловлював і рекомендував винятково свої погляди на соціально-економічні процеси. Його позиція часто-густо не збігалася з думкою тих, кому адресував рекомендації та оцінки. Це, легко зрозуміти, не надавало йому великої комфортності в оточенні вищих чинів. Напевно, з цієї причини, вважає Б.Я. Панасюк, він не перетворився за багаторічну державну службу у спеца з написання доповідей для керівників різних рівнів. Його завжди вабила творча робота, яка в кінцевому підсумку народжувала ідеї і засоби розв'язання проблем державного масштабу. Такі на рівні відкриття пропозиції здебільшого не сприймалися і замовчувалися можновладцями, але з часом переважно для них відводило належне місце життя.

УКАЗ

Президента України

За вагомий особистий внесок у методологію і практику прогнозування, державного регулювання економічних процесів та макроекономічних характеристик національної економіки присвоїти почесне звання заслуженого економіста України ПАНАСЮКУ Броніславу Яковичу — заступникові

керівника Центру експертних оцінок, аналізу та прогнозування Кабінету Міністрів України, докторові економічних наук, професорові.

м. Київ, 2 липня 1997 року

Президент України

Леонід КУЧМА

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ВИЗНАЧАЛА ДОЛЯ

Дитинство було скупим на властиві дітям радощі, а молодість скривджена відсутністю реальних можливостей для реалізації своїх здібностей і прагнень. Тут я покладався винятково на свої сили, знання та кмітливість. У цьому переконувалися всі, хто зі мною працював і спілкувався.

Народився я 10 березня 1935 р. у с. Лозна Уланівського (нині — Хмільницького) району на Вінниччині.

Батьки також родом з Вінниччини — батько із Іллінецького, а мати з Уланівського районів. Мама (дівоче прізвище Наконечна), Зінаїда Харитонівна, 1914 р. народження, подарувала мені життя у свої 20 років. Батько, Яків Тарасович Панасюк, на рік молодший за маму, був конторським службовцем у новоствореному радгоспі, який уже перед війною розпався. Я мав ще молодшого брата Бориса, а також маю двох сестер — Олену і Галю. Мати починала свою трудову біографію простою працівницею сільського господарства, нею так і залишалася у колгоспі. Після війни кожен з батьків жив своїм життям: трьох дітей виховувала мама, батько ж сплачував аліменти. Отож я став напівсиротою, а такі діти і юнаки дуже вразливі, вони нерідко ламаються від негативного впливу зовнішнього середовища.

Напередодні війни батька призвали на військову службу до морського флоту. Там він дослужився до старшого помічника командира корабля. Війна застала його на Чорному морі. Тут він брав участь в евакуації жителів і майна з Одеси до берегів Кавказу, був поранений, лікувався в госпіталях, втратив частину легенів. Потому тривалий час перебував у м. Ленінграді на лікуванні.

Повернувся Яків Тарасович Панасюк на свою батьківщину в Іллінецький район, де розпочалася його кар'єра як партійного працівника. Від інструктора та завідувача відділу пропаганди Іллінецького райкому Компартії України він доріс спочатку до другого, а невдовзі — до першого секретаря Самгородоцького райкому партії на Вінниччині. Однак батько не мав вищої освіти. Коли я вперше навідався до нього після закінчення дев'ятого класу, то бачив, як він ретельно готувався здавати екзамени для вступу до Вищої партійної школи в м. Києві. Через рік я вступив до Київського фінансово-економічного інституту і розшукав батька, який у той час вже навчався на другому курсі згаданого вище партійного закладу.

Село Лозна. Броніслав Панасюк з мамою Зінаїдою Харитонівною та сестрами Галиною і Оленою. 1953 р.

Яків Тарасович Панасюк — заступник командира корабля на Чорному морі. 1940 р.

Б. Панасюк з сином Олегом. 1983 р.

Закінчивши навчання, батько залишився працювати на Київщині. Як виявилось, назавжди. Спочатку його обрали першим секретарем Тетіївського райкому партії, він був делегатом XXIII з'їзду КПРС і мав певний позитивний імідж у партійних колах. Потому, в період новацій М. Хрущова (в числі яких і створення виробничо-територіальних управлінь із включенням до них не менше трьох адміністративних районів, та перетворенням райкомів партії в парторганізації цих нових господарських органів), Я.Т. Панасюка призначили начальником Тетіївського виробничо-територіального управління.

Я в той час працював на Волині і знаю, що до цих управлінь залучали багато кадрів з виробництва, науки. Зокрема економістів, бухгалтерів, плановиків, викладачів технікумів. Треба визнати, що в той період поживилася виробнича,

селекційна, ветеринарна й економічна робота як на управлінському рівні, так і в колгоспах та радгоспах.

Після зняття М.С. Хрущова виробничо-територіальні управління розформували. Знову повернулися до територіального управління. Секретарі парторганізацій виробничо-територіальних управлінь, які були в кожному районі, очолили відроджені райкоми партії. А мій батько, як і всі інші керівники хрущовського періоду, залишився без звичного першого “партійного” крісла в районі. Деякий час він задовольнявся посадою начальника районного управління сільського господарства у Переяславі-Хмельницькому, а пізніше — у Білій Церкві, де мав власний будинок, в якому мешкала його друга сім'я.

Батько був не задоволений реорганізаціями, які призвели до втрати ним провідних керівних посад районного рівня. Але щось змінити в цій круговерті життя не міг. Він запив, перестав займатися належним чином сільським господарством. Не приховував свого негативного ставлення до втручання в сільськогосподарське виробництво райвиконкомівських посадовців. У 1970 р. на сесії районної Ради народних депутатів при затвердженні його на посаду начальником управління сільського господарства Білоцерківського району батько заявив: “Я не набиваюсь на этот пост. Решайте сами.... Снова идёт реорганизация, управление подчинили теперь райисполкому. Посмотрим ещё, что из этого выйдет”.² Не зважаючи на його великий стаж партійної роботи, таку самотійність в оцінці речей влада йому не могла прощати, бо це сприймалося чиновниками і функціонерами як втручання в кореневу систему партійної політики країни. Йому одразу пригадали, що він проявляє зарозумілість, в останній час став випивати, послабив увагу до справ. Навішали, одне слово, на нього стільки гріхів, скільки потрібно було для того, щоб не затвердити його на посаді, до якої він і не прагнув. Правда, голова райвиконкому Г. Корчевський і перший секретар райкому партії Г. Ткаченко вимагали у нього, як у ті часи практикувалося, визнати допущені ним помилки, покаятися і дати слово. Але

² Известия. – 23 липня. – 1970. – № 172. – С. 3.

він нічого не просив і не схилявся. В радянські часи таку сміливість кваліфікували зарозумілістю, за яку треба було розплачуватися. Так мого батька позбавили можливості працювати там, де він, певен, міг ще принести чимало користі селу.

Сільське господарство надзвичайно складна галузь для кожного суспільства. Апогею ці складності досягають у періоди змін власності на землю та форм господарювання. Різноманітні зміни в українському селі відбувалися настільки часто і глобально, що селяни не встигали перебудувати свій світогляд у ставленні до землі та до нормативів поведінки, визначених державою. Для того щоб писати закони про землю, треба знати і враховувати селянську психологію. І ту, що формується на коріннях історичного почуття земельної власності, і ту, яка протягом століть деформувалася, змінювалася. У більшості селян не було власної землі не тільки в період введеного в Україні кріпацтва, але й після його відміни у 1861 р. По суті, завжди майже все належало поміщикам, у яких наймитували селяни.

І ось на початку ХХ ст. більшовики обіцяють дати землю селянам. Останні їм вірять і їх підтримують. Та поваливши царський режим, революціонери створюють колгоспи, де земля втратила конкретного господаря. Уже в кінці ХХ ст., коли Україна здобула незалежність, її влада вирішила роздати землю всім селянам. Вони ж не мали робочої чи продуктивної худоби, реманенту, техніки, коштів. Знаряддями їхньої праці були переважно сапа і лопата. В усі періоди історії України психологія аграріїв формувалася на повному відчуженні селян від приватної земельної власності. Під час кріпацтва у поміщиків, а за радянської влади у радгоспах і колгоспах, селяни звикали працювати “будь-як”. В усякому разі — значно гірше, ніж на своєму земельному наділі, що біля власного житла. Все це відбивалося на поведінці конкретних селян, які в своїй масі формували економічне становище суспільства.

Батько моєї мами Харитон Гордійович Наконечний пас у панів свиней, іншу живність, був учасником першої світової війни, розпочатої в 1914 р., а після неї,

одружившись, навіть мав невеличкий клаптик землі і пару коней — придане своєї дружини Ярини Зарудної, яка була із сім'ї заможних селян.

До речі, її брат Яким Зарудний також мав дружину не з бідного роду. Батьки Марти Сидорук тримали велику пасіку, а частину великого приміщення для збереження бджіл навіть здавали в оренду на зиму іншим пасічникам. Яким Зарудний, як і його сестра, а моя баба Ярина, не бажали вступати до колгоспу. За це його пограбували: сільські активісти забрали в нього господарське майно, одяг всіх п'яти дочок, домашнє полотно. На щастя, репресії і заслання на каторгу його обминули. Пізніше він навіть прилучився до колгоспної роботи, а наймолодша його дочка Фросина стала у колгоспі передовою ланковою й одержала багато урядових нагород. Проте люди, як би вони не старалися, були приречені на бідне, голодне і безперспективне життя. Звичайно, діти найроботящих батьків знали скромний достаток, досягнутий неймовірно важкою працею.

Обробіток землі і виробництво продукції ніколи не відносили до легких справ. Складно було знайти додаткових робітників на час жнив: безземельні селяни ставили свої жорсткі вимоги щодо умов та оплати праці. При цьому самі нерідко не дотримувалися порядку, на який давали згоду. Скажімо, для людей, запрошених працювати за договірну плату, треба було готувати добрий харч. Коли ж не всі приходили на роботу, то їжа пропадала. А роботодавці з невеликими наділами землі — небагатий народ.

Мабуть, саме важка праця на дрібному клаптику власної землі і величезні, часто не виправдані хлібом насущним клопоти, спонукали діда Харитона, як розповідала мама, одним із перших без нагадування і примусу віддати коней, воза, плуга, культиватора, борони та інший сільськогосподарський реманент колективному господарству, які тільки-но почали організовувати.

Не треба забувати, що мій дід, як і більшість селян, був безземельним від дня народження, не привчений тому до роботи на землі. Все це спонукало його відмовитися від неї, коли трапилася така, з його погляду, слухна нагода. Дідова дружина Ярина, навпаки, вийшла із сім'ї, яка мала з дідів-прадівів власну

землю. Вона категорично висловилася проти того, щоб усе нажите майно віддати колгоспу, житло — під його контору. Жінка будівлі відстояла, а з майном довелося розлучатися. І хоча, не зважаючи на це, більшовики в чомусь підозрювали мого діда, але його не репресували. Він ще працював у колгоспі та радгоспі рільником і бригадиром.

У кінці ХХ ст., коли великі колективні господарства зруйнували нащадки тих, хто їх утворював, таку метаморфозу можна зрозуміти і пояснити. Ще так звані радянські селяни поставлені у незвичні, стресові економічні умови існування вже новою владою, просто не знаходять іншого виходу, ніж зруйнувати і спожити те, що створено в минулому їхніми батьками та дідами. Стадний інстинкт порятунку через знищення властивий був, до речі, і селянським масам у пореволюційні часи. Життя ще раз підтвердило: коли йдеться про реформи, то вони, будучи навіть ідеальними за метою і характером, створюють на шляху реалізації такі умови для населення, які в нього можуть викликати протест і опір. У такому разі не слід будь-кого або будь-що звинувачувати. Варто лише прислухатися до народу і внести такі кардинальні корективи, які він не лише сприйме, а й підтримає. Про це влада не подумала і цього не зробила. Унаслідок з'явилося безліч негативних явищ. За наявності свободи, власної землі, можливості все придбати в селі запанувало безробіття. Люди просто перестали працювати. А супутниця цієї хвороби — апатія. Тому в селі поширюються пияцтво, наркоманія, знижується народжуваність. Ширшає простір для хвороб та смерті селян.

Село нині спустошується, на цьому тлі минуле радянське буття, хто його знав, перетворюється у скарб, який втратили.

Можливо, є генетичне пояснення мого наміру стати пасічником і прилучитись до вивчення життя бджолиної сім'ї. Не виключено, що я відкрив у ній прообраз суспільного життя людей. Дід Яким походив з давніх козаків, а вони, як відомо, після закінчення своєї служби у Січі Запорізькій подавалися на пасіки, починали займатися сільським господарством або ховали себе в монастирях. Мої прадіди, діди і батьки обирали сільське господарство.

Мій рік народження згідно з гороскопом — рік кабана. На думку астрологів, ця тварина символізує добру волю, оптимізм і прогресивність. Наділені такими рисами особи доброзичливо ставляться до людей. Навіть до тих, які на це не заслуговують і можуть у відповідь продемонструвати антиподні риси. Характерними є для людей, народжених у рік кабана, аналітичний склад розуму, м'який характер, здатність адаптуватися до всього нового і незвичного. Всі ці риси не для прямої життєвої лінії.

Хоча я з'явився в цьому світі у рік кабана, за знаком Зодіака народжених у березні (а це мій місяць) відносять до риб: “рыбы испытывают потребность в творческом выражении, компании и одиночестве одновременно. Очень восприимчивы к настроению окружающих, поэтому им надо осмотрительно выбирать друзей. Любят спокойное созерцание и размышление в одиночестве, с одной стороны, и хорошую музыку, танцы, — с другой”. Мені після цього стало зрозуміло, чому люблю осінь, прогулянки під час мрячного дощичку. Знаю, що й інших “риб” приваблюють такі мандрівки.

Моя мала батьківщина розташована далеченько від центральних шляхів. У пору мого дитинства з настанням осені чи весни, добратися до райцентру будь-яким транспортом, іноді навіть кіньми, практично було неможливо. Пішки і лише вибраними знайомими стежками вздовж берега річки Снивода, яка впадає в Південний Буг, тримався зв'язок населення багатьох глибинок центрального Поділля із зовнішнім світом. Такі природні та невлаштовані важкі часи дитинства відклалися у пам'яті на все життя.

Неймовірна скрута в усьому породжувала вперте бажання будь-що вибратися з такого пекла. А думка про нездійсненість цього прагнення доводила до лихоманки. Захисна реакція виробилася таким чином, що більш комфортно я себе відчував лише там, де з'являлася можливість швидко добратися до будь-якого транспорту — автобуса, електрички, поїзда.

І сьогодні не можу пригадати батька в пору свого дитинства. Пам'ятаю лише, що він одного разу перед війною приїздив у гості на декілька днів в с. Журавне, що біля Уладівки. На той час ми там жили. Як сім'ї військовослужбовця, нам

одразу ж привезли з цукрового заводу корм для корови. Тоді я бачив як батько, ще молода людина, страшенно нервував з невідомих мені причин. Перед самою війною батько надіслав листа, в якому пропонував нам збиратися для переїзду до м. Севастополя, де він служив на флоті. З'явилася стовідсоткова можливість стати жителем міста біля моря. Адже командування увійшло в становище молодого батька, відірваного від великої сім'ї. Тоді в нього було два сини та дружина, яка ходила з третьою дитиною. Було вже визначено день від'їзду до приморського міста, але нас випередила війна.

Після війни батько до сім'ї не повернувся, а поїхав на свою батьківщину — в село Павлівку Іллінецького району на Вінниччині. Там, як я вже згадував, розпочалася його партійна кар'єра.

Одразу після повернення батька з війни мама намагалася якось на нього вплинути, повернути його до сім'ї, в наше рідне село Лозна. Застосовувані при цьому експерименти виявилися досить жорстокими, вони ставали справжніми випробуваннями для дітей і, врешті-решт, дорого коштували саме малечі. Коли я з братом Борисом навчався у третьому класі, мама нас, школярів, разом з молодшою сестричкою Оленою відвезла до матері нашого батька в село Павлівку. Там я і Борис цілу зиму ходили до школи. Оленка залишалася вдома, бо ще не доросла до школи. Батько, уже вдруге одружений, жив тоді у райцентрі, працював інструктором у райкомі партії.

Догляду за нами ніякого не було. Багато побутових турбот, аж до купівлі хліба в райцентрі, вимушено лягло на самостійні дитячі плечі. Так сталося тому, що батькова мати своїх онуків зовсім не любила, ставилася до нас як до чужих. Одного разу наша баба натопила очеретом хату. Коли ми заснули, закрила димар і сама пішла до родичів. Не знаю: навмисно вона це зробила чи не подумавши? Але врятувало нас чудо: я прокинувся, стягнув з печі сестру, брата і мерщій їх з хати на холодний очерет у дворі. Це нас врятувало, а то проблему трьох дітей було б розв'язано для всіх раз і назавжди.

До школи ми ходили взимку не дорогою, а замерзлою річкою. Брали з собою ковзани і каталися по льоду до і після занять. Під час такого катання по

закінченні навчання брат Борис провалився в ополонку. Потому цілий день крадькома від баби сушився на печі, не змінивши одягу. Одержав внаслідок цього запалення легенів. Лікували брата у районній лікарні, потім відправили до Вінниці, але у лікарів не було надії на одужання хлопчика. Тоді мама його забрала з лікарні, по дорозі додому він помер. Ось ціна, яку заплатила мама за своє прагнення повернути до сім'ї батька з допомогою його дітей, яких покинула на свекруху. До речі, протягом свого довгого життя наша мама заміж так і не вийшла.

Змолоду батьки частенько змінювали місця роботи. У вересні 1941 р. я мав розпочати навчання в селі Журавне, розташованому недалеко від володінь знаменитої Уладово-Люлинецької селекційної станції. Але розпочалася війна. Гітлерівці бомбили залізниці, відступали знесилені і пригнічені наші війська. Точилися нічні повітряні бої. На схід прямували біженці, переважно військові і службовці, які підлягали офіційній евакуації. У нас зупинилися знайомі, ми їх також називали біженцями. Вони знайшли у полі парашут і з нього почали шити жіночий білий одяг.

Було страшно і невизначено. Вирішувалося питання: евакуюватися чи залишатися там, де застала війна? Існувало ще два інших варіанти. За одним з них можна було їхати до села Колибабинці того самого району, в якому жили бездітні сестра батька моєї мами з чоловіком, за другим — направитися до маминого батька у село Лозна. Сумнів розвіяв саме мамин батько, Харитон Гордійович. За його вимогою наша чимала сім'я повернулася до Лозни, де я народився, а потому пройшов шляхами свого важкого дитинства, яке нагадує про себе не сонячними кольорами упродовж всього мого свідомого життя. Найперше виявилось, що, запрошуючи нас сюди, тут не дуже сподівалися на наш приїзд, а сімейство із чотирьох осіб чимале і могло принести багато клопоту тим, хто мешкав у хаті. Дід Харитон, вдруге одружений, жив з дружиною в досить просторій будівлі із чотирьох кімнат. Проте не хотілося бабі, щоб ще хтось господарював у будинку.

За нашим скарбом приїхав їздовий, вмостили на возі і нас, дітей. Чоловік із села Лозна, до якого ми направлялися на постійне проживання, на ногах мав обмотки з форми взуття радянських солдатів, які брали участь у фінській війні. Коли під'їхали до річки, він розмотав з обох ніг ці обмотки, скрутив їх і з містка кинув у воду, згадавши недобрим словом і Сталіна, і речі, які поглинула вода.

Моє село Лозна розташоване за вісім кілометрів від стародавнього селища Уланів. А останнє — вздовж шляху Житомир – Бердичів – Хмільник – Вінниця. Лозні “повезло” на кам'янисті пагорби. Їх омивала річечка, яка спочатку навпіл розділяла село, а потому далі впадала у Сниводу, а та — у Південний Буг. По обох берегах річечки у селі росли верби і кущі калини, розкинулися невеликі сінокоси для заготівлі сіна худобі, за ними — сільські городи на чорноземі, а далі, уже біля дороги, поставлено хати селян. Змалку, пам'ятаю, в річці прали без мила білизну. Проте нікому не дозволялося замочувати тут коноплі, вирощувані в більшості присадибних господарств, хоча готове полотно вибілювали в прибережній річковій воді.

Вода в той час у річці була прозорою, в ній водилося багато дрібної риби та в'юнів. Хлопчаки виловлювали їх спеціальними кошами. Правда, в'юнів ловили і руками після доброго теплового дощу, коли вода розливалася на невеличкому лузі, вкритому густою травою і рогазою. Немає вже тієї краси на річці, навіть улітку від неї віє холодом і затхлим повітрям. Річка брала свій витік у високих пагорбах за селом, де було багато озер. Вода з них поступово наповнювала річку. Після проведення свого часу на тій території меліоративних робіт з метою збільшення площі орних земель було втрачено воду в озерах, обміліла річечка: води надходило в неї все менше і менше. Деякі господарі збудували майже на її берегах приміщення для утримання тварин. Чисту воду закаламутили гній, сеча. Зникли у річечці не лише в'юни — жаб не стало. Нині гнилу і каламутну воду навіть качки і гуси обминають.

Наступна трагедія — панування німецьких загарбників. Воно перетворило людей ще в більших рабів, ніж були до цього. Ми дитячими очима бачили багато страховищ, зовсім для нас не зрозумілих. Йшов червень 1942 р. У

неділю мама забрала нас на власний город. Ми мали допомогти їй обгорнути картоплю. Адже в робочі дні треба було працювати на німецьку владу в колгоспі. Все було як у відомій пісні “Ти водила мене у поля за селом”. Красиво, цікаво для дітей мого віку. Городня ділянка площею тридцять соток межувала з молодим дубовим лісом. У ньому між рядами молодих дерев улітку виростала густа висока і соковита трава з безліччю різноманітних квітів. Описати таку мальовничу картину міг тільки талановитий митець. Такої краси я більше ніде і ніколи не бачив. Уявіть собі: навкруги запашна густа трава, а в ній повно лісових суниць. Можна було лежачи збирати і їсти ці чарівні ягоди. Хто не знаходив суниць у такій пахучій траві, той не здатний уявити краси українського літа у червневі дні.

Мама обгортала картоплю, а ми, троє помічників, сиділи в посадці серед пишних квітів і поїдали суниці. Десь близько середини дня недалеко від нас, озираючись, невпевнено пройшов молодий чоловік. Опинившись на краю лісу, біля самого села, він наблизився до якоїсь жінки, трохи постояв біля неї і направився до крайніх хат. Згодом повернувся до того місця, звідки пішов. Невдовзі зі сторони села з’явилося декілька поліцаїв. Вони бігли до молодого дубового саду. Пахуча рослинність разом з червоними ягодами потрапляла під військові черевики і залишалась зігнутою до землі.

Через мить почулися крики. Я побачив із-за пагорба тільки підняті вгору руки. Ці спрямовані в небо руки у такий теплий літній день, серед квітучих трав, викликали в моїй дитячій уяві таку тривогу, яка ніколи потому не зникала у мене, завжди нагадуючи, що тиша і співи коників-стрибунців на тлі мальовничого природного довкілля можуть бути оманливими. Потім я побачив тоненького молодого хлопця у формі (напевно, радянського офіцера) із закрученими за спину руками. Він ішов першим, згорбившись, немов запитуючи всім своїм виглядом, що я вам зробив, чого ви від мене хочете? Ззаду йшли троє міцних хлопців — сором всього цього подільського села, а на його краю, на межі свого городу, недалеко від молодого рукотворного лісу, стояла жінка, навіть ім’я цієї місцевої селянки, на обличчі якої не було жалю за

молодого льотчика, який приземлився на парашуті у лісовій дубовій посадці, не хочу називати.

Я більше не бачив молоденького солдата-парашутиста, не знав тих, хто його супроводжував, не міг уявити, як гірко оплакуватиме мати загибель свого юного сина, не здогадуючись, що його трагедія не викликала співчуття у іншій жінки. Невдовзі село, біля якого загинув льотчик, зазнало Божої кари: сина однієї селянки спіткала подібна доля, але не на чужині, а у своєму рідному селі. На очах у рідної матері її сина німці розстріляли за те, що він не пішов копати окопи для них, коли сюди наблизився фронт, а сховався у власному домі. Зрадивши свій народ, той, хто вчинив так, не став своїм серед чужинців. Вони за першої-ліпшої нагоди розправилися з учорашнім прислужником, як з ворогом. Цей факт — один з тих, яким немає числа. Тому українцям час зробити з цього висновки і не зраджувати навіть у думках своїх співвітчизників. Тоді буде буяти квітуча і пахуча трава в молодому дубняку, кликатимуть дітей і дорослих лісові стиглі суниці, а тепле літнє сонце обігріватиме всіх.

Боротьба за виживання у скрутні часи війни і повоєнні роки формувала особливий характер сільської людини з малих літ. З початком німецької окупації, коли ще влади як такої на перших порах не було, селяни розтягували все майно колгоспів і мені, семирічному хлопчиську, вдалося привести додому велику вівцю. Мали м'ясо, ще й наробили свічок для освітлення. Прямо повезло! Німці відновили колгосп і всі селяни в ньому працювали безплатно. Діти по можливості забезпечували домашнє господарство. Я, наприклад, збирав колоски, готував корм і годував свиней у себе вдома, а вночі узимку разом зі старшими хлопцями ходив у поле за соломою чи до лісу за деревиною для опалення житла.

Взимку 1944 р., коли німці вже відступали, вони зайняли наше помешкання. Мені з меншими братом і сестрою дозволялося перебувати тільки на печі. Майже без перерви готували німцям їжу. Піч невеличка, ми цілими днями і ночами там сидимо. Мама на лежанці. На вулицю можна було вийти тільки тоді, коли німців не було в хаті. Один раз я недогледів, що один німець

залишався у хаті. Тож і зіскочив з печі, але миттєво одержав такий удар німецьким чоботом, що полетів, як м'яч, вибив двері. Опинившись у сінях, швидше, ніж заєць, босоніж по снігу до сусідки. В її хаті німці не поселилися.

Німецька влада не ліквідувала колгоспи, бо вони відповідали завданням їхньої політики. Поряд з головою колгоспу до керівництва прилучили і старосту села із місцевих селян. Що не кажіть, а Гітлер, як і вождь усіх народів, добре вивчив методи утримування селян у покорі. Німецьке поневолення було страшним, хоча не всі це розуміли, приймали дійсність за норму.

Німецькі окупанти пішли далі на Схід, а для нагляду за поневоленим народом залишали своїх наглядачів. Загарбані гітлерівцями подільська земля і населення в одному із районів на Поділлі потрапили під нагляд німцеві, якого більшість з місцевих жителів ніколи не бачила. Та це не завадило дати йому прізвисько “рудий комендант”.

Своєю резиденцією він обрав невеличке село Острожок і час від часу наїздив до навколишніх сіл для інспекції. Для пересування комендант використовував бричку. В ній біля ніг господаря сиділа величезна німецька вівчарка, а поряд — білява перекладачка.

Подібні наїзди викликали у населення почуття, що асоціювалися з жахом і ненавистю. При в'їзді процесії коменданта в село починали навіжено гавкати і завивати собаки: вони здалеку відчували присутність невідомого свого собачого родича на бричці. Такий недеригований собачий хор ставав своєрідним сигналом для мешканців села про наближення непроханого гостя.

Дорослі і діти, мешканці хат, розташованих ближче до дороги, якою рухалася поволі бричка з трьома пасажирами, безмовно кидалися шукати укриття подалі — в городах, кущах, коров'ячих стійлах, на горищах. Це був не страх в буквальному розумінні, оскільки прямої загрози для селян, їхніх дітей не було. Швидше автоматично спрацьовував умовний рефлекс самозахисту. Мати втікала, забувши про дитину, яка, в свою чергу, зникала, не встигнувши поглянути на матір. Первісний інстинкт повертався до цивілізованої людини

під дією зовнішнього середовища. Все це відбувалося без галасу, зайвої метушні упродовж вулиці, якою рухалась бричка.

В один із таких наїздів коменданта я лежав неподалік від дороги. Бачу на цій дорозі комендантську бричку. Зупиняється вона майже навпроти мене біля похилого віку чоловіка з мішком на плечах. Напевно, він упустив момент і не сховався. Про що говорив “рудий комендант” з чоловіком — невідомо. Поте результат діалогу не заставив чекати — в одну мить нагай німця різко опустився на непокриту голову літньої людини. Вона повільно опустилася на землю, а бричка поволі почала рух далі. Все це нагадувало дику природу, де всі тварини, рятуючись від хижака, кидаються в сторони, намагаються сховатися, розчинитися в доквіллі, аби зайвий раз не ризикувати своєю головою. Бричка виїхала за село. Замоккли собаки. Повернулася тиша. Люди зайнялися роботою в їм’я свого хліба насущного.

Якось мама з нами потрапила під пильне око “рудого”. У нас була корова-первістка. Вона влітку отелилася в полі. Ми забрали мале телятко на візок, а корова, сама ще як теля, йшла за нами. Отакою процесією прямували до хати. Раптово з’явилася бричка з постійними пасажирами і зупинилася біля нас. З брички зійшли “рудий”, вівчарка і перекладачка. Остання запитала, що ми веземо. Я мовчав і вирішував куди краще тікати, якщо коменданту заманеться нас побити. Перелякана мама сказала, що корова привела теля. Ми його веземо додому. Німець з цього посміявся, коли почув відповідь. Через перекладачку він схвалив нашу роботу і дозволив їхати далі.

Гітлерівці використовували у своїх загарбницьких інтересах і релігійні вірування народу. В кінці нашого городу протікала невеличка річечка. На протилежному її березі жила сім’я, членів якої місцеві жителі називали “богомольцями”. Правда, ніхто толком не знав смислу цього слова. Чутки зводилися до одного: це назва релігійної секти.

У спекотне літо 1943 р. в моєму селі Лозна відбувалося дійство під повним патронатом німецької влади і місцевих поліцаїв. Спочатку ми побачили, як декілька чоловіків упорядковували над річкою криницю біля житла одного із

сільських господарів. Зробили над нею залізний дах, увінчали його великим півнем. Весь залізний навіс покрили зеленою фарбою, а навколо криниці збудували міцну залізну огорожу, що на той скрутний час виглядало дивиною.

У неділю, через тиждень, до села різними дорогами наближалися колонами люди. Нас вразило те, що всі вони в цих колонах у білому одязі з хоругвами. Як з'ясувалося, це мешканці навколишніх сіл, а також таких міст, як Уланів, Бердичів і навіть Житомир. Сформували колону із місцевих жителів. Її охороняли німці та поліцаї. Люди в їхньому оточенні славили агресорів, молилися за їхню зброю. Давали зрозуміти усім, що українці підтримують гітлерівців, бажають їм перемоги і готові зробити свій внесок у її досягнення.

Попереду місцевої колони, сформованої переважно з людей тієї частини села, яка прилягала до молодого дубового лісу, в якому не пощастило радянському льотчикові, йшов хлопчина восьмирічного віку. Ми звали його Іваном. Голова в нього була велика і поголена. Лице кругле, а очі, губи і ніс здавалися нам ніби чорними дірками. У схрещених на дивовижно великому від недоїдання животі руках він тримав ікону. Кінцевим пунктом руху всіх колон стала криниця біля хати під горою. Обабіч неї стояли німці і поліцаї, а прибулі розташувалися навколо криниці у загорожі. Тут відбувалося служіння. Цей ідеологічний спектакль завершився обідом його учасників. Після цього вони рушили туди, звідки прибули.

Отже, світанок юності моєї, як і багатьох інших моїх ровесників, був туманним, холодним. Не пригадую, щоб мама або хтось інший з рідні мене цілував, обдаровував ласкою, не пізнали таких почуттів від рідних людей мій брат та сестра. Мабуть, генетика зіграла тут злий жарт. Не залишилася в стороні і специфіка початкового формування нашої сім'ї. Коли мама виношувала мене, їй було всього двадцять літ, батькові — на рік менше. Дитина ще мала з'явитися, а її батьки ще не доросли до весілля. Дев'ятнадцятирічний юнак, мій батько, не поспішав обзаводитися сім'єю, хоч дорослі, зваживши на ситуацію, мабуть, вимагали від нього зробити цей крок. Тонкощів щодо цього ніхто мені з батьків не розкривав. Лише куховарка, яка працювала в радгоспі і знала

молодими обох моїх батьків, при зустрічі зі мною промовила декілька слів. З них можна було зрозуміти, наскільки складним виявився початок подружнього життя моїх батьків.

Єдине, що я можу сказати (як старший із дітей, маю, певно, на це право), — засуджувати батька чи матір не варто: кожен з них, як їхні діти у дорослому віці, мав право шукати своє щастя і боротися за нього. Не все було просто у моїх батьків, які розпочинали своє життя в дуже важкі для нашого суспільства часи. Їхня молодість припала на часи після громадянської війни і колективізації. А потому треба було пройти через пекло другої світової війни. Кого вона не знищила фізично, обов'язково поранила, покалічила духовно.

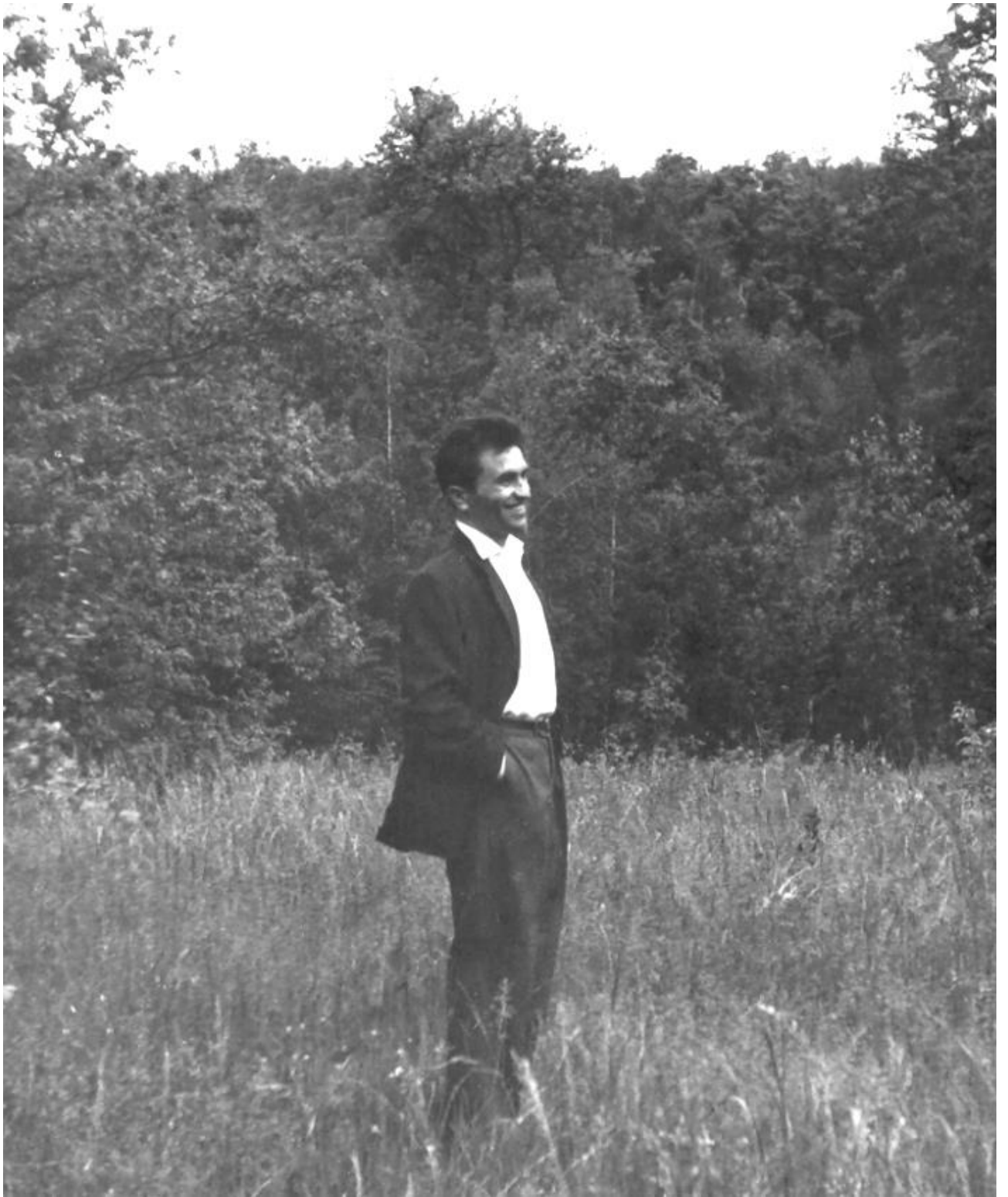
Крім того, спартанські взаємини в багатьох родинах нашого села своїм корінням здебільшого уходили в далекі часи. Причини цього ще потребують вивчення, адже землею мого краю коткували татари, поляки, німці і більшовики. Місцевість, якою робили набіги татари, називали “чорний шлях”. Недарма писав Ніцше: “Тривалі і великі страждання виховують в людині тирана”.³ За собою, можна тепер стверджувати на схилі літ, я не спостерігав проявів родинної тиранії, знайомої мені з поведінки близьких для мене людей попереднього покоління. Однак минулі страждання у мене, як, переконаний, і у більшості моїх однолітків-земляків, сформували якийсь містичний жах, ототожнюваний з малою батьківщиною. Кожна молода людина намагалася влаштувати своє життя подалі від неї.

В Лозні, місці мого народження, навколишнє середовище потроху змінювалося у бік погіршення, зникала його привабливість. Районний центр Уланів також став глибинкою, хоча в минулому здобув значення важливого культурного й економічного центру Поділля. Колись це було відоме містечко Літинського повіту Подільської губернії. Ще в 1552 р. йому подаровано Магдебурзьке право. Надаючи Уланову неабияку роль у стратегічному відношенні, тут у 1606 р. заклали укріплення, а для залучення сюди додаткового населення містечку подарували нові права і привілеї. Вже у 1615 р.

³ Ніцше Ф. Зла мудрість. – М.: Тріада-Файн, 1993. – С. 24.

Уланів зміг протистояти нападам татарської орди. Ще в ті часи в Уланові збиралося кілька великих ярмарків на рік, працювало два водяних млини, пивоварний завод. За радянської доби це містечко втратило свою головну роль в економічному житті навколишніх населених пунктів, перетворилося у рядове село. Без промисловості і культурних центрів.

До місць свого народження і дитинства у мене сформувалися та зберігаються подвійні почуття — поряд з відчуженням відчуваю глибоке природне тяжіння до колиски своїх предків. Все життя мене супроводжували чари подільської природи: першокласний чорнозем, старі і молоді дубові ліси навколо сіл, гриби, лісові суниці і рогоза на долівці зелених свят. А літній липневий період запам'ятався запахом дозрілого кропу з огірками. Все це перепліталось з моєю юністю, з її бентежними невловимими мріями, які завжди приваблювали мене.

На рідному Поділлі. 1975 р.

За півстолітній період, від часу, як залишив село, до якого зрідка повертався на одноденне побачення, траплялися випадки, коли мною оволодівав

неймовірний потяг до землі предків. Тоді я не сідав за кермо своєї машини, а автобусом їхав до Уланова, звідти пішки прямував до села. Там, у селі, ставало легше на душі. Наче відбувалося психологічне розвантаження. На другий день вранці — назад.

Навчальний період у моєму житті розпочався не в класі, бо під час німецької окупації школи в селі не було. Правда, німці намагалися організувати навчання, два тижні я ходив до школи. Навчали закону Божого, але потім все припинилося. Розуму додавали спочатку розповіді старших людей, коли вони під час відпочинку намагалися сказати дітям щось своє, втаємничене. Певен, що такі наші вчителі надіялися на те, що діти все забудуть, а вони, дорослі, знімуть із своєї душі вантаж радощів чи смутку, який нагадує про себе з давно минулих днів. Діти, позбавлені можливості вчитися читати і писати, нагадували молоді пагони рослин у пустелі, що жадібно всмоктують раптову вологу: кожному новому для них слову знаходили у своїй голові місце, найменш підвладне часові. А старші люди, як це нерідко буває, не надавали особливого значення своїм словам і приказкам у присутності дітей та молоді. Навпаки, вульгаризм та нецензурність своєї мови, життєвих ситуацій, які описували, асоціювали із сміливістю, популярністю.

Шкільні роки. Б. Панасюк серед односельців. 1953 р.

Оскільки в окупованому загарбниками селі залишилися різного віку жінки, а з чоловіків — лише діти і діди, процес виживання залежав від кмітливості та працездатності його учасників. Переважно свій час всі люди віддавали на добування харчів, вогню, палива, веденню власних господарств, знаючи наперед, що плоди їхньої праці належатимуть їм, якщо не перехоплять справжні володарі всього і всіх — гітлерівці чи схожі на них співвітчизники. Воістину, бажання жити вимагало більшої мужності, ніж згода на смерть.

У восьмирічному віці я відповідав за тепло у хаті взимку. Оскільки таким теплом міг нас забезпечити лише ліс, що починався майже від села з дубової посадки, там я днював. Проте найбільше, на що міг розраховувати, — гілки від дерев, які заготовляли для опалення німецьких установ у селі. Правда, можна

було проявити ініціативу — залазити на великі дерева і ручною пилюкою зрізувати гілки та доставляти їх додому. Однак така сміливість межувала з ризиком: лісники, підібрані німецькою владою з місцевих жителів, відзначалися хижістю. Вони в кращому випадку забирали у порушника встановленого порядку пилюку, яка на той час вважалася великим скарбом. А в гіршому — могли ще й порохувати ребра.

Найкраще було одержувати гілки у робітників, які заготовляли дерева для будівельних робіт у господарстві. Від них, до речі, можна було почути цікаві, захоплюючі історії про минувшину нашого села. Де в тих розповідях була правда, а що відлунювало міфами, нас, дітлахів, не цікавило. Ми все ковтали, як найулюбленіші страви. Більше за всіх знав такі історії дід Прокіп. До того ж він вмів їх подавати з інтригою, в процесі розвитку подій. Я пишався дідом, певно, найбільше: він був моїм сусідом і далеким родичем.

До мого клопоту про дрова для хатньої печі додавалися турботи про корми для корови і свиней (у нас певний час була ще й свиноматка). Влітку заготовляли сіно і різноманітну траву на зиму для рогатої худобини. Доводилося ночами блукати в полі, аби повернутися здебільшого з соломою. Створені запаси зникали ще до настання весни. Інколи вдавалося добувати і сіно. Це траплялося взимку, коли біля нашої хати їздові транспортували цей золотий корм на ферми худобі, а заметіль чи сутінки могли сховати мене від їхніх очей. Тоді я вибігав на дорогу і смикав сіно з саней. Набиралося його стільки, що вистачало на дві даванки корові.

На мого брата Бориса і на мене припадала одна пара зимових черевиків. Якщо я їх взував, то він сидів удома босий, а я — виходило все навпаки. Одного разу брат десь забарився на вулиці. В цей час по дорозі до нашої хати наближалася валка саней з сіном. Не роздумуючи, я босий кинувся на засніжену вулицю і почав смикати сіно. Снігу тоді було дуже багато, та його під ногами не відчував. Тут з'явився брат з черевиками. Озутий, я вже з гордістю

носив сіно до хліва. Однак пересування босоніж по глибокому снігу віддунилося на моєму здоров'ї.

Коли я підріс, то сіно заготовляв інакше: косою клав у валки трави, потому їх сушив, складав у копиці, а вже після цього привозив додому. Бажання від душі так попрацювати не завжди виявлялося здійсненим: важко було знайти у нас на Поділлі сінокоси для приватних тварин.

Улітку діти теж опинялися в ролі жнивварів і годувальників родин. Збиранням втрачених на стерні колосків пшениці чи інших зернових культур доводилося займатися дітлахам і за часів німецької окупації і в повоєнний радянський період. Колоски складали у торби. Вдома їх обмолочували. Одержане зерно мололи, як правило, на жорнах вручну. Ми такого домашнього млина не мали. Виручали нас сусіди. З борошна випікали пахучі коржі, бувало що й з маком. На голодуху все їстівне здавалося казково смачим. Почуття насолоди від тієї їжі не стерте в пам'яті до цього часу. Можна зрозуміти, чим керувалася німецька влада, а вже після війни — радянська, категорично забороняючи збирати колоски, які неминуче гинули у полі. Формально і перші і другі вважали таке очищення полів крадіжкою зерна, стимулюванням ледарів. Насправді обидві влади засвоїли принцип: напівголодних людей легше тримати в покорі. Справді, за радянських часів зерно на зароблені трудовні видавали колгоспникам тільки після жнив та виконання першої заповіді перед державою, тобто — плану хлібозаготівель. На трудовень припадало 100-150 грамів зерна, а за рік можна було виробити найбільше 270-300 трудовнів. З цього видно, що колгоспник хлібом лише бавився, а жив на картоплі.

Для охорони колосків кожна влада призначала наглядачів з місцевих селян. Вони об'їздили поля верхи на конях. Мали гарні канчуки, щоб лякати і дітей, і дорослих, які опинилися на стерні. Заради справедливості треба сказати, що до цієї ганебної функції карателів далеко не всі вершники з канчуками ставилися відповідно до інструкції. Дехто з них брався за невдячну справу, щоб захистити селянських дітей, не допустити розправи над тими, кого на пошуки колосків у стерні вів голод.

Коли на початку війни наша сім'я повернулася до місця мого народження в село Лозну, тут духовна спадщина сільської общини була зруйнована радянською владою. Близько від нашої хати стояла церква, але на її місці тепер височіла гора складених дубових брусів, з яких був збудований духовний храм села. Біля річки трудився млин, поставлений свого часу німцями. Про нього нагадували лише зруйновані механізми. На високих пагорбах виробляли кіловати два сільські вітряки. Вони завмерли, руйнувалися. За півроку від них не залишилося і сліду.

На цих руїнах я, мої брати, сестри та однолітки росли і пізнавали світ. В односельців боліла душа за понівечене село. Найбільше ж — за знищену церкву. Здавалося людям, що вона і зараз міцно тримається за узвишся в оточенні великого фруктового саду. А поряд — просторий і затишний дім священика Саватія. Територію церкви було обнесено високим кам'яним муром, а сад з килимами квітів і великим зібранням кущів бузку — ще й глибоким ровом. Варварів не зупинили ці освячені церквою межі.

Дерева і кущі руйнівники віри не відправили у печі. Коли весною сад оживав, мальовничий пейзаж майже ніби повертав сільчанам зниклі деталі вчорашньої картини — над усім довкіллям підносились церква, куполи якої виблискували цілою гамою кольорів. Знову вирував над Лозною всесильний дух віри.

Дорогою, що проходила біля церковної землі, як завжди, поспішали люди зі своїми турботами, надіями, планами. Але навпроти майданчика, де стояла церква, земне в людині ніби поступалося вічному. Селяни повертали голови до святого місця та його магнітної краси. Дехто зупинявся, ставав обличчям до збереженої в пам'яті церкви, уклонявся їй і хрестився. Діти, приглядаючись до старших, засвоювали з малих літ, що біля церкви пустощі не допускаються. Тут слід перейматися тим, що порадує батьків, допоможе самим дітям. До речі, ставлення до церкви в кожній дитині проявлялося індивідуально. Та багато в чому така індивідуальність залежала від того, що дитина селянина в цьому плані перейняла від баби, діда і батьків. Для більшості селян церковний сад також вважався святим місцем. Його чарівний вигляд народжував якийсь

благоговійний страх перед таємничістю. У церкві, пам'ятали односельці, мали змогу бути всі бажаючі у свята та щодня, включаючи час служби. А ось у сад не всіх допускали. Хата моїх батьків стояла навпроти церкви і великого саду, через дорогу. Хоча я побачив ці місця після зруйнування церковних споруд, навколишнє духовне середовище, хоча вже і реформоване новими умовами, але не знищене, як церква, вплинуло позитивно на мене. У майбутніх своїх наукових працях я стану часто звертатись до святого письма, джерела пізнання людини в усі часи її еволюції.

Більшовики, на перший погляд, перемогли в ідеології — місце церкви в селах зайняли партійні осередки, на підприємствах — парткоми, в районах — райкоми партії. Саме туди зверталися всі скривджені чи звинувачені, там партійці одержували своє за всі провини. Партійні секретарі, врешті, намагалися замінити духовних пасторів. Навіть в часи переходу нашої країни до демократичного устрою люди нерідко відчувають потребу в партійних органах, які, переконані оптимісти, захистили б їх від ринкової сваволі. Якщо в широкому плані розглянути економіку, культуру і соціальну сферу радянських часів, то там перемоги ідеології не сталося, повний розвал комуністичної імперії поставив хрест на її очікуванні.

Таким чином, мої батьки і я народилися в той пекельний період, коли моя батьківщина ще знаходилася під владою Російської імперії. Царів у ній змінили більшовики, далеко не кращі від самодержців. Експерименти нової влади щодо побудови соціалізму жахали не лише росіян. Панікували, насамперед, “нацмени” (правителі імперії на тлі найчисленнішої російської нації відносили до національних меншин кожен з величезної кількості інших націй, що становили її населення).

Про те, що більшовики захопили владу випадково, я дізнався вже у зрілому віці. Як, до речі, і про іншу для мене новину: видатні мислителі не рекомендували робити революційні експерименти у відсталій Росії, але, захопивши владу, до тих думок більшовики не прислухалися.

У 1976 р. партком Мінсільгоспу доручив мені відвідувати курси марксизму-ленінізму, організовані при Київському міському партії. Там я двічі слухав виступи Василя Юхимовича Васильєва, який в останні роки жив у м. Києві в будинку партійних працівників на вулиці Предслав'янській. Цікава людина, свідок і учасник великих подій був охоронцем В. Леніна під час перевороту. Пізніше став видатним розвідником. У цій якості працював у США, Кабулі, інших місцях. Знав Ріхарда Зорге, Льва Матусевича, інших видатних розвідників. Мав, отже, повну інформацію про таємні події.

Правда, такі відомості дійшли до мене не з офіційних партійних джерел. У партійній літературі Васильєва не називали охоронцем організатора жовтневого перевороту. Повідомлялося лише про те, що з квітня 1917 р. по березень 1918 р. він багато разів зустрічався з В. Леніним, слухав його промови. За свідченням самого В. Васильєва, йому випало брати участь у лютневій революції 1917 р., а згодом — керувати групою, що охороняла ЦК більшовицької партії. Учасник жовтневих подій 1917 р.

Коли я слухав Васильєва, відчував, що цій літній людині хотілося розповісти правду про ті часи. Його повідомлення підтверджують: більшовики не вірили у можливість приходу до влади, а також у те, що особисто Ленін на початку 1917 р. говорив, що не доживе до революції. Такий песимізм відзеркалював співвідношення членів основних партій за станом на 18 березня 1917 р. Есерів і меншовиків тільки на Путивльському заводі налічувалося 4600 чоловік, а більшовиків в усьому Петрограді — 2612 чоловік. Та і цій мікропартії бракувало єдності. Такі відомі більшовики, як Каменєв, Зінов'єв і деякі інші, обрали шлях до революції, що не збігався з ленінським. Скажімо, 22 березня 1917 р. Косіор ознайомлює членів ЦК більшовицької партії з ленінськими “Листами здалека”, а 26 березня його обговорювали члени партії у церкві Путивльського району. Каменєв висловився проти стратегії Леніна, її підтримали Подвойський, Невський, Сталін. У газеті “Правда” Сталін докладніше розвиває свою проленінську позицію, хоча пізніше заявив, що тоді він листів не розумів.

Ті, хто виступав проти ленінських листів вказували на те, що Ленін зарозумівся, не знає дійсного становища в країні. Така критика пролунала і на квітневій конференції більшовиків. Вона відбулася 11 квітня 1917 р. за участю 300 пропагандистів. Конференцію, яка тривала 6 днів, проводив спочатку Володарський, а пізніше прибули Ленін, Сталін, Свердлов. Ногін і Риков виступили проти ідеї мирного розвитку революції, але Ленін, який брав слово 42 рази, зумів розвіяти сумніви переважної більшості і його курс на мирний розвиток революції, врешті, схвалили. Обраний шлях виявився важким, він вимагав величезної і переконливої роботи в масах. І ще — тривалого часу. Троцький, Луначарський, Зінов'єв намагалися розгорнути пропагандистсько-роз'яснювальну діяльність у великих масштабах. З багатьох причин не вдалося досягти поставленої мети. Довелося взятися за зброю, а скоєний з її допомогою переворот назвати революцією.

Там, де виступав Ленін, не було бурхливих овацій, як це показували в кіно. У липні на його адресу вже вигукували “шпигун і зрадник!”. Перед солдатами Ленін виступив 10 квітня 1917 р. з промовою “Яка у нас має бути влада?”. Слухало його близько двох тисяч військових, аудиторія виявилася тихою і сумною. На одному зібранні в липні Борис Савінков критикував Леніна, присутні вимагали, щоб він прибув. Ленін з'явився, але йому ніхто не надавав слова і коли він вийшов на поміст, то хтось спитав: “Що це за фігура?”. “Фігура” негайно зреагувала: “Я Ленін!”. Виникло шумовиння, хтось вигукнув, що це двійник Леніна. “Двійник” теж не розгубився почав говорити і виголосив таке: “Товариші солдати, чому ви називаєте мене шпигуном і зрадником, цим самим ви зневажаєте свою робочу партію. Адже ми з меншовиками поверталися разом, тоді спитайте у них, скільки їм заплатили?”. Леніна після закінчення виступу дехто вітав. Він поїхав.

У липні 1917 р. для ленінців настали чорні дні. Путивльські робітники вийшли на вулицю, 118 чоловік з них загинуло, всі райкоми більшовиків після цього розгромили, в партії виникли різні течії думок, що відходили від генеральної лінії. Причини біди приписують Леніну за зняття гасла “Вся влада

Радам?”. Мусується непорозуміння: з чого Ленін взяв, що народ піде за більшовиками?

У січні 1918 р. на розширеному засіданні ЦК більшовицької партії обговорювалося питання “Про війну і мир”. За пропозицію Леніна схвалити договір про укладання миру подають голоси тільки 15 делегатів із 63 присутніх. Проти навіть Держинський. До нього приєднуються Бухарін, Троцький та інші. Леніну треба було 20 разів виступити, щоб переконати своїх партійців. Коли Ленін запропонував НЕП, серед його оточення також не було одностайності. В партії лунали голоси: “Ми навіть Леніну не дозволимо ввести НЕП”. Одні в знак протесту розлучалися з партією, інших бунтівників виключили з неї. Та на Х більшовицькому з’їзді все-таки ввели нову економічну політику.

Немає сумніву в тому, що через тодішні середньовічні погляди ми знаходилися в полоні своїх малих батьківщин. Не треба думати, що жах батьків, які пережили революцію, громадянську війну, сталінські репресії і голодомори, не передавався молодому поколінню, яке було також кинуте в горнило найстрашнішої війни в історії людства. Наші діди, батьки і ми жили в змішаній атмосфері минулого, сучасного, яка нас оточувала після 1945 р. У мене навіть збереглися речові реліквії тих часів, в які я жив і виховувався, — дві солдатські кружки для чаю. Ними користуюся за прямим призначенням. Важка мідна кружка часів першої світової війни виготовлена солдатами-вмільцями з корпусу гранати, увінчаного написом “В пам’ять про війну 1914-1915 рр.”. Цей трофей привіз з поля бою мій дід за маминою лінією Харитон Гордійович Наконечний. Інша кружка часів другої світової війни 1941-1945 рр. з амуніції німецьких солдатів. Вона дісталася мені від батька дружини Івана Івановича Тукалевського.

Тодішня епоха ламала не тільки дітей, деформувався розум нації. Якщо не фізично, то — морально. Великий українець, гордість нашого народу О. Довженко писав про село: “Как далеко до коммунизма. Как ещё тошно и тяжело в наших сёлах. Это всё же нечто почти колымальное” (тобто Колима — автор). Співзвучні думки він висловив у 1937 р. В. Вишневському: “Мне

хочется умереть. Я думаю об этом уже месяцы.... Раньше ни при каких обстоятельствах жизни я об этом не думал, не умел, был вне этой сферы думанья. Значит, что-то есть”.⁴ Однак вже після цього у своєму записнику занотовує, що треба написати оповідання про шведів, які залишились в Росії ще з петровських часів. Після другої світової їх переселили на свою історичну батьківщину. Їх там прийняли як чужинців, поселили в горах, де немає землі. Вони повернулися в СРСР до своїх колгоспів і розпочали будувати там комунізм. Ну прямо як у казці!

Дійсність, на жаль, не мала казкових рис. Всі покоління радянської доби пройшли через такі випробування, які б могли знищити цілі народи цивілізованої Європи. Ми вистояли. Але якою ціною? Фізично розплачується за недолю батьків молоде покоління. Хоча нині за всіх існуючих у нашому бутті негараздів їм дещо легше йти в люди, ніж моїм одноліткам у пору їхньої молодості.

Про що нагадують шкільні роки

Розпочав навчатися у школі у 1944 р., коли ще не скінчилася війна. Навчання було скрутне, важке і сіре, бо писали на сірому папері з мішків для міндобрив, що надходили з Німеччини, за чорнило слугували сік бузини та різноманітних кольорів фарби. А букваря я бачив тільки один раз, потримав його в руках і на цьому все скінчилося

Сталося це так. Букварі надійшли десь у кінці вересня, але їх було обмаль. Тож один буквар припадав на чотирьох учнів. Я потрапив до групи трьох сусідських дівчат і мені першому дали користуватися. Прийшов з букварем додому, але одразу кинувся не до букваря, а до господарювання, тобто

⁴ Зеркало недели. – 2004. – 11 вересня. – С. 17.

основних і постійних моїх домашніх обов'язків. Дав свиням їсти, корові сіна, назбирав гілок на вечір для приготування вечері, переніс картоплю до погребя, яку повним ходом копали. Про букваря забув, але ввечері, коли я готувався поїсти і зайнятися уроками, на порозі з'явилася одна із учениць та ще й наша родичка, яка мовчки стала на порозі з похмурим обличчям. Мама запитала, що вона хоче. Дівчина відповіла: вже час повернути їй буквар. Неважко зрозуміти, що мати засмутила ця ситуація, хоча в душі розуміла її причини і не могла пожурити сина-забудька у присутності скаржниці.

Учні першого класу. Зліва направо: Степан Недорізанюк і Броніслав Панасюк. 1947 р.

У шкільні роки я не знав ні умов для розваг, ні уваги, від якої квітне дитяча душа і додає впевненості. Постійна фізична праця, адресована швидше м'язам дорослої людини, залишала нерідко для навчання лише нічний час. Переконалий, що багато здібних селянських дітей через це себе не реалізували, завдавши цим величезної шкоди собі, сім'ї і державі. Пригадую мого однокласника Толю Мазура. Природа нагородила його математичними здібностями. За сприятливих умов він міг би стати талановитим вчителем. Та матеріальна скрута в родині вимусила його ще в дев'ятому класі попроситися до війська.

Були і світлі часи в шкільних роках, які потому, навіть через багато років, напливали теплими спогадами, підтримували у важких ситуаціях. Значну частину часу я віддавав не урокам, а співу, танцям і виявленню акторських здібностей. На мою думку, захоплення цим спадкове: мама впродовж багатьох років любила співати і танцювати. Постійно голодний і погано, як і всі інші діти того часу, одягнений, я охоче брав участь у шкільній самодіяльності. Зазначу, що, не питаючи бажання і згоди, мене просто записали в хорувий, танцювальний і драматичний гуртки. Тоді існував так званий добровільно-примусовий принцип. Було дуже важко займатися щодня в одному із шкільних гуртків, вчити уроки та ще й виконувати визначені з дитинства роботи у домашньому господарстві. Але у мене навіть думки не виникало про те, щоб відмовитися від якогось обов'язку.

Б. Панасюк — учень 9-го класу. 1952 р.

Нерідко не знав, за що спочатку взятися. Відсутність чіткості в цій справі часом позначалася на рівні успішності. У подальшому своєму житті, коли школа стала минулим, я зовсім не цікавився громадською чи культурною сферами, вірніше, не мав бажання особистою участю на професійному чи аматорському рівні утверджувати себе в цих галузях. Хоча в принципі і не шкодував, що в дитинстві та юності витрачав багато часу на так звану шкільну самодіяльність. Залишилися лише спогади про “артистичне минуле” і рідкісні бажання показувати близьким чи знайомим фотографії, на яких учасники драматичного гуртка у повному складі та ще й у красивому для того часу одязі

відтворювали славетного гетьмана і його сподвижників. Зупинені фотоапаратами миті з життя танцювального та хорового гуртків у мене не збереглися, хоча на них витрачав найбільше часу.

Для танцювального гуртка та хору мама вишила мені хрестиком дві сорочки-вишиванки червоними і чорними нитками, які збереглися до цього часу. Школа пошила червоні шаровари, а в селян позичали старовинні, досить красиві широкі

й довгі різнокольорові пояси. Чоботи кожен гуртківець мав такі, які придбали батьки. Одного разу мені позичав чоботи навіть сам директор школи. В танцювальному гуртку, коли перед виходом на сцену одягав червоні шаровари, ніяк не міг відбитися від думки про те, що шаровари називаються українськими, а носять їх турки. Чомусь у “Запорозжі за Дунаєм” турки красуються саме в різнокольорових шароварах. Такі ж, але червоні в українців, коли вони танцюють національні танці. Відповіді на ці запитання тоді так і не знайшов.

Для постановки п'єси “Богдан Хмельницький”, яка користувалася повагою серед учнів, селян і ставилася навіть у райцентрі, гуртківців забезпечували відповідним одягом школа і особисто її директор та завідувач учбової частини.

Середня школа у глухому подільському селі Лозна була віддалена від великих адміністративних і культурних центрів. До Уланова, “столиці” району, набігало не так вже і багато кілометрів. Та дістатися до нього було не легше, ніж до стольного Києва: повна відсутність будь-якого пасажирського транспорту, а коли негода, то і кіньми не проїхати ґрунтовими дорогами на чорноземі. Однак школа жила визначеним для неї життям, навчала, навіть розвивала дітей і прищеплювала їм мистецтво та зачатки наукового мислення.

Учасники драматичного гуртка Лознянської середньої школи. Постановка п'єси “Богдан Хмельницький”. Зліва направо: М. Сеник, І. Каганюк, В. Яремчук, Б. Панасюк (у ролі полковника). 1953 р.

У ті дні часто-густо не було крихти хліба в хаті і в торбі, з якою я ходив до школи. Як з пісні не викинеш слова, так і з минулого — пам'ять про дні, які не пішли у небуття. Та все ж зі шкільної пори частіше повертаються яскраві сторінки. Одна з таких сторінок — радість маленьких відкриттів під час наукових досліджень у гуртку юних натуралістів, хоча все тоді робили ще за Т. Лисенком. Можливо, саме в ті миті я підсвідомо обирав шлях до науки. І це, певно, співзвучно було із здібностями. Адже, беручи участь у роботі шкільного

театру, організованому директором школи М.В. Петренком, я теж відчував смак творчості та успіху. Апогеєм цих почуттів став спектакль О. Корнійчука “Богдан Хмельницький”. У глухій Лозні ми, діти, прагнули самоутвердження на вищому рівні, ніж тогочасні умови сільського життя. Але вдавалося це небагатьом. Покоління учнів та їхніх вчителів потрапило під важке колесо радянської епохи з голодними роками, війнами, тривожними післявоєнними п’ятирічками.

З усіх точок зору яскравими особистостями в Лознянській середній школі того часу були завідувач учбової частини П.Ю. Грицик і молодий директор школи, ще тоді не одружений, М.В. Петренко. Один і другий проявляли себе активно, впливово і навіть талановито в усьому, за що бралися, — від навчання і виховання школярів до постановки п’єси, пов’язаної з безліччю мистецьких, організаційних заходів, проявом винахідливості й майже чаклунства у вирішенні питань матеріального та побутового плану (пошиття костюмів, оформлення сцени тощо). Все це з вдячністю згадується, адже, беручи участь у драматичному, хоровому і танцювальному гуртках, я не тільки вчився розуміти, а й відтворювати прекрасне, яке надихало мене все життя.

У П. Грицика спостерігалися яскраві особливості. Як викладач ботаніки, він обожнював Ч. Дарвіна, невпинно і настирно намагався прилучити учнів до ортодоксального вчення Т. Лисенка. Важкою “артилерією” для досягнення цієї мети мав стати створений ним у школі потужний загін юних натуралістів. Однак кількість не могла перерости в якість, оскільки доводити те, що не можна довести, — справа програшна. Як не старався П. Грицик, йому не вдалося прищепити паслін на картоплі і навпаки. Як учитель, він досить суворо ставився до учнів, які іноді пустували, порушуючи шкільні правила поведінки. Обурюючись з цього, він, тикаючи пальцем в лоб чи груди остовпілого небораки, нагороджував його епітетами типу “шельмець”, “подлец”, “негодяй”, “мерзавець”. Моя поведінка була не з найкращих, але зневаги і наруги якимось чином уникав, до кабінету П. Грицика я не потрапляв. У ставленні цього вчителя до мене, як я розумів, існували навіть позитивні нотки. Про це,

зокрема, свідчить той факт, що одного разу влітку він доручив мені підбивати дранкою стелю в приміщеннях школи, де проходив ремонт. Напевно, з дорученою роботою я справився, оскільки одержав за неї навіть якусь платню.

Директор школи М. Петренко, молодий викладач і керівник, не мав змоги в тоталітарній системі навчати учнів самостійно мислити у галузі історії, щоб вони, чого доброго, не зрозуміли біле і чорне в українській історії. Викладаючи історію, нас мали привчити до автоматичного засвоєння хронології тих чи інших подій, життя і звершень видатних осіб, переважно російських. Система викладання історії мала допомагати перетворювати молодих людей у живих роботів.

Одружився М. Петренко із вчителькою фізики, яка працювала в нашій школі, Мариною Демидівною. Жило подружжя добре, народило і виховало дітей. Шкода лише, що відійшла в інші світи їхня мати, добра людина і здібна вчителька.

Будучи шкільним адміністратором, М. Петренко відзначався толерантністю і педагогічним тактом, хоча вчителям важко було наслідувати його приклад. Адже вони, педагоги, мали пропагувати цілу низку заборон, добиваючись того, щоб учні їх визнавали і підтримували своїми діями. А заборонялося ходити на вечірні сеанси і дивитися заборонені фільми, зустрічатися з дівчатами, проявляти будь-які власні, не санкціоновані вчителями ініціативи. Поза школою дозволялося тільки вчити уроки або брати участь у роботі шкільних гуртків. Тут учень, на думку педагогів, мав змогу відчувати себе в певній безпеці.

Здійснювалися навіть нічні облави на старшокласників за участю технічних працівників школи. Мета таких рейдів полягала у тому, щоб серед нічних мандрівників виявити школярів юнацького віку (а тоді за партами сиділи і майже дорослі люди, бо їхнє навчання війна перервала на декілька років). Навіть “виловили” ученицю і учня, доводили, що вони в пізній час займалися не виконанням домашніх завдань. Врешті, любителів нічних пригод перевели

здавати випускні екзамени в іншу школу. До речі, покараний таким чином учень згодом сам ставав директором середньої школи.

Діти завжди діти. А після пізнаних ними жахів страшної світової війни їхня деформована психіка вимагала терпіння і такту від учителів, шкільної етики, якої, на жаль, бракувало в нашій середній школі.

Вакуум культури і духовності утворювався з багатьох причин, серед яких не остання вже згадувана віддаленість Лозни від міст і навіть районного центру. Тут люди не знали радіо, не бачили газет. Кіно було єдиною і водночас дозованою розвагою. Фільми у нас демонстрували лише два-три рази на місяць. Не всі з привезених кінострічок дозволяли дивитися учням. Школярі, незалежно від віку, мали право лише на денний сеанс. Однак, коли демонстрували фільми про війну, ніхто із учнів не міг стриматися. Ми ще задовго до початку сеансу проникали різними щілинами до приміщення і ховалися як могли до початку фільму. А гасло світло — як привиди з'являлися із щілин, дивилися фільм. Вчителі, особисто П. Грицик, завзято стежили, щоб їх у залі не було. Нам же хотілося будь-що побачити, не пропустити фільм. Адже нічого іншого для дітей в селі тоді не було. Напевно, саме тому учні завчасно готувалися підпільно діставатися кінозалу, щоразу вдосконалюючи методи успішного досягнення цієї мети. Можливо, когось при цьому приваблювала перспектива подивитися фільм безплатно. Мене, як і багатьох знайомих однолітків, вимушувала пускатися на хитрощі заборона відвідувати вечірні сеанси. Про те, що директор школи і вчителі дуже серйозно поставилися до цієї вимоги, я переконався особисто. Одного разу мене двічі за один сеанс витягував з-під лави і за комір виводив із зали, як цуценя, саме вчитель.

Багато разів і в різні роки, пригадуючи та осмислюючи ці факти, дійшов висновку, що такий шкільний міні-тоталітаризм знищував почуття власної гідності в учнях великої середньої школи. Мені відомо, що ніхто із випускників нашої школи не став видатним політичним чи державним діячем, літератором, вченим, митцем. Така собі посередність у різних сферах діяльності. Виняток — два-три директори сільських шкіл. Дехто знайшов себе в провінційних ланках

суспільного життя. Риси особистості, віру у власні сили повоєнним учням не прищепила, не утвердила наша сільська школа, вона їх викрала.

Траплялися, правда, і нетипові історії з перегляду кінофільмів. Завдяки тому, що окремі вчителі не боялися ризикувати в ім'я справжніх інтересів виховання сільської молоді. Наш класний керівник Марина Демидівна повела нас взимку за сім кілометрів на перегляд кінофільму “Доля Марини”. Ми побачили кінострічку, яку б не замінили нам сотні лекцій з сільського життя. Адже в “Долі Марини” протиставлялося благородне життя села і його викривлення у місті, куди масово поспішали селяни. Під впливом спотворених державою умов існування людей в сільській місцевості ця правда вразила тоді навіть нас, дітей. З того часу розуміння скривдженої долі сільської молоді мене супроводжує все життя. І коли проходжу Голосіївським лісом, де створювали відображені в картині події, іноді не втримуюсь і подумки заспіваю пісню “Я пройду не сходжені дороги.....” Нині від шкільної пори мене відділяє море часу, але не забув, пам'ятаю, як, певен, і багато учнів нашої школи, її директора Миколу Васильовича Петренка, вчителів математики — Євгенію Михайлівну Кульменко, хімії — Поліну Михайлівну Костенко, російської мови — Миколу Васильовича Царука. Часто і сьогодні перед очима Дмитро Іванович Кучерук, який викладав фізкультуру, керував хором і навчав нас вокальному співу. Ці та інші вчителі сяли в дитячі душі добре і вічне, намагаючись одержати і випестувати сходи.

Дітей в селі, як вже згадувалося, супроводжувала постійна і виснажлива фізична праця. Її умовно можна було розбити на три складові: домашнє господарство, колгосп, школа. Починалася вона з турбот по домашньому господарству. Воно у селах складалося з проблем: де відсутній газ, немає палива. Мінусів, як дерев у лісі. У тому, що поряд з нашим селом. Туди, зібравши у невеликий гурт хлопців і дівчат, йшли за порятунком узимку навіть уночі, коли закінчувалися запаси деревини. Дубове дерево ділили між собою, розпилювали його на частини, зважаючи на те, в кого яка сила, і вирушали

додому з рятівним вантажем. Іноді ходили в поле за соломою, але мене більш приваблював ліс влітку і взимку, вдень і вночі.

Вранці, не доспавши, треба було готувати корми для домашніх тварин, встигнути нагодувати їх і вчасно опинитися в школі. А там, у класі, слід читати, писати, одержувати оцінки, засвоювати нові теми. Ніколи не виникало бажання вивчити урок так, щоб одержати високу оцінку. Просто вчив той або інший предмет. І все. Думаю, в мене інертність, пасивність у навчанні посилювали важкі умови життя сільських школярів.

З лісу, який обігрівав узимку наші оселі, учні приносили не лише крадькома добуту деревину, а й корисні копалини. В лісі було відкрито поклади білої глини для побілки селянських хат, а також — вапнякового будівельного матеріалу. У повоєнні роки деякі мої однокласники добували білу глину і перед святами візками возили її у навколишні села, де обмінювали на харчі. Я глину не возив продавати, але доставляв візком на ринок в село Пиків маленьких поросят від породистої свиноматки, яку ми з мамою старанно доглядали і вона народжувала за один опорос 12-15 голів приплоду. Однак після п'ятого класу мені довелося цілий місяць у лісі добувати білий камінь для фундаменту під хату, яку ми зібралися будувати. Щодня вранці я брав у торбу старе жовте сало, що зберігалось на горищі, часник і хліб, вирушав до лісу і там на глибині 10-15 метрів кайлом вирубував камінь і витягував його на поверхню. Коли на око визначив, що заготовленого каміння достатньо для закладання фундаменту, почав підводою самостійно перевозити цей матеріал на наше подвір'я, потому власноруч викопав на ньому котлован і залив фундамент. Хата стоїть багато десятиліть. До цього часу. Ми вчилися працювати і заробляти свій хліб.

Думаю, що жорсткий спосіб сільського життя і не тепличні тут умови для навчання, які стали по-справжньому випробувальними у повоєнний період, загартовували дітей селян фізично, робили їх вольовими і винахідливими. Випускники сільських шкіл поступалися за рівнем знань вихованцям навчальних закладів великих міст і навіть містечок. Однак діти з сільським корінням могли похвалитися сильною волею до подолання перешкод і досягнення мети,

бажанням і вмінням багато працювати фізично та розумово одночасно, виявляти за складних ситуацій риси, якщо не талант прагматиків. Саме наше молоде покоління масово заселяло спустошені війною міста, поповнювало там робочу силу на заводах, фабриках і будовах, одночасно навчаючись на робфаках, в училищах, технікумах і вузах. Міські діти таких ритму і напруги не витримували — це було під силу лише селянським дітям.

А діти міст, навіть обдаровані від природи, по одержанні добротної освіти нерідко втрачали всі свої переваги через лінощі, невміння і небажання працювати до сьомого поту. Зверхність, зазнайство і виникають не у тих, хто трудиться по-чорному. Саме останні з власного досвіду знають ціну досягненням і свої справжні можливості. І саме такі з роками доростають до державних лідерів і видатних людей країни.

Поки я навчався у середній школі, майже нікуди не виїздив із села. До закінчення шостого класу літні канікули перетворювалися в круговерть невідкладних робіт, розрахованих за нормальних умов родинного і сільського життя на дорослих. Від світанків до присмерків (а то, як уже розповідав, і вночі) заготовляв корми для худоби і паливо на зиму, доглядав свиней і корову, допомагав мамі поратися на городі. Справжнім випробуванням для мене була картопля. Вона вимагала від того, хто її любить, сталевих м'язів і безмежної витривалості на всіх роботах — від садіння бульб, підгортання кущів до збирання врожаю. До нього, високого, прагнули в селі всі, адже картопля на той час була основним продуктом харчування сільського населення. Серед учнів — моїх однолітків — я був одним із небагатьох, яким доводилося щоліта працювати у колгоспі. З восьмого класу моїм “хобі” стала робота їздовим. За мною закріпили коней, транспортний засіб. Використовуючи все це, підвозив до молотарки снопи, доставляв удень і вночі в колгоспні комори зерно.

Саме така безрозмірна у часі і фізичній, нервовій напрузі робота виснажувала до останку навіть дорослих. А школярі під кінець “зміни” ледве трималися на ногах. В усякому разі, перед сходом сонця ніяка сила не могла мене утримати від сну, і я розпрягав швидко коней, миттєво засипав на возі далеко від

молотарки, навколо якої під ранок вщухала робота. За день до початку навчального року в школі я здавав коней, воза та упряж колгоспові. І одразу, як у приказці, — з корабля на бал. До класу, до школи.

Правда, я не сумував з того, що вимушений був ставати їздовим. Робота ця тоді в селі навіть вважалася престижною. Моя мама іноді говорила: треба було залишатися мені в колгоспі, їй було б краще, та і я був би не останньою людиною в Лознах. Не зайве, думаю, пригадати: за робочий день престижний їздовий одержував у колективному господарстві мізерну платню — записували один трудовень або менше, а лише після збирання врожаю видавали 100-150 грамів зерна на нього. В кінці року не виключалася ще доплата по п'ять знецінених

у повоєнний період копійок. Траплялися дні, коли відправлявся на роботу без крихти хліба за душею. Як, до речі, — і до школи. За цих умов їздовий мав певні переваги перед школярем: від перевезеного ним деякі крихти могли потрапити додому. Скажімо, жменя сіна або купка соломи, залишки зерна, що не доїли коні. Проте в моїй дитячій свідомості ці приховані від сторонніх очей успішні дії не формували переконання: жити в селі можна, якщо можеш і здатний “приватизувувати” колективне. Мені не давала спокою інша думка: можеш працювати тут до втрати свідомості, залишаючись жебраком і неуком.

Я дорослішав і набиралася сил моя мета: вчасно зникнути з села, щоб не заgrimіти на постійну працю у колгосп. Після закінчення десятого класу, а також під час навчання у десятому класі я двічі потрапив у випробувальні ситуації, які остаточно розвіяли, знищили залишки ще живого тяжіння до села. Перше випробування відбулося влітку по завершенні для мене літньої польової кампанії. Я уже передав коней і воза в конюшню, але бригадир попросив мене допомогти іншому їздовому возити протягом двох днів зерно пшениці від молотарки до колгоспної комори. Ввечері ми домовилися, що на околиці села, біля моїх родичів, вночі скинемо рептух пшениці, або, як ще у нас його називали, опалку, а на другий день розділимо на двох і будемо з намолотого борошна пекти коржі. Я взяв на плечі узгоджену ношу і поніс її через дорогу

під хату своєї родички, а їздовий поїхав уперед нешвидко, щоб мені неважко було його наздогнати. З кущів біля хати перед моїми очима виросла постать самого голови колгоспу. Миттєво я кинув ношу перед ним, а сам став тікати, проте він, наздоганяючи мене, прокричав: “Стій, бо буду стріляти!”. Я пригадав, що в минулому голова був військовим і всі говорили, що мав наган. Серйозно поставившись до попередження переслідувача, вперше прийняв рішення піти на компроміс, хоча ще не знав, чим закінчився такий самий крок Леніна стосовно до розбійників у центрі Москви, які могли його застрелити, а написану їм працю про компроміси висміяти і знищити. Буду поранений, подумав (думка про власну загибель чомусь не виникла) і в школі обов’язково всі про це дізнаються, в іншому випадку спробую якось викрутитися. Після цього зупинився.

У ті часи за подібні крадіжки давали великий строк позбавлення волі. Тому голова колгоспу, пізнавши мене, як здалося, здивувався. А коли ми вийшли на дорогу і до нас приєднався бригадир тракторної бригади, ми попрямували до центру села. Основна розмова зі мною точилася не навколо самої крадіжки, а того, з ким я їхав на підводі і чиї то були коні. Ми тебе відпустимо, заспокоювали мене керівники, бо тобі скоро в школу. Але скажи нам: хто з тобою був другий. Я відповів, що сам взяв з воза пшеницю, а їздового не бачив і не знаю. Дякуючи богові, не розгубився і не назвав людину із села, який мав дружину, двоє дітей і котрого могли б посадити до тюрми разом зі мною. До села мені не соромно було приїздити, адже той чоловік і, можливо, його діти знали про моє мовчання і були вдячні за це, хоча ніколи при зустрічах той небезпечний випадок не згадували.

Привівши до колгоспної комори, голова наказав комірникові стерегти мене, а сам пішов до телефону, щоб викликати міліцію. Сидячи в кімнатці з нехитрим господарством комірника, думав не про школу, а про тюрму та гірке моє майбутнє. Комірник добре мене знав, адже з його дітьми я дружив і навчався у школі, а старша його донька якраз допомагала йому в роботі, бо зерно надходило сюди цілу ніч. Було, певно, за північ, село спало. Дочка комірника

зайшла до кімнатки і сказала, що відкрила протилежні двері комори і я можу тихо втекти. Не роздумуючи, скинув чоботи, босий чимдуж попрямував у літню ніч, а потому з величезною швидкістю помчався на кладовище і вмовився в самому центрі його біля великого хреста. Дивно, але я не відчував того страху, який за іншої, не стресової ситуації охопив би мене серед темної ночі на кладовищі. Жах від самої думки, що мене схопить міліція, все перемагав, у тому числі і голод: я нічого цілий день не їв.

Проте, віддихавшись і трішечки заспокоївшись, прийняв рішення пробиратися до знайомих, які до мене добре ставилися і, був впевнений, нададуть мені притулок. Мене справді зустріли з розумінням обставин, що склалися, поселили на горищі, вранці подали їжу і повідомили про все мамі. Пізніше мама мені розповідала, що голова постійно питав за мене, але міліція не приїздила. На горищі просидів чотири дні, а першого вересня, вранці, зайшов додому, переодягнувся і попрямував до школи.

На загальній шкільній лінійці на мене поглядали учні, директор школи. Побачив я тут і голову колгоспу, який, мабуть вперше зустрів осінь разом із школярами. Він виступав. Мені довелося потремтїти, поки голова говорив. Але промовець обмежився загальними фразами про поліпшення дисципліни учнів під час канікул. Ясно, що він прозоро натякав на мій вчинок. Але оскільки цей випадок не конкретизував, а лише використав для узагальненої розмови, то я подумав: траплялися, мабуть, й інші подібні походження голодних дітей, які будь-що хотіли наїстися. На користь цього висновку був той факт, що голова ніяких дій щодо мене не вживав і в майбутньому про мій вчинок не згадував. Правда, у пам'яті людей і особливо моїх однолітків він довго зберігався в інтерпретаціях відповідно до віяння часів. І потому, протягом багатьох років життя, я ніколи і нікого не видавав, не робив наговорів. У цьому мене ніхто не може звинуватити. Але мене, як не прикро, зраджували, на мене наговорювали. Такою, певно, мала бути моя доля.

Друге випробування сталося навесні, коли навчався у десятому класі. Я і мій друг Микола Шовкалюк затіяли невелику бійку, схожу швидше на гарячкову

дитячу суперечку із старшими. Ними були рідні дядьки, тобто брати наших матерів. Педрада, що відбулася після цього, вирішила мене і мого товариша виключити зі школи, але попередньо директор школи мав переговорити з кожним із нас. Переживань не було, у свого дядька не просив вибачення, а мій товариш у свого. Хоча такий крок морально спонукав би наших дядьків заступитися за нас перед директором школи. Тож ми обидва терпляче чекали на свою гірку долю.

Становище мого товариша ускладнювала та обставина, що він через хронічну неуспішність відстав на два роки і закінчував лише восьмий клас. Зайшовши до кабінету директора, я одразу ж, прагнучи попередити його запитання і урок моралі, виклав своє прохання: видайте, мовляв, мені довідку про те, що я навчався в десятому класі і звільнений через негідну учня поведінку. Директор не став читати мені настанов, спитав лише, для чого така довідка. А потому порадив мені готуватися до екзаменів. Мене не виключили, як я розумів, бо навчання у школі практично закінчив, залишилися лише екзамени. Інший розвиток подій одержав би небажаний для школи і навіть району розголос. А моему товаришу довелося розпрощатися зі школою.

Він, Коля Шовкалюк, з незакінченою середньою освітою пішов до армії, демобілізувавшись, так і залишився у підмосков'ї, став там служити пожежником. Проте я його ніколи не зустрічав. Мене, як я згадував, все ж таки залишили здавати випускні екзамени, але максимально знизили оцінки, що вносилися до атестату зрілості. Помста за зриви у поведінці тепер могла чорною тінню переслідувати винуватця все життя, яке по-справжньому ще і не розпочалося. Звичайно, четвірки і трійки в атестаті зрілості, з яким я покидав школу, не додавали настрою. Однак і не знижували його до такого рівня, щоб я не відчував значення події, яка сталася. Попереду інша школа. Без класів і без терміну. Школа життя.

Атестат зрілості без блискучих оцінок — слабка рекомендація при вступі до вузу. Проте відчуття несправедливості, зафіксованої у цьому важливому для випускника школи документі, не знищувало морального духу, а подвоювало і

потроювало бажання будь-що довести: я кращий, ніж мене оцінили. Готуючись до вступу, я буквально гриз шкільні науки, підручники не покидали моїх рук, а очі не відривалися від надрукованого у цих книгах. Навіть спав з ними, джерелами знань. Зате без будь-якої допомоги зі сторони опинився в числі п'яти випускників нашої школи (серед них чотири медалісти), які в рік одержання середньої освіти продовжили навчання у вузі. Щодо мене, то саме у тому, до якого прагнув, — у Київському фінансово-економічному інституті. Під час вступу екзаменів склав на п'ятірки і одну четвірку. На цьому рівні і навчався у вищому закладі — завжди отримував стипендію, ніколи не перездавав екзаменів. Дедалі моя доля більше залежатиме від мене, ніж від зовнішнього середовища, хоча бути автономним у цьому світі нікому не вдавалося та це і неможливо.

Не забуваючи своє несолодке дитинство, лише з часом усвідомлював, що все у нашому бутті пізнається і оцінюється у порівнянні. Дитячі та юнацькі роки в односельців, старших за мене на 10-12 років, виявилися для більшості складнішими, а точніше — страшнішими. Мій рідний дядько, Дмитро Харитонович Наконечний, з яким у мого товариша, пам'ятаєте, виник конфлікт, випивав, як і більшість сільських чоловіків, мало не щодня. Напившись, міг робити все, що йому заманеться. Він став типовим представником пропащого покоління, зламаного війною і мало не військовим владним режимом.

Дмитра Наконечного чотирнадцятирічним хлопчиком виловили німці і відправили до Німеччини прислужувати покорителям Європи. На шиї він носив ланцюг із своїм номером, оскільки імен східні раби вже не мали. Коли Німеччина програвала війну, його полонили англійці і згодом разом з багатьма іншими такими, як він, переправили до Англії. Тимчасом усіх полонених з Радянського Союзу розшукувала радянська місія. І хоча часто англійці перевозили цих переміщених осіб (їх не називали полоненими) з одного місця розташування до іншого, щоб збити з пантелику цю місію, через деякий час їх таки виявили радянські представники. Перед цим радянським переміщеним пропонували залишитися на Заході для проживання в Англії, США чи Канаді.

Частина з доросліших людей прислухалася до цієї пропозиції, а більшість після зазнаних ними страшених поневірянь рвалася на батьківщину. Серед них і мій дядько. З цими патріотами своєї землі вже через день зустрілися радянські представники. А невдовзі всі вони опинилися на кораблі. Це судно відійшло від берегів Англії, і згодом, обігнувши Португалію, через Середземне море доставило до Одеси силоміць розлучених з батьківською землею.

**Мій дядько, Дмитро Харитонович Наконечний, у 14 років був
відправлений до німецького концтабору. 1942 р.**

Що ж зустріли хлопчак на батьківщині, до якої вони так рвалися? Не відпустили їх додому, а завантажили у товарні вагони і повезли у різних напрямках: одних на рудники і нафтопромисли Сибіру, інших — у тюрми. Моєму родичеві ще повезло — він опинився в Азербайджані, де приєднався до тих, хто добував нафту. Сільський хлопець до сліз скучав за домівкою і через деякий час приїхав до села. Не один, а з односельцем Іваном Бойчуком, з яким поневірялись ще з Німеччини. Повертатися на промисел не захотіли. Залишилися у селі. Але, як і слід було очікувати, про хлопців там, де треба, не забули. Ті, кому це належить. Їх взяли і віддали під суд. Судили довго, але врешті, судді прислухалися до клопотання про помилування від керівництва колгоспу, зважили на те, що і в селі нікому працювати. Можливо, це врятувало втікачів. Проте на малій батьківщині на них звалилася така важка фізична праця, а існування виявилось настільки голодним, що хлопці жалкували за відмову залишитися на Заході, бажання не повертатися на промисли в Азербайджан. За таку дяку Батьківщини за любов до неї хлопці її зненавиділи.

Мій характер відповідно до астрологічних знаків, а також у результаті специфічного дитинства набув певних особливостей. Моя практична робота в молоді роки і наукова діяльність зайвий раз підтвердили відому істину: риби проявляються із запізненням, але компенсують цей недолік нарощуванням потенціалу власною інтенсивною працею. Проте я був і залишився наївним і відкритим у відносинах з людьми, говорив переважно так, як думав. Це приносило величезні втрати як мені особисто, так і справі, якою займався. Ситуації з небажаними наслідками виникали нерідко тому, що я за конкретних обставин не мав часу на формування власної думки з урахуванням усіх її аспектів. Іноді часовий цейтнот виникав унаслідок нетерпіння висловитися.

Але не думайте, що прагнення формувати думку, оцінку я пов'язував з необхідним мені для цього часом внаслідок якоїсь перестраховки. Мовляв, дай боже, вгадати думки начальства, виголосити їх і піднести до Сонця. Навпаки. Мені завжди бракувало сил і натхнення на вивчення і того, що проповідували

різні автори, практики, мої начальники. А тим більше на наслідування всього цього. Я завжди цінував власну думку і свій погляд на ті чи інші речі, явища, вчинки. Щодо різних теорій суспільно-економічного характеру, то завжди намагався будувати свою конструкцію стосовно до певної ідеї, концепції, процесу і практичної їхньої реалізації. Лише переваривши чуже у своїй власній, так би мовити лабораторії, я ставав спроможним щось пояснити, а дещо реалізувати. Звичайно, скрізь є свої нормативи, правила та вимоги, які у нас за часів колишнього Союзу нерідко виявлялися умовними чи спотвореними.

За таких умов дані природою здібності часто-густо не вдавалося реалізувати: в школі все вивчалось за підручниками і ніяких відхилень від них, у вузі було вільніше та догматизм у тоталітарній системі мав ще величезний вплив на індивідуальні прояви, у тому числі і в практичній роботі. Частково свої задуми я здійснив, про що буде йти мова далі, але більшість із наміченого залишилася на папері. Для майбутніх поколінь. Дещо пожвавилася “впроваджувальна” діяльність на початку демократичних перетворень, у дев’яностих роках, але наступив пенсійний вік. Отже, погоджуючись з тим, що кожна людина може себе проявити в певній галузі суспільного життя згідно із своїми природними можливостями, не завжди здогадуючись про них, пам’ятаймо про не менш важливе. Здібності і таланти розкриваються повною мірою тільки за відповідних умов. Не на останньому місці серед них загальна свобода, правовий захист, повага до особистості. Я жив у період, коли всього цього бракувало.

Шкільні роки хлопці не можуть уявити без перших проявів почуттів до дівчат з класу, школи, села. Навчаючись у дев’ятому класі, я захопився такою дівчиною. Вона, Анна Стасюк, ходила до школи з сусіднього села Чернятин. Знайомство відбулося взимку, а вже навесні, проводжаючи мене на останні шкільні канікули, на березі річки Снивода, моя подруга виклала своє практичне бачення нашого майбутнього спільного життя. Суть його полягала в тому, що через рік, коли я закінчу школу, вона працюватиме у Вінниці і зароблятиме на прожиття, мій обов’язок — навчатися далі. Подальші плани залежали від наших успіхів в обраних сферах діяльності.

Якраз тоді, влітку, я вперше поїхав до батька в гості на десяток днів. Довго зважував пропозицію Анни, але дійшов висновку: заводити сім'ю ще ранувато. Написав їй листа, в якому про це повідомив. Постарався пояснити причини сумнівів, посилаючись на необхідність відповідально, зважено підходити до прийняття такого рішення. Крім того, потрібно ще було закінчити десятий клас. Насправді я нічиєї подібної ідеї тоді не підтримав би: думав лише про те, щоб якнайшвидше покинути село, продовжити навчання у вузі, а вже потому і визначатися із своїм подальшим майбутнім. Моє перше знайомство з дівчиною, яка сподобалась, показало: жінки з практицизмом у стосунках з чоловіками заслуговують на найвищу оцінку.

Свій жіночий ідеал я шукав упродовж всього свого життя, але так і не знайшов його. В моєму розумінні він наче простий, але мав відповідати моїм внутрішнім і зовнішнім вимогам. Коли притиснули небажані обставини і з роками я змирився з тим, що пропонувало мені саме життя, визнав: жіноча нива ніколи не була для мене щасливою. Як, до речі, — чоловіча — для моєї мами. Не мали успіху в сімейному житті ні мама, ні батько. Таке невезіння спостерігається у багатьох людей, незалежно від того, які вони у нашому житті — малі чи великі. Наприклад, король Англії Генріх VIII змінив шість дружин, щоб хоч одна з них народила йому сина. Проте кожна народжувала дівчат та ще й зраджувала чоловіка з безмежними можливостями захистити себе. З таких прикладів у нижчих прошарках будь-якого суспільства, в тому числі українського, можна греблю гатити.

Важке дитинство, відсутність сімейного тепла, вкрай потрібного для дитини, стало, мабуть, причиною гострого бажання знайти заміну втраченому, не пізаному. Однак увазі і ласці батьків замітника в природі не існує. Про це свідчило саме життя, яке відкривалося мені в усіх фарбах крок за кроком. У шкільному самодіяльному гуртку припала мені до душі напарниця з танців. Тепло її рук я пам'ятаю дотепер. Проте вона мене не помічала. Скоро дізнався: школярка зайнята іншим старшокласником, з яким уже жила статевим життям.

У цілому ж у мене бракувало часу на дівчат. Кожна година наповнювалася невідкладними роботами.

Осмислюючи свої шкільні роки з позицій сьогодення, з висоти свого віку, а також — набутого досвіду і відшліфованих роками переконань, хочу поділитися окремими своїми міркуваннями. Про речі та факти, які, залишившись в історії, мають стати для нас вчителями у вічній школі життя. Мене в школі приваблювало власне розуміння прочитаного чи почутого. Прагнення до самостійного мислення, викладу матеріалу так, як я його зрозумів, могло створювати для мене певні проблеми у відносинах з учителями, які налаштовували на прищеплення школярам стандартного, шаблонного світогляду. Проте юнацькі бажання, не ставши купою вчителів і тих, хто їх навчав, воно переросло в принцип дорослої людини. Їм я не зраджував ніде і ніколи. Скажімо, працюючи все життя на державній службі, не писав вищим чинам доповіді, оскільки мої думки не прилаштовувалися до того, кому потрібно щось прочитати з написаного. З усіх питань я мав власну думку.

Можливо, комусь це не подобалося, а мене цілком задовольняло. Адже це свідчило про існування мого “я”, не схожого на мільйони інших. І це за умов, що нас навчали на фальшивій науці в багатьох галузях знань, з дитинства прищеплювали безглузді і нездійсненні ідеї, які показували оточуючий світ, його закони у кривому дзеркалі. На уроках ботаніки, приміром, викладали теорії Т. Лисенка, які виявилися мертвими: практикували яровизацію насіння деяких культур, хоча теоретичне і практичне значення таких дослідів розуміли туманно. Науку, як стало ясно мені через роки, тоді підпорядкували політиці і пояснення вчителів не могло входити у протиріччя з нею. Не вірю в те, що наш вчитель П. Грицик вітав постулати Лисенка. Уявляю, як себе можна почувати без такої віри, переконуючи учнів у геніальності дурниць.

На уроках історії українців зовсім не навчали їхньої історії. Поза класами залишалися такі питання як хто вони, українці, чийх прабатьків діти. А чужа історія викладалась за солдафонським звичаєм. Подавали хронологію народження російських царів, цариць, дати їхнього царювання, смерті. Зупиня-

лися на битвах, в яких перемагали російські війська; завоювання-приєднання земель до російської імперії. Про Київську Русь у контексті української держави, про українських гетьманів, українську націю майже ні слова. Наче не існувало самобутньої і незалежної української нації впродовж VI-XVIII століть.

Українську мову і літературу викладали так, що зникало бажання вивчати власну культуру. Вже на початку навчального року (а таких років не перерахуєш на пальцях усіх кінцівок людини) запускались бацями зневаги до всієї національної духовності: вчитель української літератури просив учнів відкрити відповідну сторінку в українській хрестоматії і перекреслити портрет чергових поета чи письменника. Ще торік його вивчали, а тепер він став ворогом народу. На уроках російської літератури такого кощунства не відбувалося, ніколи портрети російських письменників не перекреслювалися. Заставляли поставити хрест на таких видатних українських митцях, як М. Рильський, П. Тичина, М. Бажан, В. Сосюра та на не менш відомих представниках української нації.

Декого з покараних таким чином діячів літератури з часом повертали до вивчення у школі. Проте така реабілітація невинних вже не могла знищити посіяні зерна невіри молодого покоління у творчі можливості свого народу та й кожного українця. Зі мною в Держплані України працював уже літній начальник відділу, який закінчив Київський національний економічний університет. Українець за походженням, начинений жовчною зневагою до своєї нації у згадані вище часи, він, коли зайшла мова про українську культуру та її витоки,

з піною на губах доказував, що в Україні не було і немає визначних та ще й із світовим ім'ям поетів, письменників, науковців, митців. Спочатку я на нього добре образився, але пізніше подумки виправдовував. Не винні, мовляв, такі люди у своїй духовній сліпоті: все, що прищеплене з дитинства, закріплюється у свідомості на багато років та і на все життя. З такими людьми, а їх у нас надто багато, незалежну Україну збудувати досить і досить непросто.

З приходом унаслідок перевороту 1917 р. до влади більшовиків українці зазнали цілу низку глобальних страшних випробувань. Громадянська війна, репресії, голодомори, навала коричневої чуми у 1941-1945 рр., відбудова зруйнованого у повоєнний час, холодна війна між капіталізмом і комунізмом — все це довело покоління тих років майже до тваринного стану і схоластичного мислення. А суспільство, виховане в дусі схоластики, багате на слова і слабеньке на аналіз фактів і самостійність у їхній оцінці. Наче роботи, ми без тіні сумнівів вірили колись комуністам, які ставили різноманітні досліди на людях, а коли здобули незалежність, то вірили пройдисвітам із тартар. Саме з таким населенням можна було відкинути багату, з великим науково-технічним потенціалом країну до маргінального становища світового розвитку. Цей сумний історичний приклад досліджуватимуть в усьому світі і висновки з такого аналізу будуть не на користь України.

Чим як не браком державного мислення можна пояснити дозвіл уряду Л. Кучми створювати трасти. Цим крадіям у законі дозволялося збирати кошти з населення, діяти, як заманеться, ні за що не відповідати перед своїми вкладниками. А ми всі, повіривши в байки про шалені прибутки, швиденько несли національну й іноземну валюту пройдисвітам. Трасти з'являлися і зникали, як міражі, залишаючи ошуканими мільйони українців. Зате злочинна купка тих, хто стояв за ними, перетворювалася в мільйонерів, ставала надією нації. Ті, по кому плачуть тюрми, нині відомі і шановані в суспільстві, їх прилучають до влади, їм довіряють парламент, щоб той захищав їх від мільйонів ошуканих ними українців. Треба визнати, що коли тепер заходить мова про трасти, то не всі пограбовані ними вкладники признаються в тому, що вони в каламутний час клюнули на дешеву наживку. Подумки вони вважають втрачені кошти — то плата за науку життя у безвідповідальній державі.

Але повернемося до моєї рідної Лознянської середньої школи. У 1954 р., коли я її закінчив, тут було два випускних класи. У нашому 10"А" класі навчалися: Балац Іван, Баранюк Варвара, Кравець Раїса, Мазур Анатолій, Матіяш Світлана, Недорізанюк Ніна, Недоснована Параска, Нижник Володи-

мир, Полонський Микола, Рижук Євгенія, Рижук Лідія, Сенік Михайло, Сидорук Олена, Царук Анатолій, Ціснецький Олександр, Червінька Марія, Шквиря Галина, Шквиря Іван, Яремчик Василь. З 10“Б” класу до нашого класу частенько приєднувалися Сухін Василь, Шинкарук Микола, Плотиця Іван.

Випускники цих двох класів переважно знайшли своє місце у житті відповідно до своїх прагнень і здібностей. Підкріплю цей висновок кількома прикладами. Мій колишній однокласник Олександр Антонович Ціснецький, 1937 р. народження — член Національної спілки художників України, закінчив Горьківське художнє училище. Його основні твори: “Вінниця. Парк Козицького”, “Серпень”, “Седнівський мотив”, “Сабарівські кручі”, “Березень”. Після закінчення училища він приїздив до села і намалював мій портрет, яким я пишаюсь. Микола Іванович Шинкарук, 1936 р. народження. Ставши професіоналом у будівельній галузі, він звів у м. Вінниці ряд великих відомих промислових комплексів. Його службові сходинки: заступник керуючого трестом “Вінницяпромбуд”, директор Вінницького середнього профтехучилища будівельників № 7, співробітник у Вінницькому політехнічному інституті. Анатолій Іванович Мазур і Василь Олексійович Сухін все своє життя присвятили військовій справі. До речі, В.О. Сухін єдиний із наших випускників, який побрався з ученицею нашої школи Людою. Вони побудували на любові і злагоді родину, виховали дітей, допомагають їм рости онуків.

Перед закінченням школи серед однокласників і односельців. *Нижній ряд зліва направо:* В. Сухин, А. Мазур, О. Бондар, Б. Панасюк. *Верхній ряд:* І. Сидорук, С. Михальнюк, І. Наконечний, В. Яремчук, С. Синчук. 1953 р.

У 1984 р., через тридцять літ після закінчення школи, більшість випускників знову зібралася в ній. Мені, як ініціаторові зустрічі та проведення зібрання, довелося виголосити привітання російською мовою, щоб було все так, як вимагав на той час всеросійський етикет: “Остановись мгновенье! Сюда пришли убелённые сединами люди, которые почти треть столетия назад покинули школу, где оставили годы детства и юношества, где впервые они ощутили силу знаний. А ведь, переступая порог этого здания, далеко не каждый из нас, переростков, из-за войны, знал хотя бы половину букв алфавита, не

говоря о большем. Прозрение благодаря познаниям у каждого из нас проходило по-своему: были на этом пути трудные и счастливые минуты.

Мы крупными, зачастую неумело, впитывали всё то доброе, что приносили нам наши дорогие учителя. Никто не может без волнения вспомнить те минуты, когда, читая “Тараса Бульбу”, Николай Васильевич Царук не мог сдержать сбегающие по щекам слёзы. Тем самым чувства добрые он лирой пробуждал в наших опалённых войной детских, зачастую уже зачерствевших душах. Немало сил приложил для того, чтобы растопить лёд в сердцах школьников. Дмитрий Иванович вводил нас в мир прекрасного своими уроками пения. И ещё — преданностью своему благородному делу. Ведь каждый день, всколыхнув школу детскими певучими голосами, он отправлялся к неблизкому своему дому в селе Чернятин. С удовольствием становился запевалом в отдалённых сёлах Вороновцы, Острожок. А не вела ли многих из нас к заветной цели та дорога, по которой прошли ученики Марины Демидовны за несколько вёрст в районный центр, чтобы посмотреть кинокартину “Судьба Марины”. Любовь к земле воспитывалась и в кружке “Юных натуралистов” под руководством великого энтузиаста-мичуринца Афанасия Ефимовича Грыцыка.

Вспомним полководца Суворова. Он говорил: “Всё может родная земля — накормить тебя хлебом, душистыми плодами садов, напоить студёной водой из своих родников, лишь одного не может она — защитить себя от врагов и нерадивых хозяев”. Многие из нас пошли работать в сельское хозяйство: есть рабочие, колхозники, руководители хозяйств, агрономы, зоотехники, экономисты, инженеры и другие специалисты. Если эти выпускники нашей школы заботятся о том, чтобы не было нерадивых хозяев на земле нашей, то многие другие взяли на себя опасную работу по охране этой земли от посягательств врагов. Как-то ещё в далёком 1953 г., вручая нашему однокласнику Анатолию Мазуру маленькую книжицу о Сергее Лазо, наш директор Николай Васильевич Петренко сказал: “Мазур, будь, как Лазо”. И Мазур, не дождавшись окончания школы, ушёл в армию, а за ним позже последовали Сухин, Скоблюк,

Шквыря и другие. Среди нас есть и мастера искусств, хороших успехов достиг Саша Циснецкий. Можно образно сказать, что эти тридцать лет мы сдавали сложный экзамен — житейский. Теперь мы крепкими корнями вросли в иную среду, которая не связана со школьным товариществом.

Но то, что осталось от юности, не властно отнять даже время. Встреча с юностью всегда трогательна. Даже во сне, но трижды, если она наяву. Ведь от юности, кроме всего прочего, осталось право высказать друг другу всё хорошее да и плохое в глаза, не таясь: ведь не даром говорят “Друзи мои, товарищи? — вечные судьи мои”.

Человеческая личность связана множеством условностей, которые не могут быть нарушены. Человек может говорить со своим сыном как отец; со своей женой — как муж; со своим начальником — как подчинённый; со своим врагом — употребляя определённые выражения. В то же время друг, да ещё школьный, может говорить так, как требует того случай, но не как подобает данному лицу. Раскрепостите свои чувства, станьте каждый самым собой...”

Пригадуючи тепер ту зустріч випускників нашої школи, я, по-перше, з подивом відзначаю, що від тих хвилюючих днів сплигло 20 років, по-друге, — за цей час відбулися такі історичні для України події, яких марно шукати в її минулому. Йдеться переважно про політичні новації, які нерідко обходили матеріальні і правові інтереси багатьох українців, а точніше — більшості. Та найстрашніше, що маємо внаслідок бездушних дій нових можновладців, — девальвацію і зникнення або спотворення духовності, підміну справжніх її чинників грошовими знаками. Коли “духовність” вимірюється здобутими будь-яким чином мішками грошей, виникає побоювання за майбутнє суспільства, яке мириться з таким становищем.

Споконвічна духовна потреба людини включає в себе добро і віру, які передаються та утверджуються і через слово. Недаремно у Святому письмі говориться, що “не одним хлібом живе людина, но всяким словом.....”. Про духовний бік нашого виховання ми свого часу не думали, скрізь квітнув матеріалізм. Але, як показує історія, людина мимоволі неодмінно повертається до

пошуків духовних начал, без яких її існування дискомфортне. Віра у себе і Вищі сили, як субстанцію їхньої єдності, сформовує цілісну систему єдиної інформаційно-енергетичної структури Всесвіту. І саме це дає енергію людині для життя більшою мірою, ніж її матеріальне забезпечення. Духовна міць у людському естві — переможна зброя проти земних неподобств.

Зустріч випускників через 30 років. Сидять: четвертий справа Б. Панасюк. 1954 р.

В останні роки я замислююсь над тим, чому мої шкільні ровесники, досягши сепидесятирічного віку і відносно пристойного місця у суспільстві, відчувають дедалі сильнішу потребу у спілкуванні з людьми, які значно більше прожили на цьому світі і, значить, побачили та пізнали. Перші серед таких цікавих для нас людей наші вчителі, вихователі, завучі. А на правому фланзі у них — директор школи, який спрямовував навчально-виховну роботу педагогів на те, щоб ми, їхні учні, стали в кінцевому підсумку правильними, корисними для свого народу людьми. Мабуть, бажання через десятки років відзвітувати перед свідками і керманичами нашої юності, якими ми насправді стали і що зробили

протягом трудового життя, вело нас і до порогу школи, і до осель наших колишніх вчителів.

І ще одна деталь, яку не можна обійти увагою. Чим пояснити яскраво виражене тяжіння до колишнього керівника школи (поздоровлення його з днем народження, намагання здійснити якесь людське добро, показати підкреслене шанування), яке полонило певний прошарок давніх вихованців цього навчального закладу? Це були на сьогодні літні люди, яких у дитинстві та в шкільні роки недолюбили, недооцінили, не виявили в них внутрішнього духовного багатства. Вони не одержували похвали хоча б за невелику перемогу у навчанні, а така підтримка могла б виробити у них зростаючу впевненість у власних силах, вкрай необхідну перед входженням у далеко не пізнану жорстоку стихію людських відносин. Саме ті, хто самотужки все долав і не зламався, чії пошуки не залишалися без знахідок, кому випало боротися і перемагати, докладаючи для цього неймовірних зусиль, йшли до директора, щоб йому сказати: ми не гірші за інших, нас все-таки суспільство достойно оцінило. З радістю вони, колишні середнячки за успішністю, а то і поведінкою, несли інформацію про такі метаморфози своїм вчителям.

Спробуй тут не пригадати прислів'я: “старе, як мале”. У похилих вихованців лознянської середньої школи з'явилася внутрішня потреба повернутися у минуле і одержати заслужені вже за межами школярства не пізнані в ньому вчительське тепло і похвалу.

Можна з цього сьогодні дивуватися, але невимовно складний з причин матеріального характеру час виявився неповторним у духовному піднесенні людей, народу. Прискорювалася хода цього життєдійного процесу єднання українців у глибинних почуттях жалю і скорботи до свого краю, в осмисленні становища кожної людини у суспільстві, в якому вона опинилася, з позицій патріотичного вболівання за її долю. Саме в цей період формувалась важлива частина культури української нації. Писалися лірико-патріотичні, з національним внутрішнім змістом вірші і виконувалися пісні про розлуку з селом і тривожну зустріч з містом. Покоління молоді, виховувані на тих піснях

і закохані в них, вже ніколи не зможуть повністю змінити своє духовне обличчя, перелицювати свій внутрішній світ. Незалежно від змін, що відбувалися і мають місце нині у суспільстві. Моє покоління переконане: кращих пісень того часу про Київ та село ще ніхто не написав і не виконав, хоча і тепер гріх скаржитися на нестачу нових віршів і мелодій. Дехто може не погодитися з такою думкою. Мовляв, те, що вносять у мізки молоді роки, залишається єдиним і неповторним назавжди. Все інше не сприймається або відноситься до другорядного. На це заперечення скажу таке: справжнє мистецтво поза часом і віковими особливостями тих, кому воно адресовано. Все справжнє (не моє відкриття) — вічне.

Я вже говорив (хай вибачить читач за повтори), що сільське життя, як, до речі, переконався згодом, і міське, було для людей за недобудованого соціалізму не медом. Справедливіше взяти за його символ молоду кропиву. Але всі ми пристосувалися до тієї дійсності, звикли до певного соціального становища, яке більшу частину суспільства влаштовувало. Коли ж зведену за радянських часів суспільно-економічну будівлю новоспечені можновладці зруйнували, залишивши на цьому місці пустирище, моє покоління залишилося переважно за межами соціальної захищеності, якої добивалося все життя важкою працею. Нині у розмовах про життя-буття більшість українців мого покоління не хоче навіть чути про цивілізоване європейське і американське суспільство. Навпаки, відчувається туга, багато в чому обґрунтована і справедлива, за умовами життя в колишній імперії під назвою СРСР. Спробуй не погодитися з такими настроями — викликаєш зневагу почуттів більшості мого покоління, яке не бачить будь-якого виходу з цієї ситуації і тому напрошується висновок: далеко нам до європейського життя, хоча ми живемо в європейській країні, доки не відійдуть в небуття люди, виховані імперською східною ідеологією.

Нас формувала одна система, а опинилися ми зовсім в іншій. Про себе, моє покоління так і хочеться сказати словами поета С. Єсеніна: “Для времени навозом обречены”.

Студент однієї думки з оптимізмом

До Києва я приїхав у 1954 р. Тоді добиратися з мого села у столицю було справою нелегкою. А в мене все вийшло, як у кіно: примостився в кузові невеличкої відомої полуторки, на якій везли учнів з нашої школи до Києва на екскурсію, і вперед. Вперше їхав новим шляхом через Уланів, Бердичів, Житомир і Київ. Потому ця дорога багато разів приводитиме мене в край мого дитинства...

А ось і столиця. Мене висадили на Контрактовій площі Подолу, тоді це була Червона площа, і машина рушила далі, а я залишився сам серед натовпу людей, скреготу трамваїв. Біля мене стояв величезний дерев'яний чемодан, набитий підручниками, в яких все було для здачі вступних іспитів. Трохи оговтавшись, я внутрішньо відчув, що мене тут висадили назавжди. Окрилений таким передчуттям, взяв важку ношу і пішов на вулицю Андріївську, 2А, де розміщувалася адміністрація Київського фінансово-економічного інституту (КФЕІ). Цей учбовий заклад, як я дізнався потому, брав свої витоки від 1906 р., коли були засновані приватні Вищі комерційні курси за поданням професора університету ім. Св. Володимира (нині — Київський національний університет імені Тараса Шевченка) Митрофана Вікторовича Довнар-Запольського, який і став першим ректором вузу. У 1908 р. згадані курси перетворено на Київський комерційний інститут (ККІ), його перший ректор М.В. Довнар-Запольський. У 1920 р. його вуз називають Київським фінансово-економічним інститутом (КФЕІ), у 1959 р. його перейменовують на Київський інститут народного господарства (КІНГ). З 1992 р. це вже Київський державний економічний університет (КДЕУ) і, нарешті, сьогодні — Київський національний економічний університет.

Коли я навчався в інституті, його очолював професор Павло Васильович Кривень. За чотири роки до цього, у 1944-1950 рр., завідувачем кафедри політекономії і директором Київського фінансово-економічного інституту був Василь Федорович Гарбузов. Потому — багаторічний міністр фінансів СРСР. Досить тривалий період на чолі згаданого вищого економічного закладу відомий професор, академік вищої школи Анатолій Федорович Павленко.

Про те, що вже перші випускники цього вищого навчального закладу склали йому велику повагу серед практиків, свідчить такий факт: спеціалісти та студенти молодого вузу залучались до відповідальних робіт на великих підприємствах, їм доручали наукові дослідження прикладного характеру. Зокрема, вже у 1913 р. студент Київського комерційного інституту В.Г. Біленький допомагав економістові-статистові В.Я. Головні досліджувати тогочасний стан великих цукрових господарств і заводів південно-західного краю Київської губернії. У Черкаському повіті, це, зокрема, Смілянські маєтки графів Льва Олексійовича, Олексія, Андрія і Георгія — Олександровичів-Бобринських, тут вивчали цілу низку конкретних питань, включаючи технічне оснащення виробництва у господарствах, суспільно-культурні заходи. Все це потому знайшло відображення на Всеросійській виставці 1913 р. у Києві.⁵ Подібних досліджень з глибоким аналізом їхніх результатів нині не здійснюють навіть на районному рівні, не говорячи вже про обласний масштаб.

⁵ Смела. Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов Графов Бобринских. — Киев: Типография Р.К. Лубковского, Фундуклеевская № 19, тел. № 5, 1913.

Б. Панасюк — студент Київського фінансово-економічного інституту. 1954 р.

Мабуть, я знесилився, вириваючись із сільських обіймів тоталітарної системи і водночас побоюючись зворотного ходу подій. Проте я ніколи не доводив себе до відчаю, коли заради досягнення першорядної мети готовий заплатити за це будь-яку ціну, погодитися на здійснення будь-яких умов. Ще в дев'ятому класі мене разом з хлопцями інших класів нашої школи викликали у військовий комісаріат району для проходження лікарняної комісії. Після її позитивного висновку молодих людей брали на військовий облік і виписували приписні свідоцтва. Під час медичного огляду мені запропонували після закінчення школи навчатися у військовому артилерійському училищі. Це був найлегший і

досить престижний привід для того, щоб розпрощатися з селом. Однак у мої плани не входили військове життя і офіцерські звання, я одразу ж відповів, що відслужу належний строк у війську рядовим солдатом. Керівникові комісаріату явно така відповідь не сподобалася, він моє бажання озвучив голосно і не без ноток сарказму: піде на службу в армію рядовим солдатом. У той час я і гадки не мав, що, вступивши до інституту, матиму проблеми через амбіції керівника військового комісаріату.

Закінчивши середню школу, я не мав ще паспорта громадянина країни, а тому не міг будь-куди податися без дозволу на це влади. З довідкою сільської ради про те, що я є житель Лозни, вирушив здавати екзамени до Київського фінансово-економічного інституту. Вибір подальшого навчання виявився не випадковим. Сталося так, що нам треба було будувати хату. Для цього в районному центрі мені, дев'ятикласнику Лознянської середньої школи, довелося виписувати будівельні матеріали, страшенно дефіцитні у повоєнні роки. У приймальній заступника голови райвиконкому, який одночасно виконував обов'язки голови райплану, товпилося багато людей із жадобою вияснити, чи включили їх до списку осіб, яким дозволено одержати будівельні матеріали. Список, як виявилось, передали до райспоживспілки, через яку видавалося потрібне забудовникам, але нашої сім'ї серед щасливців я не знайшов. Мені довелося буквально бігти до райплану, щоб з'ясувати, як сталося таке неподобство. Пояснив свою ситуацію голові цієї районної організації. Він розібрався в цьому і зателефонував до тих, у кого був список, дав вказівку внести наше прізвище. Обставини, на мій погляд, для простої людини були надто складними, а легкість, з якою було розв'язано проблему, навела мене на думку, що планові органи всесильні. На практиці, як довідався значно пізніше, це так і було.

Вибираючи для подальшого навчання вищий учбовий заклад, я не мав, так би мовити, пророценого роками бажання. Тому, випадково натрапивши на оголошення про набір студентів до Київського фінансово-економічного інституту, не одразу зупинився на ньому, як на остаточному виборі. Поціка-

вився спочатку, яких саме плановиків готує цей навчальний заклад для галузей народного господарства. У чому полягало завдання цих фахівців при здійсненні управління такими галузями. Іншого вибору у мене не було і не могло бути, все тут мене цікавило і надихало. На перших порах прислуховувався швидше до інтуїції, ніж до освячених знаннями переконань. Проте цю своєрідну лотерею виграв: вуз став моїм пристанищем на все життя. Приємно було тому усвідомлювати, що до обраного на свій розсуд навчального закладу я потрапив не за рекомендацією батьків, мене не приводили сюди за руку вчителі чи друзі. Я прислухався до прагнення знайти в цьому житті своє місце. І у визначенні цього місця, як це не дивно, не помилився.

У поданій заяві висловив бажання навчатися на факультеті управління економікою промисловості, здав екзамени, одержав 24 бали із 25 можливих, здобув таким чином право вважати себе студентом. Радість могла затьмарити здоровий глузд. Але він у мене залишився недоторканим, і коли я здавав екзаменаційний лист приймальній комісії, де підтвердили, що я буду зарахований студентом, якась невідома сила заставила мене поцікавитися: чи не можна перевестися до факультету, який готує економістів для сільського господарства. Мені тут же дали клаптик чистого паперу і я висловив письмово своє прохання у заяві на ім'я директора інституту П.В. Кривня. Так вперше, а тепер можу стверджувати і назавжди повернув себе до аграрної економіки. Віддаючи данину справедливості, маю сказати спасибі за такий поворот студентові Хроненку. Коли я тільки з'явився в ролі майбутнього абітурієнта на порозі інституту, він досить повно і переконливо охарактеризував достоїнства не поміченого спочатку мною факультету.

Виявилось, що на шляху до здобуття вищої освіти мене очікували ще більші труднощі, ніж ті, що опинилися разом з ранньою юністю в рідній Лозні.

Одержавши повідомлення про зарахування мене до інституту, а до початку навчання залишилося три дні, я кинувся збирати довідки, необхідні для одержання паспорта. Для молодого людини з села такі клопоти переростали будь-які випробування. З документами із сільської ради звернувся до районного

військового комісаріату за дозволом знятися з військового обліку, оскільки без цього паспорт не видавали. Мотивуючи причину такого прохання, подав довідку про вступ до вузу, в якому є військова кафедра. Не зважаючи на це, мені відмовили у знятті з обліку, посилаючись на те, що до сільської ради вже відправлена повістка про призов мене в армію на початку вересня. Пригадали мені і те, що я не побажав стати офіцером, згодившись служити солдатом. Попрямувавши до паспортного відділу, а справа була вже перед обідом, я подав документи у віконце. Мене запитали, чому немає відмітки про зняття з обліку у приписному свідоцтві. А я відповів, що піду за цим після обіду. Через півгодини мені винесли довгожданий паспорт, і я побіг до комісаріату, щоб зробили відмітку у приписному свідоцтві. Дізнавшись, що я вже одержав паспорт, комісар протелефонував до паспортного відділу і сварився з паспортисткою, а мене вигнав з кабінету. Я не здавався. Пішов до райкому партії і, випадково зателефонував до першого секретаря райкому, попросив його допомогти мені одержати документ в комісаріаті. На мою радість, він потрапивши комісарові, попросив видати документ, а мене попросив зайти після цього до нього. Я вже боявся знову зустрічатися з військовим начальником і не знав, як мені бути. Коли мене побачив військовий комісар, то він, розлючений, сказав, що мене не знімуть з обліку, а замість навчання в інституті бачити мені тюрму.

На другий день вранці, взявши кошика із шматком сала і хлібиною, рушник та мило, поїхав до Києва. Більше речей брати не було рації, оскільки через десять днів треба було йти на службу в армію. Про свої труднощі я одразу ж доповів директорові інституту. Він негайно зреагував: доручив генералові, який завідував військовою кафедрою, запросити мої документи у військовому комісаріаті. Протягом десяти днів, які були у моєму розпорядженні, вони до Києва так і не надійшли. Мене направили заново у Подільський військовий комісаріат Києва для проходження лікарняної комісії. Лише на цьому закінчилася ця історія. Через три роки, одержавши офіцерське звання, я зайшов до вже знайомого районного військового комісара. Почувши про звання, він

лише сказав: “Молодець!”. Тоді ще раз переконався у мудрості тих, хто вважає, що лише готовність боротися за свої інтереси, ідеали, тяжко працювати заради них гарантують успіх.

Бажання навчатися у Київському фінансово-економічному інституті виникло в мене без будь-якого активного впливу іззовні. Просто мене привабало те, що цей учбовий заклад дасть змогу працювати в структурах управління народним господарством. Звучало це масштабно і багатообіцяюче. Перспектива пожити деякий час у Києві теж не могла не зігрівати сільського хлопця.

Такого, до речі, не бувало не лише у великому місті, але й у середньому за розмірами районному центрі. А тут наче з неба упав на твої плечі величезний промисловий і культурний центр. На весь світ відома столиця з особливими взаєминами її численних мешканців. На другий день перебування у Києві я поводив себе часом так, наче знаходжусь у своєму рідному селі. Йдучи гамірною вулицею Жданова, що на Подолі, хотів, певно, хоч чимось підкреслити власну гідність киянина-початківця. З бокової кишені піджака у мене демонстративно виглядала новенька дешевенька ручка, що, будучи єдиним моїм багатством, водночас мала засвідчувати перехожим про мою належність до студентства. Звичайно, увага моя була прикута до всього нового, що діялося навкруги. Іноді мені здавалося, що я потрапив до дивовижного музею. Несподівано біля мене підозріло тернувся якийсь здоров'як і, не повертаючись, швиденько майже побіг геть. Я відчув якусь небезпеку і побачив, що моя привселюдна “візитка-ручка” — зникла. Блискавично зорієнтувавшись у ситуації, кинувся за здоров'яком, міцно вчепився в його одяг і з погрозою в очах почав вимагати повернення вкраденого. Він, нічого не сказавши, повернув ручку, яка була в його руці, і зник. А я з першою перемогою, що утверджувала мене в столичному співтоваристві, пішов далі вулицею нового дивовижного міста аж до Дніпра.

Навчання у Київському фінансово-економічному інституті виявилось складним. Проблеми починалися через відсутність в інституті жодного власного приміщення, в якому студенти могли б слухати лекції. По суті, про

наявність інституту, так би мовити, в натурі свідчив лише невеличкий адміністративний корпус. Тут розмістилися дирекція вузу із своїми міні-службами, бібліотека. Не зважаючи на страшну тісноту, адміністрація буквально викроїла декілька кімнат для проживання найбільш бідніших студентів. Здавали ми вступні екзамени, а потому і навчалися в приміщеннях середніх шкіл. Звичайно, після закінчення тут уроків в учнів. Здебільшого вузівську науку ми вивчали у школах № 25 (що біля Андріївської церкви), 7, 24, 100, 124 (розташовані на Подолі). Відстані між цими школами були такими, що студентам ледве вистачало перерви між лекціями, аби встигнути змінити дислокацію відповідно до розкладу. По дорозі від школи до школи, а це були вечірні години, ми купували великі смачні бублики з маком і ця їжа для мене переважно правила за вечерю. Брак підручників також ускладнював навчання. Доводилося старанно конспектувати лекції, ставати завсідником у бібліотеках. Основними бібліотеками для нас стала колишня бібліотека Києво-Могилянської академії та бібліотека імені КІРС, теперішня Парламентська.

Наша студентська молодь мала великий прошарок вихідців із села. Вчорашні молоді селяни відзначалися практичністю у побуті, витривалістю у життєвських випробуваннях, обережним і терплячим ставленням до тих рис великого міста, які їм були не до вподоби. Всіх аграрників, з якими перетнулися мої студентські стежини, не перелічиш. Але розділене студентське братство, сумісна подальша праця з багатьма однокашниками, приємні зустрічі, людське неповторне спілкування під час подарованих випадками зустрічей підживлювали пам'ять про минуле та його людей. Перед моїми очима сьогодні Іван Герасименко — незмінний староста групи, Настя Майстрович, Миша Коваль, Анатолій Бондаренко, Майя Колюшенкова, Зіна Світлична, Сергій Ступак, Людмила Піхота, Андрій Якуба, Галя Руденко, Анатолій Павлюк, Анатолій Палієнко, Валя Виноградова, Алла Кислоока, Надя Шептун, Віталій Нелеп, Іван Чуприн, Петро Муренко, Микола Хорунжий, Анатолій Фесина, Іван Кошовий, Аня Кунець, Валерій Мосаковський, Олена Мосаковська, Віра Кобець, Валентин Олексієнко, Віктор Білостоцький, Валя Іванова, Світлана

Соколова, Таїса Борщова, Коля Захарченко, Віктор Техов, Іван Пироженко, Марія Карман, Оля Вовченко, Петро Вареніченко.

Тепер ніхто не ставиться до навчання у вузах так, як свого часу ми: конспектували і переживали, вивчали на пам'ять задане, не рахуючись ні з часом, ні з фізичними можливостями. Ми дивилися на викладачів, як на генералів, відчуваючи себе дисциплінованими солдатами. Пам'ятаю, здавали екзамени з історії народного господарства, і наша відмінниця Майя Колюшенкова вийшла з приміщення, де екзаменувалася, притулилася до стіни і гірко плакала, приказуючи: “Я цього Ляшенка прочитала від корочки до корочки, а він мені поставив трійку”. Обсяг згаданого нею підручника перевищував 500 сторінок. Дівчина, подолавши негативні емоції, ще раз проштудіювала матеріал, знову зустрілася з викладачем Чунтуловим, який не оцінив справедливо її знання, і перездала екзамен на відмінно.

Я жив тоді на квартирі разом із старостою нашої групи Іваном Герасименком. Одного разу на екзамені з марксизму-ленінізму викладачка Давидова, досвідчена і обізнана з цього предмету, красива і приємна, поставила йому четвірку за неточну відповідь. Сидить, бачу, Іван і щось шукає у своєму конспекті. Потому показує його мені. Мовляв, я їй сказав так, як вона сама говорила на лекції, в мене так це записано дослівно. На другий день він розшукав викладачку, рішуче показав свій конспект її лекції. Вона, треба віддати їй належне, не стала в позу, визнала свою помилку, виправила оцінку “добре” на “відмінно”. Студенти великою працею здобували знання, добиваючись, щоб в їхній оцінці з боку викладачів не домінували суб'єктивність, симпатії чи антипатії. Уявна чи справжня несправедливість викликали переживання у молодих людей, хитали їхні ідеали. Дехто із слабких духом мусив з цим миритися. Але більшість знаходила засоби для свого захисту і переважно здобувала перемогу.

Всі студенти не ледарювали, стараючись заробити стипендію. Проте не всім вдавалося уникати трійок та перездачі екзаменів, що автоматично позбавляло права на стипендію. Двоє моїх близьких знайомих-однокурсників неодноразово

втрачали право на стипендію, майже традиційно перездавали іспити, хоча, врешті, закінчили інститут. Але були ж поряд з цим студенти, переважно дівчата, які, можна сказати, купалися в п'ятірках і закінчили інститут з відзнакою.

Минули роки, і я з здивуванням довідався, що в одному міністерстві працює мій товариш, який в інституті мав проблеми зі здачею екзаменів, ледве досягнув за успішністю до середнячків. А нині він — начальник великого підрозділу, в числі його підлеглих колишня студентка-відмінниця, яка з відзнакою закінчила інститут і якій пророчили велике майбутнє на фаховій ниві. Інший мій однокурсник, теж не дарунок для інституту, тепер керував групою економістів на великому промисловому підприємстві. Потому він очолював самостійний науковий підрозділ великого міністерства союзного підпорядкування, не маючи навіть найменшого наукового ступеня. З цього випливає загалом новий, але завжди актуальний висновок: реальність вносить певні корективи у життя конкретної людини, іноді підготовлені її наполегливою працею, а нерідко — подаровані щасливим збігом обставин.

Усі студентські зібрання, вечори відпочинку, революційні й інші державні свята ми проводили і відзначали у найнятих приміщеннях на Подолі, а найчастіше — у будинку культури “Харчовик”, що на Червоній площі. Мені здається, що студенти нашого інституту, на відміну від студентів, які навчалися у вузах, що мали свої приміщення, провадили своє дозвілля переважно на площах міста. Тут на всіх святах грала музика і можна було танцювати чи просто насолоджуватися побаченими веселощами сільської молоді, яка заповонила київські вулиці.

Спортивні тренування і здача заліків відбувалися, як правило, на стадіоні “Динамо”, де можна було знайти відпочинок не лише для тіла, а й для душі. Тут працював басейн для дорослих і дітей з підігрівом води, взимку влаштовувалося катання на ковзанах, популярне тоді серед городян. Навіть коли я працював у Держплані і Кабінеті Міністрів України, то в обідню перерву старався вийти до Маріїнського парку, щоб звідти помилуватися стадіоном

“Динамо”. Тепер все змінилося: вхід до стадіону закрито на замки, охорона з вівчарками і зброєю. А гроші комунального господарства, які раніше витрачалися на утримання стадіону та його інфраструктури, нині збагачують приватного власника, який заволодів цим стадіоном. На його безрозмірну кишеню тепер працює ця спортивна споруда, але тут вже немає плавальних басейнів, якими користувалися городяни. Їх просто зруйновано. Власнику, який загарбав народне, потрібні великі, але легкі гроші. Зайвого клопоту він не винесе, а потреби народу він розглядає через можливість обібрати його до кісток. Проте такі доморощені чи іноземні власники дуже швидко можуть опинитися біля розбитого корита.

Всі роки студентства я жив на приватних квартирах, бо інститут ще не мав житла для студентів, за винятком згаданих кількох кімнат у невеличкому адміністративному корпусі. Місцем мого мешкання залишався Поділ, хоча кутки для студента вимушений був змінювати аж тричі. Добре хоч, що квартири, в яких мені давали платний притулок, були майже поруч і всі на знаменитій вулиці Боричів Тік. Вона ніби притулилася до підніжжя гори, на якій височить Андріївська церква. Поряд фунікулер, а ближче до Хрещатика — пам’ятник Володимирові, який вдивляється у Дніпро, води якого стали колискою християнства на Русі. Перпендикулярна до Боричева Току вулиця Андріївська. Простяглася вона аж до Дніпра. На ній впритул до вулиці Боричів Тік зведено скромну невеличку триповерхову будівлю, якій присвоїли номер 2А. Саме вона до 1959 р. правила за адміністративний корпус Київського фінансово-економічного інституту. На початку ХХІ століття цей будинок з товстеними, як у фортеці, стінами розвалили потужними механічними знаряддями, збудували на цьому місці нову споруду. Не стало на землі матеріального свідка студентського життя молоді скривдженого повоєнного покоління.

До здачі екзаменів я часто готувався на прекрасних дніпровських кручах, переважно на Володимирській гірці. Тут тоді було багато тихих куточків, що настроювали на роздуми про майбутню зустріч з викладачем, який тебе

екзаменуватиме. Це хвилювало, мобілізувало, додавало сил. Адже провалитися на екзаменах (тобто одержати за виявлені знання трійку) було рівноцінно втраті стипендії, без якої неможливо вижити. Тоді ще не було і не могло бути платної індустрії підготовки дипломних та контрольних робіт, відповідей на запитання в екзаменаційних білетах, забезпечених технічними винаходами шпаргалок. Шлях до гарної оцінки пролягав через відповідні знання, одержані внаслідок тяжкої праці. Це відрізняє нас, тодішніх студентів, від нинішніх. Вони можуть одержувати не освіту, а дипломи за гроші. Отож нічого не вчи, не складай іспити, заліки, вся твоя наука в кишені.

Викладачі читали нам, студентам, лекції, приймали заліки з іноземної мови, проводили заняття з військової підготовки у школі № 25 на Десятинній вулиці, що навпроти Андріївської церкви. Сюди з Подолу найкраще діставатися фунікулером. Мені ж подобалося підніматися стежкою, рухаючись вгору поряд з коліями дивовижного транспорту. Іноді скористовувався іншим маршрутом — з Боричевого Току направлявся вгору вулицею Андріївський Узвіз, на якій тепер повсюдно торгують, а особливо моторно — біля колишнього будинку М. Булгакова, хоча на той час ні письменника, ні пов'язаних з його життям місць у Києві не пропагували. Назад, на Поділ, спускався якоюсь крутою стежкою серед зеленої гущавини. Любов до дніпровських схилів залишилася у мене на все життя, і так склалася доля, що я з ними ніколи не розстаюся: моя трудова діяльність була пов'язана з державними установами, розташованими поруч.

Студентське життя, на відміну від шкільного, досить насиченого відкриттями у пізнанні невідомого і відносно конкретною увагою вчителів, здавалося мені, з одного боку, одноманітним, а з другого — помірно пізнавальним. Усі події, навіть незначні, закарбувалися у пам'яті, і, мабуть, тому допомагали мені правильніше орієнтуватися у трудовій і науковій діяльності. Висновки з тих повчальних подій і ситуацій ніби перетворилися в орало, яке піднімало цілину молодого духовного селянського світогляду, формуючи з мене такого собі нового інтелігента. Саме студентська молодь сільського походження потрапляла

під сильний вплив чужої і часом незрозумілої для них міської культури. Але, як свідчило життя, нові умови не знищували селянського коріння, складеного з якостей підвищеної живучості, винахідливості, прагматизму. Воно, як не дивно, давало новий поштовх їхньому розвитку. Не випадково саме вихідці із села часто-густо очолювали великі державні та наукові установи, прищеплюючи свій селянський менталітет міським жителям. Останніх нерідко дивувала досить висока активність невибагливих, але наполегливих аборигенів з сільських глибинок.

Як на мене, одноманітність студентського життя полягала у тому, що в інститутські роки, на відміну від шкільної пори, я не брав участі в гуртках художньої самодіяльності, досить розвинутої саме у нашому вищому навчальному закладі. Весь час на дозвілля віддавав якщо не навчанню, то праці в ім'я грошей для прожиття. Вже після десятиліть я довідався, що деяких моїх однокурсників буквально зобов'язували прилучатися до тих чи інших самодіяльних гуртків, а мені це ніхто навіть не пропонував. Не виключено тому, що я не встигав привселюдно проявляти свої здібності в аматорській сфері.

Правда, в студентські роки мені не бракувало можливостей поглибити практичний досвід на виробничій ниві. Та й прагнення молодого людини з фінансовими проблемами на плечах можна зрозуміти. Питання, де взяти гроші і як вижити, були не менш важливими, ніж проблема такого навчання, яке гарантуватиме стипендію. Проте на одну стипендію прожити не вдавалося, і 1956 рік, пов'язаний з освоєнням цілинних земель у Казахстані та на інших неосяжних просторах російської імперії, давав шанс студентам зміцнити їхнє фінансове становище протягом канікул. Оскільки піднята цілина обіцяла небачений урожай пшениці, за покликом партії і комсомолу сформувалися студентські загони для участі в жнивях. Вирушив на цілинні землі і загін нашого інституту. В його складі я прилучався до збирання врожаю на цілинних землях у радгоспі “Жовтневий” Кустанайської області.

Перебуваючи тоді на освоєнні цілих земель, зрозумів та усвідомив багато істин. Вперше і в останнє побачив оспівану поетами та письменниками Волгу. На жаль, у сіру і дощову погоду. З інтересом сприймав інші краєвиди: відроги Уральських гір, річку Урал, місто Уфу. Наче давнім знайомим здався мені Мічурінськ, про який багато чув і читав, з яким було багато пов'язано в період шкільного вивчення ботаніки. Всюди була сіра і не зовсім привітна Росія: навкруги йшли грибні дощі, села були нужденні і неначе здичавілі, як пізніше писав про це російський письменник В. Распутін.

Казахські містечка і населені пункти в степу мали трохи інші кольори, тут зовні виявилось більше екзотики. Людей не можна було назвати доброзичливими: насторожені погляди очей, звернутих на нас, які тільки-но повиходили з вагонів, про щось говорили. Але про що саме? Можливо, степовики хотіли дізнатися, чи не приїхали сюди їхні земляки, яким пощастило залишитися свого часу на рідній землі? В усякому разі я швидко познайомився з багатьма із тих, кого вислали на ці землі після війни. Тут були українці, інгуші, уйгури, кримські татари, білоруси, чеченці, представники інших народів імперії. Вони сповна пізнали нещасну долю на чужині, а тепер дивилися на можливих нащадків тих, хто їх відправив на заслання, як на прямих винуватців їхнього ошуканого життя.

В казахстанських степах. Зліва Б. Панасюк. 1956 р.

Я тоді ще раз подумав: нас виховували не аргументами і фактами, а погрозами і заборонами. Скажімо, у тій самій Кустанайській області запровадили сухий закон. Горілчаних виробів сюди не доставляли. Пили чай, їли рисову кашу у перервах між роботами, які тривали день і ніч. А коли зрідка з'являлася пляшка горілки, росіяни та вислані до Казахстану чеченці, інгуші,

уйгури й інші частувалися від душі. Був навіть випадок, коли шестеро хлопців, студентів і робітників, накришили в миску хліба, вилили туди з пляшки спиртне, перемішали і таку гидоту їли ложками, кривлячись і закриваючи очі. Таким чином компенсувалася нестача горілки на всю велику компанію. Там, у Казахстані, я вперше відчув безкраю широчінь степів. На цих землях випасали своїх коней, набиралися сил пращури нинішніх для завоювання інших народів — пращури нинішніх казахів.

Б. Панасюк за кермом комбайна. Казахстан, освоєння цілини. 1956 р.

А тоді, у 1956 р., тут справді визрів рекордний урожай пшениці. Її стільки намолочували, що не встигали вивозити через брак автотранспорту. Зерно кагатували у величезні бурти прямо на полях, обкладали соломною і засипали землею. Так деякий час можна було його зберігати, а потому, коли з'явиться

можливість, — вивезти до центральних районів Росії. Все зібране ми, врешті, залишили в подібних буртах на бригадних ділянках. До цього часу не знаю, як з тим скарбом держава справилася пізніше.

Мені більше пам'яталося те, яку ціну було заплачено за врожай, що так і залишився у степах. На розорених полях знаходилося безліч котків, заправлених не водою, як належить, а винятково бензином. Всі поля поділені на клітки розміром в чотириста гектарів, були чистими, без бур'янів. Можна тільки уявити, скільки це коштувало сил і матеріальних витрат.

І ще одна деталь. До бригад від центральної садиби радгоспу — не близький світ. Відстані до 60 кілометрів, а земляні дороги туди за негоди для будь-якого транспорту нездоланні. Жнива теж не пахли медом. Працювали ми на комбайнах і вдень і вночі, аж доки не впаде роса. Після цього солодко засипали у соломі, скинутої з накопичувача. Працював я помічником комбайнера, який виявився кадровим робітником з Петрограда, а також — шофером. За роботу мені нарахували трохи грошей, а найголовніше — вісім центнерів хліба. У наших подільських краях на Вінниччині стільки зерна вважалося за багатство. Зароблені центнери на підставі виписаної на місці моєї роботи квитанції дозволялося одержати за місцем проживання. Моя мама одержала цей хліб, але тільки після письмового дозволу Міністерства хлібопродуктів України, виданого мені у Києві. Цей документ формально підтверджував: такої кількості зерна тоді одна людина в наших краях заробити не могла. На привезену з Казахстану скромну суму грошей купив собі годинник та фотоапарат, а також — подарунки близьким.

Ще одна пам'ятна сторінка із студентської пори — проходження практики у Кагарлицькому районі Київської області. Тоді тут першим секретарем районного комітету Комуністичної партії України був Риндін, а головою райвиконкому — Лісовий. Той самий, який згодом очолив Хмільницький обком партії. Мені випало проходити практику не економістом, а агрономом колгоспу ім. Шевченка в селі Суцани. Для початку виділили стажерові транспорт на кінній тязі з їздовим. Він возив мене у справах та полями господарства, де пра-

цювали колгоспники. В ті далекі 50-ті роки минулого століття технології вирощування сільськогосподарських культур передбачали внесення органічних добрив, переважно гною. Механізмів для вивезення його на поля і внесення у ґрунт господарства не мали. Брак вантажних автомобілів компенсували вози і коні.

Можливо, саме ця скрута вимушувала партійні органи строго контролювати внесення добрив, як і виконання всіх інших сільськогосподарських робіт. Перед початком внесення добрив чи проведенням інших важливих кампаній керівників господарств викликали до найвищих керівників району: одні поспішали до першого секретаря райкому партії, інші — до голови райвиконкому. Якось під час такого виклику не виявилося на місці голови колгоспу Ф.І. Кравця. Замість нього одного довелося їхати аж трьом — зоотехнікові, бригадирові тракторної бригади і мені, практикантові на посаді агронома. Нараду в Кагарлику голова райвиконкому Лісовий мав проводити після обіду. Для розмови до кабінету викликали кожного представника колгоспу окремо. Зі мною Лісовий був небагатослівний і конкретний. Поцікавився строками закінчення весняної оранки. Я вимушений був сказати те, що порадив голова колгоспу: майже закінчена. “Добре, — сказав господар кабінету, — завтра вранці буду їхати через ваші поля і перевірю, як виорано і чи внесено добрива”. Ми, згадана трійка, вийшли і швиденько до села, бо орати землі насправді припинили, оскільки не встигали вивозити гній, щоб вносити його під плуг. А без гною господарі не торкалися ґрунту. Дізнавшись про цільовий завтрашній візит Лісового до села, все колгоспне начальство розійшлося по фермах, полях і домівках. Врешті, мобілізували робітників та весь наявний гужовий транспорт. Цілу ніч вивозили гній, розкидали його і слідом заорювали.

Голова колгоспу привіз організаторам цього швидкісного аграрного дійства їжу, а до неї ще й пляшку горілки, яку ми до сходу сонця розпили. Орні агрегати наближалися до кінця останньої заїмки, коли я приліг на возі і зразу ж заснув. Невдовзі хтось мене розбудив. Угорі сяяло сонце, а біля воза стояв голова райвиконкому Лісовий. Посміхаючись, він сказав про ще незорані

площі, а тому і приїхав сюди. Добре зробили, що вчорашню словесну статистику за ніч привели у відповідність з реальністю.

У цьому самому колгоспі ім. Шевченка, як, до речі, і в багатьох інших господарствах, багато уваги приділяли молочному скотарству. Проте, як це не дивно, тут всюди прагнули надоїти побільше молока, спираючись лише на поліпшення годівлі. Щоденні надої молока контролював особисто перший секретар райкому партії. Він вранці, до шостої години, зв'язувався з тими головами колгоспів, які допустили зниження продуктивності корів проти минулого дня, і погрожував викликати їх на бюро райкому, яке вміє “допомагати” керівникам за цих ситуацій.

Корів буквально силоміць хотіли зробити високоудійними. Їм давали не тільки концентровані корми у вигляді змеленого зерна, а й пійло з макухи, схоже на молоко. Ніхто не рахував затрати на продукцію: потрібно було будь-що хоч на грами наростити сьогодні надій проти попереднього дня. Інакше керівник господарства міг розраховувати на партійну догану, якої всі боялися мов вогню. Така волонтаристська практика піднесення продуктивності молочного скотарства залишилася в моїй пам'яті надовго. Можливо, саме вона, складена з антиекономічних парадоксів, і наштовхнула мене згодом на тему кандидатської дисертації. В ній я спробував розглянути та проаналізувати з відповідними висновками питання підвищення ефективності виробництва молока в Україні на базі поліпшення селекційних якостей стада і зниження собівартості продукції.

Мені довелося проходити практику у тільки-но створеному Вінницькому раднаргоспі. Саме тоді до нової структури хрущовського періоду набирали керівні кадри. Начальником управління сільського господарства раднаргоспу призначили одного з перших секретарів райкому партії Вінницької області. В його кабінеті поставили величезний стіл. За ним новоспечений керівник цілими днями сидів і очікував на появу паперів, які слід йому підписати. Це були здебільшого листи для відправки на місця. Траплялося, що в кінці робочого дня він навіть обурювався: чому сьогодні не надходили документи? Було ясно: не

виникала потреба в його підписах і він, керівник високого рангу, вважав для себе таку ситуацію мало не прогулом. Зрідка таке можна було спостерігати і в багатьох міністерствах та відомствах, де керівні посади традиційно посідали вчорашні партійні, комсомольські і профспілкові функціонери. Лише з часом вони набиралися досвіду і досягали рівня посадових обов'язків. Проте не завжди і не всі. А на посади плановиків не претендували ніколи. Це, певно, була єдина робота без тривалої адаптації для новачків. Вони начебто одразу опинялися на глибокій воді і, якщо не вміли плавати, не могли надіятися на рятувальний круг.

Віч-на-віч з банківською системою

Після здобуття вищої освіти свої професійні знання мав показати у банківській системі на Черкащині. Спочатку працював інспектором пункту Сільгоспбанку в місті Сміла, але невдовзі, через кілька місяців, мене перевели до Черкаської обласної контори Сільгоспбанку з наданням житлової площі. На той час таку переміну у житті молодого спеціаліста відносили до великої удачі.

У Черкаській облконторі Сільгоспбанку займався кредитуванням робіт на будівництві Черкаського водосховища. А точніше — забезпечував фінансами процеси виселення з дніпровських плавнів селян, які вирощували високі врожаї овочів, одержували багато кормів, успішно розвиваючи завдяки цьому тваринництво, мали прибутковий рибний промисел. Натомість селянам треба було обживатися на високому березі Дніпра — на першокласних чорноземах. Коли проходив селом, то воно нагадувало мені наслідки монголо-татарського нашествия: зруйновані затишні селянські садиби, криниці, повітки, замість дерев лише одні пні та здичавілі собаки і коти.

На новому місці кожній сім'ї виділялася територія під забудову, їй поставлялися будматеріали, для закупівлі яких і виділялися кредити Сільгоспбанком. Після виселення всіх мешканців, вирізування та прибирання дерев досить велика площа плавнів поблизу Черкас заливалася водою. Всі ми тепер знаємо, до чого це призвело: вода на новому місці почала цвісти і приносити багато турбот населенню та державі.

Ненадовго я затримався в Черкаській обласній конторі Сільгоспбанку. Одного разу мене до свого кабінету запросив керуючий нею Ф.Т. Суський і довірливо сказав, що в одному з районів керівник банківської установи прокрався, її партійна організація хоче посадити в його крісло тільки свого спеціаліста, але моя думка така: звільнена посада для людини з нашої системи, яка знає банківські порядки, забезпечить виконання усіх вимог. Мене, молодого спеціаліста, не могла не зацікавити ця пропозиція. Тим більше, що до неї керуючий облконторою робив неабияку доважку: звільнена мною у Черкасах квартира залишається за банком, а через пару років я повертаюся назад, до обласної контори, але вже на вищу посаду. Правда, моя начальниця, людина похилого віку, категорично заперечувала проти такого ходу подій і пропонувала мені не погоджуватися на переїзд місця роботи, оскільки тут є перспективи. Але справу було вирішено, і я не мав морального права щось змінювати.

Чергове моє переміщення, на цей раз у Корсунь-Шевченківський, віддячило мене посадою уповноваженого пункту Сільгоспбанку. Це відповідало посаді керуючого невеликим районним банком. Квартири мені тут не обіцяли, але дали мотоцикл для поїздок на підприємства і в господарства. Робота на новому місці і новій посаді стала коротким, але продуктивним періодом становлення мене як економіста. Я мав змогу мало не фізично торкнутися економічних проблем, що виникали на місцевому рівні в галузі кредитних відносин як із сільськогосподарськими підприємствами (колгоспами і радгоспами), так і з підприємствами легкої та верстатобудівної промисловості, зокрема Корсунь-Шевченківським верстатобудівним заводом.

У той період, на початку шістдесятих років минулого століття, лише розпочинали виплачувати грошову платню селянам, вони вперше розраховували побачити гроші, які іноді навіть викликали побоювання у колгоспних бухгалтерів і керівників. Коштів на рахунках у багатьох колгоспах не було, а тому Сільгоспбанку дозволялося видавати кредит для виплати зарплати. Працюючи уповноваженим Корсунь-Шевченківським сільгоспбанком, я видав одному колгоспу кредит, який був зразу переведений у готівку і бухгалтер колгоспу забрав її до колгоспної каси. Через два дні на службовому мотоциклі направився у господарства і заїхав до того колгоспу, якому мали видавати зарплату колгоспникам з одержаних коштів в рахунок кредиту.

Коли я попросив показати відомість про видачу платні, то її не виявилось у бухгалтерії, коли ж поцікавився грошима, то їх також не було в касі. На моє запитання, де готівка, голова колгоспу, бухгалтер та касир дружно не відповідали. Потому все ж таки керівник господарства дозволив касирові розповісти все, як є. Ми пішли до касира додому, там замотані у хустку гроші лежали у скрині. На моє запитання, чому вони не в касі, відповіла: ризиковано тримати в конторі, можуть вкрасти. Видавати колгоспникам грошові знаки теж не наважилися, бо люди, певні, не знатимуть, що з ними робити. Мені нічого не залишалось, як викликати інкасаторів, які забрали недавно видану господарству суму назад, до банку.

Через кілька днів голова того колгоспу знову прийшов, щоб поновити кредит. Мовляв, колгоспники, довідавшись про те, що мали видати зарплату, але керівництво не наважилось використати для цього готівку, захвилювались, вимагають гроші. Я, ще молодий і зелений працівник, відмовив керівникові господарства у видачі нового кредиту, посилаючись при цьому на банківську інструкцію. Прохач тут же поскаржився на мене першому секретареві райкому партії Миколі Бобровицькому. Він викликав мене для розгляду наших протиріч. Я розповів: колгосп допустив непорядок у використанні кредитних коштів, коли і я порушуватиму банківські інструкції, то мене звільнять з роботи. На такі

мої побоювання секретар райкому партії зреагував так: дійсно, інструкції вищих організацій слід дотримуватися, але якщо ти їх трохи порушиш для блага господарств, це тобі зарахується, і коли керуючий обласним банком попросить нас дати згоду на звільнення керівника банку району, він її не одержить, отже, тебе ніколи не звільнять, а твій авторитет у місцевому керівному прошарку навіть зросте. Коли ж ти ігноруватимеш потреби підприємств згідно з інструкціями, то я протелефоную твоєму обласному керівнику, побесідую з ним, і тебе на другий день звільнять з роботи. Зрозумів? Якщо чесно, тлумачення мого обов'язку і моїх прав на такому рівні мене збило з пантелику, навіть налякало. Тому я майже автоматично пообіцяв підтримувати господарства району, навіть якщо для цього доведеться трохи порушувати банківські інструкції. За підсумками роботи в області мій підрозділ посідав друге чи перше місце. Після цього райком партії не мав до мене претензій. Задоволена мною була і вища керівна інстанція.

Місто Корсунь-Шевченківський було розташоване на красивій і чистій річці Рось. Тут ще повсюди зустрічалися страшні сліди жорстоких боїв недавньої війни. Свідчили про них понівечені землі, будівлі, а головніше — долі людей. Подобались мені тутешні люди, красива природа. Вимальовувалися позитивні перспективи в роботі. Я навіть вже надумав будувати дім над річкою Рось і оселитися у цьому краї назавжди. Проте, як це часто трапляється, пан випадок виявляється сильнішим за наші плани.

Можна назвати несподіванкою те, що директор Горохівського сільськогосподарського технікуму Володимир Гушанський запросив мене на читання в цьому навчальному закладі лекцій з проблем фінансів. Оскільки викладач, який вів цей предмет, звільнився. Обдумуючи цю пропозицію, я зважив на всі “за” і ”проти”. Позитивних аргументів, на мою думку, виявилось більше. Якщо відверто, керівники району, дізнавшись про моє бажання змінити характер діяльності і покинути у зв'язку з цим Корсунь-Шевченківський, радили не робити такої дурниці. Мовляв, будеш жалкувати, що покидаєш це місце. Щоб зробити своє переконання вагомим у моїх очах, мені

пропонували залишитися працювати в райвиконкомі. Думаю, довірили б очолити райплан. Я не прислухався до сказаного. В перші дні на новому місці відчув: справді скоїв дурницю. Утім повертатися назад було соромно. Та й втрачену роботу я вже не побачив би.

Викладацький дебют

Горохівський сільськогосподарський технікум на Волині прилучив мене до педагогічної діяльності. До неї, зізнаюсь, я ніколи свідомо не прагнув, обходив її. У думках навіть не бачив у ролі основної діяльності. Але життя настійливо підштовхувало мене до цього. Поза мого бажання. Щодо Волинського краю, де я опинився, то він мене швидко полонив багатством природи, національною самобутністю населення. Коли згодом залишив цю благодатну землю назавжди, то відчував гостру тугу, наче розлучився з батьківським домом.

Повертаючись до несподіваного і нежданого початку викладацької кар'єри, хочу ще раз звернути увагу на моменти, які мали виключити саму її можливість. Ще перед закінченням школи в розмовах з товаришами я не раз повторював: якби мені запропонували вступати без екзаменів до педагогічного інституту, то я відмовився б. Не любив я когось навчати, хоча, як показало життя, все життя цим займався, не проявляючи, щоправда, великого натхнення. Був абсолютно певен: педагогіка — це не моє. Обставини спростували цей погляд. Я зайнявся викладацькою діяльністю і чотири роки у сільськогосподарському технікумі виявилися для мене відносно щасливими. Саме в цей період я подався до аспірантури, захистив кандидатську і докторську дисертації, став професором і тривалий період за сумісництвом працював викладачем у вузі, який свого часу закінчив.

Коли я переступив поріг Горохівського сільськогосподарського технікуму як його викладач, мав певний досвід роботи у банківській системі на Черкащині. Це, по суті, і визначило основні предмети, які мені доручили читати, — статистику, фінанси сільськогосподарських підприємств, аналіз їхньої господарської діяльності. Викладачів тоді бракувало, а тому навантаження на наявних переростало будь-які межі. Робочий день розпочинався у нас о 9-й і закінчувався о 20-й годині. Молоді роки витримували таку високу напругу. Але її створювали не лише прямі посадові функціональні обов'язки, а і так звані громадські. За дорученням райкому партії я ще завідував кабінетом економічної освіти.

Викладач Горохівського сільськогосподарського технікуму Б. Панасюк.

1962 р.

У подальшому предмети, які викладав у сільськогосподарському технікумі, стали фундаментом для моєї роботи у практичній і науковій сферах. Знання фінансової справи знадобилися мені, коли я вступав до аспірантури на кафедру фінансів Київського фінансово-економічного інституту, а також у фінансовому управлінні Міністерства сільського господарства з кредитування колгоспів. Володіння методами аналізу допомагало мені бути на рівні завдань у відділах аналізу, собівартості і цін Міністерства сільського господарства та економічного аналізу і прогнозування Кабінету Міністрів України. В усіх випадках ставала незамінною її величність статистика — в галузі фінансів, аналізу, прогнозування, управління і державного регулювання, а також у науковій діяльності, при написанні кандидатської і докторської дисертацій.

Саме в технікумі у мене вперше виникла потреба глибше вивчати соціально-економічні процеси, осмислювати, планувати їх за певними принципами, наближаючись ще підсвідомо до наукових досліджень, писати про них з позицій свого бачення речей. Про автореферат на тему “Утворення і використання оборотних коштів в колгоспах”, який я надіслав у 1962 р. до Київського фінансово-економічного інституту, професор кафедри фінансів Рубановський написав у відгуці: автореферат свідчить, що його автор володіє методом економічного аналізу, вірно ставить нагальні питання, а тому матеріал відповідає вимогам до бажаючих вступати до аспірантури.

Незважаючи на те, що в той період саме у Горохові мене очікували величезні особисті травми, я і нині переконаний, що краще, ніж у цьому волинському місті і сільськогосподарському технікумі, мені ніде і ніколи не було. В одному з будинків тут я мав двокімнатну квартиру. Прагнув до єдності із природою і посадив поряд із своїм житлом горіхове дерево, яке через роки вкрило гіллям весь дім. Викладачі жили і працювали дружною сім'єю.

Традиційно і з вигадками разом зустрічали всі свята. На столах, як правило, було доволі всього. Та найбільший апетит викликали шинки та ковбаси й інші м'ясні делікатеси, якщо їх виготовляли наші місцеві колеги з кабана, презентованого викладацькому гурту з підсобного господарства технікуму. Серед тих, хто тримав святковий настрій на високій відмітці, я наче і сьогодні бачу Володимира Гушанського, Івана Церковного, Олексія Пихтю, Таню Капустіну, Фому та Івана Грушковських, Степана Довбуша, Надю Хован, Володю Некивайка, Івана Гальчука, Віталія Панасюка, Галину Лях, Валю Коваленко та інших. Немає уже багатьох з них в живих, але всі вони, певен, також добрим словом згадували ті світлі часи, приємне людське оточення та благодатну землю, на якій ми жили і навчали дітей.

Набутий у школі досвід у хоровому, танцювальному і драматичному гуртках виявився не зайвим для мене в технікумі на Волині. Там існувала така традиція: кожна група учнів разом з викладачем зобов'язана була протягом навчального року підготувати і дати великий концерт для всього колективу технікуму. Мені вдалося досить добре підготувати таке мистецьке дійство, в якому взяли участь усі без винятку учні групи. Я був і режисером, і керівником хору, і постановником. Багато учнів, вихідців із глухих поліських сіл, ніколи до цього навіть не виходили на сцену. Свій вдалий дебют аматора сприймали як посмішку долі і згадували про ті щасливі миті життя навіть на випускному вечорі.

Викладачі Горохівського сільськогосподарського технікуму на першотравневій демонстрації. На першому плані (зліва направо): Б. Панасюк, В. Гушанський. 1961 р.

Ще наприкінці п'ятдесятих років минулого століття на Волині, де свого часу концентрувалися осередки Української повстанської армії, не зникла луна страшних подій. Ніколи мені не доводилося чогось боятися. Але перебуваючи в далеких глухих селах, до яких важко добиратися навіть з районного центру, я пригадував раніше почуті перекази про минулу боротьбу волинського народу проти всіх окупантів. Такі сповіді можна було зрідка почути під великим секретом.

Якось у райцентрі Рожище, неподалік від Луцька, почув таку історію. Після війни першим секретарем райкому комсомолу призначили молодого хлопця, який втратив руку на фронті, але згодом органи дізналися, що він був діючим

учасником УПА. В селах району справді активно діяли групи визволителів, вони боролися проти колективізації й інших дій влади, створюючи таку напругу, що навіть перший секретар обкому партії І. Профатілов приїздив туди для проведення зборів колгоспників у танку з групою автоматників. Першому секретареві райкому комсомолу ставилося завдання боротися з підпільниками, але він твердив, що їх немає. Він доказував це тим, що сам серед ночі діставався на коні до будь-якого села з представниками району і ніколи ніхто на них не нападав. Водночас міліціонери, партійні працівники, податківці і взагалі представники влади не могли похвалитися такою безпекою на дорогах. Прямих доказів щодо зв'язків комсомольського ватажка з УПА не було. Проте якось в одній із схрон вояки виявили список, де згадувалося прізвище “комсомольського ватажка”. Зібрали бюро райкому партії, членом якого він був, щоб вивести його зі складу цього органу перед арештом. Скрізь у будинку райкому були розставлені працівники КДБ, але вояк УПА про це довідався вже перед самим засіданням бюро, обережно вийшов з будинку і намагався втекти через паркан. Його помітили і, зрозумівши, що він може втекти, — зразу ж застрелили. Жаль, що не вдалося мені записати прізвище сміливця, який боровся за українську незалежність. З роками воно забулося, але, думаю, в архівах збереглося.

У п'ятдесятих роках (1957-1964) суспільно-політична та економічна діяльність у країні була підпорядкована здійсненню різноманітних ідей М. Хрущова, зокрема — його експериментів у сільському господарстві. Так трапилося, що влітку 1961 р. з Волині я навідався до Києва, коли сюди прибув М.С. Хрущов. Він приїхав до столиці, щоб особисто вручити Київській області орден Леніна. Свято з цієї нагоди мало відбуватися в Оперному театрі імені Тараса Шевченка, куди пропускали людей за спеціальними перепустками. У перепустці, яку мені вручили компетентні органи з відповідною довідкою, значилося прізвище дояра одного із колгоспів Тетіївського району, де мій батько працював першим секретарем райкому партії. Мабуть, з важливих причин передовий дояр не приїхав, і я, викладач Горохівського сільськогоспо-

дарського технікуму, одержав можливість (думаю, не без допомоги рідного мені партійного функціонера) опинитися в центрі подій.

Зайняв своє місце, з якого дуже добре проглядалася вся сцена. У призначений час на неї заходить М. Хрущов. Його оточує величезна свита, яка займає відведені для неї місця у президії. Звертаю увагу на те, що засмаглисть М. Хрущова підкреслюють білі манжети з блискучими запонками. Від нього віяло природною силою, великою владою, впевненістю у своєму призначенні діяча. Адже церемонія нагородження столичної області відбувалася невдовзі після розгрому так званої антипартійної групи у верхніх структурах влади.

Після коротких привітань представників Москви і союзних республік слово взяв М. Хрущов, якого присутні у залі вітали, стоячи, оплесками. Відмітивши досягнення республіки, міста Києва і області та вручивши нагороду, він перейшов до політики, заради чого, власне, відчувалося, він і приїхав. Він взяв обома руками аркуші паперу з текстом доповіді, поклав їх на мікрофон і повідомив: те, що зараз говоритиме, — не для преси. Спочатку дуже повільно і тихо, а згодом майже громовим голосом М. Хрущов розповідав про внутрішнє і зовнішнє становище країни.

Боюсь помилитись, але думаю, що саме тут, у Києві, вперше М. Хрущов дав характеристику окремим членам антипартійної групи: критичні характеристики одержали Маленков, Шепілов та інші. Жодного слова не почули про Молотова. Така нещівна критика недавніх вождів сприймалася присутніми з явним внутрішнім острахом, хоча не обійшлося і без пожвавлення в залі. Особливо дісталось Л. Кагановичу, на якого керівник держави скаржився: своєю “лужённой глоткой” він буквально заглушав усіх членів Політбюро ЦК, на всіх кричав, не давав іншим висловити свої думки. Через багато років після зборів вчених Відділення економіки Української академії аграрних наук я спостерігав таку картину: за певної ситуації досить агресивно поводить себе один вчений, який пройшов службу в українському репресивному партійному органі. Розправляючись словесно зі своєю жертвою, він буквально знищував її своїм громовим голосом, і зневажав тих, хто не погоджувався з його думкою, прагнучи

привести його до тями. Думаю, що партія лише окремим особам прищеплювала вірус командного галасу і він їх вражав назавжди.

Коли М. Хрущов перейшов до критики політики і політичних діячів західних країн, особливо дісталось тодішньому міністру оборони США. Він, мовляв, не військовий, у минулому займався виробництвом і торгівлею мила, у нього неабиякі проблеми із здоров'ям. І ось сумнівна в усіх відношеннях людина стоїть на чолі війська могутньої країни, що протистоїть соціалістичній системі. Дісталось й іншим діячам заходу.

Після офіційної церемонії учасники зборів попрямували Володимирською вулицею на площу Богдана Хмельницького. Тут М. Хрущов мав виступити на загальноміському мітингу. Вся територія вулиці Володимирської від Оперного театру до площі Б. Хмельницького була оточена охоронцями. Мені вільно вдалося наблизитися до автомобіля, яким направлявся до площі сам М. Хрущов. Я зустрівся із задоволеним поглядом лідера країни, від якого віяло спокоєм. На тлі численних облич доброзичливих жителів міста виділялося його крупне лице з великою бородавкою з лівого боку досить помітного носа.

Створювалося враження, що поблизу ніхто не охороняв М. Хрущова і він не дуже боявся за своє життя, вірив українцям у їхню щирість та покірність. Про хоробрість цього партійного і державного діяча, до речі, свідчить його поїздка водним транспортом до США, Англії та інших країн, де охорона могла покладатися лише на щасливий випадок. Діставшись спорудженої тимчасової трибуни, я вперше побачив біля її підніжжя визначних діячів культури України, які розмовляли між собою. П. Тичину, М. Рильського, О. Корнійчука, М. Бажана, М. Кривоноса впізнав одразу, декого з тих, хто був поряд з нами, не знав. Але розумів: цвіт української національної еліти там присутній. Увечері у тому ж Оперному театрі відбувся святковий концерт, досить ідейний і надто заполітизований. Присутній на ньому Хрущов, як можна було зрозуміти, тим, що відбувалося на сцені, не зацікавився, аплодував дуже мало і спостерігав за виконавцями номерів неухважно.

Наступного дня мені захотілося одержати виступ М. Хрущова для історії, адже все запам'ятати чи записати не можна. Коли купив газету, розшукав у ній виступ Хрущова, моєму здивуванню не було меж, зміст виступу кардинально відрізнявся від того, що я, усі присутні в театрі почули напередодні. Там не виявилось характеристик на членів антипартійної групи і діячів західних країн. Правда, матеріал подавався у вигляді звіту, але надто вже дистильованого. До цього часу я сліпо вірив у те, що в пресі завжди дослівно передають читачам сказане у вищих ешелонах влади. Цей випадок розвіяв мою наївність, як вітер — туман. Куплену газету я показував своїм товаришам і розповідав, що особисто вчора чув виступ, але не таким він був, як надрукували, а зовсім іншим, цікавішим, моторошним. Ті, кому я це говорив, знизували плечима, іронічно подивлялися на мене: не всі вірили почутому, а мені нічим було доводити. Вішали комуністи локшину на вуха населенню тому, що воно цієї локшини не помічало.

Трапилося так, що мені доручили перевірити організацію практики студентів у господарствах Турійського району на Волині. Одну з таких перевірок закінчував у кабінеті голови колгоспу, очолюваного моїм однофамільцем. Олексій Сільвестрович Панасюк був на той час знаменитим керівником. Ще б пак: Герой Соціалістичної Праці, член бюро обкому партії. А побачив я його зажуреним, принишклим. У розмові з'ясувалася причина такого стану: в 1961 р. розпочалася колективізація худоби, і відомий господарник не знав, як пояснити людям рішення партії. Держава наче дбала про селянина, який худобу передавав колгоспу, а молоко за мінімальною ціною міг купувати у своєму господарстві. Звільнившись від турбот про тварин на садібі, пояснювали пропагандисти, селянин більше і краще працюватиме у колгоспі, який за цієї умови матиме змогу повніше задовольняти його потреби у тваринницькій продукції. “Рішення це я виконую, — бідкався голова. — Збудував 4 лари і молоко продаємо усім, але люди занадто сердиті”.

Серед студентів Горохівського сільськогосподарського технікуму. Сидять (зліва направо): директор технікуму І.І. Церковський, керівник групи Б.Я. Панасюк (м. Ковель). 1962 р.

Як виявилося, влада не врахувала, що у поліщуків нашого села, як й інших поліських сіл, у присадибних господарствах по 1-2 корови, 1-2 телиці, двоє телят, декілька свиней та багато іншої живності. Позбутися її — значить, залишити людей без додаткових, а то й основних засобів до існування. До того ж такі вимоги ігнорували звичаї місцевого населення, природні та історичні умови. На закінчення поважний господар і комуніст з сумом сказав: “Ось у що перетворилося гасло Хрущова “Нинішнє покоління буде жити при комунізмі!”. Хтось підсунув свиню партії, забравши її у населення”.

Робота в технікумі відкривала для мене можливість відвідувати не лише місця, де проходили практику студенти, а й час від часу використовувати свої

знання в технікумівських консультативних пунктах Володимир-Волинського, Ковеля, а також у селі Колодязному на батьківщині Л. Українки. Народ тут, за моїми спостереженнями, самобутній, зберігає і охороняє національну культуру. Не випадково ці краї перетворилися в центри боротьби за утвердження незалежності українського народу. Мабуть, тому волиняни переважно з таємною недовірою ставилися до тих, кого сюди направляли зі східних областей чи Росії. У мене, народженого на Поділлі, не було проблем з місцевим населенням, вони бачили в моїй особі однодумця і відкривали найбільш потаємні думки про долю свого краю, його історію, важкі випробування, крізь які пройшло місцеве населення, його надії на майбутнє.

Школа міністерського чиновника

Мене завжди приваблювала наукова робота, оскільки вона спрямовувалася на відкриття нового, досі невідомого, але конче потрібного людям. І взагалі експерименти, пошуки захоплювали мене всюди. Тож, вирішивши прилучатися до науки, я влітку 1962 р. направився з технікуму до Києва. Тут, готуючись до вступу в аспірантуру при вузі, в якому навчався (нині — Київський національний економічний університет), провів у напрузі і хвилюваннях майже два місяці. Проте мої надії не виправдалися. В усякому разі, тоді, коли здавав останній екзамен на право навчатися на заочному відділенні аспірантури, знав: мені не пощастило, доведеться пошукати пані удачу наступного року. Я вже збирався повертатися до роботи у технікумі, де на мене чекали екзамени та багато інших справ, як несподівано зустрів товариша студентських років Михайла Хміля. З'ясувавши причини мого пригніченого настрою, він запропонував піти з ним на його роботу, щоб там зі мною докладніше поговорити і зарадитись, як висловився оптимізмом. Я вже знав, що Хміль

працює у Міністерстві сільського господарства України. Оскільки там ще не був, зацікавився і погодився ознайомитися з місцем його роботи. Але на ділі він не обмежився показом кабінету, де облаштувався, захотів мене провести приміщеннями ряду управлінь.

Спочатку ми завітали до начальника планово-економічного управління Степана Павловича Ковалюшка, який, познайомившись зі мною ближче, несподівано запропонував мені роботу і доручив своїй співробітниці попередньо ознайомити з конкретними обов'язками. Як викладачеві, вони мені не сподобалися і ми з товаришем залишили перший кабінет. Потому зайшли до начальника фінансового управління Іллі Вульфовича Едельштейна. Довідавшись про те, що я навчаю студентів за його підручником з фінансування, повів мене до заступника міністра сільського господарства Іллі Івановича Профатілова. Тут, на мій подив, знову почув пропозицію перейти на роботу в це відомство. Відбулася некоротка розмова. Цей кабінет я покидав спеціалістом фінансового управління міністерства. Таку впевненість додала та обставина, що, як виявилось, технікум, в якому я працював, був у прямому підпорядкуванні цьому самому міністерству, а тому всі справи, у тому числі кадрові, вирішувалися швидко. Мені дозволили поїхати і прийняти державні екзамени в технікумі, потому розрахуватися і приступити до роботи у фінансовому управлінні Мінсільгоспу — займатися кредитуванням колгоспів і радгоспів.

Спеціалісти планово-економічного управління Міністерства сільськогосподарства УРСР після вручення державних нагород СРСР. У другому ряду перший справа Б. Панасюк. 1973 р.

Щодо аспірантури, то і тут все закінчилося для мене добре. Тодішній міністр П. Дорошенко написав лист ректорові Київської сільськогосподарської академії академікові УААН В.Ф. Пересипкіну з проханням на підставі уже зданих екзаменів до КФЕІ зарахувати мене на кафедру економіки. Так я єдиний із працівників Міністерства сільськогосподарства одержав офіційний дозвіл навчатися в аспірантурі, займатися науковою діяльністю. Мені навіть одного разу надали, крім профспілкової відпустки, ще й місяць для підготовки наукових досліджень. Це допомогло у 1971 р. захистити кандидатську дисертацію.

У Міністерстві сільськогосподарства були створені надзвичайно сприятливі умови для вивчення економічного стану всіх підприємств галузі. Досить сказати, що річні звіти кожного колгоспу і радгоспу та інших госпо-

дарств, які надходили до міністерства, надійно зберігалися. Кожен спеціаліст чи науковець мав можливість скористатися цими документами. В науково-дослідних інститутах, зокрема в Інституті економіки і організації сільського господарства (нині — Інститут аграрної економіки УААН), ще в 70-х роках минулого століття всі звіти колгоспів і радгоспів заносилися в базу даних лічильних машин, які тільки-но з'явилися. Це, зокрема, Мінськ 32 й інші. Спеціалісти Міністерства сільського господарства мали змогу разом з науковцями здійснювати різні аналітичні розрахунки, визначати структуру собівартості й інші показники за короткий строк для прийняття управлінських рішень, використання одержаних даних у наукових дослідженнях тощо. Немає тепер подібної інформації про дійсний стан мікроекономіки, все ґрунтується на віртуальних розрахунках і припущеннях.

Спеціалісти відділу економічного аналізу, собівартості і цін, який я очолював, сповна використовували технічні можливості лічильних новинок. Траплялося, що мені достатньо було взяти телефонну трубку і поставити задачу перед операторами в інституті. Скажімо, здійсніть групування певних показників за трьома природними зонами — Степ, Лісостеп, Полісся. Такі показники могли зводитися до наявності в колгоспах основних і оборотних фондів, заборгованості за короткостроковими і довгостроковими кредитами, рівня норм прибутку тощо. Обсяг роботи міг виявитися надто великим, але всі операції виконували за один-два дні. А скільки нагромаджувалося статистичного матеріалу, результатів перевірок і аналітичних довідок безпосередньо з місць.

Коли ж почали входити у ринкові відносини, то спеціалісти міністерства і науковці вимушені були управляти галуззю і здійснювати наукові розробки, спираючись на сумнівні голодні інформаційні пайки. В той час труднощі полягали не лише в тому, що не можна було вийти за рамки розмірковувань оснований на ідеології диктатури пролетаріату. Як не дивно спостерігалось ортодоксальне мислення в усьому.

Міністерство сільського господарства приховувало багато таємниць державного характеру. Таємничість оточувала кожного функціонера цього

важливого для суспільства відомства. Очолювали це міністерство відомі в країні партійні і державні діячі, кожен з яких мав професійні і чисто людські неповторні особливості.

Коли я розпочав працювати в Міністерстві сільського господарства, заступником міністра з економіки і кадрів був І.І. Профатілов, колишній перший секретар Волинського обкому партії. Він на Волині здійснював колективізацію після війни 1941-1945 рр. Мабуть, зробив для себе непрості висновки з того складного періоду. Оточення сприймало його як людину дуже працювиту, толерантну і практичну. Скажіть мені, де нині знайти заступника міністра, який би самостійно аналізував економічні процеси на селі, використовуючи для цього статистику з місць. А І.І. Профатілов робив це не на підставі річних звітів колгоспів і радгоспів, які у нього завжди можна було побачити на робочому столі.

Він намагався до всього докопатися самостійно і кожен спеціаліст, якого він запрошував до себе, знав: такому керівникові треба готувати матеріали достовірні, багато разів звірені та перевірені.

Після І.І. Профатілова заступником міністра з питань економіки і кадрів поставили Ю.П. Коломійця. Працював він в обласному комітеті партії на Черкащині, вів сільське господарство. Доля йому посміхнулася після доповіді на засіданні Центрального Комітету партії, який тоді очолював П.Ю. Шелест. Доповідь Коломійця сподобалася Шелесту. Він прямо заявив міністру сільського господарства Дорошенку: це і буде твій заступник з питань економіки та кадрів. Але перше враження не завжди відкриває істину. Коломієць виявився типовим представником застійного періоду у колишньому Союзі: економіки не знав, але нею керував, не проявляючи ініціативи у конструктивному підході до її проблем. За натурою був добрий, нікому не робив злого, але і доброго — також. Не зважаючи на посередність в усьому, що визначає рівень керівника, пізніше став міністром радгоспів, працював у Держплані, заступником голови Ради Міністрів з питань села. Обрали його партійні функціонери навіть кандидатом у члени Політбюро, але з усього було видно,

що з висоти усіх державних посад йому, Ю.П. Коломійцю, складно було керувати селом.

Змінив Ю.П. Коломійця інший партійний діяч — М.В. Уманець. До цього був секретарем обкому партії на Житомирщині. Проте, як виявилось, М.В. Уманець з'явився на столичному небосхилі Міністерства сільського господарстві, щоб легше було дійти до вищої, ніж посідав раніше, партійної посади. За підтримки московських товаришів високого рангу Уманця невдовзі ставлять першим секретарем Чернігівського обкому партії. Коли на другий день після повідомлення про обрання М.В. Уманця першою особою в партійній ієрархії Чернігівщини я з товаришем зайшов до кабінету свого вже колишнього куратора, щоб привітати його з підвищенням, то побачили радісне обличчя людини, яка вигрїбала папери з ящиків службового столу до своєї сумки. Побачивши нас, він, не стримавшись, вигукнув: “Хай живе радянська влада!”. Дійсно це був більше громадський діяч, ніж керівний чиновник для сільського виробника. Але, зізнаюсь, мені подобалося з ним працювати: він знав трохи економіку і був досить комунікабельним.

Після Уманця заступником міністра з питань економіки і кадрів став М. Русол. Його, агронома, привезли з Одеси. Економікою він володів відповідно до своїх уяв про неї. Внаслідок цього всім, хто знав економіку за фахом, стало складно працювати з новим керівником. Він постійно скаржився на те, що агрономи здійснювали аналіз економічних проблем краще, ніж економісти. Звичайно, це була його суб'єктивна думка як агронома. Однак йому, заступникові міністра, доводилося особисто вирішувати багато практичних, суто економічних задач. Неважко уявити складність спілкування з ним канонічних економістів чи бухгалтерів, яких він бачив під агрономами. Внаслідок цього доводилося різними шляхами ухилятися від ділових зустрічей з ним і вирішувати питання економіки в міністра чи в іншого його заступника. Взагалі перед призначенням цієї людини заступником міністра точилася вперта боротьба інших претендентів на це крісло. Як правило, вони також були далекими від економіки. Достатньо сказати, що в числі цих борців виявився

секретар парткому і начальник відділу кадрів міністерства, колишній інспектор Центрального Комітету партії Л. Дахнов і начальник планово-економічного управління нашого відомства, колишній директор спиртового заводу І. Никифоров. Та, врешті, перемиг М. Русол, оскільки його підтримував секретар Центрального Комітету партії І.К. Лутак.

Іларіон Мусійович Кравченко прийшов до Міністерства сільського господарства і в 1971-1975 рр. працював заступником міністра. Я зі своїм підрозділом економічного аналізу, собівартості і цін безпосередньо був йому підпорядкований.

З цією високоосвіченою та інтелігентною людиною мені стало легко працювати. З Кравченком можна було вирішувати будь-які питання економічного характеру, дискутувати з ним на актуальні теми, доводити свою правоту, яку він, зважаючи на аргументи, сприймав. У нього була власна думка щодо складних економічних проблем, але він уважно прислуховувався до спеціалістів.

Коли І.М. Кравченко захистив кандидатську дисертацію, то в міністерстві ніхто не сумнівався в тому, що це була самостійно виконана наукова робота. Трапилось так, що з подачі високої партійної інстанції слухняні керівники Української сільськогосподарської академії вирішили позбавити І. Кравченка наукового ступеня. Причина, яка, звісно, не розголошувалася: незадоволення ним одного із секретарів ЦК Компартії України. А той привід, що навмисно виставляли публічно, — організовані листи-доноси щодо амбіційної сварки за місцем роботи. З талановитим вченим зробили те, що не можна простити. Ця прикрість залишилася в моїй пам'яті назавжди. Гіркота посилювалася у тих, хто знав, що двадцятирічний юнак І. Кравченко восени 1943 р. визволяв Київ, був поранений, важкою дорогою рухався до вищої освіти, досяг винятковою працездатністю і талантом неабияких висот в управлінській і науковій діяльності. Виявилось, що все це перекреслити можна швидко і назавжди.

Майже нічим не запам'ятався мені заступник міністра О.І. Товстановський. До цього він працював головою Хмельницького облвиконкому, але, мабуть, теж

не догодив комусь з вищих можновладців і його швиденько прилаштували в міністерство. Це був ніякий керівник, навіть, обіймаючи посаду першого заступника міністра, а їх було тоді два, не мав ніякої ініціативи і головне всього боявся “как бы чего не вышло”.

У 1963-1979 рр. розпочався досить цікавий період плідного поєднання практичних дій у сільському господарстві з науковими дослідженнями. Це стосувалося, насамперед, формування цін на продукцію галузі в паритеті з цінами на промислову продукцію, ефективного використання основних і оборотних фондів, впровадження внутрігосподарського розрахунку на мікроекономічному рівні. Саме цими проблемами мені випало займатися як у практичній, так і науковій площинах.

З Міністерством сільського господарства України у мене пов'язано багато важливих подій і фактів, які визначили всю мою майбутню наукову і практичну діяльність. Працюючи в цьому відомстві, як уже згадувалося, легально навчався у заочній аспірантурі, захистив кандидатську дисертацію, написав низку цікавих наукових статей, вивчав внутрішню структуру державної управлінської системи на галузевому рівні, ґрунтовно засвоїв формування та диференціацію цін на сільськогосподарську продукцію. Водночас брав участь у розробці і масштабному впровадженні внутрігосподарського розрахунку у колгоспах України. В процесі цієї складної роботи, здійснюваної разом із спеціалістами управління бухгалтерського обліку міністерства, зустрівся з цікавими особистостями, які в подальшому визначали державну управлінську і наукову політику країни.

Наше фінансове управління було невеликим, тому найвища посада обмежувалася тут рівнем старшого економіста. Структуру цього підрозділу та основних його працівників варто, на мій погляд, згадати. Очолював управління Ілля Володимирович Едельштейн, Ілля Олексійович Шершиков вів відділ госпрозрахункових підприємств і організацій, Олександра Володимирівна Верхотіна і Наталія Опанасівна Турчина працювали старшими економістами, Іван Іванович Ємець керував відділом організації фінансів у колгоспах, Євген

Якович Грегуль та Броніслав Якович Панасюк посідали посади старшого економіста, Андрій Лукич Якуба тримав на своїх плечах відділ бюджетного фінансування. Було ще кілька просто спеціалістів.

**Працівники Міністерства сільського господарства УРСР
на демонстрації. Перший зліва Б. Панасюк. 1975 р.**

Коли мені запропонували перейти до Головного планово-економічного управління, я, зваживши на його рівень у відомстві, погодився. Ця одиниця в структурі Міністерства сільського господарства належала до високого державного рангу. Начальник главку за посадою був членом колегії міністерства, штатним розписом передбачалися головні спеціалісти. Після 1968 р. в главку працювали Степан Павлович Ковалюшко — начальник главку, член колегії, Валентин Іванович Костенко — його заступник, Наталії Іванівні Дем'я-

нович доручили відділ економіки і планування, Юхимові Ісаковичу Гринфелю — відділ планування засобів виробництва, Валентині Миколаївні Рябовій — відділ планування промислового виробництва і праці, Ганні Кіндратівні Івашкевич — відділ зведеного планування, Броніславу Яковичу Панасюку — відділ економічного аналізу, собівартості і цін, Андрію Олександровичу Власюку — відділ транспорту.

У довіреному мені відділі я замінив Івана Гервасійовича Міселюка, освіченого спеціаліста, добру людину, яка за віком вийшла на пенсію. Саме в той період у Головному планово-економічному управлінні працювали видатні спеціалісти у планово-економічній галузі.

Коли С. Ковалюшко вийшов на пенсію, його заступник В. Костенко відмовився від запропонованої йому посади начальника планово-економічного управління. Його очолювали певний період випадкові люди. Спочатку це був Іван Никифорук, який до цього працював директором спиртового заводу і навіть начальником обласного управління сільського господарства в Івано-Франківську. Економіку він не знав і нею не цікавився. Проте ускладнення відносин з партійними органами області змусило його шукати інше місце. Після нього начальником головного планово-економічного управління міністерства став зоотехнік з племсправи Іван Богдан. Взагалі ж у відомство він потрапив після головування у колгоспі десь на Чернігівщині, про що згадувати не любив.

Просування службовими сходинками у племінній галузі не передбачалося, а тому він подався в економіку і потрапив до мене на посаду головного спеціаліста за рекомендацією нового начальника управління.

Одразу привернув до себе увагу зростаючою активністю і невдовзі став секретарем парторганізації головного управління. Це стало поштовхом руху на службовій ниві. Спочатку він обійняв посаду начальника відділу, а потому очолив, хоча ненадовго, Головне планово-економічне управління. Значення такого важливого підрозділу в Міністерстві сільського господарства за період, коли його очолювали ці два Івани, не спеціалісти в галузі економіки, знизилося

до найнижчої позначки і, наскільки пам'ятаю, не доростало до своєї мети. Так склалася доля цього управління, яке потрапило до спритних кар'єристів, далеких від планування, аналізу, прогнозування та інших складових економічної сфери.

На цьому тлі особливо приємно сказати добре слово про колишнього керівника фінансового управління, в якому я працював, — Іллю Володимировича (Вульфовича) Едельштейна. Він цей підрозділ міністерства очолював багато десятиліть. Але в Києві його більше знали як послідовного провідника єврейської спільноти міста. Його слово для кожного з євреїв багато важило. І.В. Едельштейн міг вирішувати досить складні питання не лише в межах Києва, а й усю Україну. Проте одружився він на українці і двох своїх дочок віддав за українських хлопців.

Для мене, українця, запам'ятався на все життя випадок із дійсності того періоду. Він засвідчив наявність глибинних процесів у суспільстві, приспаних комуністичною ідеологією, але іноді винесених на поверхню людських відносин. У нашому фінансовому управлінні разом зі мною працював Є. Грегуль. Він, як, до речі, багато інших спеціалістів, перейшов із Держплану до Міністерства сільського господарства. Справжній українець, патріот Є. Грегуль наступально відстоював українську культуру, аргументовано захищав її. Лише удвох з ним, певно, ми в управлінні розмовляли українською мовою. Це дратувало деяких працівників, особливо російськомовних. Пам'ятаю, одна із співробітниць, Грудініна, багатійка дореволюційної доби у Києві, заявила: “Фу, гадкий ваш язык!”. І тут Євген Грегуль не витерпів і адресував їй натуральний мат, підкріпивши свою зневагу до цієї людини заявою про бажання її побити. Після цього все швиденько закінчилося, але невдовзі цей інцидент мав несподівані наслідки. Є. Грегуля перевели на значно вищу посаду до Київміськбуду. Мені теж запропонували вище посадове крісло у планово-економічному управлінні цього самого міністерства.

Цікавим і винахідливим сприймався Ілля Володимирович. Коли призначили нового міністра, той, щоб показати свою державну владу, вирішив відправити

на відпочинок деяких пенсіонерів. Викликав І. Едельштейна і запитав: на який поверх він може піднятися без ліфта. Той, не задумуючись, відповів: “Я ще ліфтом не користуюся”. Це була правда. Міністр вибачився і запропонував йти працювати. Любив мій начальник все будь-ким написане правити і нерідко майстерно. Якось, готуючи чергову аналітичну довідку, я включив Марксове визначення проблеми, але без посилання на джерело. Дуже хотілося дізнатися, чи дійсно стане він правити думку партійного класика. Виявилось, що саме цей матеріал зазнав найбільших виправлень. Якби автор його побачив — не впізнав би своє творіння.

Крім того, Едельштейн мав ще й на роботі дружин і дітей: жінка, яка працювала старшим економістом, народила від нього сина, схожого на батька як крапля води, а інша жіночка, телефоністка в Міністерстві, як розповідали знаючі, також народила дочку, яка з юності працювала у фінансовому управлінні свого батечка, звідки й вийшла на пенсію. Він всім створював добро і йому треба тільки заздрити на добрій хвили.

Оскільки колгоспи на той час були бідними, до розв’язання їхніх проблем залучалися всі здатні чимось допомогти. Мені надіслав листа голова колгоспу з мого рідного села з проханням посприяти у придбанні легкового автомобіля. Я показав лист І. Едельштейну, своєму начальникові. Він сказав, що це більше, ніж складно, бо тодішні найбільш популярні УАЗи були наддефіцитними. Через якийсь час товариш запропонував мені купити холодильник. Теж надто дефіцитний товар, який, правда, мені холостякові, ще не був потрібний. Я переадресував цю пропозицію своєму ж начальникові. Він у той самий день послав автомобіль і забрав на Подолі придбану новинку. Другого дня підізвав мене, а ми сиділи в одній кімнаті, при мені зателефонував у планове управління до начальника відділу Грінфельда, який розподіляв легкові автомобілі, і сказав, що вкрай треба виділити УАЗ колгоспові ім. Куйбишева на Вінниччині. Відповідний лист занесе до тебе мій працівник Броніслав. Так у названому господарстві з’явився УАЗик, одна з небагатьох легковушок Хмільницького району. Про імідж цього автомобіля для того часу свідчило прагнення райкому

партії привласнити новинку. Не вдалося це зробити лише тому, що автозасіб був виділений міністерством конкретному адресату.

Фінансове управління Міністерства сільського господарства не поділялося на відділи, в його штаті не було навіть головних спеціалістів. Тому нерідко важливі і складні питання доводилося вирішувати спеціалістам нижчої ланки. Мені, як старшому економістові, одного разу було доручено вивчити стан страхових платежів колгоспів. Я, зокрема, встановив, що українські колгоспи щороку сплачують значно більшу суму страхових платежів до відповідних союзних фондів, ніж одержують коштів для відшкодування втрат від вимерзання, випрівання, вимокання посівів, засухи й інших чинників екстремальних погодних умов.

Водночас переважна частина страхових сум спрямовувалася до північних районів Росії. Це диктувалося не стільки економічною необхідністю, скільки політичною традицією. Навіть розумні і високі керівники у Києві побоювалися поставити її доцільність під сумнів, а тим більше — порушити. Як би на це відреагували московські чиновники — неважко уявити.

Було ясно: для України встановлено непомірно високі платежі, колгоспи та радгоспи переплачують значні грошові кошти, опиняючись часто-густо внаслідок цього біля розбитого корита. Коли доповіли (думаю, не вперше) про таку ситуацію керівництву республіки, то заступник Голови Ради Міністрів Н. Кальченко доручив нашому міністрові послати серйозного фахівця до Москви. Хай спробує довести несправедливість та шкідливість такого, з дозволу сказати, порядку і прозондує можливість зниження ставок страхових платежів до союзного фонду. Враховуючи, що це питання вивчав я і мав знати його найкраще, мене і відрядили з листом від Уряду, підписаним тим же Н. Кальченком, до Постпредства України у Москві. Лист адресувався двом союзним відомствам — Міністерству сільського господарства і Міністерству фінансів СРСР. Зміст його зводився до прохання допомогти утвердити справедливість щодо розмірів та розподілу страхових платежів.

Молодий та завзятий старший економіст з Києва, яким я був на той час, не боявся втратити посаду, тому рвався в бій “за правое дело”. Тоді ще я не розумів: якби з такою місією поїхав міністр чи його заступник, то, мабуть, посади позбувся вже там, у Москві. Тому, не виключено, і посилали таких, яких не стримував страх втратити крісло і чин. Спочатку я зустрівся з Постпредом, який, у свою чергу, домовився, щоб мене прийняли перший заступник Міністра сільського господарства СРСР Воловченко і перший заступник Міністра фінансів СРСР Деменцев. У призначений час я побував в кабінетах обох керівників. Обом цифрами намагався довести об’єктивну потребу знизити ставки страхових платежів для України. В результаті моїх доказів Воловченко з розумінням поставився до проблеми України. Деменцев до аргументів і фактів не прислуховувався. Він висловився досить прямо. Мовляв, не дави на мене, бо коштів нині бракує в цілому по Союзу. Через кілька днів у Мінсільгоспі СРСР зібралися разом вже знайомі нам два перших заступники двох міністрів, Постпред України і я. Запросили на зустріч ще кількох начальників управлінь з обох міністерств.

Я знову виклав суть справи, користуючись розрахунками, показав зниження рентабельності в колгоспах, відсутність в них достатніх оборотних коштів та зростання внаслідок цього кількості збиткових господарств. Прохання українців у зв’язку з таким становищем знизити ставки страхових платежів підтримав особисто Воловченко і його начальники управлінь з певними доказами. Але Деменцев та його спеціалісти, як і раніше, не йшли назустріч проханню українців через небажання зменшувати надходження коштів до союзного фонду, який покривав тоді значну частину збитків у Росії.

Мені, зізнаюсь, було досить комфортно серед високого начальства, бо вперше виступав ніби від керівництва України, будучи спеціалістом невисокого рангу. До того ж було зрозуміло, що розрахунки повністю підтверджують об’єктивність

і справедливість прохання республіки. Це, відчувалось, усвідомили всі учасни-

ки наради, проте ніхто не говорив це вголос, кожен готовий був виставити і виставляв, як щит, загальнодержавні інтереси.

Тоді, до місця, я пригадав ще зі шкільної програми оповідання Карпенка-Карого “Хазяїн”, герой якого говорив “Знаю, що винен, знаю, що треба віддати і може віддам, але не можу”. Хоча я був молодий і дужий, однак стомився від подібних розмов. Тож прагнув скоріше додому з галасливої і метушливої Білокамінної до тихого і спокійного Києва, яким він був на той час. Врешті, питання, порушене українським відомством, так і не було вирішене на користь республіки. Але проблема реально виникла і загострювалася. Невдовзі все ж таки невеличка поступка була зроблена. Напевно, там, де слід, зрозуміли очевидне: Україна своїми ресурсами покриває природні і господарські втрати північної Росії. І не тільки її.

У фінансовому управлінні Міністерства сільського господарства України мені, колишньому працівникові Сільгоспбанку, доводилося займатися довгостроковим і короткостроковим кредитуванням колективних сільськогосподарських підприємств — колгоспів. А це передбачало тримати постійний зв'язок з Українською конторою Держбанку СРСР, тобто теперішнім Національним банком України. Кредити були дешевими — 1% за короткострокову позичку і 0,9% за довгострокову. Це майже ніде в економічних розрахунках не фіксувалося. Одночасно вивчав і фінансове становище державних сільськогосподарських підприємств — радгоспів.

Колгоспи, як і радгоспи, також були фактично державною власністю. Загальні збори колгоспників лише формально вважалися вищою владою господарства. Насправді головні питання вирішували партійні органи, селянам відводили роль наймитів, голові — наглядача. Більшість селян, які нікуди не виїздили без дозволу держави, навіть не одержували паспорти. Ніхто не міг вийти з колгоспу чи одержати якусь свою частку з колгоспного майна. Про це ні у кого навіть думка не виникала.

Не зважаючи на те, що у колгоспах, як і в радгоспах, земля, майно і люди були практично у державній власності, ставлення держави до останніх

господарств в усіх відношеннях майже діаметрально відрізнялося. Скажімо, радгоспи фінансувалися з державного бюджету в установленому порядку під плановий розрив між затратами і доходами. Колгоспи знаходилися на господарському розрахунку, і затрати, які не покривалися виручкою, кредитувалися. Радянська держава брала на своє утримання лише ту частину галузі сільського господарства, яку тоді утворювали радгоспи. Їх було не так багато.

А колгоспам, що переважно тримали на своїх плечах всю галузь, наказували виживати самостійно.

Радгоспи, будучи, як правило, планово збитковими, вирученими від реалізації продукції і послуг коштами ніяк не могли покрити власні витрати, проте на тлі становища госпрозрахункових колгоспників були в явному вигаши. Мали, зокрема, вищі і своєчасні заробітки, значні соціально-культурні та житлово-комунальні переваги. Для цього держава підводила відповідну базу. Адже всі реальні витрати радгоспів покривалися за рахунок їхніх власних доходів від рослинництва і тваринництва, а інші — забезпечувалися плановими бюджетними коштами.

Щодо колгоспів, то, як згадувалося, вони могли господарювати винятково за рахунок доходів від продажу продуктів рослинництва, овочівництва, тваринництва, підсобних промислів і деяких інших доходів. У разі нестачі коштів для покриття витрат використовувалися довгострокові і короткострокові банківські кредити. Ті колгоспи, які зуміли їх повернути, повертали, а тим, які не мали такої змоги, борги списували за рішенням уряду. Цьому рішенню передувала всесоюзна кабінетна лихоманка, коли чиновники різних рівнів мали назвати господарства, яким треба списати кредити. До таких “щасливців” потрапляли винятково збиткові та низькорентабельні господарства. Списували заборгованість за кредитами і таким колгоспам, які зуміли доказати: вони низькорентабельні внаслідок того, що підвищували зарплату своїм трудівникам, здійснювали інші необхідні витрати, не покриті власними доходами.

Такі документально підтверджені аргументи допомогали погасити кредити за рахунок бюджету.

За цих економічних обставин колгоспи вимушені були економити на всьому: виплачувати низьку, часом ще й несвоєчасну зарплату, запроваджувати внутрігосподарський розрахунок, зводити до мінімуму натуроплату і збільшувати продаж продукції державі, щоб нарощувати виручку. Ці процеси прогресували, і вони загалом привели до того, що в 70-х роках створилися умови, за яких перетворення колгоспів у радгоспи ставало рівнозначним їхньому порятункові. Але оскільки таке перевтілення форм власності і методів господарювання додатково навантажувало державний бюджет, не всім колгоспам “щастило” стати радгоспами. Такої мети не без подолання багатьох перепон різного характеру досягали лише господарства, які не мали перспектив досягти рентабельності.

Держава враховувала, що значна частина новоствореної вартості у сільському господарстві реалізувалася в торгівлі, у переробній і харчовій сферах. Через податок з обороту в цих галузях, де переважали горілчані вироби, горілка, продукти харчування та інші товари, створена додана вартість, як, до речі, і в сільському господарстві, спрямовувалася до бюджету. Сформувалося таким чином і безвідмовно функціонувало важливе джерело фінансування всіх радгоспів, а також — списання кредитів з колгоспів, не здатних їх повернути.

Отже, враховуючи те, що додана вартість, створена в процесі виробництва продукції сільського господарства, реалізується не в цій галузі, а в переробній, харчовій промисловості і торгівлі, радянська держава вдалася до неефективного, як показала практика, регулювання. Для радгоспів було встановлено пряме бюджетне фінансування, а колгоспам видавали дешеві кредити, які списувалися в разі неповернення їх з поважних причин.

Тепер, за умов функціонування ринкової економіки, ми все передали в руки приватників, у тому числі горілчані і тютюнові вироби. Сам же податок на додану вартість, введений замість податку з обороту, спотворений настільки, що викликає сльози не лише в економістів: спрямовується він не стільки до

державного бюджету, скільки, навпаки, — до бюджету приватної торгівлі. Оскільки, як ми вже бачили, повертати сільськогосподарським товаровиробникам частину створеної ними в галузі доданої вартості немає з чого, чиновники придумують і пускають в хід так званий паритет цін між галузями — промисловістю, будівництвом, сільським господарством. З такої схеми треба винаходити цей паритет між вартістю комбайна і вартістю зерна. А чому, поцікавимося, не між вартістю комбайна і столовими буряками та морквою?

Ми, це видно неозброєним оком, намагаємося здійснити неможливе: повернути реалізовану додану вартість, створену в сільському господарстві, але за дивними законами привласнену іншими галузями через підвищення цін на сільські продукти харчування. Що далі? А далі — ланцюгова реакція: невідворотне подорожчання цих продуктів, чергове зниження життєвого рівня населення і водночас — зростання доходів народжених, зміцнених і захищених державою капіталістів, які володіють кінцевими продуктами споживання. Треба цій державі не забувати історію і частіше звіряти свої дії з її уроками.

Невдовзі у тому самому міністерстві з фінансового управління я перейшов до Головного планово-економічного управління, в якому мав працювати спочатку. Подальшій моїй науковій діяльності сприяв начальник цього управління, вже згадуваний мною раніше, Степан Павлович Ковалюшко. Народився він у 1909 р., українець, тільки під час війни в 1942 р. став членом партії. Закінчивши Київський агро-інженерний інститут у 1963 р., він, агроном-інженер за фахом, працював агрономом МТС, а з 1936 р. — агрономом, начальником планового відділу Наркомзему України.

У період війни 1941-1945 рр. на командних постах в армії, після демобілізації 27 років віддав апаратній роботі в Міністерстві сільського господарства України, пройшов посадовими сходинками від начальника планово-економічного відділу до начальника Головного планово-економічного управління, члена колегії міністерства.

На той час С.П. Ковалюшко був високоосвіченим спеціалістом з проблем планування соціально-економічного розвитку села і вмілим керівником, мав почесне звання заслуженого агронома України, більше десяти високих урядових нагород. Видатний, не побоюєсь цього слова, економіст-плановик, він видавав багато цінної довідкової літератури для практичного застосування у сільському господарстві, толерантно ставився до наукової роботи і науковців та до своїх працівників. Його рятувальний заклик — “Рятуйся хто як може!” — був своєрідним сигналом підлеглим про одержання ним від вищого керівництва такого завдання, яке нам не здається іграшковим. Проте “SOS” в устах Ковалюшка був не для паніки, а — мобілізації.

В цьому управлінні я захистив у 1971 р. кандидатську дисертацію, тут же одержував підвищення у службовому становищі і здійснив багато наукових та практичних справ, водночас же зазнавав заздрощів і різноманітних утисків після виходу на пенсію доброї людини С.П. Ковалюшка. В управлінні я обіймав посаду начальника відділу економічного аналізу собівартості і цін. На цій роботі на все життя досяг глибин аналітичної практики. Це знадобилося в майбутній практичній і науковій діяльності. Сутність собівартості, яку вивчали в той період, у майбутньому стане для державних органів і бізнесових структур головною наукою виживання в умовах ринкових відносин.

У Головному планово-економічному управлінні Міністерства сільського господарства у мене були тісні стосунки наукового змісту з багатьма науково-дослідними установами, але особливо з Інститутом економіки АН України та відомими науковцями І. Лукіновим, Л. Шепотько, П. Веденічевим. Постійно зміцнював наукові та виробничі зв'язки з Українським науково-дослідним інститутом економіки і організації сільського господарства. Не припинялися ділові взаємини із земляками з Вінниччини, теперішніми академіками УААН, а тоді аспірантом цього інституту П. Саблуком і помічником академіка-секретаря Відділення економіки АН України В. Меселем-Веселяком. У своїх мемуарах вони про творчу співпрацю зі мною не згадують, але вона мала місце досить тривалий час.

Наприклад, у 1974 р. опрацьовувалась “Методика розробки земельного кадастру в Українській РСР”⁶. Цю складну і важливу роботу здійснювала група спеціалістів і вчених. До складу цієї групи входили заступник міністра сільського господарства України І. Кравченко, начальник відділу цього міністерства Б. Панасюк, директор Інституту УНДІЕОСГ І. Лукінов, помічник академіка-секретаря Відділення економіки АН України В. Месель-Веселяк, завідувач відділу Інституту економіки АН України П. Веденічева.

Відповідали за випуск і брали безпосередню участь у кінцевому редагуванні підготовленого тексту директор УНДІОСГ академік І. Лукінов та заступник міністра сільського господарства УРСР І. Кравченко. Кінцева редакція методики відбувалася в Українському науково-дослідному інституті економіки і організації сільського господарства ім. Шліхтера. Цінність цієї методики, яка і тепер не втратила своєї актуальності, полягала в тому, що вона пропонувала визначення економічної оцінки землі, підкріплену конкретними формулами і точним порядком розрахунку вихідних показників. Особливий інтерес представляють оцінка валової продукції землеробства, норма окупності затрат, визначення добавленого валового продукту та його поділ на продукт, одержаний від ефективного господарювання і різниці в якості земель; розрахунок окупності затрат.

У період перебування України в складі СРСР працівники республіканського міністерства постійно їздили до союзного відомства. Здавали там, у Москві, плани, брали участь у практичному і науковому навчанні та інструктажах, які відбувалися на ВДНГ. У міністерстві і на виставці зустрічалися із спеціалістами усіх союзних республік. Запала мені в очі така деталь: представники з України, Білорусі, Прибалтійських республік, подаючи свої планові та аналітичні розрахунки, до кінця відстоювали ті показники, з якими приїхали, офіційно оформляли розбіжності, коли не вдавалося відстояти республіканські цифри. Представники Середньої Азії, Казахстану привозили матеріали, здавали і говорили, щоб москвичі правили все, що потрібно і як треба. Вони ніколи не

⁶ Методика розробки земельного кадастру в Українській РСР. – К.: Урожай, 1974.

заперечували, навіть не були присутні при розгляді своїх пропозицій. Щодо представників Закавказьких республік, то вони зовні проявляли інтерес до долі запропонованих ними розрахунків, але ні на чому сильно не наполягали, здебільшого помірковано, без ентузіазму відстоювали свої позиції. В союзних міністерствах і відомствах завжди набиралося людей, неначе бджіл у вулику. Було гамірно, народ різних національностей метушився поодинокі, невеликими і великими групами. Ще б пак! Сюди приїздили звідусіль вирішувати всі питання величезної імперії. Адже без союзних органів ніколи і нічого ніхто не робив.

Після виходу С. Ковалюшка на пенсію новим керівником Головного планово-економічного управління було призначено П. Погребняка. Його привезли, рятуючи від партійних негараздів і навіть суду, з Івано-Франківська. Спочатку ми були в добрих стосунках, але я не вмів (і таким залишився) приховувати правду чи висловлювати не те, що думаю. Він через мою просту необачність створив для мене надто важкі, можна сказати, несправедливі умови праці, які стали причиною моєї буквальної втечі з Міністерства сільського господарства.

Звичайно, тут я проявив певну нетактовність до нового керівника, вірніше — до його професійних білих плям. Адже він, будучи кандидатом економічних наук і керівником важливого економічного підрозділу міністерства, не знав елементарних економічних задач, насамперед, понять щодо загальних підходів до визначення продуктивності праці, структури виробничої та повної собівартості, рентабельності і норми прибутку.

Взагалі можна було ставити під сумнів його наукові пізнання, але у нього були інші методи. Одного разу при обговоренні економічного матеріалу я з дружнім підтекстом зауважив: “Як так, ви, кандидат економічних наук, не знаєте таких елементарних економічних істин?”. Після цього почалися колізії: не стало руху по службі, нагороди і заохочення завжди мене обминали, а підрозділ, яким керував, постійно реорганізовували. Я намагався перейти

працювати в інше відомство чи зайнятися науковою роботою, але керівництво міністерства вперто мене не відпускало.

Подібні складнощі виникали не лише в мене. Мабуть, тому, що серед людей, як і серед звірини, точиться постійна страшенна боротьба за виживання, яка зовні лише приховується так званими цивілізованими, культурними нашаруваннями. Під час роботи в Міністерстві сільського господарства запала мені в душу одна прикра історія, що мала місце з відомим на той час керівником аграрного виробництва на Вінниччині. Село Лозна, де я народився, знаходиться за сім кілометрів від селища Уланів, колишнього райцентру. У післявоєнний період навесні і восени дістатися до нього було практично неможливо: як тільки пройдуть дощі — подолати розбиту дорогу, небезпечний переїзд через досить видовжену дамбу і хиткий міст через річку Снивода в селі Воронівці мало хто наважувався. На мосту, зокрема, розминутися не могли навіть дві кінні підводи.

Головою колгоспу в селі Уланів призначили, або як тоді говорили, обрали, Мечислава Білоуса, який до цього головував у сусідньому селі Березна. Колгосп одержав назву “Дружба”, до нього приєднали ряд сусідніх слабеньких господарств, і він через деякий час став відомим не тільки в Україні, але й у колишньому Союзі. Мечислав Білоус виявився добрим господарем: завдяки колективним старанням зростало виробництво, його рухали вперед впроваджені нові технології у рослинництві і тваринництві, поліпшувана культура землеробства. Успіхи в економіці давали змогу вирішувати соціальні питання. Шлях до границі мого села, доки пролягали землі “Дружби”, був вимощений твердим покриттям, з обох боків дороги красувалися яблуні. Дамбу через Сниводу з обох боків підпирали могутні плити та декоративні дерева для зміцнення берегів. На річці змагалися в швидкості глісери, які тримали тут для високих гостей. Хто довгенько не бував на своїй малій батьківщині, міг її не впізнати, хоча з часом до нового звикали і сприймали його зазвичай.

До колгоспу “Дружба” приїздило багато делегацій за досвідом. Вчені Інституту аграрної економіки навіть відкрили тут дослідницький пункт, голова

колгоспу одержав звання Героя Соціалістичної Праці і його обрали заступником Голови Верховної Ради України. Добрі слова говорили про М. Білоуса колгоспники, гості і науковці, до яких він прислуховувався. Перед начальством з Києва та інших столиць він вмів себе показати. Якось влітку мені довелося побачити таку картину: в парку села Уланів, що пролягав уздовж дороги Хмільник-Бердичів, де в минулі роки школи району проводили олімпіади і школярі показували свої культурні досягнення, стояли змонтовані довгі вузькі столи. Вони буквально гнулися під вантажем безлічі харчів. Серед них виділялися засмажені поросята з хроном у зубах. Біля столів чатували молодиці у вишиваних сорочках та кольорових хустках. Я тоді працював у Міністерстві сільського господарства і в цей час гостював у своєї мами. За такої пори нерідко заходив до М. Білоуса. І цього разу виникло бажання дізнатися, з якої нагоди тут розвернули таку торгівлю. Один з носіїв інформації, що мене зацікавила, який знав мене особисто, відповів тихо: буде тут проїздити Н. Кальченко. Він повертається з Вінниці до Києва. Я подумав: потьомкінські методи ще не перевелися.

Голова колгоспу “Дружба” М. Білоус очікував, поширювалися чутки, на другу зірку героя. У нього навіть виникала думка про пошуки кращого місця для свого скульптурного погруддя. Проте сталося так, що М. Білоусу запропонували більш привабливе, на перший погляд, місце в партійній системі. Залишивши свою “Дружбу”, яка вивела його на орбіту пошани і влади, М. Білоус став першим секретарем Хмільницького райкому партії. Багато докладав зусиль, щоб і район зайняв таке високе місце, як і раніше очолюваний ним колгосп. Прагнучи до цього, він намагався повсюди показати, що знає більше за всіх. Проте справи в районі були не тільки позитивні, як, до речі, у кожному районі. Зробити його кращим не кожному дано. Адже район — не колгосп. Якось у цьому районі проходила конференція з проблем підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. Аналіз показав: серед багатьох недоліків у роботі господарств є, так би мовити, і “діти” самого партійного керівника. Науковці про це відверто сказали у виступах. Це не

сподобалося першому секретареві райкому партії і він в різкій формі повчав науковців, що вже вельми зачепило останніх.

Колишній керівник управління фінансування сільського господарства Міністерства фінансів і секретар парткому цієї організації Д. Полозенко, виходець із селян, перейшов працювати в науку і чув такі повчання, що йому, як й іншим не сподобалося. Він написав статтю в газету “Экономическая жизнь”, яка була органом ЦК КПРС. У ній стверджував, що колишній голова колгоспу М. Білоус не має потрібних даних для керівника району. Статтю розглядали у Міністерстві сільського господарства України, в ЦК Компартії України, намагалися не допустити зняття такого відомого управлінця. Однак протистояти друкованому органу ЦК КПРС ніхто в Україні не зміг. Свого часу можна було не допустити появи такої статті, якби знати про намір Д. Полозенка. Адже його оточували і такі люди, яких він поважав, цінував їхню думку. До таких я відносив і себе. Та про відісланий до редакції газети матеріал Полозенко нікому не говорив. І, знаючи, що його опублікують, не надавав цьому великого значення. Коли ж стаття побачила світ, щось вдіяти вже було пізно. М. Білоуса звільнили з посади, відправили до Вінниці, призначили начальником відділу хімізації в якійсь обласній організації. Очевидці пізніше розповідали, що бачили опальну знаменитість на нарадах, сидів він у залах далеко на задніх лавах і ковтав таблетки.

Ще у 80-х роках у суспільстві спостерігалися досить цікаві речі, які свідчили про глибинні негативні процеси в державі. Про них не писали, не заявляли з трибун, а вели розмови спеціалісти, окремі політики, керівники середньої і нижчої ланок. У колгоспі ім. Горького Червоноармійського району на Житомирщині я спілкувався з керівником цього господарства економістом В. Остроглядом. Ми з ним зійшлися на тому, що, не зважаючи на певні плюси (у виробництві дещо більше стало техніки, зростають обсяги продукції), працювати ставало дедалі важче.

Колгоспник і взагалі селянин, як ми розуміли, почав змінювати своє ставлення до відносин з господарством. Він вже був добре обізнаний з

розцінками і нормами виробітку, тому до роботи, яка не гарантувала бажаного заробітку ні силоміць, ні проханнями його не залучиш. Винайде сотні причин, щоб ухилитися від виконання невігідного завдання. Скажімо, праця у хмелярстві оцінюється невисоко і туди люди не йдуть працювати. А в льонарстві можна заробити, тож і поспішають на такі роботи сім'ями.

Там вони зароблять гроші і на те, щоб найняти робітників для збирання картоплі на власному городі і сплачувати їм по 5-10 крб. за робочий день. Звісно, таким селянам збирати колгоспну картоплю не було рації, вони ухилялися від такої роботи. Правлінню колгоспу залишалося надіятися на студентів, адже як іншого шляху просто не існувало. А студенти не завжди з'являються тоді, коли збиранню картоплі сприяють погодні умови, які не будуть очікувати ні приїзду молоді до колгоспу, ні завершення робіт на полях.

Не зважаючи на підвищення різними способами матеріальної зацікавленості селян у сільськогосподарських роботах, з кожним роком залучати їх до цих робіт ставало важче. Таку ситуацію створювали нові економічні взаємини всередині сіл, які значно підвищили потребу їхніх мешканців у коштах для забезпечення себе найнеобхіднішим. Оплата сільськогосподарської праці не гарантувала їм ці додаткові, вкрай необхідні гроші. Адже з певного часу будівельні роботи для колгоспника й різні види робіт і послуг мали сплачуватися ним самим: обкладання будинку цеглою за один день роботи обходилося в 400 крб., запрошення музикантів на весілля чи похорон — 300-400 крб. На той час це були дуже великі гроші. Не так давно такі клопоти брала на себе громада і відносно легко з ними справлялася: треба збудувати хату — колгосп виділив коней, соломі й інше, зійшлися сусіди і родичі замісили глину, обмазали хату, ввечері випили, поспівали і розійшлися. Пізніше за кваліфіковану роботу на будівництві розплачувалися з громадою, а тепер необхідно платити всім, окрім найближчих родичів, які також уже не дуже хочуть ходити на такі оказії і, якщо є найменша можливість, ухиляються від них.

У цілому дедалі більше і більше окреслювалося приватне підприємництво, все більше і більше громадської роботи, в тому числі у колгоспах та радгоспах, виконують приватні особи, оплата їхньої праці здійснюється за договірними розцінками. Приватна діяльність у поєднанні з матеріальною зацікавленістю в її результатах робила свою справу, знаходила свою колію до прогресу, рушієм якого ставала велика свобода дії закону вартості. Для теорії і практики з'явилася нагальна потреба відгукнутися на це нове для нашої дійсності явище спрямовуючими рекомендаціями, щоб пустити в нормальне, з погляду соціалізму, річище активізацію особистого підприємництва. Його потрібно було якнайшвидше інтегрувати з колективними потребами, а інакше в майбутньому могли виникнути небажані ускладнення. Так воно, врешті, і сталося. Відтоді союзні органи почали шукати причини соціально-економічних проблем, за цих умов в ролі “рятувального круга” з'явився М. Горбачов. Проте розпочата ним перебудова вже не могла досягти поставленої мети: СРСР перестав існувати.

Дія закону вартості мобілізувала людей, допомогла більшості з них прищепити і зміцнити приватну жилку. Така порівняно швидка метаморфоза мала право на висновок: всі намагання за радянських часів перевиховати населення країни, особливо селян в дусі колективізму, зазнали поразки. Приватні наміри і пов'язана з ними зацікавленість, зміцнюючись, дедалі сильніше і твердіше диктували свої вимоги, впливаючи не кращим чином на суспільне виробництво. Відчувалося, що не далеко той час, коли відбудеться вирішальний бій між колективними і приватними інтересами. До останнього часу людей, які відчули й усвідомили смак приватного підприємництва, ще було мало, але оскільки їхня чисельність постійно зростала, нове явище набиралося потенційної сили. Було ясно: якщо цей процес охопить більшість людей у містах і селах, то колективне виробництво зазнає значних втрат. Така критична більшість з'явилася вже в 70-х роках, проте вона через відомі причини проявляла пасивність, на ділі ще не приєднувала себе до вже готового продукту нової економічної формації. Потрібні були додаткові сприятливі

умови, щоб їхній внутрішній настрій вийшов з тіні і проявився з великою силою, яку відчує і на яку відповідно зреагує виробництво. В економіці все це проявилось у 1976-1980 рр. Саме тоді середньомісячна зарплата робітників і службовців зросла на 16,2%, а в сільському господарстві — на 28,2, продуктивність праці у промисловості підвищилась на 11,8, будівництві — на 8,9, сільському господарстві — на 20,2%.

Напевно, в період поглиблення економічної скрути потрібно було тим, хто у керма влади, наперед подумати: а що ж можна здійснити для спрямування приватної ініціативи у вірне та необхідне для суспільства русло? Один з керівників сільськогосподарських підприємств в той непевний час висловив таку свою думку відносно цього: найкраще створити умови, за яких кожен працівник шукав би для себе роботу, а не тішив себе тією обставиною, що сама робота шукає його. А в колгоспах до неї, сердешної праці, “прив’язували” селян нарядами, нагадуваннями, проханнями і погрозами. Смішно навіть думати про те, що дехто продовжує вірити в байку: прийде ще славний час, коли людина не зможе жити без праці, як найпершої життєвої потреби. Звичайно, це може бути, але за умови повного забезпечення цієї людини всіма благами та створення такого становища, коли не працювати їй буде сумно. В нашій дійсності таких людей і згаданого становища не розшукаєш. Крім пенсіонерів з більш-менш високими персональними пенсіями і можливостями знайти не пильну, але з гарною віддачею роботу.

Однак молодь, як і працездатні старшого віку, потребують відповідних умов для заробітку, що їх задовольнить. І вони диктують в цьому плані свої вимоги виробництву, хоча самі нічого для створення сприятливих виробничих умов не пропонують і не роблять. Тож і виникає протистояння: суспільне виробництво з низькими можливостями для задоволення матеріальних потреб конкретного працівника зі своїми високими вимогами до цього виробництва. Однак відомо: якщо одна сторона тільки дає, але нічого взамін не може вимагати, а друга — тільки вимагає, нічого або мало даючи, обидві від цього не виграють. Скажімо, як тільки підприємство висуне певну вимогу до свого працівника, той одразу

подасть заяву на звільнення, роботодавцю не залишається нічого іншого, як встановити перемир'я на умовах найманої робочої сили. Коли ж остання стає причиною конкуренції між підприємствами за володіння нею, ще раз переконуєшся: зростання виробництва досягається у нас не на інтенсивній, а на екстенсивній основі, що вимагає безлічі робочих рук. А за цих умов, хочеш не хочеш, витрати на оплату праці значно випереджатимуть зростання виробництва. Звідси, як вважав згадуваний мною керівник господарства, економіст за фахом, треба на державному рівні задіяти системну формулу — робітник шукає роботу, а не робота — робітника. Ось в такий спосіб ще в часи директивного управління проростали паростки ринкових відносин. Найбільш далекоглядні спеці так чи інакше у своїх пошуках шляхів і засобів розв'язання народжених колективістською системою проблем приходили, хоч і боялися в цьому зізнатися, до капіталістичного ведення господарства.

Працюючи в Міністерстві сільського господарства України, я водночас заочно навчався в аспірантурі в Українській сільськогосподарській академії на кафедрі відомого українського вченого І.Н. Романенка. Моїм керівником був кандидат економічних наук Володимир Петрович Мертенс.

Підготував і здійснив я свої наукові дослідження в Українській сільськогосподарській академії. У 1971 р. захистив кандидатську дисертацію на тему: “Ціноутворення та диференціація цін в Україні”. Рішення про присвоєння мені наукового звання відбулося на диво досить швидко, а саме протягом березня-квітня було розглянуто і затверджено союзним ВАКом. Однак десь через роки п'ять, коли здійснювався погром аграрної науки в Україні, що розпочався внаслідок амбіційного конфлікту в Українській сільськогосподарській академії між ректором В. Юрчишиним і проректором М. Сагачом, було перевірено триста дисертацій. Серед них — і моя кандидатська дисертація. Якихось наукових непорозумінь у зв'язку з нею не було виявлено.

Але внаслідок тотальних пошуків винних постраждало багато розумних вчених і практиків. Деяких я особисто знав і вважаю величезною наругою інквізиторів над їхнім інтелектуалом. “Блискавки” на замовлення влади вразили

справжніх науковців, виважених і ділових практиків, просто порядних і приємних людей. Серед них В.І. Федан — завідувач сільськогосподарського відділу ЦК Компартії України; О.В. Фурдіяк — викладач тієї самої сумнозвісної сільгоспакадемії, згодом завідувач сектора науки в ЦК Компартії, а після вигнання звідти працював довгий час начальником главку навчальних закладів у Міністерстві сільського господарства України, І.М. Кравченко — другий секретар Чернівецького обкому партії, заступник міністра сільського господарства з економіки. Невідомо, як себе почували тоді організатори конфлікту, але ті, хто постраждав від його згубної дії, кого позбавили дипломів вчених (а таких виявилось чимало), вийшли з нормальної життєвої колії на все життя.

Українці вміють краще за інші народи скористуватися “сприятливою” ситуацією, щоб звести рахунки товариша з товаришем. Як тільки почалося розжалування вчених у звичайних смертних — посипалися доноси. Стало ясно, хто кому якого “добра” бажав. На заступника міністра сільського господарства І. Кравченка мав якусь таємну чорну думу один із секретарів республіканської партійної організації. Він професійно скористався ситуацією — заступник міністра втратив посаду. Але майстри інтриг цим не задовольнилися, вони повели справу так, щоб в І. Кравченка відібрати вчений ступінь кандидата наук, хоча москвичі виявилися не такими полохливими і ніякого рішення з приводу тривожних сигналів з Києва не приймали, порекомендували українцям трохи зачекати, щоб час перемолов амбіції. В той період гоніння на українських вчених, мабуть, зводилися рахунки з багатьох брудних причин і не в останню чергу — через заздрощі. Однак вироби народжувалися на союзному рівні. На місцях вчені займалися ділом, виконували і перевиконували завдання та ще й добавляли.

Вже зовсім недавно, 22 червня 2004 р., на ювілейній зустрічі з колишнім працівником сільськогосподарського відділу ЦК В. Костенком я побачив невисокого зросту літнього чоловіка, якого навіть сам ювіляр і багато з присутніх не впізнали. Правда, один із виступаючих звернувся до цього незна-

йомця, назвавши його Всеволодом Івановичем. На голові людини, яка зразу потрапила в центр уваги гостей, майже відсутнє волосся, зате обличчя внизу увінчувала кумедна борідка. Її володар поводив себе тихо і лагідно. Коли звернувся до ювіляра, був лаконічним, але точним у формуванні і висловленні думок. Згодом він задовольнив мій інтерес до своєї особи. “Федан”, — назвав себе.

Коли я працював у Міністерстві сільського господарства, завідувача сільськогосподарського відділу ЦК Компартії України В. Федана я бачив у роботі двічі. Одного разу треба було погодити важливий, ключового характеру, текст документа, який готували для затвердження вищим партійним керівництвом. Цим документом визначалася політика держави, її аграрного відомства щодо збиткових колгоспів та проведення меліоративних робіт у сільському господарстві.

Ніхто із керівництва сільськогосподарського відділу ЦК Компартії України не наважувався вносити кінцеві правки. Це свідчило про складність проблеми, надзвичайну відповідальність за підходи до її розв’язання. Проте без остаточного редагування і візи сільгоспвідділу матеріал не запускався в роботу. Разом з одним із заступників міністра Мінсільгоспу України я виявив сміливість і пішов з документом до завідувача відділу В. Федана. Побачивши нас, із-за столу встав невисокого зросту чоловік з широкими плечима, з густим, довгим, чорним-чорним волоссям на голові. Привітався з кожним, як водилося тоді в партійних кабінетах, вислухав причину нашого приходу. Взяв аркуш паперу, прочитав на ньому два коротких тексти, зразу ж вніс правки та доповнення і сказав, що це кінцева редакція. В його погляді, рухах, неквапливості відчувалась впевненість і знання справи, що мимоволі впадало в очі і запам’ятовувалося надовго. Колишній працівник цього відділу Б. Кириченко пізніше напише, що В. Федан дуже багато зробив для України в той період, а його так зневажили.⁷

⁷ Кириченко Б. Присмерк в полудень. – К.: Преса України, 2002. – С. 99-107.

Як розповідають колишні співпрацівники В. Федана, до його порад та слухних висновків прислуховувався сам В. Щербицький, а це не подобалося секретареві ЦК Борисенку, який відповідав за сільське господарство. Така ситуація вносила напругу в їхні відносини. У період вже згадуваного погрому українських вчених ім'я В. Федана, який мав науковий ступінь кандидата наук, хтось також включив до списку сумнівних науковців. Істина, напевно, в цій справі нікого не цікавила. Унаслідок одного із найкращих завідувачів сільськогосподарського відділу ЦК Компартії України позбавили наукового ступеня і почали перекидали з однієї роботи на іншу.

А справжня причина таких поневірянь була прозаїчною. Вимогливий і розумний, талановитий професіонал у сільськогосподарських питаннях викликав заздрість у тих, хто стояв над ним за посадою, але не мав наукового ступеня, не проявляв там, де треба, якості, що мали відповідати посадовому становищу. Він недовго очолював Міністерство радгоспів, через деякий час його направили на периферію керівником другорядної обласної господарської організації. Невдовзі, мабуть, опальний керівник побачив, що під наглядом вищого “доброзичливого” керівництва йому не дадуть працювати так, як він хоче і вміє. Тож самостійно змінив місце роботи і виїхав до Москви, де йому довірили посаду начальника Головного управління в союзному Міністерстві сільського господарства. Не випадково, що після таких штучно створених випробувань і пов'язаних з ними життєвих негараздів працівники відділу найвищої в Україні партійної установи не могли впізнати колишнього свого керівника. Заздрість живцем з'їдала людей навіть в організації, яка претендувала на “ум, честь и совесть эпохи”.

Як уже згадувалося, на початковому етапі наукової діяльності (а тоді я працював у Міністерстві сільського господарства) доля зводила мене з людьми, для яких проблеми їхніх співробітників не були чужими. Коли я здав кандидатський мінімум, тодішній міністр П. Дорошенко звернувся з листом до ректора Української ордена Трудового Червоного Прапора сільськогосподарської академії професора В. Пересипкіна з проханням зарахувати

мене до заочної аспірантури. У зв'язку з підготовкою до вступу до заочної аспірантури характеристику підписав заступник міністра І. Профатілов. А з проханням прийняти екзамен для заліку кандидатського мінімуму до ректора Української сільськогосподарської академії В. Пересипкіна письмово звернувся заступник міністра М. Кузьменко. Нарешті, для здачі кандидатського екзамену із спеціальної дисципліни у Вищій партійній школі при ЦК КП України позитивну характеристику підписав секретар парткому міністерства І. Гринь.

Вступ і навчання в аспірантурі припадає на період, коли я працював у фінансовому управлінні Міністерства сільського господарства, начальником якого був І. Едельштейн. Звичайно проект листів і характеристик на себе всі спеціалісти писали і пишуть самостійно, як правило, не дуже вихваляючи свої персони, але Едельштейн завжди вносив у такі проекти свої правки. Одна з них, написана його рукою, у мене збереглася: “кваліфікований спеціаліст, добре обізнаний в питаннях економіки, планування і організації фінансового господарства колгоспів”. Водночас сіренькі слова, які я написав про себе, він викреслив. Однак таких керівників у міністерстві було не так багато — один-два. Більшість з посаджених у наукові крісла мали наукові ступені і трималися в них до того часу, поки не знаходили місця для себе в наукових установах. Туди прагнули перейти, бо там було легше працювати і за ту саму роботу значно більше платили.

Я також двічі намагався перейти до наукової установи, але кожного разу мені не вдавалося це зробити. Не даючи згоди на моє звільнення, керівництво міністерства пояснювало свою позицію тим, що я в боргу перед відомством. Мовляв, з його допомогою вступив до аспірантури, захистив дисертацію і зобов'язаний все це відпрацювати. В ті часи було створено наукову установу, яка нині називається Інститутом розведення і генетики тварин УААН. Її перший директор В. Недава запросив мене очолити відділ економіки. Однак нічого мені не вдалося. Якраз у дні, коли мені можна було перейти до інституту, міністра П. Погребняка призначили заступником голови Ради Міністрів України, а новим міністром сільського господарства став М. Хорунжий, який прибув до Києва із

Запоріжжя. Мою кандидатуру В. Недаві запропонував сам П. Погребняк. Він знав, що я захистив кандидатську дисертацію з економіки молочного скотарства. Та коли його підлеглі в міністерстві стали протестувати проти мого уходу, П. Погребняк, який залишився куратором Міністерства сільського господарства і не був прихильником міграції спеціалістів з державних до наукових установ, вирішив, напевно, “не засвічуватися”. А оскільки ніхто, крім В. Недаві, не знав, що моє бажання збіглося з пропозицією П. Погребняка, все залишилося по-старому.

Потому я зрозумів, що така ситуація була для мене не найгіршою. Хоча тоді, в час чергового руйнування своїх планів, відчував себе побитим. Адже питання про моє переведення до наукової установи вже було погоджено в ЦК партії, Кабінеті Міністрів, директор наукового закладу офіційно запропонував посаду і навіть заступник міністра Ю. Коломієць обіцяв підписати характеристику за умови погодження моєї міграції з парткомом міністерства. Проте тут з’явився бар’єр: партійний секретар Л. Дахнов був проти моїх намірів. Пройшли роки, незадоволення розвіялося, як туман. Тепер навіть вдячний тим, хто не з кращих міркувань тримав мене за руки, аби не допустити до наукової роботи.

У кандидатській дисертації “Рентабельність виробництва молока і шляхи її підвищення” я досліджував за допомогою методів найменших квадратів параметрів багатофакторного рівняння залежність надоїв молока на одну корову від згодовування концентрованих, грубих, соковитих та деяких інших видів кормів. Такий аналіз проводив у розрізі природних зон України на основі величезного масиву даних. Зокрема, вдалося довести, що в лісостеповій зоні України кожен центнер концентрованих кормів дає 38,8 кг прибавки молока, а кожен центнер інших кормів — 14,4 кг. Досліджувалися взаємозалежності продуктивності й оплати праці та валового доходу в молочному тваринництві.⁸

⁸ Панасюк Б. Рентабельність виробництва молока і шляхи її підвищення: Автореф. дис. ... канд. екон. наук. – К., 1970.

Матеріали цих наукових досліджень та їхні результати не втратили свого значення і в нових економічних умовах. Незважаючи на те, що ці дослідження були виконані в 70-х роках ХХ ст., їхні результати і відповідні рекомендації певною мірою узгоджуються з ринковими відносинами у частині державного регулювання з метою ефективного ведення тваринницьких галузей. Результати цих досліджень можуть використовуватися при підготовці до вступу України в Європейський Союз.

Ідеї взаємозалежностей в економічній сфері, які в певному обсязі я розглянув у своїй кандидатській дисертації, продовжував досліджувати і потому. Дійшов, зокрема, висновку, що закономірності взаємозалежностей можна застосовувати в економічному прогнозуванні на базі методів економетрики. Більш широко ці питання висвітлив у праці “Прогнозування і регулювання розвитку економіки”. Правда, тут названі проблеми вивчалися на макроекономічному рівні. Особливого значення надавалося дослідженню вже якісних характеристик залежних і незалежних змінних та визначенню закономірностей зміни однієї величини під впливом змін іншої — на макроекономічному рівні. Взаємозв’язок таких величин досліджувався на прикладі годівлі тварин і віддачі різних видів кормів. На макроекономічному рівні у використанні залежних змінних ставилася інша мета. Треба було з’ясувати, які зміни грошової маси спричиняють зміни ВВП; чи обумовлюються ендогенно ВВП і грошова маса; що викликає дефіцит бюджету — інфляцію або дефляцію, чи може вони утворюються одночасно й інші приклади.

Після захисту кандидатської дисертації на її основі я підготував і видав працю “Економіка виробництва молока”. Розглядалося це питання в межах України, що було вкрай важливо для Міністерства сільського господарства, в якому я ще працював. Видавництво нарахувало мені фактично мізерну, але на той час чималу суму — десь понад п’ятсот карбованців. Щоб їх одержати, необхідно було подати у видавництво довідку про те, що я в неробочий час писав книгу про важливу аграрну проблему в сільському господарстві, хоча така робота є прямою функцією міністерства і має виконуватися її спів-

робітниками у робочий час. Не всім та й мені було зрозуміло: чим я мав займатися у робочий час, якщо не розробляти ефективні методи ведення своєї галузі. Мені довелося звернутися до одного із найдемократичніших, як нам здавалося, заступників міністра О.І. Товстановського з проханням підписати таку довідку. Він категорично відмовився це зробити. “Я краще зателефоную кому слід у видавництво, щоб виплатили тобі гроші, — сказав керівник, — але підписувати довідку не буду”. До того ж всім було відомо, що я писав не лише книги на економічні теми, а ще й офіційно, з дозволу міністра, займався науковою роботою.

Таку роботу не оплачували, але через деякий час секретар парткому в присутності іншого заступника міністра заявив, що я злісний неплатник партійних внесків і очолюю список тих, хто не з усіх одержаних доходів сплачує належне. Більшої провини перед партією тоді не існувало, і таке порушення статутних вимог, яке адресувалося мені, мало спеціально розглядатися на засіданні парткому. Партія ретельно стежила за поповненням своїх кас і фінансовою дисципліною її членів. Мені довелося з великим задоволенням пояснити партійному лідеру міністерства Л. Дахнову, що грошей, на які він натякав, я ніколи не одержував, тож і не було з чого сплачувати більші внески. Зніяковіло відчували себе секретар парткому і заступник міністра, коли я повідомив далі, чому зароблені своєю власною працею кошти так і не стали моїми. Що поробиш. Такою була тоді реальність нашого суспільного життя: все залежало від конкретної особи, яка, у свою чергу, підпорядковувалась не зрозумілій часом і їй партійній ідеології.

Праця в Міністерстві сільського господарства приносила багато приємних годин, але їх нерідко “врівноважували” прикрощі й розчарування, що надовго запам’яталися і ставали уроками для майбутнього. Джерелом неприємностей і невдач, якщо говорити про головне, про кадри, був мій застарілий, як оцінила практика, принцип добирати співробітників відділу винятково за професійними здібностями. Людські якості я не вмів визначати чи вбачати в тих, з ким доводилося працювати. Одного часу я виконував роботу із страхування у

сільськогосподарських підприємствах. Трапилося так, що мені допомагав економіст із страхувальної установи. Я побачив, що він непогано знав деякі питання страхування, але скаржився, що довго засидівся там, де відсутні перспективи зростання по службі. Цей спритний спеціаліст, дізнавшись, що у моєму підрозділі була вакантною досить висока посада, поцікавився, чи не міг би я взяти його на роботу. Прохач був значно молодшим за мене і я звертався до нього на “ти”. За настійним проханням я прийняв його до свого відділу. Десь через рік він мені заявив: я хочу, щоб ви до мене зверталися на “ви”. Мені на той час вже було відомо, що про деякі розмови у відділі і мої коментарі до подій чи фактів він регулярно і докладно доносив начальникові управління. З моменту такого прикрого відкриття я зрозумів, чому на попередньому місці роботи цю людину не підвищували по службі, бажаючи її зникнення з колективу. Таке на радість тих, з ким він працював, сталося. З того часу всіх своїх знайомих та співпрацівників, навіть тих, які за віком годилися мені в онуки, став називати на “ви”, чим нерідко дивував молоденьких співбесідників.

Цікавим творчим науковим і практичним захопленням стало для мене в той період впровадження внутрігосподарського розрахунку в колгоспах. Методологією, методикою і практикою внутрігосподарського розрахунку я займався з великим натхненням, розуміючи, що він дасть кожному з підрозділів великих сільськогосподарських підприємств додаткові можливості для самостійного вирішення економічних задач. Практичну допомогу у виготовленні і розповсюдженні методик, рекомендацій та організації впроваджувальної роботи надавали мені Т. Ярославська, розрахункових чеків — М. Малюта. Основи внутрігосподарського розрахунку продовжують ефективно застосовувати сільськогосподарські підприємства і нині в умовах ринкових відносин.

За одержані результати з упровадження внутрігосподарського розрахунку в колгоспах можна було б простимулювати безпосередніх упроваджувальників новацій, але цього не сталося. Основна причина цього в тому, що я хоча б формально не включав у групу новаторів керівника управління, тобто не

ставив, де треба і можна було, його прізвища. Я виступав таким чином проти неписаного, але залізного на той час порядку: в усіх виграшних справах, хто б їх не починав і не доводив до кінця, начальник має бути на першому місці. Я ж думав інакше, вважаючи, що включати до авторства слід лише тих, хто знає тему і фактично працював. Обсяг роботи в даному випадку не мав принципового значення.

Керівник управління, який прийшов після С. Ковалюшка, цього не бажав розуміти, а тому я так нічого і не одержав за виконану велику фундаментальну роботу. Правда, коли я вже перейшов працювати до Держплану України, цей керівний чиновник при виданні нормативного довідника міністерства зазначив моє авторство в методології і методиці внутрігосподарського розрахунку.

Далі важливе місце у моїй роботі посіло вивчення економічного стану колгоспів, і зокрема — відстаючих. Цим господарствам в Україні приділяли багато уваги партійні, радянські і господарські органи. Для виявлення справжнього економічного стану колгоспів здійснювався ґрунтовний, всебічний аналіз всіх сторін їхньої господарської та фінансової діяльності. Аналіз показував, що в Україні в 1970-1974 рр. всі 8120 колгоспів були розбиті на такі групи: перша — 122 колгоспи — збиткові у досить сприятливому для господарської діяльності 1973 р.; друга — 80 колгоспів — збиткові протягом 1970-1974 рр.; третя — 1662 колгоспи — із стійкою рентабельністю від 0,1 до 15%; четверта — 6256 колгоспів — із постійною рентабельністю вище 15%.

Як не ламали ми, економісти, свої голови, не могли винайти радикального засобу для перетворення збиткових колгоспів у рентабельні господарства. Наші пошуки кращих варіантів розв'язання цієї глобальної для аграрної галузі Союзу проблеми заздалегідь були приречені на поразку, оскільки ми не могли вийти за рамки вже схвалених державою рішень. Згідно з ними передбачалося перетворення відстаючих колгоспів у радгоспи, де всі збитки покривалися за рахунок державного бюджету, у відгодівельні або інші спеціалізовані господарства. Поряд з цим планувалося поставити на надійні економічні рейки розвиток у відстаючих колгоспах підсобних промислових виробництв, які мали стати

прибутковими і знижувати таким чином збитковість основних галузей. Проте, як і слід було чекати, найчастіше спрацьовував механізм перетворення неефективних господарств у радгоспи. Не допомагали таким господарствам ні підвищені державою закупівельні ціни на їхню продукцію, ні конвеєрна заміна керівників, ні інші рятівні заходи.

Причина тут була одна — низька продуктивність землі. На ній не можна було досягти високих врожаїв навіть при дотриманні всіх агротехнічних умов їхнього вирощування та внесення достатньої кількості органічних і мінеральних добрив. Наприклад, на Поліссі, а саме в Житомирській області, були господарства, землі яких невеликим шаром лежали на граніті. За посушливої погоди тут все миттєво висихає, а навіть незначне перезволоження призводить до вимокання посівів. Такі площі більше підходили для розміщення на них промислових підприємств, які нерідко зводили на більш продуктивних землях, чи використання для не сільськогосподарських цілей. Скажімо — полігонів. Однак партійні органи не дозволяли не тільки робити таке, але й говорити, а тим більше писати про подібні наміри.

Складні і водночас цікаві події відбувалися в усі часи на терені української дійсності. Після війни, коли знищили борців за свободу України, Дрогобицьку область об'єднали зі Львівською, але населення Дрогобицького регіону вимагало повернутися до старого адміністративного поділу. Щоб надати відмові у цьому цивілізованого характеру, партійна влада створила комісію, яка прибула до Львова з єдиною метою: доказати недоцільність відокремлення території колишньої Дрогобицької області від Львівської. Мене також включили до цієї комісії, доручивши проаналізувати господарську діяльність цих двох адміністративних одиниць за попередні роки. Звичайно, було доказано, що краще в усіх відношеннях бути Дрогобицькому регіону у складі Львівщини. Думки самого населення краю не бралися до уваги, бо так вимагала московська політика щодо українського народу.

Під час цієї поїздки багато цікавого побачив і почув. Дещо з цього закарбувалося в пам'яті на все життя. Зустрів, наприклад, в одному з колгоспів

Дрогобицького району простого вояка УПА. Ще молода, але вже сива та, з усього видно, нездорова людина. Відсидів у концтаборах близько п'ятнадцяти років, повернувся до рідного села з дружиною росіянкою-сибірячкою. Як тоді водилося, ми обідали у домі цієї сім'ї. Господар працював у колгоспі столяром, а дружина — головним бухгалтером цього господарства. У домі достаток, як на той час, але він не приховує і не впливає на настрої господаря помешкання. Страшні минулі роки віддзеркалюються на рисах його обличчя. І якщо він намагався спілкуватися зі мною, то, мабуть, лише тому, що я розмовляв українською.

Розповів, що, будучи молодим хлопцем, виконував лише окремі не воєнні доручення вояків УПА. Не мав, отже, військових злочинів, але судили його як найлютішого ворога. З сумом зазначив: одразу ж після війни вийшов із підпілля, мешкав у Львові, знаючи, що ніякого злочину не скоїв, ніхто його з цього приводу не розшукує. Але один знайомий зустрів мене випадково на вулиці і видав репресивним органам, які не забарилися заарештувати.

Там же, у Дрогобичі, мені розповіли під великим секретом досить цікаву історію про початок знищення карпатських лісів за вказівкою вождя народів. Після війни, коли ще існувала Дрогобицька область, першим партійним секретарем був колишній відомий ватажок партизанів Сабуров. В один із днів його попередили, що з ним буде говорити господар імперії, але не уточнили коли і про що. Після такої інформації все бюро обкому партії, члени облвиконкому, обласного рангу господарські керівники та спеціалісти зібралися у кабінеті Сабурова. Сиділи там і чекали на дзвінок з Кремля близько доби. Серед ночі справді ожив урядовий телефон. З кремлівської приймальні Поскрьобишев попереджав: буде говорити товариш Сталін. Всі прикинули. Сабуров тримав біля вуха трубку і напружено очікував, що скаже вождь. Нарешті з трубки він почув одне коротке речення з відомим акцентом — “Сталин: стране нужен лес”. Перший секретар обкому партії, відомий керівник партизанського руху, розгубився, як хлопчина. Він намагався промовити якісь слова, може привітатися чи доповісти про щось, але з трубки вже линули лише

монотонні гудки. Потримавши в руках слухавку ще кілька хвилин, обережно поклав її на місце, потому знову взяв і послухав. Всією компанією просиділи до ранку, вирішуючи, що робити. Вранці було віддано розпорядження мобілізувати всіх. Очолив похід мас на лісоповал у Карпатах сам Сабуров. Від нього не відставали всі ті, хто був присутній у кабінеті першого секретаря обкому партії, коли той одержав вказівку з чотирьох слів від самого Сталіна.

Крім доручень, пов'язаних з відвіданням Москви, де треба було дипломатично доводити, що Союз обкрадає українську економіку через несправедливо завищені страхові платежі, траплялися й інші ризиковані завдання. Вранці одного травневого дня 1972 р. мене викликав заступник міністра сільського господарства Ю. Коломієць і сказав, що у дворі стоїть автомобіль, там чекає на тебе представник Київського обласного управління сільського господарства. Треба разом з ним відправлятися спочатку в Таращанський, а потому — Тетіївський райкоми партії. Місяць назад там побував керівник України, перший секретар ЦК Компартії України П. Шелест. У зв'язку з цим нам доручалося повторити маршрути П. Шелеста, відвідати безпосередньо місця його перебування, занотувати, з ким він зустрічався, які завдання давав. Далі — з'ясувати, як вони виконані партійними організаціями обох районів. Хоча я не здогадувався про суть справи, але випадок був неординарний: доручаючи перевірку роботи районних парторганізацій, нам навіть не натякнули на те, хто дає такі повноваження — Компартия України чи інша висока влада. В усякому разі, нас відправляли без будь-яких мандатів, що давали б офіційне право на проведення дорученої роботи.

Я поїхав спочатку до Таращанського району, а діставшись місця призначення, відпустив, як було наказано, автомобіль в Київ.

У Таращі, яку не так давно відвідали перший секретар ЦК Компартії України П. Шелест, перший секретар Київського обкому партії Цибулько і голова облвиконкому І. Лисенко, зустрівся з першим секретарем райкому партії. Він розповів, що зустріч високих партійних керівників з партійними функціонерами району відбулася в залі засідань райкому. Розмова точилася навколо поточних

справ, життя людей, окремих осіб. Завдань, по суті, ніяких не поставили. В інші місця району керівник Компартії України та особи, що його супроводжували, не виїздили. З Тараці поїхали до Тетіївського району. На райкомівському авто по їхніх слідах рушив і я.

В Тетіїв прибув під вечір. У райкомі нікого, окрім завідувача загального відділу, не було. Він влаштував мене в готель і повідомив, що перший секретар райкому Пташник відправився на бурякові плантації району і повернеться, напевно, не скоро. Ми домовилися, що коли Пташник з'явиться, то про це мені повідомлять і я зразу ж прийду до нього на прийом. Тоді і розповім про мету свого приїзду. Пізно ввечері мене викликали в райком. Моє прізвище та по батькові нагадали першому секретареві райкому партії, що не так давно господарем цього кабінету був Я.Т. Панасюк, рідна для мене людина.

Пташник зустрів мене гостинно, запропонував сісти за стіл і розповісти про те, що привело мене в їхні краї. Повідомивши стисло про своє завдання, я почув, що П. Шелест і супроводжуючі його особи, знаходячись у райкомі, вели мову про рівень господарювання, аналізували причини низької продуктивності праці і високої собівартості продукції, ціни та внутрігосподарський розрахунок. Побував Шелест і в одному із колгоспів, де головою працював його добрий приятель. Він пригостив високих керівників обідом у своїй простій селянській хаті. Мені нічого не залишалось, як попросити для ознайомлення протокол розгляду на пленумі чи бюро райкому партії порушених Шелестом питань, а також домовитися про поїздку зранку до згаданого Пташником господарства. Я мав пройтися місцями, де побував найвищий в Україні партійний керівник.

Не зважаючи на присутність завідувача загального відділу райкому партії (а в його розпорядженні були всі наявні документи), мені пояснили, що протокол у сейфі і його дістати можна тільки вранці. Розгубленість першого секретаря райкому та виправдовування ним своєї поведінки обмалем часу до пенсії підтверджувало і зміцнювало моє припущення: в природі такого протоколу не існувало і його не могло бути в принципі, оскільки тоді велися не офіційні ділові розмови про стан справ у районі. Зрозумівши це, я мусив погодитися з

пропозицією зачекати до ранку. За ніч, як і слід було чекати, всі документи встигли підготувати і на другий день я їх одержав.

Рано-вранці, близько шостої години, райкомівський і райвиконкомівський автомобілі з першим секретарем райкому та головою райвиконкому взяли курс до колгоспу, де перебував П. Шелест і його свита. Я попросив вести мене там, де він побував. Вияснилося, що керівник республіканської партійної організації не відступив від традиції тих часів: уранці потрапити на доїння корів. А для місцевих управлінців це ставало обов'язком і мало не вищим принципом. Було ще темно, коли ми під'їхали до корівника. Майже поряд із входом до нього виблискувало водоймище, створене стоками з гноєм. Долати цю перепону можна було, ступаючи на цеглини, які, наче краплини стежки, виглядали в певному порядку з багна і вели до приміщення. Саме тут провадилося вранішнє доїння корів, скупі освітлених гасовими лампами.

Перед тим як увійти до корівника, перший секретар райкому партії пригадав: коли П. Шелест підійшов до цієї багнюки, то йому шофер приніс гумові чоботи. Знаючи стан колгоспних тваринницьких ферм, це взуття розміщували у багажнику автомобіля, якщо наступний маршрут пролягав через села. Решті гостей, які не прихопили з собою рятівних засобів, у тому числі першому секретареві Київського обкому партії і голові облвиконкому, не залишалось нічого іншого робити, як стрибати по цеглинах у калюжі, а потому в сутінках вислуховувати запитання та скарги доярок.

Подолавши всі перепони і адаптувавшись до напівтемряви у приміщенні, я зупинився біля першої доярки, яка сиділа на стільчику і доїла корову. Коли розмовляв з нею, підійшли інші керівні гості. А вже під час руху до іншої доярки перший секретар райкому партії Пташник тихо сказав: з ним скоїлося те саме, що свого часу спіткало декого із супровідників Шелеста. Набрив, одне слово, смердючої води в черевик і йому потрібно терміново додому, щоб змінити взуття. Після відвідування інших місць у господарстві, де побував П. Шелест, ми всі потрапили до кінцевого пункту перебування високого гостя — до господині голови колгоспу. Тут на столі були ті самі страви, які подавалися

Шелестові й іншим: смажені кури, гаряча картопля з підливою і м'ясом, квашена капуста, огірки, голубці, вареники, сметана і звичайно домашня та з магазину горілка.

У кінцевому підсумку мені так і не вдалося з'ясувати, з якою метою приїздив у ці краї перший секретар партійної організації республіки і які наслідки такого візиту П. Шелеста у рідні для нього місця. Створювалося враження, що його сюди привела чисто людська ностальгія, що не мала нічого спільного з тодішньою партійною ідеологією, виробництвом. Голова колгоспу мимохідь зауважив: Шелест був не такий, як завжди, а сумний. Всі його розмови зосереджувалися на спогадах про минуле.

Далі П. Шелест поїхав на Вінниччину і в інші райони ряду областей. Лише пізніше, коли його забрали до Москви на посаду заступника Голови Ради Міністрів СРСР, а журнал "Комуніст" обнародував негативне ставлення М. Сулова до книги П. Шелеста "Україно наша Радянська"⁹, стало зрозумілим: перший секретар ЦК Компартії назавжди прощався з Україною, селянами та забрудненими колгоспними тваринницькими фермами. В цьому причина помічена оточенням смутку. Десь у червні-липні 1972 р., їдучи автобусом у від'їздення до Черкас, в кіоску на автовокзалі у Корсунь-Шевченківському побачив книгу П. Шелеста і мені випадково вдалося її придбати. Тоді вже її ніде не було, але про неї ширилися чутки. Адже тепер вже не лише Сулов, а і ЦК КПРС засудив Шелеста за ідею його книги "Україно наша Радянська", особливо за прославлення українства.

⁹ Шелест П.Ю. Україно наша Радянська. – К.: Вид-во політ. літ., 1970.

**Спеціалісти Міністерства сільського господарства на святкуванні річниці
Жовтневої революції.**

Другий зліва Б. Панасюк. 1976 р.

Прошли десятиліття, і у 2002 р. я запитав у центральній Парламентській бібліотеці журнали “Комуніст” за той період, але ні журналу, ні постанови про книгу П. Шелеста не знайшов. Подумав у зв’язку з цим: комуністи вміли замітати гріховні сліди, приховувати вчинене ними проти інших націй та їхніх провідників. Книга П. Шелеста, в якій українець згадав про історію свого народу, стала однією із основних причин відсторонення його від влади та заслання в 1972 р. під партійний московський нагляд.

У цілому П. Шелест був патріотом України. Про це свідчить не тільки згадана книга, яку він написав, знаючи, що в той період такого робити не

дозволялося. Свій патріотизм він проявляв за будь-яких ситуацій. Як розповідав начальник відділу Держплану України Л. Черкашин, його один час кілька разів настійно запрошували працювати в союзному Держплані, але він постійно відмовлявся. Тоді керівник цієї надзвичайно впливової організації М. Байбаков зателефонував П. Шелесту і попросив допомоги. П. Шелест викликав начальника відділу освіти і науки Держплану України, кандидата економічних наук Л. Черкашина і запитав, як він на це дивиться. Коли ж почув категоричну відмову їхати до Москви, щоб там працювати, П. Шелест не втримався і вигукнув: “Молодець!”. На тому все закінчилося.

Гасло Леніна про постійний контроль над усім і вся партія та її функціонери втілювали в практику досить ретельно. Під особливо пильним партійним оком знаходилося сільське господарство. Мені неодноразово випадало брати участь у суцільних перевірках і ревізіях, що проводили партійні органи. На початку 1979 р. комісія у складі близько двадцяти спеціалістів з різних відомств на чолі із заступником завідувача сільгоспвідділу ЦК Компартії України Лузаном виїхала до Кіровоградської області, щоб підготувати матеріали на засідання політбюро Центрального Комітету.

Перевіряли все, що стосується сільського господарства, хоча не всі з перевіряючих мали пряме відношення до нього. Але в ті часи навіть той, хто не бачив і не знав життя села, будучи спецом в інших галузях, мав право судити про ту чи іншу ділянку сільського господарства або про галузь у цілому. Це сприймалося в порядку речей. Окремі групи членів комісії виїздили в сільські райони області. Одна з таких груп у складі трьох чоловік, до якої включили і мене, на чолі з інструктором ЦК Компартії України П. Достоевським теж направилися в сільську глибинку. Жили ми в райкомівському готелі, у холодильнику були масло і ковбаса для сніданку.

Всі ці дні, коли ми працювали в колгоспах і радгоспах, нас там годували. Керівник групи їздив з першим секретарем райкому, я — з головою райвиконкому, а представник з області виконував доручене йому на місці. В кінці робочого дня ми, п'ять чоловік, збиралися в ресторані, де є обладнана

окрема кімната тільки для районного керівництва, на вечерю. В перший день стіл прогинався від величезної кількості різноманітних страв. Аж дух захоплювало від них, а також — розмаїття спиртного. Коньяк, горілка, вино, шампанське — кожному за смаком і бажанням. Представник ЦК партії П. Достоевський розпочинав їсти. Якщо він не приторкнувся до алкоголю — ніхто за вечерею не відкрив жодної пляшки. Запивали їжу чаєм і водою. Оскільки з П. Достоевським, як мені здавалося, я мав добрі стосунки, то набрався сміливості і в готелі сказав йому, що всі хочуть потроху випити. Тут, мовляв, нічого поганого. За день люди втомлюються... Він мені відповів, що після підготовки матеріалів та їхнього розгляду на бюро райкому ми і вип'ємо. Але перед від'їздом. Ну що ж, будемо чекати закінчення роботи у кінці тижня...

Другого дня, десь під вечір, на столі їжа була такою самою пишною, як і до цього, але не стало коньяку, на третій день зникла горілка, на четвертий — не побачили вина, а на п'ятій — шампанського. У подальшому їжу можна було назвати шикарною, але на столі вже не було алкоголю. Після підготовки довідки, розгляду матеріалів на бюро райкому партії перший його секретар потиснув нам руки, подякував. Навіть не пообідавши, ми вирушили до Кіровограда в зимову холодригу — надворі брав своє лютий місяць. Справу закінчено, довідка нормальна. Тож ми, дрібні перевіряючі, для партійного керівництва району стали зовсім не потрібними. По дорозі до обласного центру наш керівник був похмурим, ніколи потому при зустрічах цю історію не згадував. Після цієї поїздки я одразу ж перейшов працювати до Держплану України і безпосередній зв'язок з сільським господарством перервався на період (страшно навіть сказати), що перевищив 20 років.

Тривала робота в Міністерстві сільського господарства України допомогла мені вивчити звичаї тодішньої управлінської еліти Союзу, проникнути в деякі її таємниці.

В моєму відділі працювала старшим зоотехніком Раїса Кузьменко. Тиха і добра жіночка. Досить повної комплекції, що уповільнювала її рух. Вона ставилася до мене, як розумів, з повагою. Оскільки я був не одружений, то їй

спало на думку познайомити мене зі своєю дочкою. Якось після закінчення робочого дня в кімнату зайшла молода дівчина і моя співробітниця повідомила: це дочка Раїси Кузьменко Міла. Мені чомусь здалося, що я це або схоже обличчя десь бачив. Проте тоді цьому миттєвому відкриттю не надав належного значення. Поговорили та й розійшлися. Про ту зустріч відразу забув, бо чомусь не залишила вона почуттів для бажання повторних побачень.

Якось попросив Р. Кузьменко поїхати у нетривале відрядження в одну із областей на два дні. Вона промовчала. Тобто, можна було зробити висновок, — не відмовилася. Але під вечір мене викликав начальник управління і з тривогою запитав: чи дійсно маю намір відправити свого спеціаліста у відрядження. Я підтвердив, що це так. Він мені тут же порадив цього не робити. На мій здивований погляд відповів запитанням: чи знаю я, що мене очікує, якщо Рая поскаржиться кому слід. Я пояснив: вона не відмовлялася поїхати туди, куди потрібно. І взагалі — кожен спеціаліст зобов'язаний час від часу бувати на місцях. Начальник управління сказав: Рая приходила до нього і просила підказати мені не відправляти її у відрядження, бо вона вже забула, коли опинялася за межами міста.

Як можна сприймати такі прохання посадової особи, легко здогадатися. Проте начальник управління С. Ковалюшко був не тільки старшим за віком і посадою, але й доброю людиною. Він відверто сказав мені: ти ще молодий та зелений, не все знаєш про тутешні порядки. Покладаючись, очевидно, на власне переконання щодо моєї порядності, під великим секретом розповів мені ось що. Старший зоотехнік Раїса Сало, пізніше Кузьменко, приїхала до Києва з Одеси. Вона була найкращою дівчиною в міністерстві. Довга пшеничного кольору коса товщиною з руку викликала заздощі багатьох молодих хлопців. Проте ніхто з них не мав права повернути свій погляд у бік молодої красуні. Привіз її у своїй команді до столиці відомий у ті часи керівник українського управлінського бомонду — міністр, прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністр України Никифор Тимофійович Кальченко.

Не відправляй її у відрядження ніколи, — зробив резюме Ковалюшко, — бо як поскаржиться своєму благодійнику — опинишся ти на периферії, а мене відправлять на пенсію. Я тут же пригадав, на кого схожа Міла. Вона наче відзеркалювала відомого на той час скульптора Галину Кальченко на зустрічі з представниками творчої інтелігенції, що відбулася в будинку архітекторів. Мешкала Раїса Мусіївна Кузьменко в центрі Києва на вулиці Заньковецької разом з дочкою і сестрою, учасницею партизанського руху. Коли вона вийшла на пенсію, то їй одразу ж на прохання Н. Кальченка надали квартиру в районі площі Шевченка.

Довгий час Н.Т. Кальченко був керівником аграрного сектора економіки в Україні, неординарний керівник і цікава людина, про якого розповідали багато різноманітних історій, крім сімейних, бо на цю тему тоді було накладено табу. Ми дуже часто говоримо про колишню адміністративну систему, але переважно взагалі і упереджено, хоча та система виховувала і висувала своїх героїв. В усякому разі, в Україні Н.Т. Кальченка і нині відносять до колоритної фігури, помітного державного діяча. Тодішнє оточення його відверто побоювалося і водночас поважало, навіть любило. Згадуючи добрим словом цю людину, ті, хто знав Кальченка, підкреслюють в ньому такі риси, як вимогливість і справедливість, грубість і доброта, готовність відстоювати державні інтереси і допомагати тим, хто справді цього потребував.

Пригадалась мені у цьому зв'язку розповідь колишнього начальника Хмельницького обласного управління сільського господарства Й. Сирваровського. Одного разу він з першим секретарем Хмельницького обкому партії Т. Лісовим і головою облвиконкому О. Товстановським зайшли до кабінету заступника голови Ради Міністрів України Н.Т. Кальченка. Прохання від трьох було одне — допомогти з концентрованими кормами. Подали Кальченкові відповідного листа, підписаного тими, хто перед його очима. Сухо привітавшись з керівниками області, він прочитав їхнє прохання і висловився за українським звичаєм, не підводячи очей: “Ви, — сказав, не підвищуючи голосу, — діводи і бездарі, не вмієте працювати, а привчаєтеся жебракувати.

Напевно, партія зробила помилку, доручивши вам керувати областю, багатою на родючі землі. Чи може державі вирощувати зерно ось тут, — показав у вікно на вулицю М. Грушевського, — виробляти корми, ще й концентровані, та передавати їх бездарним керівникам Хмельницької області?!”

Ті, кому адресувалася ця гірка і жорстка правда, схиливши голови, мовчали. “Мені, — розповідав далі керівник обласного управління сільського господарства, — повезло в тому розумінні, що я сидів за великим столом, на найбільшій відстані від розгніваного великого керівника. Коли Кальченко закінчив повчання і запанувала тиша, Лісовий поспішив запевнити господаря кабінету, що ми всі згодні з його оцінкою нашої роботи і обов’язково її поліпшимо, щоб більше ніде не виступати в ролі прохачів”. “Ну добре, — змінив гнів на милість Кальченко, — на цей раз я вам допоможу, але більше до мене не приходьте”. Взяв ручку і написав на листі чарівне слово “виділити”. Заради такого фіналу можна було стерпіти будь-які знущання. Заступник глави уряду України піднявся із-за столу, подав руку обом керівникам області, а начальник обласного управління сільського господарства, думаючи, що Кальченко його не бачив, мерщій до дверей, щоб скоріше вислизнути з кабінету. Одначе, як тільки він узявся за ручку дверей, почув: “Гей ти, лисий, невже не хочеш сказати мені “до побачення”?”. В того, до кого несподівано звернувся Кальченко, все тіло завмерло. Господар кабінету підійшов до нього, тепло потиснув йому руку і сказав: “Надалі так працюй, щоб не було скрути і забули про жебрацтво”.

Якось із ЦК партії Кальченку передали зведення, яке чітко показувало вузьке місце: не виконується план поставки легкій промисловості ворсувальної шишки. Вона вирощувалася в господарствах півдня і була схожа на шишку ялинки, проте, на відміну від неї, її увінчували гачки, ніби спеціально створені для розчісування вовни на фабриках. Тож і виходило: якщо відсутня шишка — зупиняється виробництво тканин. Про наслідки такої надзвичайної події не треба було розповідати. Н.Т. Кальченко, який крім посади першого заступника Голови Ради Міністрів України ще обіймав посаду, не менш відповідальну та

неспокійну — міністра виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів у своєму кабінеті на Хрещатику, 24 тоді ще не мав внутрішнього технічного зв'язку з секретарем, і він вигукнув: “Тамара! Клич до мене ту пі...ду”. Секретарка вже знала, що треба кликати Зоткіна — начальника відділу ворсувальної шишки.

До кабінету зайшов з неприхованою тривогою в очах спеціаліст з вирощування шишки. Низького зросту, з широким обличчям, увінчаним великим носом, він ждав виголошення вердикту, оскільки знав, навіщо сюди запрошений. Чекати довелося недовго. Як тільки Кальченко побачив Зоткіна, красномовності йому не треба було позичати: “Я зараз тобі загоню в задній прохід ворсувальну шишку і скажу, щоб мій шофер тихо витягував її з тебе, — зробив вступ міністр. — Чому, поясни, не виконується план з поставок шишки?” У відповідь спеціаліст спробував обґрунтувати зрив виробництва, але, не дослухавши його, Кальченко сказав, як вистрелив: “Треба терміново їхати на місце і без забезпечення виконання плану назад не повертатися!”.

Тепер багато хто говорить про вчорашні добрі справи у колишніх партійних органах, колгоспах і радгоспах, але факти, які нерідко впливали на поверхню і тоді, свідчили про гниле докільля. Воно прирікало селян на таке вбоге, жебрацьке існування. Інша справа, що ця дійсність входила в протиріччя з офіційною ідеологією системи, тому правду потрібно було не помічати, дивитися на неї очима партії. Звідси брали початок такі суспільні хвороби, як липування дійсності та оковамилювання.

Десь у 1973 р. мене викликали до Ленінського райкому партії м. Києва і повідомили, що я включений до складу агітбригади лектором з економіки сільського господарства для роз'яснення досягнень трудівників колгоспів і радгоспів столичної області. В агітбригаді були також артисти, політичні пропагандисти. Мені, економістові, кандидатів наук, потрібно було на місці робити аналіз господарювання і на реальних даних показувати здобутки конкретних господарств.

Я до цього бував у багатьох господарствах України, вивчав їхню господарську і фінансову діяльність, захоплювався високими показниками продуктивності праці, низькою собівартістю продукції у тваринництві і рослинництві. Бачив і відповідно оцінював роботу високого класу економістів. Однак те, з чим я зустрівся в деяких господарствах пристоличних районів, зокрема Обухівського і Кагарлицького, викликало у мене жах. Мені вже було не до пропаганди великих здобутків на полях та фермах. Облік знаходився в страшеному запустінні, будь-яка економічна робота майже відсутня. Щось зрозуміле з цього приводу ніхто не зміг пояснити. А коли я пішов на ферму, то побачив таке, що ні до цього, ні потому ніде не зустрічав — у двох телятниках у різних місцях лежало близько десятка загиблих телят і ніхто їх не прибирав. Пояснили: наслідки хвороби. Ніхто і не подумав, що артисти, серед яких ще були якісь пропагандисти, будуть дивитися цифри, аналітичні матеріали та ще й завітають на ферму з відгодівлі тварин, де таке лихо.

Повернувшись з поїздки, я зайшов до парткому міністерства і повідомив коротко про побачене та ще й про свої наміри про все доповісти міністру. Мені, правда, порекомендували зайти спочатку до начальника відділу з племінної справи — заступника начальника Головного управління тваринництва, який, до речі, рекомендував включити мене до складу вже згадуваної агітбригади.

Одного із керівників великого підрозділу міністерства М. Зубця я знав як розсудливого спеціаліста-селекціонера, який досить швидко просувався вгору службовими сходами. Розпочав свою діяльність М. Зубець після досить успішної роботи в господарстві, що займалося винятково селекцією у тваринництві. На той час М. Зубець був заступником начальника Головного управління тваринництва і птахівництва, начальником відділу з племінної справи. Його заступник В. Юрчик, пізніше, коли М. Зубець очолив Українську академію аграрних наук, працював в апараті Президії академії і відав кадрами. Наукова і практична діяльність академіка УААН М. Зубця незмінно пов'язувалася з раз і назавжди обраною сферою наукової діяльності — селекцією у тваринництві.

Він, М. Зубець, знав, що я захистив дисертацію з ціноутворення на продукцію великої рогатої худоби, а саме це цікавило його, вченого-селекціонера. Я одразу ж до нього і розповів у деталях, що побачив під час останнього відрядження. М. Зубець уважно мене слухав і я побачив, як на його молоде обличчя набігали хмари. Після одного чи двох уточнень він комусь протелефонував і без підвищення голосу, але з твердими наголосами розповів про все, попросивши в кінці розмови навести елементарний порядок у тваринництві господарств столичної області. Помітивши мій запитальний погляд, сказав, що вів розмову з відповідальним товаришем із Київського обкому партії, якого я знаю. Думаю, — висловив впевненість, — що він дещо поліпшить справу.

Через два дні мені зателефонував перший секретар Кагарлицького райкому партії. “Не треба було б, — бідкався він, — про все розповідати М. Зубцю. Він підняв на ноги обком партії, вже запланували розгляд на засіданні бюро питання розвитку тваринництва у Кагарлицькому районі”. Тут слід зауважити, що М. Зубець за будь-яких гострих ситуацій не втрачав властивих йому у стосунках з людьми врівноваженої толерантності і незрадливої для нього об’єктивності. Лише згодом, коли він очолив Українську академію аграрних наук та обіймав посаду віце-прем’єр-міністра України, оточуючі збагнули, що в його особі одночасно вміщувалися шляхетна простота і тиха природна велич, які, наче магніт, притягували до нього людей.

Згодом, перебуваючи у відрядженні на Львівщині та в Дрогобичі, я побачив багато недоліків у господарствах району. Приватна розмова про це з першим секретарем райкому партії перетнула службові межі. Я почув від партійного функціонера багато цікавого та повчального із життя аграрників тієї пори. Він поскаржився, наприклад, на те, що раніше думав про можливість власними силами виправляти будь-яку ситуацію. Та коли став першим керівником у районі, то думати так перестав. У минулому працював головою колгоспу, був секретарем райкому партії з ідеології. Набув досвіду, одержав гарт, але рамки, в

яких опинився за першої посади в районі, виявилися надто вузькими для ініціативи та самостійних дій.

Одного разу я побував у колгоспі, який вважався передовим, а його голова — відомим. Тому для мене виявилася несподіваною така картина: прямо на вулиці, просто неба лежали гори замоченої і пророслої пшениці. Зверху вже встигла вирости трава, рослини молодої пшениці. Це неодноразово бачили всі мешканці села, але дивилися на загибле зерно, як на купу гною чи минулорічної соломи. Коли розшукав голову колгоспу, щоб розібратися в цій справі, то він наче від осінньої мухи відмахувався від мене, пояснюючи, що нічим було сушити і ніде зберігати. Говорив він правду, але навіщо було стільки сіяти. А коли вже так трапилося, то невже не можна зерно, для якого бракувало складів, роздати людям. Вони б за певну плату натурою і просушили б його і зберегли б. Я заявив голові, що саме він винен у загибелі великої кількості хліба, але він не визнав провини і ми розійшлися.

Через деякий час перший секретар райкому партії доручив мені знову поїхати в цей колгосп і підготувати там у відповідній зоні місце для полювання, обід і випивку для обласного начальства. Пам'ятаючи, як ми ні до чого не домовилися з тамтешнім керівником, я просив не доручати цієї не зовсім делікатної роботи саме мені. У відповідь почув: таку пікантну справу довіряють не кожному. Нічого не залишилося як виїхати до господарства і приступити до виконання доручення. З господарем поїхали в ліс і на поля вишукувати угіддя для полювання. В багатьох місцях з-під шару снігу виглядало безліч соломи. Який не є, а корм, коли худоба колгоспу і селян недогодовувалася. Коли я запитав голову, чому так багато соломи під снігом, він, недовго думаючи, послав мене матом і зажадав, щоб я до нього з такими дурницями більше не приставав. Я вийшов з його авто, розшукав своє і поїхав додому.

В райкомі партії доповів першому секретареві про солому, недогодовану худобу, а також про знищене зерно. Той без будь-якої реакції на обличчі вислухав мене і з наголосом на кожному слові зауважив: це добре господарство і відомий голова. Однак керівник району розумів, що почута від мене інфор-

мація може піти далі. Треба було щось вирішувати, і він запропонував мені від імені райкому партії зібрати загальні збори колгоспників і обговорити ситуацію, що склалася. Збори відбулися і закінчилися вони одногосним звільненням так званого відомого голови.

Було тоді чимало причин для такого, можна сказати, злочинного ставлення у господарствах до вирощеного врожаю та до худоби. Не остання з них та, що відповідальність за збереження колективної власності ніколи не розподілялася рівномірно між тими, кому вона, ця власність, належала. Байдужість у цьому плані охоплювала більшість. Але, як на мене, тут, не виключено, простежувався і стійкий протест проти політики російської імперії: керівники господарств і партійні діячі районів опинялися часто-густо в одному човні.

Чи не свідчення це того факту, що в СРСР партія комуністів не була такою всесильною, як це стверджувала пропаганда. Можна навести безліч прикладів, коли прокуратура і міліція лише формально підпорядковувалися партійним органам, а на ділі жили своїм прихованим від широкої громадськості життям.

Партійні і радянські органи ще тоді не усвідомлювали, як вони поступово втрачають спроможність активно впливати на хід подій. І навіть тоді, коли здавалося, що такий їхній вплив безсумнівний, це можна вже було віднести до ілюзій. Насправді кожна управлінська структура діяла паралельно і лише робила вигляд, що всі справи вирішуються спільно з партійними органами.

В одному із районів Львівської області прокурор повністю вийшов із підпорядкування партійним і радянським органам, що в принципі було не так і погано. Проте така незалежність використовувалася у власних інтересах. Якось цей прокурор на основі невірною доносу видав ордер на арешт в одному із колгоспів бригадира. Він був нагороджений багатьма медалями і орденами, мав великий стаж роботи, його знали як депутата райради і сільради. Не випадково тому сам перший секретар райкому партії особисто попросив прокурора звільнити бригадира і діяти відповідно до закону. Прохання виявилось безрезультатним. Нічого не міг вдіяти і голова райвиконкому.

Партійні і радянські органи району мали відреагувати на такий виклик. Було зібрано бюро райкому партії, на яке запросили прокурора, але той з'явився тільки через годину після призначеного терміну. Тут же, на засіданні бюро, прийняли рішення про звільнення з роботи прокурора і виключили його з партії. Він, не змарнуючи часу, одразу ж подався до своїх покровителів у Львові. Ще бюро не закінчилося, як до першого секретаря райкому партії протелефонував обласний прокурор і твердо порадив йому не робити таких фокусів. Невдовзі на дроті був уже секретар обкому партії, який видав прокуратурою. Той вже вимагав пом'якшити рішення. Не довелося довго чекати і появи обох обласних керівників у кабінеті першого секретаря райкому партії. Двоє тиснули на одного, щоб добитися відміни рішення. Лише, коли гості дізналися про те, що його погоджено з першим секретарем обкому партії, то стали поводити себе менш агресивно. І все ж таки рішення про виключення з партії довелося відмінити. А винуватця конфлікту перевели на роботу до обласної прокуратури. Кого ж захистила обласна влада? Праведника, борця за виконання законів? Ні. П'яницю і розпусника. Залишилось в таємниці, чому і чия волохата рука підтримувала його.

Органи внутрішніх справ також вели свою лінію, своє життя, часто-густо далеке від офіційної партійної ідеології. В один із районів Житомирської області висунули на посаду першого секретаря райкому партії молоду людину, інструктора обкому партії. Молодому керівникові району належало від офіційної ідеології про керівну роль партії опуститися в реальне життя, в якому не все збігається з теорією.

Одного разу до першого секретаря райкому партії зателефонував невідомий і повідомив, що біля молокозаводу з рундука продають не магазинну горілку, а самогонку на розлив під маркою державної торгівлі. Секретар зателефонував начальникові міліції і попросив терміново направити людей, перевірити і доповісти про результати. Начальник міліції продемонстрував розуміння ситуації, готовність ретельно все перевірити та вжити заходів. На другий день вранці він доповів: оперативно відреагували, але ніякої самогонки в указаному місці ніхто

не продавав. Однак того самого дня невідомий знову повідомляє, що начальник міліції доручив перевірити торгову точку тому міліціонеру, який ночує у продавщиці, тому ніяких порушень і не виявлено.

Через місяць секретар райкому партії попросив начальника міліції перевірити інформацію про крадіжки продукції з молокозаводу. Той, як і в перший раз, з ентузіазмом сприймає доручення і запевняє в тому, що з усім розбереться та вживе заходів. Через пару днів начальник міліції доповів, що в результаті перевірки зафіксовано виніс півлітрової банки сметани, але пізніше встановлено, що на те був дозвіл адміністрації заводу, яка відгукнулася на прохання працівниці допомогти хворим дітям. Стало зрозумілим, що міліція прагне на вуха партії вішати локшину. Після цього молодий керівник районної партійної організації поставив питання в обкомі партії про звільнення начальника міліції — окозамилювача. Проте йому настійливо порекомендували не висловлювати претензії до цього керівника-міліціонера, оскільки він уже працює двадцять років і зауважень до цього не мав.

У сільськогосподарських підприємствах існували свої проблеми і протиріччя. Одне з протирічч — це протистояння між керівником господарства, який вважав себе єдиним господарем усіх сільських справ, у тому числі і тих, що входили до компетенції сільської ради, та сільською громадою, яка справді уявляла себе вільною. Хоч всі ці претензії на винятковість і зверхність не витримували критики. В реальному житті керівники господарств, колгоспів чи радгоспів, в усіх конфліктах місцевого значення з окремими трудівниками чи групами людей виходили переможцями. Вони мали широченні права і підтримку вгорі.

Не зважаючи на це, голови колгоспів часто-густо скаржилися на нестачу прав для того, щоб примусити колгоспників працювати. Це свідчило про те, що головний стимул до праці вони продовжували бачити в батозі, а не в матеріальному інтересі трудівника. Правда, вимагали надання додаткових прав керівники колективних господарств, особливо великих, хоча конкретно ніхто не уточняв — яких саме.

У Сквирському районі Київської області можна було навіть спостерігати факти застосування сили з боку голови колгоспу. Він, цей, з дозволу сказати, керівник, одягнений у теніску, жваво розповідав про виробничі досягнення. Порівняно з іншими господарствами тут справді можна було дечим похвалитися. Та і про колгоспників, насамперед рільників, дбали: вивозили їм добрі обіди прямо на місце праці — в поле. Такі борщі і другі страви не в кожному ресторані Києва приготують. Водночас голова колгоспу скаржився, що народ тут важкий, а прав для управління замало. Люди не розуміють вимоги, в нього навіть стріляли і доводиться іноді ледарів та нахаб стращати силою. На підтвердження цих слів він показав великий синяк на лікті руки — знаки недавнього такого акту. Невдовзі цей голова залишив господарство і, мабуть, не за власним бажанням. Цей факт, на жаль, не можна було віднести до винятку з правил, справедливіше його вважати традицією тоталітарної пори, адже сам Л. Каганович трусив за грудки наркома нафтогазової промисловості, голову Держплану Союзу, заступника Голови Ради Міністрів СРСР М.К. Байбакова.

В окремих господарствах Вінницької області також спостерігалися елементи фізичного насильства. Скажімо, у Хмільницькому районі голова колгоспу добряче провчив шофера. Бідолаха завантажив молоко, але в дорозі машина вийшла з ладу. Скільки шофер не намагався відремонтувати автомобіль — нічого не виходило. Врешті, молоко скисло. Голова приїхав до машини, витягнув шофера з-під неї і від душі надавав йому тумаків. Потерпілий мовчав, бо знав, що ніде його не підтримають і не виправдають. Колгоспники боялися голову свого колгоспу, який під настрій був непередбаченим в усьому. Його старалися обходити стороною, щоб не зустрітися зайвий раз. А він все скаржився, що немає управи на колгоспників.

У колгоспах за часів Союзу розвивалися і так звані підсобні промисли. Але вони не розв'язували проблем створення додаткових робочих місць, призупинення відтоку молоді в міста. В 1987 р. я опублікував статтю “Деякі аспекти сучасного розвитку села в умовах його індустріалізації”. В цій роботі спробував обґрунтувати розвиток у селах, селищах і містечках переробних

підприємств з метою створення нових робочих місць. Уже в той період ситуація складалася таким чином, що значна кількість людей вивільнялася з сільськогосподарського виробництва і працездатне населення полинуло хто куди, але переважно — в міста. Намагаючись науково доказати, що прогрес потрібен не тільки у великих і середніх містах, але насамперед — в аграрному секторі економіки, я не міг пов'язати процес оновлення і зміцнення сільської економіки із штучним поділом сіл на перспективні та неперспективні, які прирікалися на вимирання.

У статті “Область, губернія, район, повіт?” (1992), пропонуючи нове природно-економічне районування, взявся довести доцільність розміщення в середніх і малих містах, колишніх райцентрах і великих селищах переробних підприємств агропромислового комплексу, куди можна доставляти сільськогосподарську сировину з господарств різних форм власності. У зв'язку з цим пропонував створити волості, які стали б центрами розвитку переробної промисловості аграрного сектора економіки, ринкової інфраструктури, правового, фінансово-кредитного і технологічного обслуговування ділового життя. На волосному рівні легше розв'язувати і проблеми національних формувань, оскільки тут зосереджувалися і відповідні центри культури, освіти та охорони здоров'я. Немає сумніву в тому, що це перспектива України недалекого майбутнього.

До речі, світова практика також підтверджує доцільність цього шляху розвитку економіки та всього укладу життя в сільській місцевості.

Реформування сільського господарства в Китаї, скажімо, сприяло вивільненню від польових робіт великої кількості місцевого населення, але водночас з прогресуванням цих процесів держава створювала і розширювала базу для розвитку так званих селищно-волосних підприємств, які включались у переробку сільськогосподарської продукції, транспортні роботи, будівництво, торгівлю, громадське харчування та побутове обслуговування. В результаті такого розподілу і використання трудових ресурсів селищно-волосні

підприємства стали головним джерелом зростання прибутків селян і динамічного сталого розвитку сільської економіки.

У горнилі планової економіки

Про значення Держплану в державній управлінській системі можна судити ось з такої, на перший погляд, простої ситуації. Колишній відомий управлінець працював в одному із міністерств держави та в ЦК Компартії України. Всі так звані прості смертні, певен, були переважно переконані в тому, що такого рангу посадовці настільки перевірені на лояльність до режиму, якому служили, що їх можна допускати до будь-яких державних секретів. Та коли його направили працювати в Держплан, шлях до роботи з секретними матеріалами у нього виявився таким тривалим, як і для всіх інших спеціалістів, які не працювали в найвищому партійному органі держави. І не випадково. Держплан вважався і був на ділі економічним штабом країни і охоронні органи оберігали його сильніше від усіх державних структур. Після 1991 р., коли на зміну Держплану утворили Міністерство економіки, то про його діяльність навіть іноземці знали буквально все і більше, не говорячи вже про наших співвітчизників.

Для роботи у Держплані України порекомендував мене начальникові зведеного відділу цього відомства Олегові Миколайовичу Сінгаєвському його колега заступник начальника відділу сільського господарства, колишній начальник Головного управління Міністерства сільського господарства Василь Павлович Голівець. Він знав мене з часів праці у Мінсільгоспі. Але і за цієї сприятливої ситуації лише випадково вдалося мені перейти до Держплану: без погодження з керівництвом міністерства було підготовлено відповідні щодо мого переведення документи і прийнято рішення Державного планового комітету, обов'язкове для всіх інших відомств.

Тут я пізнав фундаментальні основи викривленого соціалізму, нерідко у нових і незвичних формах. Зведений відділ народногосподарського плану, який спеціалісти називали політекономічним, фактично перетворився тоді в методологічний, методичний і організаційний центр потужного і впливового державного органу влади. Багато уваги приділялось науково-дослідним академічним і галузевим економічним установам, які багато в чому допомагали Держплану України. Приємною, хоча і надзвичайно складною, віхою праці у Держплані України стало те, що я опинився в числі тих трьох працівників, яким за всю історію Держплану України офіційно вдалося в різні часи підготувати і захистити докторські дисертації на матеріалах з тематики діяльності, звичайно, планових органів. Серед них доктори економічних наук Л.В. Черкашин — начальник відділу науки, освіти і культури, Ф.М. Хилюк — начальник зведеного відділу народногосподарського плану, Б.Я. Панасюк — начальник підвідділу перспективного планування — заступник начальника зведеного відділу народногосподарського плану.

Держплан України — Державний плановий комітет завжди посідав провідне, визначальне місце у розробці та реалізації економічної політики держави. Його державні плани враховували ту обставину, що фінансова і соціальна політика, бюджет, структура економіки, пропорції розвитку й інші задачі нормального функціонування суспільства вирішувалися на базі прогресу реальної економіки. У свою чергу, її розвиток, як і — соціальної сфери, визначався короткостроковими, середньостроковими і довгостроковими планами, розробленими Держпланом разом з міністерствами, іншими відомствами та регіональними (обласними) органами.

Для надання відповідних можливостей Держплану у виконанні цих задач йому відводили пріоритетне місце у державній ієрархії правління: голова Держплану одночасно був і віце-прем'єром України, рішення Державного планового комітету України з питань соціально-економічного розвитку ставали обов'язковими для всіх управлінських структур держави, шанувалися партійними і державними органами. Все це сприяло тому, що державний

бюджет формувався винятково на основі показників розвитку реальної економіки, передбачених планами, затверджених законодавчою владою та при безпосередній участі спеціалістів вищої кваліфікації планових органів. За цих умов державний бюджет був, як правило, збалансованим і реальним.

Держплан України — потужна економічна державна управлінська структура, здатна горизонтально і вертикально організувати економічну роботу в усій країні: розробку довгострокових, середньострокових і річних планів соціально-економічного розвитку країни, регіонів, окремих галузей і підгалузей; створення державних програм з розв'язання найважливіших народногосподарських проблем у соціальній і економічній сферах; здійснення глибокого аналізу соціально-економічних процесів у суспільстві; постійний контроль за виконанням прийнятих органами влади рішень.

Держплан України повністю залежав в усіх, без винятку, питаннях від московського Держплану і українських партійних органів. Самостійно тут розглядали переважно ті соціально-економічні проблеми, які стосувалися республіканських галузей або передавалися з союзно-республіканських галузей. Щодо чисто союзних міністерств і відомств — звіди надходили обов'язкові для виконання вказівки. Взагалі ж Держплан України, як частина імперії Союзу, залишався економічним центром республіки як за кількістю, так і за профілями спеціалістів і наукових працівників. Чисельність цього відомства становила у 1961 р. 1025 і в 1989 р. — 796 співробітників. Наукове обґрунтування соціально-економічних розробок забезпечували три потужних науково-дослідних інститути Держплану, за потребами використовувалися послуги ряду інститутів Академії наук України.

Технологія методологічної, методичної й організаційної діяльності Держплану була високоефективною і зрозумілою на всіх рівнях управління. З найважливіших питань соціально-економічного розвитку країни, галузей і регіонів приймалися, як уже згадувалося, рішення Державного планового комітету, обов'язкові для всіх міністерств, відомств і областей. Їх ніхто не мав права відмінити. За винятком, зрозуміло, вищих партійних органів.

Методологічні, методичні і практичні методи розробки економічних матеріалів, а також визначення організацій і строків такої роботи здійснювала єдина структура Держплану — зведений відділ народногосподарського плану. Його інструктивні письмові нормативи виконувалися всіма галузевими й функціональними відділами Держплану, облпланами і райпланами без заперечень. У методичних вказівках розписувалося, які матеріали, в якому вигляді та в який строк той чи інший відділ передає іншим відділам. А кінцевим пунктом руху планово-аналітичних та пояснювальних матеріалів у суворо визначений термін був зведений відділ народногосподарського плану.

Найменше порушення строків подачі матеріалів і зниження їхньої якості на будь-якому організаційному етапі призводили до порушення всієї роботи майже п'ятдесяти відділів Держплану. Адміністративні стягнення винуватці одержували сповна. Як правило, всі недоречності вирішувалися у робочому порядку на рівні спеціалістів або начальників відділів. Проте арбітром у визначенні істини, до якої прагнули сторони, завжди виступав зведений відділ народногосподарського плану. В процесі роботи панувала взаємопідтримка. Воістину тут один був за всіх, а всі могли підтримувати одного. Толерантність, висока професійність і відповідальність притаманні були практично всім працівникам Держплану.

У процесі розробки перспективних планів у зведений відділ народногосподарського плану надходили аналітичні матеріали і планові показники розвитку народного та сільського господарства, промисловості, транспорту, будівництва та інші.

У цілому всі відділи Держплану, подаючи сюди свої матеріали, відстоювали планові показники та аналітичні висновки. Звичайно, не все запропоноване приймалося, велися досить жваві дискусії, пускалися в хід докази, коли проекти напрямів і обсягів входили в протиріччя з науковими законами і політикою країни. Спеціалісти зведеного відділу мали відстоювати, як правило, загальнореспубліканські інтереси. В багатьох ситуаціях не обходилося без втручання і керівників галузевих та функціональних відділів. Маючи великий

практичний досвід та знаходячись на високих посадах, які прирівнювалися до рівня, не нижчого від заступника міністра міністерства, ці люди вже надбали амбіційність у судженнях і поведінці. Тому, щоб відстояти свою наукову, планову чи практичну позицію і думку, не знижуючи при цьому авторитету зведеного відділу, який в цілому користувався повагою серед спеціалістів галузевих і функціональних підрозділів, треба було якщо не все, то багато знати, постійно вдосконалювати свою кваліфікацію і толерантно відстоювати свою думку.

У Держплані мені випало працювати упродовж сімнадцяти років. Увесь цей час — у зведеному відділі народногосподарського плану. В 1961 р. кількість спеціалістів у цьому відділі становила 73 особи, а в 1989 р. — 52. У відділі я очолював підвідділ п'ятирічного і перспективного планів, організації планування та використання результатів економічних досліджень.

У процесі розробки перспективних планів до підрозділу надходили аналітичні матеріали і планові показники розвитку: всієї соціально-економічної сфери та передбачення на майбутнє галузей народного господарства — промисловості, сільського господарства, транспорту, будівництва; комплексів — науково-технічного прогресу і машинобудування, товарів народного споживання і послуг населенню, матеріальних ресурсів, будівництва і капітальних вкладень, агропромислової сфери, галузей важкої індустрії; територій, фінансів, освіти і культури, охорони здоров'я, державного управління.

Для формування методологічних, методичних і нормативних підходів до розробки планово-аналітичних документів відділи користувалися науковими розробками, інформаційними матеріалами трьох потужних науково-дослідних установ Держплану: Головного науково-дослідного та інформаційно-обчислювального центру (Головндіоц); Науково-дослідного економічного інституту (НДЕІ); Українського науково-дослідного інституту науково-технічної інформації і техніко-економічних досліджень (Укрндінті).

Держплан України. Спеціалісти зведеного відділу народногосподарського плану.

Б. Панасюк — у третьому ряду, третій справа. 1987 р.

Спеціалісти і керівники Держплану творчо та ефективно співробітничали з науковими установами не тільки у практичній, але і в науковій сферах. При кожній науково-дослідній установі, а також при Київському інституті народного господарства діяли постійні курси підвищення кваліфікації спеціалістів планової системи. Безпосередньо зведений відділ народногосподарського плану формував тематику і здійснював фінансування для Науково-дослідного економічного інституту (НДЕІ). Тепер цей інститут переведено на самофінансування, молодих науковців там майже немає, а інші два інститути передано таким структурам, яким вони, по суті, ні до чого, практично — зникли.

Не стало, як відомо, і Держплану України. Створене на його місці Мінекономіки нагадує якість об'єднання часів натурального господарства: всі тут варяться у власному соці, кожен діє так, як розуміє, чиновник чинить так, як може, а тому скільки у цьому відомстві керівників, стільки методів роботи. Ніхто в них розібратися не збирається. А тим більше — ввести ці методи в систематизовані рамки.

Так у системі планових органів концентрувалась вся ідеологія адміністративного і директивного управління тодішньої більшовицької партії. Нею, цією ідеологією, пронизувалися всі сфери суспільного життя, і цей факт офіційно ототожнювався з неперевершеною силою в державному управлінні. Я думаю, що в соціально-економічній сфері колишньої радянської імперії Держплан України виконував таку саму, а може, і більшу роль, як КДБ в ідеологічно-військовій, національно-расовій і політичній сферах. Мабуть, тому горизонтальну і вертикальну структури цього відомства одразу після 1991 р. зруйнували, навіть слово “план” перестали вживати, користувалися якимось суржиком.

Разом з тим не треба забувати, що в плановій системі є дуже багато позитивного, без чого суспільна діяльність та державне управління не можуть ефективно здійснюватися. Тому, не зважаючи ні на що, план, планування і планова система адаптуються до вимог ринкових відносин. Пригадується, коли в 2003 р. країну спіткали складнощі із забезпеченням населення хлібом, то виявилось, що влада навіть не мала уяви про кількість наявного зерна в резерві. Глава уряду тоді поскаржився: не було, мовляв, балансів зерна. Але ж такі баланси — атрибут планової системи.

Держплан України на ділі доріс до штабу формування соціально-економічної політики держави. Ще напередодні 1991 р. планова система України мала управлінську функціональну вертикаль з цілісним включенням у неї Держплану України, облплану, міськплану, райплану. Кожна з цих територіальних економічних структур працювала за єдиною методологічною і методичною схемою, хоча обсяги планово-економічних робіт і функції змінювалися згори

донизу. Системність мала свої переваги в тому, що давала державі змогу централізовано розв'язувати безліч соціально-економічних проблем одночасно на всій своїй території і контролювати хід цієї роботи. Звичайно, були і негативні риси такої централізації: стримувалась ініціатива на місцях; в окремих регіонах виникали проблеми, які потребували невідкладного розв'язання, але все залежало від центру, в руках якого, крім влади, зосереджувалися і матеріально-технічні та фінансові ресурси.

Планова система з давнини займала далеко не останнє місце у філософській думці: одні її звеличали, інші оцінювали з обережністю, але ніхто не вилучав її з управлінської сфери. Один філософ говорив: “Я не люблю організованих форм — тому, що організація з часом завжди стає важливішою за тих, кому вона потрібна”. Сформована і задіяна планована система саморегулювалась. Змінювалися урядовці, партійні функціонери, керівники планових органів, їхні знання і вміння не мали значення для планової системи, яка була незалежною від конкретної особи. Однак, сама ця система являла собою механізм, який з часом спрацьовується і потребує капітального ремонту. А наприкінці ХХ століття виявилось, що час для капітального ремонту планової системи упущений, вона була приречена на руйнування, яке і сталося в 1991 р.

Перехід до ринкових відносин потребував значного пом'якшення централізації планових органів, надання більшої свободи на місцях завдяки зміні організаційних, методологічних і методичних підходів при збереженні централізованого начала. Замість цього систему планових органів пустили на самоплив до знищення. Держплан, перетворений у Мінекономіки, залишився сам на сам без колишніх своїх обласних і районних організацій, які, у свою чергу, стали економічними органами обласних та районних адміністрацій. До того ж — з основними своїми старими організаційними, методологічними і методичними багажами планово-економічної роботи. А планової роботи, як такої, вже немає, існують разові завдання керівників областей і районів. Причому до полярного різноманітні. Для виконання таких доручень не потрібна системність у роботі і вона повністю зникла. Зайвою стала плановість — і їй

прийшов кінець. А без такої системи будь-які діячі нічого не варті. Одночасно за її функціонування і куховарка могла управляти державою чи територією.

Тепер Мінекономіки не знає, що діється в областях. А рядові міста і райони для нього, як інші планети. Правда, тут також не мають поняття про економічний стан країни. Кожна адміністративна одиниця вариться у своєму незалежному котлі, тільки ніхто впевнено не скаже, яку страву одержать з цього варева.

Навіть у часи, коли в Україні ніяковіли при слові “план”, я завжди аргументовано захищав його у своїх наукових працях, посилався при цьому на авторитетів, зокрема філософа Ф. Бекона. Це він був переконаний у тому, що “осуцествленію всех самых великих и трудных деяний способствует достойное вознаграждение, разумные и обдуманые планы, а также объединение усилий”. Були ці думки висловлені в середині XVII століття і вчений запевняв короля, що серед цих трьох умов перше місце по праву належить розумним і обдуманим планам. Однак ніхто і ніщо не допомогло новим керівникам держави і великим урядовцям зрозуміти переваги планової системи в оновленому вигляді. Планову систему відправили в забуття, нічого, по суті, не запропонували натомість.

Що ж сталося після 1991 р.? Ліквідація Держплану, значне зниження ролі у державному управлінні Міністерства економіки, яке настільки спростило і обмежило свої функції, що з економікою країни його пов’язує лише вивіска. Тут не розробляють планів соціально-економічного розвитку держави. Бюджет формує, по суті, лише Мінфін на базі невідомої природи розрахункових макроекономічних показників. Правда, для вагомості цього напівфантастичного фінансового твору сюди включають деякі розрахунки Мінекономіки. І далі все за дилетантським сценарієм: законодавча та виконавча влади, інші державні органи управління зосереджуються не на розвитку реальної економіки, соціальної сфери, а лише на бюджетному процесі. Тобто — на розподілі мізерних коштів, які податкові органи постягували з учасників ринкових

відносин. Не зважаючи на це, міністр фінансів стає віце-прем'єр-міністром України, а міністра економіки підносять до маргінального становища в управлінні економікою. Держава, як бачимо, і далі звужує функції в кардинальній для суспільства сфері — розподілу і споживання національного багатства. Таке становище призвело до того, що у 2003 р. Україна залишалася взагалі без матеріальних балансів. Як не дивно, але факти — вперта річ: перші посадові особи країни визнали, що не існувало балансів зерна. Ніхто в державі не знав, скільки його є, скільки потрібно і скільки слід закупити. За цих умов ціни на хліб стрімко пішли вгору.

Державні планові органи (Держплан) були на всіх рівнях державної влади центром формування економічної політики держави. Спеціалістів цього відомства незмінно відносили до найбільш шанованих у державній управлінській ієрархії. Наприклад, голові Держплану України П. Розенку міг зробити зауваження тільки перший секретар ЦК партії. Під час доповідей про план запитання до нього могли поставити тільки секретарі ЦК, але не всі.

Встановилась навіть не писана субординація відносин з Держпланом на рівні державних органів. Скажімо, голова Держплану обіймав посаду заступника глави уряду з економічних питань, заступники голови прирівнювалися до міністрів і нерідко мали право на вирішальне слово у формуванні позицій держави щодо розвитку тієї чи іншої галузі народного господарства або промисловості. З начальниками відділів Держплану могли вирішувати задачі завідувачі відділами ЦК партії, Кабміну, міністри і заступники міністрів. Високо котирувалися і заступники начальників відділів та начальники підвідділів Держплану. Разом з ними вирішували виробничо-економічні задачі заступники завідувачів відділами і завідувачі секторами партійних та радянських органів, начальники головних управлінь міністерств, відомств. Як правило, інструктори партійних органів, референти уряду до керівництва Держплану з будь-яких питань не зверталися, оскільки це право належало вищому управлінському рівню. Спеціалісти міністерств і відомств, обласних планових органів усі технологічні питання з економіки вирішували із

спеціалістами відповідних галузей Держплану. Тут вже з'явилося широке поле для ділових взаємовідносин, методологічних і методичних консультацій.

У 1921-1990 рр. Держплан України очолювали 19 його керівників і лише два з них мали економічну освіту. Це — Василь Федорович Гарбузов, вихованець Харківського фінансово-економічного інституту, кандидат економічних наук, доцент, та Анатолій Максимович Барановський, випускник того самого інституту, кандидат економічних наук. Серед заступників голів нараховувалося чимало партійних, радянських і господарських діячів, які мали різну освіту, але здебільшого галузеву. Економістів чи фінансистів майже не було. Відділи Держплану, які були найвищими функціональними його підрозділами, очолювали переважно спеціалісти галузей, господарники, партійні працівники, а іноді й економісти. Голова Держплану, його заступники — це була еліта організації. Вони давали завдання спеціалістам через начальників відділів і здебільшого виконували представницькі, контролюючі функції.

Голова Держплану України В. Масол, який прийшов з Новокраматорського машинобудівного заводу (НКМЗ), мав технічну освіту — закінчив Київський політехнічний інститут. Мені вдалося його побачити ще тоді, коли працював у Міністерстві сільського господарства. В невеликому кабінеті Держплану обговорювалося питання про так звані слабкі колгоспи. Оскільки я опікався ними в міністерстві, то був запрошений на нараду. У кутку кімнати сидів невисокий, середньої статури чоловік, поклавши ногу на коліно. Усім своїм виглядом він наче підкреслював, наскільки був далекий від цього аграрного питання. Та і на ділі рідко втручався в розмову і було видно, що не володіє темою. Проте його зовнішня пасивність лише підкреслювала, хто він на тлі оточення. Кожне його слово насправді мало найвищу вагу. На той час В. Масол ще був першим заступником голови Держплану України, а вже в 1979 р. він очолить це найважливіше економічне відомство, змінивши на високому посту його голови довголітнього керівника П. Розенка.

Незважаючи на те, що В. Масол довгий час обіймав посаду першого заступника голови Держплану, коли в лютому 1979 р. він став тут першою

керівною особою, то декілька днів кожен начальник відділу розповідав йому про стан справ у тій сфері економіки, якою займається конкретний підрозділ. Якраз у цей час я розпочав працювати в Держплані, і начальник зведеного відділу народногосподарського плану О. Сінгаєвський запрошував мене до себе для ознайомлення з роботою відділів. Його керівники інформували О. Сінгаєвського про виробничий стан тих чи інших галузей, але зовсім нічого я не почув про планування і прогнозування, які мене найбільше цікавили. Економічна складова виробництва, як і методика планування та прогнозування в країні, галузях, регіонах, ніби випали із змісту діяльності Держплану. Стало зрозумілим, що управлінським методам насамперед надається державне значення. І пояснити це неважко: новий голова Держплану, машинобудівник, директор великого підприємства, господарник, стояв ближче до матеріальних сфер економіки.

Як спеціаліст і керівник, В. Масол вів колегії Держплану демократично, підкреслював шанобливість, без окриків до присутніх, до яких я звик у Міністерстві сільського господарства. Але, як розповідали, на засіданнях Уряду та у високих партійних органах він демонстрував твердість, вперто, однак аргументовано відстоював свою точку зору. З підлеглими залишався незмінно коректним, ввічливим. Варто звернути увагу і на таке: коли В. Масола призначили на посаду голови Держплану, то він обійшов усі кабінети спеціалістів, з'ясовуючи їхні проблеми, яких, зрозуміло, ні в кого не виявилось. І ще. Перед тим, як піти до Кабінету Міністрів, куди переводили В. Масола, він також обійшов усіх співробітників великого відомства, щоб кожному персонально сказати “спасибі за роботу” і “до побачення”. Нарешті, останнє: доповідні чи виступи, як правило, не зазнавали будь-яких правок або доповнень з його боку. Всі, очевидно, знали вимоги В. Масола щодо цього і ніколи не забували про них.

Підбір кадрів у Держплані був досить вимогливий, але своєрідний: запрошувалися спеціалісти високої кваліфікації з практики і наукових установ. Як розповідав заступник начальника відділу сільського господарства цього

відомства М. Чирченко, коли він вперше потрапив у 60-х роках у справах до Держплану, то навіть у думках не допускав, що колись тут буде його робоче місце. Тут все було незвичне порівняно з будь-якою державною установою в країні. Та безаналоговість простежувалася, насамперед, у системі добору, розстановці та використанні кадрів. Начальники відділів, скажімо, прирівнювалися до рангу міністрів, а їхні заступники — до заступників міністрів, начальники підвідділів — це вже начальники Головних управлінь. Навіть назва посад свідчила про їхнє місце в країні: начальник відділу комунального господарства — міністр; начальник відділу сільського господарства — міністр; начальник відділу харчової промисловості — міністр і т.д. Такі посадові висоти пред'являли і відповідні вимоги до тих, хто за певними ознаками до них доріс і міг скористатися владою для творення.

Тепер ми бачимо, що кадрова політика майже не враховує інтересів суспільства та самої держави. Дійшло до парадоксів, які б раніше і не приснилися: вчора людина була ніким, а сьогодні її роблять міністром, бо це в інтересах якоїсь впливової сили, а вже керівників нижчих рангів можуть призначати на керівні посади в галузі, які вони не знають ні за фахом, ні за досвідом, бо комусь вгорі це треба. Про відомого серед аграрників у 70-х роках П. Погребняка говорили, що він став членом Політбюро у результаті якихось сімейних зв'язків з найвищими керівниками країни — Щербицьким і Ватченком. Проте навіть ці наймогутніші люди не допускали прямого призначення своїх протеже із району в міністерство чи ще вище. Як би там не складалися обставини, але той, кого піднімали вгору, мав пройти певні управлінські сходинки. Цей принцип не порушили і щодо П. Погребняка. Ось його послужний список: головний районний ветеринарний лікар у П'ятихатках Дніпропетровської області, заступник начальника обласного управління сільського господарства, начальник обласного управління сільського господарства, заступник голови облвиконкому, заступник міністра сільського господарства в галузі тваринництва, міністр сільського господарства, перший заступник Голови Ради Міністрів і кандидат у члени Політбюро, а пізніше і

член Політбюро. Ті, хто особисто знав П. Погребняка, то характеризують його як великого аналітика і працездатного спеціаліста. Він захистив кандидатську дисертацію, яку самостійно написав, ще працюючи у Дніпропетровську, і вже готував докторську. Будучи завжди в часовому цейтноті внаслідок характеру і обсягу роботи у Києві, тут він вже залучав до підготовки матеріалів досвідчених спеціалістів, насамперед, із Держплану.

Очолювали Держплан, як правило, видатні партійні, державні та господарські керівники. У період моєї праці у Держплані заступником його голови працювали партійні і радянські працівники — Попов, Дзись, Козеняшев, Халапсін та відомі на той час господарники — Масол, Фокін, Жуков, Ананьєв, Антонов. Структура Держплану складалася із галузевих і функціональних відділів, в яких працювали спеціалісти досить широкого фахового спектра — економісти, лікарі, інженери, будівельники, конструктори, машинобудівники, агрономи, зоотехніки, ветлікарі, вчителі, філологи. Навіть у зведеному економічному відділі народногосподарського плану — найголовнішому за значенням — у 1985-1990 рр. мала економічну освіту лише одна людина — керівник цього підрозділу. А його три заступники прийшли сюди з дипломами енергетика, машинобудівника, гірничого інженера. Із семи начальників підвідділів три мали освіту машинобудівника. Не можна навести навіть у порядку винятковості приклад, щоб працівники за профілюючими у відомстві фахами економіста чи фінансиста тієї чи іншої галузі дослужилися до заступника голови Держплану. В останні роки багато посад навіть нижчого рівня стали займати дружини відомих урядовців, спортсменів і партійних працівників.

Основні методологічні, методичні й організаційні функції стосовно планування здійснювали начальники підвідділів та їхні заступники, головні і старші спеціалісти, а до 90-х років — і прості фахівці. Найбільш висококваліфікованими працівниками були головні спеціалісти, до думки яких прислуховувалися керівники відділів й вищі керівники. До цих категорій співробітників планових органів особливих претензій з боку партійних і радянських органів не було.

З елітною категорією працівників Держплану (а це — голова, його заступники і начальники відділів) вищі партійні органи будували свої відносини на принципах, що виходили за рамки службової діяльності. Ці принципи було визначено у секретному документі, складеному завідувачем ідеологічного відділу ЦК Компартії України Крючковим, якого уже в незалежній Україні обрали народним депутатом. Зокрема, у документі наголошувалося: керівникам такого рангу неможливо і недоцільно користуватися дачною ділянкою розміром п'ять соток з невеличким будиночком, оскільки “людина обростає господарством і це веде до її переродження”. За моїх часів на засіданні Секретаріату ЦК партії призначили І. Сузого начальником основного структурного підрозділу Держплану України — зведеного відділу народногосподарського плану. В рішенні про призначення одразу ж зобов'язали його продати діляночку і будинок, який він купив років чотири тому, коли перейшов працювати з Донецька до Держплану, хоча його дружина уже була на пенсії і над усе любила копирсатися в землі. Приступивши до роботи на новій посаді, він надіявся, що з дачею якось пронесе, але йому щодня телефонували контролери з ЦК, і він вимушений був все продати, не приховуючи жалю з цього приводу. Я особисто бачив, в якому розпачі після цього була його дружина, як тужили діти за втраченою доглянутою, випеченою всіма ними земельною ділянкою.

У зведеному відділі народногосподарського плану працювали спеціалісти майже всіх галузей, які були на той час у народному господарстві. Всі вони були різних національностей, хоча на це, природно, ніхто не звертав уваги. За радянських часів нас привчили не дуже придивлятися до національного фактора. У мене у підвідділі перспективного планування довгий час, а саме зі студентської лави, працювала жінка, в якій текла наполовину вірменська кров. Будучи за релігійними переконаннями християнкою, вона нічим особливим у своїй поведінці не відрізнялася. Дивувало мене інше: перед кожним неприємним випадком у мене на службі вона мені снилася в одній і тій самій ситуації, яка, правда, з нею нічим і ніколи не пов'язувалася.

В іншому підвідділі нашого відділу працювала жінка азербайджанського походження. Вона ніяк не могла прижитися на робочих місцях ряду підрозділів і слізно просила мене прийняти її на роботу. Я знав, що спеціаліст вона непоганий, (завжди цінував саме такі якості у людей), а тому погодився на переведення її до мого підрозділу. Коли стало про це відомо, деякі спеціалісти не приховували свого подиву. Вірменка, дізнавшись про те, що у нас має з'явитися азербайджанка, з іронією сказала, що влаштують тут вони “Карабах”. Я не надав тоді цій погрозі значення і не змінив рішення. Невдовзі від злагодженої роботи підрозділу залишилися лише теплі спогади. Два спеціалісти, в тому числі вірменка, залишили підвідділ. Азербайджанка нагадала про своє існування дивним способом: разом з іншим спеціалістом, який таємно приховував ключ, відкрила мій сейф. У часи керівництва країною комуністів цю проблему розв'язали б швидко і без галасу. Але людям подарували свободу, яку на початковій стадії її формування кожен сприймав на свій розсуд. Я невдовзі перейшов працювати до Кабінету Міністрів, а підвідділ практично розпався. Цей приклад зайвий раз підтверджує, що ніколи не треба скидати з рахунку національних особливостей, якщо молода свобода взагалі не згадує про їхнє існування.

Я нині з великою повагою згадую знайомих толерантних, не обійдених високими людськими якостями керівників та спеціалістів, з якими упродовж двох десятиліть працював у Держплані України: заступників голови Держплану В.М. Халапсіна, Г.В. Дзися, В.І. Антонова, Л.Я. Корнієнка; начальників відділів — Ю. Бондаря, М. Довгаля, І. Калініченка, М. Борисюка, Є. Ганюка, М. Гарбуза, В. Макаренка, І. Глушка, П. Дурдинця, М. Каскевича, О. Касяна, В. Куличенка, Ю. Лисенка, А. Обухова, І. Павленка, В. Приходька, Г. Пятаченка, А. Раханського, А. Сорокіна, В. Селівановського, Л. Черкашина, І. Сузія, В. Мартинюка, П. Ткаченка, В. Третяка, А. Хорозова, С. Чуракова, В. Шевченка, П. Шаренка, В. Пошивайла; заступників начальників відділів — В. Кулакова, О. Пацюка, В. Резнікова, М. Васильєвих, Ф. В. Абрамова, В. Крижановського, М. Лисянського, С. Загайського, В. Тарабу, В. Ботвинова,

В. Жовтуху, В. Буйвола, В. Гурнака, Д. Шишка, І. Ямкового, В. Голівця, Є. Барамикова, М. Кудрика, М. Мирошника, В. Огуя, М. Чирченка, В. Смика; начальників підвідділів — Л. Петрова, Ю. Усатого, А. Омельченка, С. Кузьменка, С. Газенка, Г. Шумкова, В. Завіновського, О. Шнипка, І. Калюка, В. Малярова, Н. Бурката, В. Баранова, В. Кривошесенка, А. Баска, М. Гнатюка, О. Пилипенка, О. Ластовця, П. Бурматова, В. Захарчишина, А. Бондаренка, І. Куриленка, В. Єфремова, О. Латишевського, І. Єленєва, М. Назаренка, М. Ковтуна, М. Кропивницького, В. Пилипчука, В. Речуна, В. Сергієнко, І. Місюру, С. Белея, В. Дубовика, М. Рубана, Л. Кедуна, А. Грязєва, Н. Острій, В. Ключіна, В. Карповцева, М. Ковтуна, В. Кондратюка, А. Старова і багатьох інших.

У зведеному відділі народногосподарського плану Держплану працював з багатьма добрими і висококласними спеціалістами — О. Ільїним, Л. Абрамовою, Н. Гарнатенко, Л. Копецькою, В. Шинкаренком, Т. Бойченко, Т. Шпилько, Л. Гриненко, Я. Суярком, Г. Родіоновим, Ю. Гончаром, Л. Даніліною, Є. Захарчишиною, М. Лемешинським, Л. Бурцевою, Л. Білою, Т. Гурєвою, І. Дубривною, В. Терьошкіним, В. Гончар, М. Вольгою, Є. Фроловим, Н. Шангіною, Л. Артеменко та іншими.

Особлива увага в Держплані приділялася методології планування та прогнозування. В її основі було закладено військові методи ще на початковій стадії формування директивної планової системи. Планування і прогнозування відоме з давніх часів. Ще Бекон згадував про планування. Проте не він свого часу, а військові — наші сучасники придумали і запропонували директивне управління в колишньому СРСР, спочатку — для організації трудових армій. Першим планування на озброєння взяв не В. Ленін, який довго пручався проти такого методу управління економікою, а Л. Троцький. Він досконало володів методами управління військами та ідеї і навіть саму методологію планування для подібних цілей описали тодішні командувачі військами округів.

Подібно до планування військових операцій, державне планове управління економікою здійснювалося не з допомогою певних процесів, а рішеннями

високих посадовців. Плани доводилися міністерствам, відомствам, областям, підприємствам і організаціям, їх належало обов'язково виконувати. Невиконання за будь-яких обставин породжувало для винного серйозні проблеми: керівником починали займатися партійні органи, це закінчувалося нерідко втратою посад, винесенням доган або виключенням з партії. Іншими словами — смертю кар'єри. Це те саме ми бачимо в армії, де стосунки між вищими і нижчими командирами та солдатами регламентовано статутними умовами.

Поряд з плануванням і його цілісною системою, як формою економічного управління, формувалась ще й так звана адміністративно-командна система. Її народження та функціонування здебільшого пояснювали наявністю жорсткого планування і безумовної міцної виконавської дисципліни. Проте це не зовсім вірно, оскільки її від початку спрямовували на прищеплення відповідної філософії управлінського стилю всім — починаючи з керівників країни під назвою СРСР до бригадирів колгоспів і начальників цехів та дільниць промислових підприємств. Філософія цієї системи виховувала у своєму середовищі певну поведінку державних функціонерів. Це була система заходів і методів, які могли ставити підлеглого у становище, за якого йому нічого не залишалося, як братися за виконання неймовірно важких, іноді навіть нездійсненних завдань від вищого за нього за посадою. У цій системі підпорядкування й управління, яку настійливо вдосконалювали у колишньому Союзі, найважливіше місце відводилося плануванню. Воно мало відповідати не тільки об'єктивній суті можливостей галузей та економіки в цілому. В ньому, цьому плануванні, закладали важелі для посилення директивного тиску на тих, хто мав будь-що виконувати прийняті рішення. Водночас планування, яке для широкого загалу видавалося реальним та науково обгрунтованим, взаємопов'язувало гоноровий керівний корпус всіх рівнів управління у прагненні досягати найвищої спільної мети вишукано жорсткими засобами у показовій цивілізованій обгортці.

Під час війни 1941-1945 рр. на чолі військових заводів були директори з генеральськими чинами. Їх зобов'язували забезпечувати виробництво танків, літаків, гармат, стрілецької зброї у визначені терміни і доведених обсягах. Перевиконання допускалось, за недовиконання можна було втратити не лише погони. Один із Уральських заводів з виготовлення танків, які Г. Жуков бездумно масово кидав у бої і вони танули, як сніг, разом з людьми, недодав за місяць декілька бойових машин. Директора заводу Бойка одразу ж викликали до Ставки Верховного командування.

У приймальній генерал очікував Верховного довго, і лише серед ночі її перетнули міністр шляхів сполучення Бещев (він, як не дивно, йшов першим), Сталін, Маленков і Берія. Наблизившись до дверей свого кабінету, які відкрив Бещев, господар країни повернув голову до генерала. Він, як і належить, стояв за командою “струнко!”. Сталін поволі поцікавився: “Товарищ Бойко? А вас разве ещё не расстреляли?”. І зник у кабінеті зі своєю свитою. Генерал, мало не втративши свідомість, опустився на стілець. Сидів без жодної думки в голові, не відчуваючи ватного тіла. Через деякий час двері відчинилися, з'явився Бещев і повідомив: прийом закінчено, і ви, генерал, вільний.

Відчуваючи себе ще живою, але вже приреченою людиною, генерал залишив приймальню. Після цього він кожної миті очікував арешту. Коли без пригод доїхав до свого літака, то був впевненим, що тут його скрутять і поведуть туди, звідки не повертаються. Навіть по приземленні літака готовий був до такого розвитку подій. А повернувся на завод, зайшов до свого кабінету — телефонує представникові КДБ. У заспокійливій формі розповів йому: все йде нормально, уже випустили недодані за попередній місяць танки. Нині перевиконують завдання. Директор заводу лише після цього відчув страшенну втому і поїхав додому терміново купатися. Цей генерал вижив і після війни розповів бувальщину одному своєму другові, який пізніше працював на Волині. Від нього я і довідався про управлінський гумор вождя всіх народів.

А ось приклади, які наводить у своїх розповідях Г. Боровик про міністра суднобудування Носенка. Саме його Сталін впродовж усієї війни “випадково”

двічі запитував: вас ще не арештували, не розстріляли? Лише під “занавіс” війни привселюдно повідомив Носенку, що це був гумор. А з українським митцем Борисом Гмирею теж сталася пригода на дачі Сталіна. Коли він тут співав, вождь закликав все своє оточення також зайнятися співом. А потому несподівано покликав співака до себе і спитав, набиваючи тютюном свою люльку: “А ти Гітлерові співав?”. Гмиря підтвердив цей факт, пояснивши одразу, що його силоміць забрали фашисти і наказали співати. Вождь проговорив: треба, щоб цим зайнявся Берія. На цьому розмову закінчив. Цілу ніч Б. Гмиря та його земляки з України чекали арешту, але на другий день йому протелефонували друзі і повідомили: газети друкують новину — Борисові Гмирі присвоєно звання народного артиста СРСР. Це був містичний метод управління особистостями, яким вміло користувався Сталін. Його наслідували дрібніші вожді та їхні поплічники.

Подібні гуморески закодовані в цифрах і названі планами, розповсюджувалися по всій країні. Плани для армії під час військових дій спонукали солдат брати неприступні фортеці або захищатися, окупаючи бездарність командирів не виправданими людськими жертвами. В мирний час, якщо його можна так назвати, котловани викопували кайлами і землю вивозили в тачках руками, ногами замішували бетон, вручну добували залізну руду і вугілля, без платні виробляли продукти харчування на селі, яких самі не бачили. Всі були в такому становищі, коли невідомо було, що станеться сьогодні чи завтра з робітником або службовцем так званої союзної республіки. Усі відчували тінь царя чи генерального секретаря, а тому кожен мав поводитися тихо, задовольнявся здебільшого малим...

На роботу в Держплан я щодня ходив пішки вулицею Шовковичною, де у спеціально збудованому будинку з тильного боку теперішньої Адміністрації Президента жили найвищі посадові особи України з ЦК партії, Ради Міністрів та Верховної Ради. Нерідко вранці можна було бачити, як тихо і самотньо рухався цією вулицею до свого робочого місця Голова Ради Міністрів України Олександр Павлович Ляшко. Лише на досить солідній відстані за ним ішов його

порученець, який, здавалося з боку, тільки і дбав про те, щоб нічим не нагадати патронів про своє існування. Який різкий контраст цієї картини спокою і впевненості з тим галасом і метушнею численної охорони, що супроводжує нинішніх високих урядовців України вулицями, перекритих для будь-якого транспорту і пішоходів. Вранці і ввечері з мигалками і на шаленій швидкості мчать до восьми іномарок, в одній з яких сидить одна посадова особа найвищого або високого рангу. Такі із світловими какофоніями кавалькади машин зупиняються біля Президентського палацу, Верховної Ради, Кабінету Міністрів. Ці щоденні спектаклі з мандрівкою можновладців до своїх пульта управління вже давно дратують киян.

Вся партійна і державна система працювала на організацію виконання встановлених планових завдань, сформованих на основі директив партії. Сам Ленін вважав, що міністерства і відомства ніщо, а головне — це завдання і контроль за його виконанням. Отже, не економічна політика, а директиви, що були теоретично обгрунтовані на основі телеології академіком Струмиліним, визначали напрями розвитку суспільства. Водночас генетичний напрям такого розвитку повністю ігнорувався. Проте сам цей метод у той період себе виправдовував, він відповідав гумору більшовицьких вождів.

За допомогою планів можна було здійснювати будь-які примхи вищих керівників країни, маневри в економіці подібно до маневрів військ під час воєнних операцій.

Після П. Шелеста керівником партійної організації України став В. Щербицький, якому Москва пообіцяла дати другу зірку героя, якщо Україна поставить в засіки держави додатково один мільйон тонн зерна. В день, коли ця пропозиція стала завданням і планом, я відбув у відрядження до районів. Буквально вранці наступного дня я став свідком у Жмеринському районі на Вінниччині масового руху автомобілів із зерном пшениці нового врожаю для додаткової здачі його державі в обмін на зірку В. Щербицькому. Таке блискавичне виконання директивних рішень було не під силу навіть досить роз-

винутій ринковій системі. Ось приваблива риса директивного управління за тоталітарного режиму.

У кінці 2003 р. Президент України заявив, що наша держава будуватиме свої відносини з МВФ на безкредитній основі. Проте ніхто не згадав, як вони розпочиналися, з яким поривом урядовці прислуговували навіть найнижчим спеціалістам з того фонду, як прислуховувалися до їхніх рекомендацій на тлі майже тотального ігнорування думки вітчизняних фахівців. Після здобуття незалежності Україна стала тісно співробітничати з міжнародними фінансовими організаціями — тим самим Міжнародним Валютним Фондом, Світовим і Європейським банками тощо.

Перші спеціалісти з МВФ буквально заповнили Міністерство економіки (колишній Держплан України) і Міністерство фінансів. Заходячи до кабінетів та беручи участь у спільних робочих засіданнях, вони традиційно широко посміхаються оточенню. Пізніше від співвітчизників довідався: американці, коли тебе поважають, посміхаються природно і широко, а якщо ненавидять — то обдаровують вас дуже широкими і надто театральними посмішками. І важко збагнути, що в таких посмішках переважає — зневага нас за бідність чи — за неспроможність позбутися її.

Мені довелося брати участь у розмовах з першими візитерами до Держплану і зрозуміти, що нас вони сприймали, як папуасів. Оскільки я працював у зведеному відділі народногосподарського плану і мій підрозділ перспективного планування цікавив більшість представників МВФ, гості нас не обходили. Зі мною у Мінекономіці на початковому етапі розвитку взаємозв'язків вони зустрічалися досить часто, але багато чого з їхніх розмов, повчань і вимог я завжди сприймав неоднозначно. За потреби заперечував, пропонував щось своє. Поступово вони знайшли собі покровителів в інших підрозділах, а за допомогою керівництва Мінекономіки навіть створили нові підрозділи, спеціалісти яких з ентузіазмом і без заперечень виконували все, що їм пропонували візитери.

Мене, майже єдиного доктора наук, професора, спочатку відсунули від участі в обговоренні питань з МВФ, а пізніше взагалі не допускали до контактів з працівниками цієї організації. Якщо поглянути, як вивчався стан нашої економіки та які давалися нам у зв'язку з цим поради, то вони мали викликати почуття жаху. Але горішнє урядове керівництво було задоволене такими зв'язками, бо здебільшого кожен шукав і знаходив для себе якусь вигоду. Але Бог їм суддя! Коли прибула найперша команда з МВФ, вона, як нам говорили, виявилася найчисленнішою. В ній зібрали працівників різних спецслужб. Розмовляючи наодинці з одним спеціалістом з цієї групи, я одержав від нього чистою російською мовою інформацію про його батьків, вихідців з України. Повідомив він конфіденційно і про те, що “ніхто не збирається вам у чомусь допомагати, надійтеся лише на себе”. Коли я про свої роздуми, висновки і пропозиції розповів одному високому керівникові Мінекономіки, то він порадив “помалкивать”.

У Держплані ще напередодні 1991 р. я захистив докторську дисертацію, в якій обгрунтував методологію прогнозування, планування і державного регулювання розвитку економіки в умовах ринкових відносин. Мені тоді вдалося довести необхідність та можливість індикативного планування. Державний річний план соціально-економічного розвитку України на 1993 р. ми назвали індикативним, хоча його внутрішній зміст ще не повністю відповідав його досить конкретним і відомим вимогам. Проте і в такому вигляді не всі сприйняли мої новації, як певне досягнення. Вкрай критично були настроєні керівники з ортодоксальним мисленням. Вони взагалі не розуміли планування як такого, бо були далекі від нього: переведені до планового відомства з партійних органів з наданням керівних посад у Держплані України, такі кадри на ділі збільшували баластний прошарок у штатних розписах.

Одного разу до Міністерства економіки України прибули спеціалісти з Міністерства економіки Франції. Їх приймав заступник міністра В. Попов. У розмові з французькими колегами він, між іншим, поскаржився на те, що в українському міністерстві є люди (звісно, це я і начальник зведеного відділу В.

Мартинюк, колишній заступник міністра енергетики), які проповідують якийсь індикативний план. Французам перевели скаргу, але так, що вони зрозуміли суть справи по-своєму: хтось тут заважає розробляти індикативні плани. На це французи відразу зреагували і через перекладача поспівчували: “Так, у нас після війни також з’являлися такі нерозумні суб’єкти, які виступали проти планів з індикативним змістом”. Заступник міністра не чекав такої реакції, а оскільки при цій розмові я і Мартинюк знаходилися поряд з ним, він лише красномовно поглянув на мене. До тієї теми ніколи більше не повертався не тільки на зустрічах з іноземними фахівцями, а й взагалі до кінця моєї роботи у цьому високому відомстві.

Щоб безапеляційно виконувати будь-які прийняті рішення Компартії Радянського Союзу, використовувалися не тільки директивні плани, але формувалась і цільова кадрова політика. За цих умов народжувалися фантастичні ідеї повернення течій рік, вирощування кукурудзи на півночі, залишити позаду Америку за всіма параметрами людського життя без наявних для того ресурсів і технологій, побудови комунізму за одну-дві п’ятирічки і багато інших. Економіка прирівнювалась до військового мистецтва.

Рятуючи обложений німцями Ленінград під час світової війни 1941-1945 рр., Ставка Верховного командування приймала колективне рішення про тактичні дії біля міста з високою вірогідністю принесення в жертву цілої армії для забезпечення переможного наступу інших військових з’єднань. Після схвалення загальної концепції поведінки приречених військ вирішувалося питання про те, хто їх очолить. А. Мікоян запропонував призначити генерала, але якогось “дурня”. Обгрунтовуючи Сталіну цю пропозицію, він пояснив, що розумний командувач буде різними способами за найскладніших умов виконувати директиву, дбаючи водночас про збереження особового складу армії. В даному випадку це суперечитиме розробленим тактиці і стратегії, що може призвести до провалу операції. Дурень же, не замислюючись, виконуватиме кожену букву директиви і результат одержимо той, на який ми розраховуємо.

На мирному фронті свого часу М. Хрущов розкрутив політику вирощування кукурудзи на півночі. Коли знавець сільськогосподарського виробництва і відомий управлінець Н. Кальченко, який очолював Уряд України, виступив категорично проти цього авантюрного плану, то його зразу ж звільнили з посади і посадили того, хто будь-які вказівки згори сприймає, як військові накази. Держплан не займався експериментами, керівники і спеціалісти тримали марку свого відомства досить високо і державні та партійні органи толерантно, з осторогою ставилися до планових органів. В усякому разі, я не пам'ятаю такого, щоб використовували згори авторитет нашого відомства для нав'язування непосильних планів народному господарству в цілому чи окремим його ланкам.

Праця в Держплані України була для мене повчальною, і я вдячний долі, що дала змогу мені працювати там, де я став ученим, захистивши докторську дисертацію. В цьому відомстві, як уже зазначав, набиралася велика кількість досвідчених спеціалістів, які знали практику в усіх галузях економіки і здебільшого свято вірили в науку, до рекомендацій якої прислуховувалися. Правда, як уже згадувалося, в період з 1921 по 1991 р. майже серед двох десятків керівників Держплану України тільки двоє — А.М. Барановський (1940-1941) і В.Ф. Гарбузов (1950-1952) були за фахом економісти, відомими до того ж не лише в Україні, а й у СРСР.

Ці керівники з економічною освітою відрізнялися від господарників, які також у різний час очолювали Держплан України, бо мали глибоке макроекономічне уявлення про процеси в економіці, здобули вже визнання в середовищі економістів, учених та практиків країни. Знання цих двох видатних економістів держава використовувала у найважливіших сферах розвитку базових галузей. Особисто я під керівництвом цих голів Держплану України не працював, але знаю економістів, які знаходилися буквально під їхньою рукою. У них залишилися і не в'януть з часом найкращі враження про ділові, професійні та чисто людські якості цих державних діячів.

Більшість керівників Держплану мала технічну освіту, а дехто обходився і без такої. В роки жорсткого адміністрування став відомим керівник Держплану України, вже згадуваний мною П.Я. Розенко (1959-1963 і 1967-1979). Гірник за дипломом, який працював у вугільній галузі. Йому писали виступи, він їх читав скрізь, де випадало виступати. Не зважаючи на цей явний мінус, він зумів себе поставити на своїй посаді таким чином, що навіть у центральних партійних органах ніхто не насмільювався йому перечити. А на вищих партійних зібраннях, де заслуховували і його доповіді чи повідомлення про економічні параметри соціально-економічного розвитку республіки, запитання ставив йому тільки перший секретар ЦК Компартії України. У своїх діях цей високий керівник був жорстким і грубіяном. Як пригадують тодішні працівники Держплану, були випадки, коли Розенко, зібравши усіх спеціалістів планової організації до відомого клубу Кабінету Міністрів, що на вулиці Інститутській, перед початком наради при включеному мікрофоні запитував сам себе: “І на х-ра я їх зібрав?!”.

Послідовником П.Я. Розенка став В.А. Масол (1979-1987). Він виявився толерантним, доброзичливим, тихим і ввічливим. Думаю, не було співробітників Держплану України, які б негативно ставилися до Масола. Машинобудівник за фахом, багаторічний перший заступник керівника Держплану, він, як сам себе, знав його та кадри, та, ставши першою особою, поновому відкривав для себе рівні людських стосунків, проблем та ідей. Треба відмітити, що така “народність” припала до душі кожного працівника тодішньої досить черстої владної структури. Мене особисто і дивувало і вражало те, що новий керівник, який ніколи не займався сільським господарством, дав зрозуміти: він краще за всіх у Держплані знає цю галузь. На словах усі в це свято вірили. До особливостей управлінського стилю нового керівника можна було віднести те, що він працював напряду із справжніми виконавцями, нерідко обминаючи у цих виробничих зв'язках своїх заступників з начальниками відділів.

Слухаючи його на колегії Держплану, а також на різних офіційних зустрічах, можна було зробити не дуже втішний висновок: В.А. Масол неглибоко копав у питаннях планування та економічного управління. Якщо висловлювався не по написаному, то нічого цінного не подавав. Сам він нічого не писав, підготовлене йому, повторююсь, майже не правив, за винятком загальновідомих цифр, які добре пам'ятав. Щодо суті і внутрішнього змісту планування, які не зовсім розумів, то у своїх доповідях він це сприймав, як читач, вимушений покладатись на сприйняття речей очима фахівців. Більшість працівників Держплану доброзичливо ставилися до В. Масола, а при зустрічах з ним кожен намагався сказати йому добре слово. Звичайно, не обходилося і без незадоволених. Але за такими проявами нерідко стояла політика. Історія також доброзичливо поставилася до В. Масола: він вже не очолював Держплан, коли система розвалювалася. Таке випробування випало на долю останнього керівника цього колись могутнього відомства.

На посту голови Держплану України В. Масола змінив В.П. Фокін (1987-1990), гірничий інженер, кандидат технічних наук. Він до сходження на вершину цього відомства майже 20 років працював у ньому на різних посадах, починаючи з посади начальника відділу. Новий голова планового відомства розпочинав свою трудову діяльність коногоном на шахті, тому ніколи економікою не займався. І взагалі, як говорили, недолюблював економістів як фахівців. Він на словах обожнював колишнього голову Держплану України П. Розенка, в минулому також працівника вугільної промисловості. Знаючі люди вважали його жорсткішим за Розенка. На відміну від свого попередника В. Масола, він працював уже винятково зі своїми заступниками, підкреслено ігноруючи начальників відділів, хоча особисто довгий час обіймав саме таку посаду.

Ще одна варта уваги риса: Фокін здебільшого самостійно писав свої виступи. Коли ж їх готували відділи, а найчастіше зведений відділ, в якому я працював, ці тексти сам переробляв ґрунтовно і напрочуд непогано. Яюсь, уже в наші дні,

нагадав йому, що тільки один раз готував для нього доповідь і він майже не вносив у неї правок. Фокін здивувався і сказав, що таке траплялося дуже рідко.

Складалося враження, що голова Держплану самостійно працював, а відділи також самостійно розробляли плани, доводили їх до міністерств і відомств. Але то вже був період перебудови основ суспільних і ринкових відносин, започаткованих М. Горбачовим. Усі новації були в моді. Саме В.П. Фокін того часу очолював планову систему. І саме на його долю випало захищати вмираючий Держплан. Правда, ніщо і ніхто вже не зміг би врятувати те, що стрімко уходило в минуле.

За висловлюваннями багатьох колишніх працівників, В. Фокін був людиною цікавою, сердитою і — “собі на умі”. Його можна віднести до одного із здібних учнів школи Великого Хамства, в якій формувалось мистецтво холуйства перед вищим начальником. Він любив і цінував тих своїх підлеглих, які швидко й енергійно виконували його доручення, але були позбавлені мудрості для того, щоб оцінювати думки свого патрона, популярності, яка могла б затьмарити господаря. Не влаштовували Фокіна і люди мужні, бо вони здатні на крайності. А люди розумні, порядні і чесні вважалися ним важкими: вони не здатні швидко, без роздумів виконувати будь-які розпорядження. Таким чином складалося враження, що не існувало в природі достоїнств, які б підносили спеціалістів Держплану. Правда, траплялися фахівці, які його влаштовували, але їх негусто. Не любив В. Фокін, за великим рахунком, економістів, якими керував. Така нелюбов охоплювала і Держплан. Вже будучи відстороненим від усіх державних справ і маючи у зв'язку з цим більше вільного часу, він відмовився від моєї пропозиції взяти участь у підготовці і виданні книги про історію планової системи України. Відповідь “ні” була категоричною.

На цьому тлі легко зрозуміти гірку правду: Держплан, як найбільш потужне управлінське відомство країни, не відіграв своєї потенційної ролі в перехідний період входження України до ринкових відносин. Тут прямо на поверхні низка причин як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру. В 1990 р. керівники

Держплану України тихо його ліквідували, а незабаром і поняття “план” набуло негативного значення.

Доречно сказати, що саме за часів В. Фокіна, коли Держплан ще не дихав на ладан, виникла на якійсь горі пропозиція: поєднати Держплан з Держпостачем. Таке об'єднання мали назвати Держкомеконіміки УРСР. Воно і справді народилося, очолив його А. Мінченко. Але з'єднати протиприродне неможливо. Тому невдовзі таке об'єднання було роз'єднано, але Держплан тепер перетворився в аморфне і нікому не потрібне відомство. Натомість з'явилося Міністерство економіки України. Його керівники змінювалися частіше, ніж шкарпетки у культурних людей.

Цікаве, як на мене, таке порівняння. Якщо протягом 1941-1991 рр. у Держплані змінилося 10 керівників, то після здобуття Україною незалежності і перетворенні цього відомства у Мінекономіки тут з 1991 по 2001 р. змінилося 11 міністрів. Іншими словами: на голову Держплану припадало в середньому 5 років діяльності в цій якості, на міністра Мінекономіки — менше одного року. За весь період свого існування Мінекономіки нічого путнього в економічному управлінні так і не спромоглося розробити та здійснити. Нове відомство опинилося на побігеньках в Уряді і Мінфіні.

Взагалі у тих, хто не був обізнаний, так би мовити, з нутром Держплану, виникала думка: всі, кому пощастило опинитися у цьому відомстві, — люди видатні, якщо не геніальні. Багато з них дотягують у своїй діяльності до державних діячів. Такі переконання позбавлених почуття реальності людей, звісно, не відповідали істині. На мою думку, в історію планової системи мають увійти спеціалісти Держплану, які являли собою здебільшого квіт нації, бо підбір до цієї організації завжди був жорстким. Що стосується великих керівників, то серед них я виділив би лише А.М. Барановського і В.Ф. Гарбузова.

Взагалі ж кожен прихід нового керівника Держплану України з технічною освітою (а це, читач, певно, переконався, не виняток з правила) супроводжувався вивченням ним економічної абетки: спеціалісти зведеного

відділу народногосподарського плану готували перелік основних економічних, фінансових і планових термінів для нового керівника, понять та тлумачень, які йому слід було тримати буквально перед собою під час розмов із співбесідником, щоб не потрапити в дурне становище. Після цього цей керівник планового органу міг навчати всіх і вся економіко-фінансовим тонкощам на макроекономічному рівні. Якщо проаналізувати структуру Держплану, то помітні такі тенденції у практиці: очолювали підрозділи галузей машинобудування тільки машинобудівники; вугільної галузі — винятково гірники; медицини — лікарі; військових — військові. А як тільки доходило до економічних і сільськогосподарських підрозділів, тут починалися несподіванки: їх довіряли тим, кого вгорі призначали за партійними й іншими далеко не професійними критеріями.

Крім позитивного у формуванні кадрів великого відомства, були і не зовсім, на перший погляд, зрозумілі маневри фахівцями, особливо невисокого посадового рівня. Так для зміцнення Держплану України кадрами, які без роздумів могли виконувати волю Москви, із союзного Держплану в 50-х роках було переведено на постійну роботу до Києва більше сотні переважно рядових спеціалістів. Проте тут їх призначали на досить високі посади з наданням житла, якого бракувало на той час і для місцевих жителів української столиці. За часів В. Фокіна досить цікаво вирішувалися питання наукових кадрів: під посиленою опікою, наприклад, перебував директор Науково-дослідного економічного інституту О. Ємельянов. Він перейшов на іншу роботу. Спочатку попрацював у Москві, а пізніше повернувся до Києва вже на посаду заступника голови Держплану України. Заступник директора згаданого інституту, доктор наук, професор В. Бесєдін виконував обов'язки директора, поки мало кому відомий кандидат наук В. Столяров протягом чотирьох років готував докторську дисертацію, щоб зайняти “законсервований” для нього пост директора. І таки вийшло все у нього за прорахованим наперед сценарієм. Та директорував він недовго, бо за прорахунки у керівництві науковим колективом його звільнили. У 1994 р., намагаючись потрапити до Верховної Ради України,

Столяров у пресі почав критикувати Мінекономіки і доводити, що інститут цій організації не потрібен і його слід передати Кабінетові Міністрів¹⁰. Проте Кабмін тут був ні до чого. Просто саме в той час значну частину будинку цей керівник наукової установи почав здавати бізнесовим структурам. Його гучні публічні заяви мали стати тилом для виправдання подальших дій. Адже за безпредметних дискусій на порушену ним тему розпочалося знищення наукових досліджень для колишнього Держплану. Водночас він не забував прославляти себе як ученого.

За нагодами і без них не переставав повторювати, що тільки він, інженер за фахом, ставши директором інституту за вказівкою останнього керівника Держплану, розробляв важливі наукові розробки. Він і прямо називав їх: “Методика розробки плану економічного і соціального розвитку”, схвалена Міністерством економіки, “Концепція і програма переходу до ринкової економіки”, підтримана Верховною Радою в жовтні 1990 р., “Основні напрями економічної політики України в умовах незалежності”, надіслані Кабінетом Міністрів до Верховної Ради в жовтні 1991 р. Насправді, Столяров до цих наукових розробок не мав будь-якого відношення. Багато вчених, імена яких ніхто і ніколи не згадував, доклали чимало зусиль для підготовки та реалізації важливих наукових документів.

У цілому ж у Держплані простежувалася кадрова політика часів директивного управління, яка в цілому виявилася не такою вже й поганою. Існувала чітка ієрархія проходження службових рангів і ніхто, за рідкісним винятком, не наважувався десь перестрибнути одну із сходинок, хоча, як завжди і всюди, це правило могло не стосуватися високих чи дуже високих керівників. Такою можливістю скористовувалися переважно їхні дружини та родичі, але рідко.

Як відомо, сам принцип планування прийшов у цивільне життя з армії. Там не сплануєш як слід операцію — її нізащо не здійсниш. Господарська діяльність, як виявилось, без планування теж нагадувала маятник. А

¹⁰ Голос України. – 1994. – 11 лютого. – № 27.

планування — дитина наукової організації справи. Основним найвищим структурним підрозділом у Держплані був відділ, який, у свою чергу, розподілявся на підвідділи. Це, до речі практикувалося на той час у центральних партійних органах, хоча дещо відрізнялося від побудови міністерств та інших відомств. Там склалася така структура: головні управління і відділи. А щодо рівня кадрів, то утвердилися — спеціаліст, старший спеціаліст, головний спеціаліст, заступник начальника підвідділу, начальник підвідділу, заступники начальника відділу, начальник відділу.

До речі, у цій ієрархії спеціалістів та підрозділів чи не найбільшу самостійність і ширші можливості мали відділи. Відповідно до цього підбиралися їхні керівники. Наприклад, начальник відділу науки, освіти і культури Держплану Л. Черкашин, доктор наук, професор, був не тільки спеціалістом і вченим високої кваліфікації, але й людиною височенної культури і толерантності, патріот країни, який намагався робити все, щоб поліпшити культурний рівень українського народу. Він працював у Держплані 43 роки. За цей час йому неодноразово пропонували перейти на роботу до Москви, та він кожного разу відмовлявся. Адже його намір зробити Україну найосвіченішою республікою в Союзі вимагав високої праці саме на українській землі. Черкашин вважав, що без високого рівня освіти і науки нація взагалі не має майбутнього, бо це основа її розвитку і прогресу.

Особисто Б. Патон пропонував докторові наук, начальникові відділу освіти, науки і культури Держплану України Л. Черкашину балотуватися в члени Академії наук. Проте він відмовився на тій підставі, що не працює в науковій установі. Черкашин вийшов на пенсію в 1986 р. Після 1991 р. його пенсія знизилася до 60 грн. Він вимушений був влаштуватися в колишній науковій установі Держплану, але і там перестали платити зарплату. Ніхто не зміг допомогти цій талановитій і відомій в Україні людині.

Український Держплан досить часто виступав з ініціативами на союзному рівні. Розробляли варіанти розв'язання багатьох проблем і обґрунтовували конкретні пропозиції не керівники відомства, а його спеціалісти, які мали

високий теоретичний і практичний рівень підготовки в усіх галузях економіки. В той час всі питання вирішувалися у відділах Держплану. Їхні керівники мали великі права і це зобов'язувало останніх проявляти та реалізовувати ініціативи на всіх рівнях державного управління.

В перші роки після війни 1941-1945 рр., коли Україна лежала в руїнах, гостро постало питання ефективної організації освіти, якій тоді надавали великого значення. Але умов для розв'язання цієї проблеми, звісно, бракувало. Труднощі починалися з браку у містах і селах шкіл. Для їхньої побудови не було ні коштів, ні часу. Тож доводилося вдаватися до нетрадиційних кроків. Тоді заступником Голови Ради Міністрів України М. Хрущова, який ще й обіймав посаду першого секретаря партійної організації України, був Л.Р. Корнієць, колишній вчитель за професією. Начальник відділу Держплану Л.В. Черкашин вніс пропозицію використати для навчання дітей у містах залізничні вагони. У Києві, наприклад, так і зробили.

Варто згадати і ще про одну ініціативу Черкашина. Коли американці надавали допомогу у післявоєнній відбудові Радянського Союзу, він підготував доповідну записку українському керівництву з пропозицією спрямувати ці кошти на будівництво шкіл і лікарень. Ідея була схвалена керівництвом України і Л. Черкашин з пояснювальною запискою виїхав до Держплану Союзу. Керівник цієї організації Вознесенський протелефонував Сталіну і попросив прийняти його з українськими товаришами. Сталін дав згоду. Зайшли до кабінету господаря країни. Перед ними стояв, згадував Черкашин, чоловік невисокого зросту, з невизначеним кольором обличчя, вкритого слідами віспи. То був Сталін. Він так подивився на мене, що мороз по тілі війнув. Потім взяв у руки і прочитав записку. Сказав, що все зрозуміло. Після цього зателефонував до Молотова, промовивши: “В’ячеслав, тут українці у мене з Вознесенським, пропонують попросити американців збудувати у нас школи і лікарні у порядку гуманітарної допомоги. Треба постаратися переконати їх в необхідності будівництва таких об’єктів в усіх республіках...” Питання було вирішено. Вознесенський виявився людиною надзвичайно комунікабельною,

поміркованою, інтелігентною. Він не підкреслював ні свого становища, ні інтелектуальних здібностей. Якщо від Сталіна віяло холодом, то Вознесенський випромінював тепло.

На той складний час в Україні, як і в багатьох республіках, не було добротних приміщень культурних закладів, театрів, будинків культури, цирків, спортивних центрів. І тому приємно дивувало те, що саме повоєнної пори при відбудові міст увага приділялася не лише спорудженню житла. У Києві звели палац культури “Україна”, палац спорту, спорудили приміщення цирку, у Харкові і Дніпропетровську — оперних театрів, в усіх обласних центрах відновлювали зруйновані або будували нові театри, кінотеатри.

Цікава історія появи у столиці нинішнього палацу “Україна”. За ініціативою, до речі, працівників Держплану Союзний уряд передбачив побудувати кіноконцертні зали у Москві, Києві, Ленінграді і Тбілісі. В Києві тоді функціонував Жовтневий палац культури, але він вже не відповідав вимогам столичного міста. Тому Л. Черкашин запропонував замість кіноконцертного залу побудувати великий палац культури. Одного разу, будучи на прийомі у Голови Ради Міністрів В. Щербицького, він висловив думку про можливість збудувати замість кіноконцертного залу палац культури. “Як це ви думаєте зробити Щербицький. — Отак, побудувати і все?. Ви що хочете, щоб мене і вас з партії виключили?”. Черкашин відповів: “Дурнів і в церкві б’ють. Тут прямо пройти не можна, але обійти можна. Потрібно в титульному списку писати кіноконцертний зал, а будувати палац культури.”

Після цього В. Щербицький пообіцяв переговорити з П. Шелестом, а через пару днів повідомив, що пропозицію підтримано, але робити це треба розумно, щоб республіка не постраждала. Справи пішли. Спочатку кошторисна вартість становила 4 млн крб. Фактичні ж — доросли до 20 млн крб. Проте Київ одержав такий палац культури, яким тепер пишаються українці. У Москві, Ленінграді і Тбілісі задовольнилися простими концертними залами. Коли

будували палац спорту, тут використовували величезну кількість алюмінію, який мав надійти в інші місця і за іншим призначенням.

У науці також не все було гаразд. Після того як на кібернетику наклали “табу”, вчені переважно боялися навіть тіні від неї. Якось до начальника відділу освіти і науки Держплану Л. Черкашина прийшов директор Інституту математики, академік Б. Гніденко з молодим чоловіком і говорить, що хоче по-радитися і просити допомоги. Ми вирішили при Інституті математики створити лабораторію з обчислювальної математики. Ось молодий чоловік В.М. Глушков, доктор наук з Уральського лісотехнічного інституту, буде керівником цієї лабораторії. Начальник відділу Держплану запитав академіка Б. Гніденка: “А тут не пахне кібернетикою?”. Той відповів: “Дурний запах можна знайти у кожній справі”.

Йшлося про лабораторію, яка мала створити спрощену систему математичних розрахунків проектування, планування тощо. Директор Інституту математики і майбутній керівник лабораторії просили Л. Черкашина посприяти в тому, щоб Рада Міністрів прийняла рішення щодо відкриття цього підрозділу. Коли Л. Черкашин пішов до голови Держплану, який одночасно був і заступником Голови Ради Міністрів, той, дізнавшись про те, що запропонована новинка пахне трохи кібернетикою, відмовився візувати проект урядового рішення. Водночас порадив звернутися до М. Бажана, який на той час також був заступником Голови Ради Міністрів, відаючи культурою та наукою. Бажан також поцікавився: “А не пахне тут кібернетикою?”. І хоча одержав ствердну відповідь, проект постанови завізував.

Врешті, постанова Ради Міністрів про створення лабораторії так званої спрощеної системи математичних розрахунків народилася. З неї, по суті, розпочалася історія Інституту кібернетики ім. В. Глушкова. Через деякий час В. Глушков прийшов у відділ до Л. Черкашина і повідомив, що кібернетика уже не міжнародна повія, а цілком пристойна трудівниця. Держплан України вперше застосував електронно-обчислювальну машину при проектуванні і плануванні будівництва шкіл.

Будь-яка робота в планових органах, особливо центральних, виконувалася у такий спосіб: матеріали готували рядові, старші і головні спеціалісти. Начальники підвідділів та їхні заступники перевіряли підготовлене, вносили свої зауваження, а іноді переробляли запропоноване знизу повністю. Заступники начальників відділів здебільшого курирували певні напрями планової роботи або тих чи інших галузей економіки. Як правило, це були висококваліфіковані фахівці, які становили резерв на посади начальників відділів. Начальники відділів Держплану робочі документи підписували попередньо, зробивши в них невеличкі правки. Щодо документів державного позавідомчого характеру, то їх візували для подання на підпис керівництву Держплану.

На посади начальників відділів чи їхніх заступників, як уже згадувалося, призначали ветеранів планових органів з великим досвідом роботи, а також кадрових партійних і радянських працівників. Останніх у 50-х роках було надто багато. Вони не завжди знали планову чи управлінську роботу державної служби, тому на перших порах представляли переважно відділи Держплану або вищі управлінські органи держави.

Начальником відділу сільського господарства Держплану був призначений В. Макаренко, вихованець партійних організацій різних рівнів. Коли він припустився якоїсь помилки, його направили у Держплан. Почав він тут з начальника підвідділу, а пізніше перевели на відділ. Не маючи економічної освіти, він зумів тримати в покорі всіх знавців економічної науки у своєму відділі і довгий час працював у цій сфері, навіть захистив кандидатську дисертацію.

До найвідповідальнішої і водночас оперативної роботи у нас відносили підготовку методичних документів, розрахунків, аналізи, розробки балансів, виклад матеріалів, написання записок та доповідей для керівництва всіх рівнів. Цю значну за обсягом творчу діяльність поклали на кадри середньої ланки — спеціалістів, старших спеціалістів, головних спеціалістів, начальників підвідділів та їхніх заступників, заступників начальників відділів. Мій

багаторічний досвід роботи в планових органах Міністерства сільського господарства і Держплану дає підстави стверджувати, що саме ця ланка спеціалістів була становим хребтом всієї планової системи. Значну конструктивну роль відігравали і начальники відділів. Проте лише ті, які проходили школу в планових органах і мали економічну освіту, або солідну.

Щодо підбору спеціалістів, то тут старалися дотримуватися принципу відповідності профілю підготовки посади, на яку призначають. Якщо ж з певних причин доводилося поступатися цим принципом, то новачків тривалий час перенавчали. На жаль, відступи від правила уже у 80-х роках перетворилися у правило. На посаду суто економістів стали брати інженерів, машинобудівників, ветеринарів, зоотехніків й інших здебільшого далеких від економічної роботи працівників. Іноді це мотивували тим, що головне для людини не диплом, а голова.

У 60-70-х роках старші економісти Держплану вважалися фахівцями найвищого рівня. Вони досконало знали свою роботу, могли глибоко аналізувати будь-який матеріал та ситуації. Особисто мені відомо багато таких спеціалістів у зведеному відділі народногосподарського плану, відділі сільського господарства і багатьох інших відділах. Прості і старші спеціалісти знали проблеми, якими вони займалися, настільки глибоко, що мали змогу пояснити будь-які позитивні чи негативні сторони галузі і внести конкретні пропозиції щодо використання або виправлення ситуації. Ці фахівці, по-справжньому віддані своїй праці, достойно представляли вищу структуру держави з планування в партійних і радянських органах України і Москви. Ніхто із них не вважав себе невдахою, якщо виходив на пенсію в ранзі старшого спеціаліста.

І все ж таки золотим фондом відомства залишалися головні спеціалісти Держплану, які здебільшого приходили до планових органів після довголітньої практики в управлінні і на виробництві. Бути головним спеціалістом Держплану уже вважалось фаховим визнанням: йому встановлювали платню на рівні посадового окладу начальника підвідділу, з його думкою рахувалися всі керівники планових органів, міністерств та відомств.

Після 1991 р. директивне управління було зруйноване, формувалися нові державні органи управління: Адміністрація Президента України, Верховна Рада з її новими функціями, Кабінет Міністрів України й нижчі нові структури. Цілеспрямовану підготовку кадрів, готових працювати за умов ринкових відносин, ніхто не здійснював. А ті кадри, які на перших порах переходили насамперед з наукових установ, Держплану, Мінфіну, незалежно від посад на попередній роботі, наукових ступенів і звань, не могли похвалитися головним — практикою діяльності за ринкового доккілля.

На місця ж тих, хто перейшов у новостворені державні чи управлінські структури, з'являлися колишні прості, старші і головні спеціалісти. Вони як здійснювали свою роботу до цього, так і продовжували її виконувати. В свою чергу, на звільнені цим контингентом посади пересувалися інші головні, старші і прості спеціалісти, а також начальники підвідділів. Переважно вони не тільки не мали потрібного досвіду, а нерідко виявлялися випадковими людьми, які не вмiли ні писати, ні рахувати, ні аналізувати. Врешті, їм доручали не основну, а допоміжну роботу. Основна ж робота лягала на плечі керівників відділів і управлінь. Нових людей не було кому навчати, існуючі багатолітні традиції було зламано.

У 90-х роках, у період величезних перемін у суспільстві і формування довгоочікуваної незалежності України, я побачив багато повчального. В політику і державне управління пішли уявні генії, яких можна характеризувати дармоїдами і недоучками. Вони заповнювали всі вакууми і ніші, дружними рядами сунули в депутати, використовуючи так звану довіру народу до міністерських й інших найвищого рангу у державі посадових кабінетів. Депутатами ставали урядовці з міністерств і відомств. Зокрема, у Держплані навіть було визначено посади, які прямисінько вели в народні депутати тих, хто їх обіймав. Це були фахівці, які могли б готувати необхідні проекти законів, виконувати на професійному рівні іншу парламентську роботу. Але вони не проходили. Туди поспішав, обминаючи перепони, інший люд. Відомий політик Л. Кучма з цього приводу сказав: “Пришло в парламент очень много не устро-

енных в жизни людей. И чувство, что они временные, наложило свой отпечаток: перед экраном они за справедливость, а в жизни часто действуют по-другому”.¹¹

Такі люди з’явилися і в Мінекономіці, Мінфіні, Мінпромполітиці, Податковій адміністрації та інших відомствах. Управляли вони країною і галузями так, як могли, хоча відчували чи розуміли, що поведінка народу, якому твердять, що він вільний і незалежний, завжди не передбачувана.

Особливо небезпечним було входження в елітну номенклатуру вищої державної влади людей з низів. Якщо радянська система майже очистилася від тих, хто зразу із грязі потрапляв у князі, перехід до демократії знову оживив цей процес. До влади різними шляхами знову потрапляли чабани і куховарки, яким хотілося управляти державою. Природно, що ці люди, умовно віднесені до тих, які вважали себе освіченими, були низького рівня загальної культури, як і колишні куховарки.

До управління державою прийшли також представники науки, які переважали у цій сфері. Більшість серед них не змогли реалізувати свої наукові претензії, залишалися на вічному рівні кандидатів в науку без перспектив потрапити в неї на ділі. Однак, як тільки вони опинялися у сфері державного управління, то методично і настійливо намагалися весь свій вплив посадовця використати для того, щоб підкорити наукові звання доктора наук, професора. Дійсні ж учені з розширеними очима споглядали цей дивний процес боротьби за високі державні посади, які давали перепустки для входження в науку, так би мовити, з чорного ходу. Баласт у науці міг набрати критичної маси, тому справжні науковці молодшого віку тікали з країни, а старші, їхні батьки та дідусі за віком, з гіркотою продовжували свої дослідження, які, врешті, нікому не були потрібні.

Не випадково у 90-х роках мало не масово депутати і державні чиновники, використовуючи найманих писарів, готували дисертації, щоб пробратися в науку. Дослідники та історики ще напишуть про методи забруднення наукового

¹¹ Ведомости. – 1993. – 12 лютого. – С. 3.

середовища в цей період, назвуть конкретні прізвища покупців наукових дипломів кандидатів і докторів. Зараз це робити не час, оскільки багато з цих героїв ще при владі і можуть щиро образитися на тих, хто шанує правду. За їхнім переконанням, вони невинні, як і коні, яких безперервно змінювали на переправі. Та прийде день, що проллє світло на минуле, як стверджує Біблія. Світовий досвід та українська дійсність останнього десятиліття також сповідують зрозумілу істину: наука в усі часи має бути в толерантно-конструктивній опозиції до влади, відстоюючи перед нею вічні і загальні для всього народу цінності.

В історії людства траплялися випадки, коли до управління державою приходили і справжні, талановиті вчені, але вони не могли сповна реалізувати свої здібності на управлінському терені з досить поважної причини. Кожен вчений має свою думку, і він у принципі не може погодитися з думкою інших щодо однієї і тієї самої проблеми, а в управлінні цього допускати не можна. Міністр з дипломом доктора наук чи навіть кандидата ніколи не схвалить думки іншого міністра в уряді, свого розумного заступника, а тим більше — своїх виконавців. Навпаки: всі вже перелічені урядовці, якщо вони мають ступінь вченого, не прислухаються до думки того самого міністра і вченого в одній особі. А такий плюралізм — передмова до хаосу, який ми спостерігаємо з кінця ХХ і на початку ХХІ століть.

Історія знає й інші приклади з цього приводу. Леонардо да Вінчі, Рафаель, Ніколло Макіавелі, Буонароті Мікеланджело жили, творили і залишилися в пам'яті людства неперевершеними геніями у своїй справі. Проте жоден з них не сприймав думок і методів іншого, здебільшого вони ігнорували один одного, а то і ставали великими супротивниками. Що сталося б, якби вони одночасно управляли однією країною? Звичайно, хаос!

Саме в період моєї праці у зведеному відділі Держплану настав якісно новий етап наукової і практичної діяльності, сформований кардинальними змінами в українському суспільстві — переходом до ринкової економіки, зміною форм власності і здобуттям країною незалежності. У цей час зусилля науковців і

практиків зосереджуються на розв'язанні актуальних складних проблем галузі — розвиткові макроекономіки, обчисленні макроекономічних показників у системі національних рахунків, удосконаленні методики й організації економічного прогнозування, планування. В цьому ряду невідкладних завдань і обґрунтування системи державного регулювання економіки із застосуванням економічних, правових, адміністративних підойм. Особлива увага приділяється науковому супроводу впровадження у практику системи національних рахунків в Україні відповідно до загальноприйнятої у міжнародній практиці системи обліку і статистики.

Наприкінці 1993 р. провадилася велика робота з розробки плану соціально-економічного розвитку на наступний, 1994 р. Головним у цьому плані вважали створення засобів протистояння шаленій соціально-економічній кризі у країні. Все залежало від вірного передбачення номінальної величини валового внутрішнього продукту, в якому сфокусовувалися найважливіші макроекономічні показники: доходи бюджету, рівень споживання, інвестування в економіку, науку і культуру, динаміка цін і матеріального виробництва. Недостатньо виважені передбачення одного із цих макроекономічних показників призводять, як правило, до важких наслідків. Це далеко не завжди враховувалося на державному рівні через брак у минулому такого гіркового досвіду.

У зведеному відділі Мінекономіки, створеного на руїнах Держплану, я відповідав за розробку передбаченого показника ВВП на 1994 р., який офіційно подали в плани уряду. При розробці номінальної величини ВВП мені довелося врахувати інфляцію, яка була на той час високою, і прогнозувати підвищення дефлятора цін у 1994 р. у 8 разів. Спеціалісти Кабінету Міністрів України вирішили розглянути останній цей показник на рівні вищих керівників влади. В той час обов'язки глави уряду виконував Ю. Зв'ягільський. Для обговорення цього питання в його кабінеті зібралися заступник міністра економіки В. Попов, міністр фінансів Г. П'ятаченко, заступник голови Національного банку В. Стельмах, начальник зведеного відділу народногосподарського плану

Мінекономіки В. Мартинюк, заступник начальника зведеного відділу народногосподарського плану Мінекономіки Б. Панасюк, як представник головних розробників макроекономічних показників, спеціалісти урядових структур.

Доповідь про розрахунки ВВП і макроекономічні показники, динаміку цін зокрема доручили зробити мені. При обговоренні моїх розрахунків Мінфін та Нацбанк висловилися проти високих цін на плановий період, хоча за підписом Мінекономіки Р. Шпека офіційно були направлені урядові обгрунтовані розрахунки щодо середнього зростання цін на товари і послуги у 8 разів. Я і В. Мартинюк, наполягали на підтримці такого цінового рівня, пояснюючи, звідки він взявся і для чого потрібен. Проте перший заступник Р. Шпека В. Попов заявив з цього приводу: “Не вчи нас”. Виважений Ю. Зв’ягільський, який постійно палив і уважно слухав, зупинив його і сказав мені, щоб я продовжував пояснювати. Після закінчення обговорення остаточного рішення так і не було прийнято, оскільки мій прогноз ніхто не зміг спростувати. Проте ми з В. Мартинюком опинилися в меншості, навіть представник Мінекономіки приєднався до позиції Мінфіну і Нацбанку. Подібного в колишньому Держплані не могло приснитися і в страшному сні. Невідомо чому, але невдовзі цей перший заступник міністра Мінекономіки спочатку позбавився своєї посади, а пізніше вийшов на пенсію. Проте ігнорування економічних негативних процесів у кабінетах високих посадовців не приведе до їхнього зникнення. Навпаки — з суб’єктивних причин біда може статися несподіванішою і масштабнішою.

На другий день ми одержали урядове рішення щодо прогнозного рівня цін на 1994 р. Вони зростали не у 8, а в 4,45 рази. Це на папері. А в житті процеси пішли так, як передбачалося розрахунками, зробленими мною та іншими спеціалістами Мінекономіки. Фактично у 1994 р. ціни зросли в середньому все ж таки у 8 разів. Але цьому передувала лихоманка в економіці та суспільстві. Невдовзі після прийняття урядом виваженого рішення про так зване стискування ціни, вже у першому кварталі 1994 р. виникла складна економічна кон’юнктура, що характеризувалася різкими і не передбачуваними змінами.

Низький рівень інфляції, що становив 5-6% у першому кварталі та 3,9% — у червні, 2,6% — у серпні 1994 р., супроводжувався зниженням грошових доходів населення, нечуваним скороченням обсягів виробництва, зростанням неплатежів, нарощуванням дефіциту бюджету, збільшенням кількості і сум кредитів уряду від Національного банку. За п'ять місяців 1994 р. національний дохід зменшився на 33,6%, обсяг виробництва — на 33,2, у тому числі в промисловості — на 38,2 і будівництві — на 43,1%.

Суспільство втрачало через намагання окремих урядовців адміністративно стримувати економічні процеси, зокрема ціни, без врахування кон'юнктури ринку, попиту і пропозицій, різкого обмеження засобів платежу. Все це призводило до неконтрольованих процесів в економіці. Суд більшості чи меншості в парламенті або суспільстві не завжди збігається з оцінкою наслідків нащадками. Тому і рішення високих урядовців, результати виборів до громадських і державних організацій ще не є гарантією безпомилковості здійсненого.

А чому так відбувалося і відбувається, то однією чи двома причинами не поясниш. Та певен — не тільки через необізнаність чиновників, недосконалість законів. Люди у своїх вчинках і тоді і нині далеко не завжди керуються своїми переконаннями, вони підстроюються під тих, хто над ними, прислужують офіційній ідеології чи урядовцям.

Як уже згадувалося, Держплан мав відношення до всіх наукових установ, у тому числі АН України. Найближчими для мене серед останніх були Інститут економіки промисловості та Рада з вивчення продуктивних сил. Тут відбувалися приємні зустрічі з науковцями, творчі диспути і забавні історії. Якимось мені довелося виїхати до м. Донецька для ознайомлення з науковими дослідженнями Інституту економіки промисловості НАНУ у складі комісії ЦК Компартії України. Очолював її працівник апарату ЦК, відомий вчений (у майбутньому — директор приватного вищого навчального закладу) С. Єрохін. До складу цієї комісії входили А. Стогній — директор Інституту прикладної інформатики, член-кореспондент тодішньої АН СРСР, а тепер НАНУ і

Російської АН, П. Борщевський – академік УААН, заступник директора РВПС України НАНУ, а також Б. Панасюк — заступник начальника відділу Держплану України.

Мені вдалося побувати на шахті ім. Засядька, яка після 1991 р. завжди була на слуху. Спустилися на глибину 900 метрів. Вже з першого погляду відзначили повне спрацювання усієї техніки — від кліток, які піднімали та спускали шахтарів, до тієї, що забезпечувала інші технологічні операції в ланцюжку видобування вугілля. Деякі роботи, як, скажімо, вигрібання його з місць низького залягання пласту, виконувалися вручну. Відчуття було не з кращих. Здавалося, що вся чорна маса, яка над головою, ось-ось опуститься і навіки поглине все живе і мертве, що снувало в цих створених людиною лабіринтах підземелля. Ми справді переконалися: перед нами допотопне обладнання, дореволюційні методи видобування вугілля. Коротше — крах. А спеціалісти Держплану спокійно повідомляли про це чотирма словами: вугільна галузь потребує допомоги. Замість того, щоб бити на сполох і кричати про кризу, яка погано скінчиться для держави.

Потому в нашу програму входило ознайомлення з науковою Донеччиною. Виконавши і це завдання, ми покидали шахтарський край. Члена-кореспондента АН СРСР (а це було високе наукове визнання на той час) А. Стогнія проводжали науковці краю і, як тут було заведено, передали нам на вечерю смажених курчат та іншу їжу, а до всього цього — і пляшечку білої горілки. Їхали науковці в одному купе з С. Єрохіним. Вони запросили і мене до себе, щоб обмінятися думками про побачене і почуте. Поїзд вже далеко відійшов від Донецька. Вечоріло. Нам принесли у купе традиційний чай. А. Стогній розклав курчат, хліб і все інше. Почали вечеряти, надіючись на сто грамів. Всі поглядали на наповнену горілкою півлітрову пляшку, що самотньо не стояла, а лежала, як непотріб, на постелі. Проте ніхто з нас так і не наважився запропонувати її розкоркувати. Кожен поглядав на С. Єрохіна, який міг би запропонувати горілку за своїм службовим статусом. Однак він красномовно промовчав. Мабуть, боявся, що завтра про це застілля із спиртним стане відомо

в партійних органах. А саме тоді набрав обертів сухий горбачовсько-лігачовський закон. Було прикро, що навіть учений з відомим у країні ім'ям, якому, здавалося, дозволяється більше, ніж простим смертним, не міг вчинити так, як диктувала ситуація. Всі учасники цієї вечери були нормальними людьми, водночас — інтелектуалами чи керівниками великих колективів інтелектуалів. А спасували в дрібному через монопольне право партії карати і милувати тих, хто її ослухається. Враження від цього пригнічувало більше, ніж побачене нами на шахтах.

Не забувається і ще один випадок. З метою ефективнішого застосування розробок економічного характеру у 1985 р. були підготовлені “Методичні рекомендації щодо впровадження і використання результатів економічних досліджень”. Автори їх — С. Онишко, І. Лукінов, І. Сузим і ваш покірний слуга. Проект надіслали до Інституту економіки промисловості, де заступником директора працював відомий в Україні вчений з проблем правових відносин В. Мамутов. Зі своїми зауваженнями щодо нашої роботи він навіть приїхав до Києва. Ми з ним просиділи години чотири, впродовж яких він доказував недоцільність планувати використання результатів економічних наукових досліджень.

Мої погляди на це питання важко було навіть похитнути, а тому я терпляче переконував нашого опонента у тому, що в даному випадку плановий підхід найперше вигідний для самих дослідників, а також — держави і в цілому економіки. Мої спостереження за діяльністю дослідників економічного профілю показували, що вони мали істотні результати. Практичне застосування розробок та рекомендацій гарантувало високу ефективність, але з різних суб'єктивних і об'єктивних причин такі розробки не використовували. Однак ми з Мамутовим ні до чого не домовилися. Він залишився при своїх поглядах, а я до цього часу не можу збагнути мотивів шановного вченого, який, по суті, ігнорував державну підтримку реалізації здобутків науки. Хочеться думати, що це через неприязне ставлення до мене як науковця. Врешті, моє вище начальство якось з ним порозумілося, він дав позитивний відгук. Не ви-

ключено, що вгорі його сумнівам не надали великого значення. В усякому разі, рекомендації було схвалено Колегією Планового комітету, його автори одержали відзнаку Виставки досягнень народного господарства УРСР. Минули з того часу десятиліття, був створений Інститут права. Його очолив наш знайомий В. Мамутов. За його дорученням одного разу до мене зателефонував спеціаліст цієї наукової установи. Від імені її шефа він попросив передати їм примірник методичних рекомендацій з упровадження результатів наукових досліджень. Ту саму роботу групи науковців, яку він свого часу зустрів у штирки.

Коли в Україні в 1991 р. розпочався процес переходу до ринкових відносин, Держплан мав напрацювання з методології і методики планування в цих незвичайних для країни умовах. У 1991-1992 рр. в НДЕІ Держплану на спеціальних курсах викладалися і обґрунтовувалися нові погляди на ринкові умови. Я прочитав весь курс планування і прогнозування в умовах ринкових відносин, подав методологію, методику і практику з цих питань. Пізніше в плановій сфері все змінилося: ніхто не займався ні прогнозом, ні плануванням. Навіть забули про реальний аналіз соціально-економічного стану країни. Взагалі управління на всіх рівнях перетворювалося в таку химеру, якій і назви не придумаєш.

В урядових кабінетах за різних прем'єрів

Будинок уряду, зовні похмурий і непривітний, височить на вулиці М. Грушевського. Його збудували у довоєнний період для органів КДБ. Це і визначило специфічне зовнішнє і внутрішнє оформлення споруди, особливо

своєрідними виявилися підвальні приміщення. Їх там стільки, що вони ніким до кінця так і не вивчені навіть до наших днів. За радянських часів після апарату Ради Міністрів України найбільша площа, тут належала Держплану, значно менша — Мінфіну. Ці ж відомства так і залишилися в урядовому будинку, змінивши свої назви після здобуття Україною незалежності. Правда, після легкого ремонту зовнішній вигляд будівлі набрав світлих тонів.

З Міністерства економіки до апарату Кабінету Міністрів України у 1996 р. мене запросив професор Анатолій Едуардович Юзефович. Сам він перейшов туди ж з Інституту економіки НАН України. Це був короткий період прем'єрства

Є. Марчука. Його змінив на недовгий час П. Лазаренко, який зумів наситити дні свого владування відомими у світі подіями. Черговий прем'єр — В. Пустовойтенко — був при владі значно довше, ніж його попередники. Соціально-економічну ситуацію в країні цих часів я проаналізував у праці “Економічна політика в Україні наприкінці ХХ століття”. Матеріалу для вивчення проблеми мав досить, оскільки працював заступником завідувача відділу аналізу і прогнозування Служби Прем'єр-міністра, та і до цього, як уже розповів, “варився” в “економічній гушавині” держави.

Саме за прем'єрства П. Лазаренка будинок уряду почав набирати іншого зовнішнього вигляду — сірий з чорним відтінком колір перетворювався на білий. Але ця зміна кольорової тональності здійснювалася завдяки В. Пустовойтенку, який обіймав у той час посаду міністра Кабінету Міністрів. Відбулися дивні зміни і на сьомому поверсі, біля апартаментів Прем'єра. Як тільки кабінет зайняв П. Лазаренко, миттєво були огорожені підходи до приймальні, поставлені в коридорі ажурні з легкого металу стіни, встановлено двері, пройти через які можна було через потрійну охорону. Охорона пропускала до приймальні лише володарів спеціальних перепусток і визначених посадових осіб. Ніхто з працівників апарату не здогадувався, які причини спонукали будувати загорожі, створюючи ними закриті для простих смертних зону.

У цей період відбувалися цікаві події внутрішнього життя в будинку на вулиці М. Грушевського. Завідувач нашого відділу особисто почув у кабінеті П. Лазаренка, що телефони прослуховуються, як у старі часи періоду КДБ. Після цього, коли він заходив до мене в кабінет, а я розмовляв по телефону і висловлював критичні власні думки з певного приводу (це практикував постійно і нікого не боявся), то завідувач одразу ж показував мені на телефони без будь-яких слів, а сам терміново зникав.

Спеціалісти економічного відділу служби Прем'єр-міністра. За столом сидить А. Юзефович. Стоять (справа наліво): Т. Зайцева, Б. Панасюк, С. Кораблін, Г. Лебеда, В. Балицька, О. Комаренко, С. Рибальченко. 1999 р.

Кабінет Прем'єра періоду незалежності України значно відрізнявся від того, яким був за радянських часів. Я побував у ньому тоді, коли господарював тут О.П. Ляшко. Розташований на сьомому поверсі і досить великий за розмірами, він за всіма ознаками розраховувався на роботу з чиновниками апарату та гістьми. Недалеко від робочого столу Прем'єра стояв довгий стіл, на десять осіб, для нарад. Навколо старовинні меблі, стіни пофарбовано у світлий колір.

Вхідні двері такого ж казенного типу, як в усіх інших перших кабінетах відомств: зайві прикраси відсутні. Підкреслена скромність свідчила швидше про бідність. Однак у кабмінівських коридорах було досить чисто і навіть затишно: в туалетах прибрано, свіжі накрохмалені рушники, постійно папір і мило у спеціальних мильницях, прилади і засоби для чищення взуття.

Кабінет Прем'єр-міністра України періоду її незалежності вже свідчив своїм оздобленням і внутрішнім начинням про великі економічні можливості його господаря та певну свободу в їхньому використанні. Стіни, починаючи від стелі, оздоблено деревом цінних порід, скрізь різьблені витвори, ручки на дверях під колір золота, робочий стіл і стіл засідань з претензією на розкіш. Подібне оформлення здійснили і в невеличкому кабінеті міністра Кабінету Міністрів. Проте в коридорах незатишно, скрізь, мов таргани, снують якісь особи з великими портфелями, в туалетах нерідко не прибрано. Мило в них стає рідкістю. Те саме і з туалетним папером. Рушники вологі, а згодом вони зовсім зникають, як, до речі, і прибори для чищення взуття. Взагалі зміни в урядовому будинку розпочалися ще з перших днів проголошення переходу до ринкових відносин: у буфетах та їдальні за один день зникли високоякісні столові прибори — ножі, ложки, виделки. Натомість з'явилися вироби з алюмінію, а ножі невідомого виробництва — в обмеженій кількості і тільки для нарізування хліба.

У 1997 р., за часів прем'єрства П. Лазаренка і міністра Кабінету Міністрів В. Пустовойтенка, відбувалися вибори суддів Конституційного Суду. До числа кандидатів на цю посаду потрапив і перший заступник міністра Кабінету Міністрів М.Ф. Селівон. Верховна Рада затвердила більшість запропонованих кандидатур, і він, Селівон, готувався залишити назавжди Кабінет Міністрів України. В один з таких днів окрилений цією перспективою юрист святкував своє 50-річчя. В цей самий день відбувалося засідання Кабінету Міністрів під головуванням П. Лазаренка. З ранку багато працівників зайшли до новопризначеного судді найвищого рангу в державі, щоб привітати його з днем народження і новою високою не лише для ювіляра, а й країни посадою. Як

водиться, на столах було чимало харчів з вишуканими напоями і сам винуватець свята не поспішав на урядове засідання, яке йому уже наче б то і ні до чого.

Проте уряд не забув про день народження уже колишнього свого працівника. Рівно о 10-й П. Лазаренко зайшов до зали засідання, поглянув на величезний букет квітів, завчасно покладений на стіл і у присутності преси, телебачення промовив, що бажає поздоровити ювіляра з днем народження та призначенням його на високу посаду юриста. Однак на той момент М.Ф. Селівона у залі і не було. Прем'єр П. Лазаренко сердито поглянув на міністра Кабінету Міністрів, котрий, як правило, сидів за окремим невеликим столом з правого боку від основного стола. Потім кинув прикрі слова через голови присутніх членів уряду, працівників преси: “У Пустовойтенка завжди так отримується!”. Після такого вступу-блискавки оголосив про початок засідання уряду. Глибоко вражений міністр, можна було припустити, такого сорому не забуде. Тому, коли уже на початку липня Лазаренко таки був відправлений у відставку, а його місце зайняв В. Пустовойтенко, деякий час у коридорах влади цю кадрову перестановку пов'язували і зі згаданою вище інтригою.

В апараті Кабінету Міністрів працювати було цікаво і водночас складно. Саме там, на новій роботі, почалися у мене проблеми з тиском. Думаю, не в останню чергу через те, що на моїх очах і за моєї безпосередньої участі в Кабміні багато робилося так, як не треба для вищих органів влади. Маса підготовлених аналітичних матеріалів для доповідей найвищих посадових осіб виконавчої влади належним чином не реалізовувалися або взагалі виявлялися непотрібними.

Ще в Міністерстві економіки мене представили до почесного звання заслуженого економіста України. Коли я перейшов до апарату Кабінету Міністрів, документи негайно повернули з Адміністрації Президента України туди, звідки їх було подано. Довелося все повторити, але уже в Кабінеті Міністрів. Невдовзі відбувалася нарада у Прем'єра, на якій обговорювалися досить складні і не дуже втішні на ті часи справи. Під кінець Прем'єр В.

Пустовойтенко сказав, що є і приємна новина: треба вручити Броніславу Яковичу диплом заслуженого економіста України. Він побажав мені готувати добрі прогнози для розвитку країни. У свою чергу, я йому подякував за відзнаку, але він миттєво відреагував, нагадавши, що це Президентові України треба дякувати, який підписав Указ. Йому доводилося на людях говорити так, як треба, а я про себе думав так, як є.

В апараті Кабінету Міністрів України я працював у період прем'єрства Марчука, Лазаренка, Пустовойтенка і вийшов у відставку з приходом Ющенка. Недовго працювали ці перші міністри уряду. Не все розуміючи, вони приймали рішення, якими багато чого накоїли. Хоча в принципі соціально-економічний розвиток країни рухався самопливом, він можновладців на ділі не цікавив. Єдине, що мені у цьому зв'язку запам'яталося, так це дивний збіг двох подій під номерами 599/97 від 2 липня 1997 р. (про звільнення П. Лазаренка з посади Прем'єра) і 600/97 від 2 липня 1997 р. (про присвоєння мені звання заслуженого економіста України). В один день вирішували долю найвищого в Україні урядовця й оцінювали в позитивному плані його підлеглого.

Що можна сказати про початок 90-х років минулого століття у загальних рисах? Перш за все, після 1991 р. склалася парадоксальна ситуація: ніхто не надіявся, що українці одержать незалежну державу, а тому в цей час ніхто не знав, що робити і як діяти. Науковці, які у переважній більшості не розробляли тематику ринкових відносин, очікували та роздумували. До управління державою кинулися високого рангу комуністи, тобто ті, хто і до цього був при владі. Міграція набувала дивних рис: із наукових до державних установ рушили ті, хто не зміг захиститися або невдалі кандидати на вищі наукові ступені, які вбачали, що в чині державних чиновників вони швидше досягнуть того, чого в науці їм не вдалося. Широко відкрили двері до управління на різних рівнях борцям за незалежність країни, які відсиділи багато років в більшовицьких таборах. Вони справді заслуговували на увагу, але переважно зовсім не мали будь-якого досвіду управлінської діяльності у виконавчій владі. Дуже рідко ці люди у нових для них якостях проявляли свої здібності. До законодавчої влади

всіх рівнів почали залучати ще й високого рангу службовців, які поринули у виборчі процеси. Для багатьох з них навіть створювалися сприятливі умови з боку керівництва міністерствами і відомствами. До речі, і самі ці державні структури брали участь у виборах. Ось це той основний матеріал з якого створювалася виконавча і законодавча влада на перших порах незалежності української держави.

Науковці, які мали ступені, звання та посади, теж не знали, на що їм сподіватися, до якого берега пливати. А сталося так, що скоро після першої хвилі, яка наповнила урядові структури амбіційними дилетантами з претензіями на вчені звання, наблизяться до влади “нові українці” з низів. Вони також захочуть спочатку урядувати і голосувати за прийняття законів, а вже потому — запрягти науковців, як волів, у створення для них кандидатських і докторських дисертацій. Дехто не обмежиться успішним театралізованим їхнім захистом і подасться в академіки канонічних академій. І нічого ця хвиля штучних вчених для вітчизняної науки не принесе, крім загального зниження її рівня. Доктором наук зможе стати кожен, хто напише (чи йому напишуть) невеличку дипломну роботу. Доросло до моди здобувати докторські ступені на основі штучного співавторства виданих книг, монографій. Власне, науковці відчули, що вони перетворюються поодинці в писарів для владних структур та законодавчих органів, яким нема ні кінця, ні краю. Саме така ситуація науку перетворює у “блудну дівку”.

А що буде далі? Скоро і писати нікому буде, бо старі вчені вже не матимуть сил, а молоді не володіють пером, бо ніколи нічого самі не писали. Доктор наук і професор, який в минулому вважався елітою нації, став невиразною сірою фігурою, в якій спочатку забрали винагороди за наукові звання та наукові пенсії, а пізніше стали їх призначати на загальних підставах, оскільки наука, як така, зникла. Згодом наукові пенсії відновили, але зарплатня науковцям непенсійного віку залишилася мізерною. Вона не влаштовувала наукову молодь, яка вдалася до пошуків добробуту в інших структурах чи за кордоном.

Мінекономіки подав власний проект закону України про прогнозування, підготовлений Інститутом прогнозування, до появи якого причетний В. Пустовойтенко. Я підготував і запропонував свій проект. Обидва проекти розглядалися у віце-прем'єра Тігіпка. При цьому були присутні від Мінекономіки

І. Шумило і академік НАНУ В. Геєць, а від апарату Кабінету Міністрів — професори А. Юзефович і Б. Панасюк. Після дискусій віце-прем'єр сказав, що він, слухаючи вчених, не може визначити, хто з них більше правий, а тому доповідатиме про обидва проекти Прем'єру. Тоді і буде вирішено, який варіант направлять до Верховної Ради. Невідомо, як потому розвивалися події, але перевагу віддали варіантові Мінекономіки.

Водночас Прем'єр дозволив направити мій варіант до Верховної Ради, так би мовити, у приватному порядку. Мою роботу прийняли у відповідному комітеті законодавчого органу, який очолював С. Гуренко. Він пообіцяв розглянути її, але проект Мінекономіки був прийнятий буквально за лічені дні, а до мого варіанта черга так і не дійшла. Особиста зацікавленість можновладців у даному випадку перемагала державні інтереси, все робилося швидко і без галасу. Все це свідчило про те, що державні функціонери демонструють не лише відповідальність у ставленні до функціональних обов'язків, а й свою професійну безпорадність. У майбутньому практика на державному рівні підтвердить, що прийнятий Верховною Радою закон про прогнозування майже не діятиме, а лише використовуватиметься для прикриття зовсім інших підходів до прогнозування, нав'язуваного незабутнім МВФ. Мій варіант проекту Закону України про прогнозування на офіційному рівні, як згадувалося, не пройшов, але впевненість у тому, що майбутнє за тими підходами в управлінні, які закладав у цій надрукованій в науковій літературі праці, не зникла.¹²

¹² Прогнозування та індикативне планування соціально-економічного розвитку: Економічна енциклопедія. У 3 т. – К.: Академія, 2002. – Т. 3. – С. 96-100; Прогнозування розвитку економіки України // Економіка України. – 2000. – № 9. – С. 24-36.

Різниця між нашими проектами виявилася надто істотною. У моєму проекті пропонувалися шляхи зростання економічного штабу країни, який уже називався Мінекономіки, до параметрів колишнього Держплану. Потрібно було підвищити роль економічного прогнозу, плану і програм, розмежувати поняття план і програма, оскільки це різні речі, але вони останнім часом неправомірно об'єднуються. Водночас Міністерство економіки мало взяти на себе одні з основних функцій — формування соціально-економічної політики держави та її реалізації за допомогою економічних, правових і адміністративних важелів. Це відомство разом з іншими міністерствами і відомствами повинно було формувати економічні, правові й адміністративні структури країни, затверджувати їх урядовим рішенням, переносити центр управління соціально-економічним розвитком України з Міністерства фінансів до Міністерства економіки. Далі: управлінські структури всіх рівнів мали визнати, що основними документами, на які вони орієнтуються, не бюджет, а прогноз і план соціально-економічного розвитку на наступний період.

Крім прогнозування і державного регулювання в економіці, мені довелося впритул зіткнутися зі складними економічними проблемами виробництва і реалізації горілчаных та тютюнових виробів, використання природного газу тощо. Після 1991 р. держава поступово втрачала монополію на горілчані і тютюнові вироби, які давали левову частину надходжень до бюджету країни. Здоровий глузд підказував мені, фінансисту, що це треба зупинити. Хоча б до того часу, доки не зміцниться економіка, що розвалювалася на очах. Здійснивши аналіз у цій сфері, я побачив реальний стан справ у горілчаному виробництві: показав реальні втрати бюджету, виявив напрямки привласнення горілчаного виробництва і доходів. Виходячи з цього, вніс пропозиції: яких слід вжити заходів для призупинення втрати державної монополії в цій сфері та великих сум бюджетних коштів. Грунтовну доповідну з таблицями і розрахунками було покладено на стіл Прем'єру. Залишилося очікувати рішення.

Час ішов, а я продовжував подальші дослідження горілчаної тематики і невдовзі потрапив до тодішнього керівника “Укрспирту”, який був у центрі

уваги моєї аналітичної записки. Цей керівник тільки-но заступив на цю високу посаду, приїхавши з Дніпропетровської області, де працював директором спиртового чи горілчаного заводу. Вже на початку бесіди він повідомив: ознайомився з моєю запискою і вважає, що в ній зроблено ґрунтовний аналіз. Я не зрозумів, чому цей документ з пропозиціями для вищих керівників влади щодо спиртової промисловості потрапив до рук керівника галузі, про яку йдеться в записці. Дані, які я намагався додатково отримати в “Укрспирті,” вже до мене не потрапили. Після цього я припинив подальше вивчення не тільки горілчаної, але й тютюнової промисловості, оскільки зрозумів, що це одна недосяжна для законів кампанія.

Зайнявся я іншою справою, яка виявилася не кращою від горілчаної. В той час на рівні Прем’єра і віце-прем’єра періодично засідали комісії з використання природного газу в усіх сферах економіки, включаючи соціальний сектор. Одночасно розглядалися питання виробництва газових лічильників як на вітчизняних, так і на спільних підприємствах з іноземним капіталом. Справа далі розмов на найвищому рівні не рухалась, і ми у відділі вирішили здійснити детальний аналіз всього газового комплексу для доповіді Прем’єру.

Аналіз виявив, що це питання буквально обставлено урядовими постановами і рішеннями, які одна одну виключали, залишали “ніші” для порушень, не допускали навіть саму можливість розробки зважених підходів до розв’язання проблем. Матеріалів було достатньо для обґрунтованих висновків щодо поліпшення використання газу на всій території України. Однак, коли я був готовий вивчати розподіл газу з головної труби, один із заступників керівника “Укргазу” порекомендував мені краще не втручатися в цю справу. Згадавши горілчану історію, я вирішив прислухатися до такої поради.

У 1998 р. було підготовлено довідку Прем’єру В. Пустовойтенку щодо організації виробництва лічильників газу та стану справ у цій сфері. Зокрема, у довідці вказувалося на те, що “Укргаз” є холдинговою компанією і до його складу входить спільне іноземне підприємство. А тому всі разом буквально душать вітчизняну промисловість, яка виробляє лічильники газу. Подавалися

результати перевірки на місцях багатьох вітчизняних підприємств, які випускали лічильники газу, розкрито причини їхнього скрутного економічного становища. Проте ніяких дій у відповідь на цей великий аналітичний матеріал не дочекалися, висновки і пропозиції так і залишилися на папері.

Мабуть, аналітична записка щодо використання газу та газових лічильників потрапила до компанії “Укргаз” подібно до того, як це трапилося раніше: документ про порушення в горілчаній сфері відправили винному у цих неподобствах — компанії “Укрспирт”. Крім того, в процесі вивчення газових справ стало відомо, що існує банк “Газбанк”, який фінансував київський футбольний клуб “Динамо”. А президентом його на той час був В. Пустовойтенко. Моя довідка про використання газу і виробництво лічильників, як виявилось, не стала новиною. До цього, у 1997 р., уже провадилася перевірка “Укргазу” високими посадовцями і було виявлено багато порушень, навіть відповідні матеріали передавались до Генпрокуратури. Після цього швидко було замінено керівника “Укргазу”, але акта перевірки ніхто не знайшов, справи з використання блакитного палива і виробництва лічильників тривали у тому самому дусі, хоча, як згадувалося, змінився господар компанії.

Щодо виробництва лічильників, то більше десяти вітчизняних підприємств уже навіть включилися в цей процес, щоб завдяки цьому вижити. Якість вітчизняних приладів була не гіршою від іноземних, але українську продукцію ніхто не замовляв і централізовано не закуповував. Адже, як вдалося встановити, виявилися високі державні чиновники, не зацікавлені обліковувати витрати газу через лічильники, а особливо — вітчизняні. Хоча спільні підприємства державні органи на словах підтримували, але реальна участь вітчизняного виробника у випуску газових лічильників залишалася символічною. Скажімо, на одному такому спільному підприємстві із усіх 50 елементів газового приладу українському товаровиробникові залишили лише один елемент — гайку, яку я поклав на аналітичну записку, що потрапила на стіл Прем’єра.

Про ігнорування національних інтересів у цій сфері того часу свідчить такий дивний факт: державна корпорація “Укргаз” направила листа всім своїм обласним і районним організаціям із заборобою купувати газові лічильники вітчизняного виробництва. Заводи, які випускали ці прилади, спробували захистити себе від такого свавілля в уряді України. Проте — без результатів. Записка з ґрунтовним аналізом, висновками і пропозиціями щодо використання газу і газових лічильників, передана особисто Прем’єру, теж не викликала очікуваної реакції, будь-яких кроків Кабміну в напрямі виправлення становища.

Отже, на ділі державне регулювання у фінансовій, особливо бюджетній, нафтогазовій, горілчаній та тютюновій сферах ні за радянської влади, ні за часів незалежності України не обходилося без рекомендацій та ініціатив фахівців. Вони лише обслуговували керівництво, яке приймало рішення, спираючись на власне, не завжди вірне, розуміння проблеми, а відстоювати свою точку зору фахівцю дозволяли в тих рамках, що не ставили під сумнів стратегічні напрями діяльності управлінської верхівки.

Службовці апарату Кабінету Міністрів левову частку своїх зусиль і часу віддавали підготовці до президентських виборів 1999 р. Ще в грудні 1997 р. перший заступник міністра Кабінету Міністрів на нараді керівників відділів повідомив, що міністр А. Толстоухов займатиметься виборами і йому доручено вести всі справи апарату. Звідси впливав висновок: НДП спрямуватиме всі свої зусилля на підготовку до виборів Президента України. Особисто В. Пустовойтенко, як Прем’єр-міністр, вніс неабиякий вклад в обрання у 1999 р. на другий строк Л. Кучми Президентом України.

У кінці жовтня 1999 р. закінчився перший тур виборів Президента України. У виборчих перегонах взяло участь тринадцять претендентів. Найбільшу кількість голосів виборців одержали: Л. Кучма (36,2%), П. Симоненко (22,0%), О. Мороз і Н. Вітренко (по 11,0%). За цих умов вимальовувалася перспектива реваншу комуністів у другому турі, якщо їх підтримають соціалісти. Тим більше, що прихильники соціалістів у першому турі проявили найбільшу

активність та організованість на тлі певної апатії тих, хто підтримував інших претендентів.

Через день після закінчення першого туру голосування, тобто на початку листопада, зранку в приймальні В. Пустовойтенка зібралися недавні претенденти, окрім комуністів і соціалістів. Тут можна було побачити Удовенка і Костенка від Руху, Кононова від партії зелених, Тимошенко, багатьох вірних владним структурам депутатів, діючих міністрів. Невідомо, про що йшлося за зачиненими дверима, але припущення сходилося на одному: тема дебатів — підготовка до другого туру виборів. Проте в кінці цього року В. Пустовойтенка не затвердили главою уряду новообраного Президента України, якому він вірно служив і для переобрання якого зробив чимало. Коли і яка чорна кішка пробігла між цими першими особами в державі, історія поки що замовчує.

Тоді ж, у грудні 1997 р., В. Пустовойтенко викликав завідувача відділу з економічного аналізу Кабміну і доручив йому розглянути “Програму соціально-економічного розвитку Донецької області на 1998-2000 рр.” та висловити свої думки щодо неї на одну сторінку. Керівник відділу А. Юзефович доручив мені зайнятися цією справою. Ознайомившись із переданим мені документом, зрозумів: написаний він поспіхом, програма не має відповідного економічного підґрунтя. Прем’єр виїздить у Донецьк з вердиктом: Програма не ефективна, надумана і завдасть шкоди не лише області, а й країні, оскільки потрібних для її здійснення коштів немає і не буде. Що зробив з нашим висновком Прем’єр, ми не знаємо, але написали саме те, на що заслуговувала розробка. Хоча на таку дурницю, як нам стало відомо від її авторів, ми були зобов’язані дати позитивний відгук. Не знаючи, слава Богу, цього політично-виборчого підтексту, ми написали правду. Потому ж вирішили, що шеф подумки задоволений нашим висновком, оскільки зовні невдоволення не виявляв.

Проте мені хочеться докладніше зупинитися на цій Програмі. Розроблялася вона групою спеціалістів Міністерства економіки під керівництвом одного із заступників міністра та самого міністра. Програма вимагала протягом трьох років виділити з державного бюджету Донецькій області 5,1 млн грн в той час

як за ці самі роки на розвиток економіки всієї країни передбачали 12,1 млрд грн бюджетних коштів. Програма враховувала очікувану збитковість усіх галузей, і, як наслідок, — збільшення кількості збиткових підприємств, скорочення робочих місць. Таким чином, орієнтуючись на кепські справи в області, допомога їй передбачалася за певних умов.

Сама поява Програми має досить цікаву передісторію. Як розповів заступник міністра Мінекономіки Л. Мінін, В. Пустовойтенко дав доручення розробити таку Програму і розглянути її в Донецьку на виїзному засіданні Кабінету Міністрів у грудні 1997 р. Прем'єр вимагав прискорити роботу, і якби ми не зреагували на це, я мав би другу догану, а міністр — попередження. Не виключено — з оргвисновками. Але всі причетні до підготовки цього документа розуміли, що це політична передвиборча агітка, не розрахована на здійснення завдань після проведення виборів. Ставилася мета показати дончанам: якщо ви оберете партію НДП і в майбутньому — підтриманого нею президента, то одержите необхідні кошти для регіону, а в іншому випадку — залишитеся ні з чим. Така йшла боротьба за виборців, електорат з використанням основних важелів державного управління соціально-економічним розвитком країни — планів (програм), бюджету. Нездійснених обіцянок.

Саме за період праці у Держплані, а після цього і в апараті Кабінету Міністрів я написав свою одну із найважливіших праць “Економічна політика в Україні наприкінці ХХ століття”. В ній спробував, використовуючи документальні приклади і реальних людей, розкрити реалії входження у ринкові відносини, розглянути початок самостійного господарювання селян на своїй землі. Правда, в процесі роботи довелося дещо загальмувати вільний політ своїх думок, прислухавшись до порад досвідчених людей:

Ходить бывает склизко
По камешкамъ инымъ,
Итак, о томъ, что близко,
Мы лучше умолчим.¹³

Викладання своїх поглядів на економічну політику в період, коли прямо висловлені думки могли бути оцінені неоднозначно тими, хто стояв над наукою і спеціалістами, не обіцяло дивідендів сміливцю. Тому я намагався показати правдиву ситуацію тієї важкої пори в цифрах, без коментарів, не відчуваючи себе при цьому героєм чи людиною, яка кидає виклик вищим поверхам влади. Однак, якщо уважно вчитатися у видану мною працю, можна уникнути блукання в економічних лабіринтах, господарських парадоксах початку перебудовної пори і вірно зрозуміти її численні зигзаги.

Існувало багато інших методів боротьби за голоси виборців із застосуванням адмінресурсу. На початку 1999 р. Кабінет Міністрів проголосив скорочення міністерств, комітетів й інших відомств. Відповідний документ тримали під суворим секретом, ніхто з міністрів навіть не знав, що буде з його відомством. Деякі з міністрів і голів комітетів — Осика з Міністерства зовнішньої торгівлі, В. Роговий з Міністерства економіки, Р. Шпек з Комітету з іноземних інвестицій — не мали уяви про те, що їхні міністерства, відомства включено до числа тих, що реорганізуються. Здавалося, що така насичена чутками таємничість мала тримати в короткій узді керівників міністерств та відомств.

Перед проголошенням цих маніпуляцій на такому високому державному рівні Прем'єр В. Пустовойтенко прямо заявив: треба визначатися, з ким працюватимуть міністри і голови комітетів (тобто з якими партіями — НДП, Рухом чи іншими) і натякнув на те, що очікує тих, хто проігнорує цю дружню пораду. Він нагадав, що не раз говорив про необхідність вибору партії, але до цього часу ніхто з міністрів ні гу-гу. Отже, напрошувався звідси висновок:

¹³ Толстой А. Русская история отъ Гостомысла съ ІХ по ХІХ в. — Берлинъ: Изд-во “Мысль”, 1921. — С. 13.

проголошена адміністративна реформа насправді ширма, за якою на всю потужність можна використовувати адміністративний прес перед виборами президента.

Того самого дня Прем'єр зібрав свої служби і повідомив, що не всі вони працюють так, як вимагається, а тому хай не сердяться ті, кого буде звільнено. Погроза адресувалася, певно, тим, хто не визначився в партійних симпатіях. Тут же повідомив, що створюються нові сектори: організаційний, політичний і економічний. Неважко було пов'язати ці новації з президентськими виборами, включенням державних структур у ці перегони.

У вересні 1997 р. на засіданні Кабінету Міністрів Прем'єр В. Пустовойтенко повідомив: до цього року обсяг торгівлі з Росією становив 18 млрд дол., а тепер знизився до 7 млрд дол. США. З цього приводу він проголосив, що Росія була і залишається стратегічним партнером для України. Мабуть, щоб задобрити росіян, дуже тепло відгукнувся про Росію, навіть похвалив В. Черномирдіна, а особливо — Б. Єльцина. Він, мовляв, уважно стежить за становищем в Україні. Могло здатися, що ми, як і раніше, знаходимося у складі Союзу.

Говорячи про внутрішній стан справ Прем'єр додав, що не задоволений співпрацею урядових структур з Верховною Радою України, а тому тих, хто в цьому винен, треба звільнити. Ніхто не ходитиме і не проситиме за них. Прем'єр поскаржився на те, що очікуваний закон про виділення коштів сільському господарству так і залишився добрим наміром. Адже домовлялися про те, що цей законодавчий акт затвердять і задіють, проте міністр економіки Суслів не довів справу до кінця. У пресі повідомили, що саме він виступив на Верховній Раді і заявив, що про цей закон не знав, а візував проект його заступник, не погоджуючи з міністром. Отже, міністр економіки в уряді відіграє одну роль, а він же, як депутат, — іншу. І саме тому Прем'єр на цього міністра, ще й депутата, належно вплинути не може. Отже, не виконавча влада, а цирк.

На тому засіданні уряду заслухали В. Ланового про хід приватизації державної власності. З доповіді було видно, що темою він не володіє, тому і

пояснює все туманно. Проте і крізь цей штучний туман чітко проглядалася незаперечна істина: багато промислових підприємств продається за безцінь. Алмазний завод, продукцію якого поставляють в цілу низку країн світу, у тому числі Японію. Прем'єр повідомив, що директор цього заводу — довірена особа кандидата в Президенти України на другий строк.

Розмова Прем'єра В. Пустовойтенка з керівником Фонду держмайна Лановим, міністром промислової політики Гурєєвим і міністром фінансів Мітюковим виявила безліч незрозумілих питань з приватизації промислових та інших об'єктів саме на найвищому урядовому рівні. Врешті, не вдалося зробити достатньо грамотного аналізу стану справ у цій сфері, підкріпивши їх відповідними висновками. Не сформувався в уряді, як наслідок, єдино вірний підхід до прийнятного рішення.

Уряд поіменно розглядає можливість приватизації кожного підприємства. Одні пропозиції приймаються, інші — відхиляються. Проте зрозуміти закономірність у цих рішеннях практично неможливо. Список підприємств, які спеціалісти пропонують приватизувати, є, візи всіх зацікавлених сторін також наявні, а торги на урядовому засіданні тривають. Виставляють на продаж почергово не лише конкретні підприємства, але й називається їхня стартова ціна. Потому щось схоже на аукціон: одні пропонують низьку ціну, інші — трохи вищу, але в кінцевому підсумку вона завжди середньостельова. Навіть Прем'єр дивується. Мовляв, завод продається за мільйон гривень — що це за ціна? Лановий дає просте пояснення: таку низьку ціну назвало керівництво заводу. В той самий день на засіданні уряду вирішують — приватизувати чи не приватизувати Надвірнянський лісокомбінат? Чотири міністри на різних позиціях: Шпек — проти, Тігіпко — за, Гурєєв і Лановий — не знають відповіді.

Проблем у країні збільшувалося, управління державою за сформованих умов ринкових відносин ускладнювалося. Цей висновок досить переконливо підтверджує засідання уряду, яке відбулося 24 липня 1998 р. В його роботі взяв участь Президент України Л. Кучма, Прем'єр-міністр В. Пустовойтенко та за-

ступник спікера Верховної Ради України А. Мартинюк. Розглядалося одне питання — “Про підсумки роботи за перше півріччя 1998 р.”.

Глава уряду у своєму виступі підкреслив, що гальмування реформ нічим не виправдовується, нема причин і для зволікання з приватизацією державних об’єктів. В. Пустовойтенко зачитав мій аналітичний матеріал, підготовлений на основі аналізу результатів роботи країни у першому півріччі 1998 р. і навів цифри з відповідної таблиці. Керівник уряду дав характеристику деяким організаційним заходам, здійсненим упродовж першої половини року, зупинився на недоліках роботи окремих міністерств і відомств. Виступ був коротким, але матеріал, запропонований нашим відділом, використаний повністю. І це радувало нас як виконавців.

Основну доповідь зробив міністр економіки В. Роговий, який закликав жити на зароблене. Це єдиний шлях держави, підприємств усіх форм власності і домашніх господарств до стабілізації економіки. В доповіді наводилося багато прикладів збиткової роботи великих державних підприємств на тлі значних прибутків у приватних підприємствах. Сільськогосподарські товаровиробники, як і раніше, не поспішають повертати борги зерном, яке одержали у держави. В регіонах місцева влада допускає різноманітні порушення у взаєминах з підприємствами: трапляються випадки заборони вивезення за межі регіону виробленої продукції, самовільно встановлюються ціни і тарифи на неї тощо. Гостра дискусія відбулася навколо останньої проблеми, але шляхи та засоби її розв’язання так і не було названо.

Міністр фінансів І. Мітюков сказав мало, а головне — не зрозуміло. Адже повторений ним уже загальновідомий заклик наповнювати бюджет без пропозицій, як це робити, — тільки дратував. Реакція Президента була жорсткою. Він, зокрема, нагадав, що ще в 1996 р. розглядали це питання, приймали рішення і нічого не досягли. На запитання, чи є кошти в бюджеті, щоб повернути заборгованість із зарплати, Мітюков заявив, що в цілому немає. Коментуючи таку відповідь, Президент країни сказав міністрові: “Ви знали, що бюджет майже удвічі завищений проти реальних можливостей, але випускали

облігації, будуючи фінансову піраміду. Отже, маючи на папері великий, а на ділі нереальний бюджет, ніхто не ставив питання про скорочення його видаткової частини, а всі дружно продовжували безуспішно вишукувати кошти для латання в ньому дір. Зокрема, випускаючи вже згадувані облігації під високі відсотки на короткий період, фінансову галузь заганяли в глухий кут. А що робиться на місцях під прапором незалежності регіонів? В усьому безмежна самодіяльність”.

Після виступу керівника Податкової адміністрації Азарова Президент заявив, що більшість людей займається бізнесом, а не виробництвом. Однак, мені, як, думаю, й іншим присутнім, так і не стало зрозумілим подібне розмежування “бізнес” і “виробництво” та усвідомлення Президентом цих понять. Висловлена Кучмою впевненість у тому, що без жорсткого підходу ми бюджет не витягнемо, також нікого не заспокоїла, оскільки знову не сказано головного — кому, звідки і що тягнути.

Міністр промислової політики В. Гурєєв повідомив, що в машинобудуванні повсюдно відбувається зниження обсягів виробництва. У важкому машинобудуванні лише два великі підприємства працюють з прибутками, інші — збиткові. В галузі суднобудування будуємо судна, одержуючи під це кредити завдяки уряду, що підтримує таку практику. Ніхто і не подумав згадати про те, що ті судна, які були в країні після виходу її зі складу Союзу, можновладці продали або забрали з якихось невідомих причин, не заплативши ні копійки. Тепер же слід державні, тобто народні кошти направити на будівництво нових суден.

Заступник спікера Верховної Ради повідомив, що уряд буквально закидав парламент законопроектами. Для їхнього розгляду потрібно багато часу. Отже, треба подавати нам лише ті проекти законів, які вважаються основними в даний момент. Перед виконавчою владою представник законодавчої влади заявив, що нині економікою управляє посередник. За цих умов надто проблематично сформувати реальний бюджет, але вкрай необхідно це робити. Давайте складемо реальний бюджет на наступний рік.

Коли доповідав представник Фонду державного майна, то Прем'єр намагався в'яснити, які надходження спрямовуватимуться до бюджету від продажу державного майна. Цей природний інтерес так і не вдалося задовольнити. Для довідки можна сказати, що ніколи до бюджету не надходили кошти у передбачених обсягах від реалізації державного майна. В 1997 р. з очікуваних 500 млн грн надійшло тільки 62 млн грн, або 12%. У наступні роки — ще менше. Отже, насамперед розрекламовані доходи до бюджету від приватизації державного майна були блефом, або обманом народу тими, хто за безцінь скуповував створену ним державну власність, а справжнього її посадили на голодну пайку. Для тих, хто це майно прибрав до рук, знайдеться місце у пеклі, там вічно мучитимуться їхні душі.

Будь-які пропозиції науковців і нормальних практиків щодо наведення законного порядку з приватизацією державного майна сприймалося оточенням керівників держави і відомств мовчки. Вони, як і раніше, творили свою чорну справу в цій сфері — прибирали до рук за смішними цінами національне багатство українців. З ними або за ними знаходилися ті спритні ділки, які не докладали до їхнього створення жодних зусиль. Багатими, зауважу, можна стати і треба ставати, але за допомогою власної праці, а не внаслідок пограбувань чужих її плодів. Суд історії завжди невблаганний, і він все справедливо розсудить.

Підбиваючи підсумки обговорення ситуації в державі, Президент України сказав, що український народ переживає складний період своєї історії: соціально-економічні процеси не керовані, фінанси, промисловість і сільське господарство в такій кризі, яка загрожує безпеці держави. Найперше, що треба у зв'язку з цим зробити — піднести особисту відповідальність керівників в усіх сферах діяльності до рівня, який дасть змогу активно впливати на стан справ.

Основні рекомендації й оцінки глави держави: над подоланням бюджетної кризи Мінфін працює незадовільно і відповідальність за це покладається передусім на міністра; низька кваліфікація спеціалістів Мінфіну; необхідно збільшувати дохід до бюджету не лише і не стільки за рахунок податків; по-

трібно відмовитися від бюджетного фінансування недержавних витрат; вимагають удосконалення відносини фінансової і банківської систем та механізму управління економікою; не можна і далі тиснути на товаровиробників податками та іншими платежами.

Далі Президент висловився за те, щоб підтримка підприємств і галузей перейшла із споживацької площини в стимулюючу, оскільки існуючі форми допомоги перекачують кошти в пісок. Нині чим більше коштів з бюджету направляється в ту чи іншу галузь, тим швидше плодяться різноманітні осередки усіх форм господарювання, які на цьому наживаються; економічний блок працює незадовільно, немає конкретних рішень; усім держкомітетам необхідно переходити на самозабезпечення; що ж то за порядок, коли продукція за кордон іде дешевою, а в середині країни реалізується за непомірно високими цінами; міністр вугільної промисловості має забезпечити ефективне функціонування вугільної галузі, а галузь гине, буде відповідати; є указ Президента про жорсткий порядок взаєморозрахунків, але виходить постанова Кабінету Міністрів, яка надає відстрочку у платежах.

Що це? Минулого року в аграрному секторі тривав спад виробництва, цей руйнуючий процес не загальмовується і в нинішньому році, потребує удосконалення системи управління агропромисловим комплексом; занадто незадовільна зовнішньоекономічна діяльність — товарооборот зменшився, його сальдо для країни — від'ємне; співпраця з міжнародними фінансовими організаціями потребує гнучкості та професіоналізму, основна задача у ситуації, що склалася, — відстоювати одержані кредити, але не заганяти себе в глухий кут.

Потому Президент скоромовкою сказав про необхідність ефективнішого використання коштів міжнародних фінансових організацій; застосування системного підходу до регулювання у недержавному секторі економіки, який уже досяг значної частки в загальнодержавній економічній сфері; потребу навчитися економічно й адміністративно впливати на всю економіку країни; зміцнення виконавської дисципліни — завдання Кабінету Міністрів

виконуються на 50%. Державний службовець має служити державі, а якщо йому щось не подобається, то, він, можливо, повинен піти до людей. Кучма, при цьому ставив себе за приклад. Мовляв, не боїться йти до народу, щоб позичити в нього мудрість. Всі мовчали, слухаючи рецепти гаранта геніальних рішень. А хто і що про це думав, можна лише здогадуватися.

Важкою і не завжди зрозумілою для влади виявилася проблема приватизації державного майна, а особливо — об'єктів енергетики. На одному із засідань уряду міністр паливно-енергетичної політики, підтримуючи в цілому приватизацію енергетичної галузі, дав зрозуміти, що навіть йому важко збагнути організаційну та економічну сутність розпродажу її підприємств. Приватизуються чомусь в першу чергу збутові підприємства і продаються вони всім тим, хто здебільшого не враховує державних інтересів; практично завжди власники енергетичних об'єктів країни потрапляють у тінь, залишаються невідомими; до енергетичної галузі надходять не живі гроші, а бартерні пропозиції, що передбачають взаємозалік. Приватизація в енергетиці перетворилася у своєрідну лотерею із заздалегідь відомими вузькому колу переможцями. Навіть міністр почав благати, щоб підприємства в енергетиці продавалися не за спрощеною схемою, а кожному торгу передувала б попередньо затверджена урядова постанова. Не можна не знати, хто стоїть за конкретними торговими операціями. У цьому зв'язку уряд вимушений був прийняти рішення щодо призупинення приватизації в енергетичній галузі. Водночас Фонд держмайна підпорядковувався Кабінету Міністрів, на новій основі мали розв'язуватися його кадрові питання.

Думаю, що обговорення лише діяльності урядових та державних структур країни за короткий піврічний період дає деяку уяву про становище в Україні на той складний час, коли невдачі з управлінням економікою на ринкових засадах штовхали деякі управлінські структури до використання вже начебто похованих методів директивного управління.

У 1998 р. до Дня незалежності здійснено реконструкцію Хрещатика, яка поглинула величезну масу грошей. У серпні того самого року біля урядового

будинку розпочали ламати асфальт на прохідній частині вулиці, привели в рух велику кількість робітників і техніки. З вікон урядового велетня вся ця панорама творення публічної краси проглядається на тлі величезної заборгованості держави із заробітної плати працівникам бюджетної сфери, пенсіонерам. Мабуть, жоден мислячий службовець апарату Кабінету Міністрів, Міністерства економіки і Міністерства фінансів не міг сприйняти такого зухвального марнотратства державних коштів і більшість з них почувалася кепсько саме через неможливість щось вдіяти, аби протистояти такому викликові жебрацтву мас. З похмурими обличчями перехожі на Хрещатику запитували один в одного: для чого було ламати асфальт, який міг би ще слугувати десятки років, хто це робить, кому вигідно?

Прем'єр В. Пустовойтенко вживав заходів для наповнення бюджету за традиційною для колишнього директивного партійного управління методикою. До палацу "Україна" викликали з усієї країни близько 2,5 тисячі керівників заводів та інших виробництв і тримали кожного в ньому до того часу, доки він не підписував документ-зобов'язання про повернення заборгованості з платежів до бюджету. Ті, хто не дотримував даного слова, знову мали з'явитися перед очима Прем'єра. Скажімо, під приводом військового збору для так званого навчання керівного складу громадянської оборони. Приїздили нещасні керівники, наприклад, до Переяслава-Хмельницького. Десь у районі цього міста їх розміщали в палатках і знову приступали до операції "повернення боргів бюджетові і Пенсійному фондові". Ось так управляли державою її керівники після здобуття Україною незалежності та під час переходу до ринкової економіки.

Цим демонструвалася беспорядність найвищих владних структур за штучно ними створених безвихідних ситуацій. Вони, представники і носії цінностей збанкрутілої системи, і за нових соціально-економічних умов залишалися здатними лише на "управління особами", а не на "управління процесами", як того вимагають закони ринкових відносин. Дії В. Пустовойтенка, як і слід було очікувати, не принесли бажаних для нього фінансових результатів. Зате

озлобили керівників матеріального виробництва та й деякого з державних чинів. Кошти до бюджету, як і раніше, надходили, що називається, краплями. Панував бартер: учителям виплачували зарплату гноєм, робітникам — газовими і водяними лічильниками, гудзиками, отрутохімікатами та іншими виробами, які тому робітники перетворювали в гроші на ринках, дорогах, в електричках. І лише після цього могли відправлятися в продуктові магазини чи на продовольчі ринки.

Звичайно, В. Пустовойтенко старався у міру своїх організаційних можливостей і певних знань. Правда, останні в нього залишалися на рівні практика обласного рівня. Батьківщиною практичного досвіду у нього був Дніпропетровськ. Тут він працював будівельником і міським головою. Як людина в принципі не зловредна і довірлива, він втрачав від того, що його оточення нерідко легковажно ставилося до виконання даних ним доручень. Як великих, так і дрібних. Тому вказівки, особливо не першорядні, здебільшого не виконувалися або здійснювалися не так, як це належало відповідно до вимог Прем'єр-міністра. Саме це не подобалося не тільки його прихильникам, а й вищому керівництву країни. Наслідок такої ситуації — зниження іміджу цієї в цілому непоганої людини. Названі мінуси у сукупності з таким недоліком, як самовпевненість, і стали основною причиною недобору декількох голосів народних депутатів при спробі затвердити кандидатуру В. Пустовойтенка главою уряду після президентських виборів 1999 року.

У Кабінеті Міністрів мені не давало спокою питання: чи можна ефективно управляти економікою за ситуації, яка склалася в українській владній структурі. Я вийшов із планової системи управління. Схема, за якою приймалися та реалізовувалися рішення, була надто простою: Прем'єр — віце-прем'єри. Останні досить рідко змінювалися, а коли хтось з них йшов із своєї посади, кадровий кістяк очолюваної до цього служби залишався незмінним. Спеціалісти із досить солідним багажем знань та усталеними управлінськими традиціями чекали нового керівника. Звичайно, змінювалися і окремі фахівці певних служб, але це не впливало на загальний рівень роботи в даній сфері управління,

оскільки відомство мало резервні одиниці практично на кожну штатну посаду. Такий порядок був основою кадрової політики державних органів. Із зміною вищого керівництва мали місце локальні коригування стилю роботи, але генеральна лінія політики держави залишалася стабільною. На службу в Держплан, наприклад, старалися не брати спеціалістів зразу після одержання ними вузівської освіти, віддаючи перевагу фахівцям з практичним досвідом роботи в інших галузях управління та на виробництві.

Що ж тепер після здобуття Україною незалежності? Практично щороку змінюються глави уряду і міністри, за десять років (після 1991 р.) коефіцієнт зміни міністрів, які очолюють галузь економіки, виріс до 0,8. А коли фахівець перебуває на керівній посаді менше року, то ніколи толку не буде, бо, як показала практика, він навіть не встигає засвоїти функції очолюваної ним державної установи. Нагадаю: за весь період існування Держплану (1921-1991) коефіцієнт зміни керівників цього відомства становив 5,0. З приходом нових керівників, нерідко з наукових установ і навчальних закладів, все спочатку змінюється відповідно до розуміння ними функцій нової мітли. Тим більше, що для революційних експериментів у них досить прав і можливостей. Але сміливість без знань призводить до поразок. Тому, не пропрацювавши і року, перебудовник-невдаха йде шукати свого щастя в інших місцях. А на залишеному ним кріслі з'являється новий революціонер з бажанням вдарити по зробленому до нього так, щоб, згадаємо поета, захитався світ. Але новий керівник вже починає розкручувати маховик нововведень у протилежному від свого попередника напрямі.

Біда в тому, що такі керівники не знали не лише самої суті роботи державного органу та апарату управління, але взагалі управлінського стилю на державному рівні. У кожного виявилися свої доморощені методи: В. Масол радився зі спеціалістами і начальниками відділів відомства, яке очолив; В. Фокін визнавав за радників лише своїх заступників. А В. Суслов, ставши на чолі Мінекономіки, згодом заявив: співробітники міністерства вбачають в ньому спеціаліста, який може щось їм протиставити і тому не проявляють

бажаної ініціативи в роботі. Ось чому перші два керівники, покладаючись на апарат, працювали без істотних ускладнень, а третій керівник, який сам себе зробив стандартом, щоб з'ясувати, хто є хто з підлеглих, почав звільняти, ігноруючи ранги всіх тих, кого не вписав у випробувальні рамки. Про таких говорили: не повезло бідолахам. Водночас В. Суслов не поспішав звільнитися з посади голови комісії у Верховній Раді. Дехто розцінював цю другу роботу як рятівний круг на випадок звільнення його з посади міністра.

Було сумно бачити: в оточенні Прем'єр-міністрів уряду змінювалися і тасувалися, як у колоді карт, їхні помічники, консультанти та радники. Щороку ці чиновники відправлялися у відставку разом з прем'єрами та членами урядів у цілому. Нові люди, які опинялися на посадах помічників, консультантів, радників, не мали уяви про свої обов'язки, хоча потрапити до урядової структури вони, певно, мріяли. Я працював у відділі Кабінету Міністрів, підпорядкованому міністру Кабінету Міністрів В. Пустовойтенку. Звільнене П. Лазаренком прем'єрське крісло зайняв саме куратор нашого відділу. Завдяки цьому нас обминали громи і блискавки пустовойтенківської реорганізації аж до часу, коли з'явився черговий Прем'єр. Правда, за всіх складних перепитій і непередбачених ситуацій мені в числі небагатьох вдалося залишитися на старих посадах. Можливо, як до “старожила” у Кабміні, до мене якимось звернувся новопризначений радник Прем'єра з питань фінансів і просто попросив розповісти, що він має радити і для чого взагалі радити, коли є Мінфін з висококласними спеціалістами. А коли я йому в доступній формі розповів про все, що він мав знати та робити, то цей радник зник. В усякому разі, я його більше не бачив.

За таких ситуацій глава уряду навряд чи мав достовірну інформацію про економіку в цілому і окремі її сектори: радників удосталь, а пояснити ситуацію для прийняття правильного рішення нема кому. Можна було бачити або відчувати, що Прем'єр-міністр часто-густо залишався наодинці з багатьма проблемами. Про одного віце-прем'єра у серпні 1997 р. згадувалося в пресі так: “Що робити — не знаю, — цитували сказане ним газети, — але буду приймати

рішення”. Цьому високому урядовцю також, певно, не бракувало радників, які нічого не знали, а лише бажали рахуватися в урядових структурах. Звідси, у кінцевому підсумку, і примітивний та безпорадний рівень державного управління. Саме в той період престиж державних службовців настільки девальвувався, що до Управління справами Кабінету Міністрів брали спеціалістів-середняків буквально з вулиці. Раніше таке уві сні не приснилося б. І раптом це — звичайність. Думаю, що саме зростаюча гострота проблеми якості кадрів спонукала Держголовслужбу підготувати на ім'я Прем'єра В. Пустовойтенка документ про становище державних службовців та підвищення їхньої ролі в управлінні економікою.

Уряди приходили й уходили, а проблема, яка боляче стискувала українське суспільство, залишалася: великий дефіцит бюджету і звужені можливості його наповнення. Податкова заборгованість бюджету сягала величезних сум і перевищувала 7-8 млрд грн. Один уряд звинувачував інший в усіх гріхах, навіть — у присвоєнні титулу “реформаторський”, бо це шкодило, на думку однієї із сторін, суспільству. Кожен новий уряд декларував виправлення ним помилок, допущених попередниками. Насправді ж він ще більше робив дурниць, створюючи проблеми для тих, кому передасть владу.

Змагались уряди у сферах, де легко створити ілюзію турботи про народ. Надаючи, скажімо, різноманітні пільги, особливо у сплаті податків (насамперед — з ПДВ) та в одержанні іноземних кредитів, державні мужі не брали до уваги той факт, що пільги в країні стають катастрофою для економіки.

Водночас ніхто не брав на себе зобов'язань щодо розв'язання проблеми стабільності та ефективності податкової системи, нікому не спадало на думку поставити собі за мету забезпечення, як пропонує наука, стабільних, не менш як на 5 років, економічних регуляторів. Це, насамперед, — податки, кредити, відсотки, інвестиції. Тривала практика ігнорування новими урядами програм і проектів, розроблених та задіяних попередниками. Заборгованість із заробітної плати і виплати пенсій важким каменем висіла на кожному уряді і тягнула його на дно. Дебіторська та кредиторська заборгованість значно перевищувала

сотню мільярдів гривень, руйнуючи фінанси, економіку країни, загальмовуючи будь-які дії влади в напрямі виходу з кризи.

Про те що з податковою системою не все гаразд, а прийняті закони з оподаткування мають безліч мінусів, свідчить низка фактів. Ще під час введення в дію ПДВ мені неодноразово доводилося переконувати практиків і науковців у тому, що цей податок завдасть великої шкоди економіці. Таку позицію усно і письмово відстоював перед міністрами фінансів та економіки, Прем'єр-міністром. Обґрунтовував її в наукових статтях. Та все залишилося так, як задумувалося. ПДВ її авторам та його замовникам був потрібний для викачування коштів через бюджет на особисті потреби близьких до фінансових потоків осіб, а ті, хто впроваджував цю згубну для економічного здоров'я країни новачку, навіть не догадувалися про це. Пізніше, а саме після 2000 р., держава більше сплачувала з бюджету ПДВ бізнесовим структурам, ніж надходило цього податку до бюджету. Державні органи допрацювалися з податковою системою до відомої глузливої константи про недолугого торговця, який доторгувався до того, що товару не стало і задачі нічим було давати.

Довго готувався, а ще довше розглядався у Верховній Раді податковий кодекс, який, за станом на середину 2004 р., ще не “достиг” до прийняття. І все тому, що в разі його схвалення треба було одразу ж відмінити понад 170 податкових законів і підзаконних документів, раніше прийнятих під конкретні інтереси фізичних осіб, далеко не останніх у законодавчій і виконавчій владі. Крім того, бажаний для багатьох віртуальний податок на додану вартість супроводжувався великим ескортом “пільг”. Скажімо, собівартість в усій економічній сфері невідомо хто і як визначає, а головне — вона не контролюється. Тому від фактичного прибутку залишається тільки тінь. Амортизація не стала джерелом інвестицій, а закон про амортизацію, який розроблявся декілька років, так і не був доведений до прийняття.

У результаті створилася ситуація, за якої повністю відсутня база для формування бюджету. Короткотермінові уряди вживали відчайдушні спроби наповнювати бюджети (термін “наповнення”, наче водою — у відро), але

доходів не було і не передбачалося. Все підпорядковувалося приватному інтересу саме тих, хто зобов'язаний розв'язувати проблеми формування бази доходів державного бюджету. Мені довелося впритул займатися вивченням проблем податкового кодексу. Свої ідеї і пропозиції висвітлював у доповідних записках уряду і в наукових виданнях, зокрема в статтях “Податковий кодекс — барометр становища в суспільстві” (2002) та “Новий Податковий кодекс — крок назад у розвитку економіки” (2003).¹⁴

Світ вченого безмежний і непростий

Займатися науковою діяльністю в Україні непросто. Проблеми починалися з того, що кожен, хто ставав на цю стежину вченого, відчував якусь меншовартість порівняно з російськими науковцями, з якими нас штучно пов'язували. І наче думка у нас є, але вона виявилася другорядною. Навіть деякі найвищі посадовці держави стверджують, що української науки в принципі і не було: “Якби ми захотіли відокремити “чисто українську науку” до 1917 р., це було б дуже складно зробити”, “... російська культура і культурна історія завжди будуть тісно пов'язані з культурою та історією українською”.¹⁵ Погодитися з цим — значить, виявити повне незнання історії української науки з давніх часів, а українським вченим відвести роль невідомих творців, якщо вони навіть доростатимуть у своїй роботі до першовідкривачів світового рівня. Колективізація наукових знань, які безсистемно і неефективно використовувалися, призводила до того, що зв'язки між ученими та практиками

¹⁴ Економіка України. – 2002. – № 12; Фермерське господарство. – 2003. – № 5. – С. 11.

¹⁵ Кучма Л. Україна – не Росія. – М.: Время, 2004. – С. 302.

позбавлялися конкретної результативності. І якщо Л. Толстой свого часу запевняв сучасників у тому, що “Знание смиряет великого, удивляет обыкновенного, раздувает маленького человека”, то нині маємо підстави скоригувати на час та суспільство. У нас знання теж можуть роздувати людину, але не лише маленьку і звичайну. Вони у нас часом у голові, як декоративні прикраси в квартирі.

Хотів би запросити до мовчання, щоб краще почути свідчення очевидця великого значення науки в житті нації, захистити історію, економічні закони і знання від ганьби та зневаги неучтва в різних проявах. Ми спостерігаємо їх у заздрощах теологів, зарозумілості і гордовитості політиків, необізнаності більшості народу, хибних думках і помилках самих вчених, переважної кількості політиків та державних діячів. Ось візьмемо для прикладу економіку. Вона включає й управління. А щоб управляти, треба знати історію минулого. Окремі ж наші вчені, більшість державних мужів та урядовців змішали поняття “мистецтво” та “управлінська діяльність”. Перше з них до цього часу належить до літератури, художніх творів, хореографії, художників, а також — художніх промислів. У той самий час до управління економікою, яке практично дорівнює управлінню суспільством, “мистецтво” будь-якої інтерпретації почали не сприймати. Адже, як нас навчали протягом десятиліть, пастух, домогосподарка і кожен, хто називає себе політиком чи керівником будь-якого підприємства, здатні управляти державою. А ось мистецтво їм переважно не доступне. Політичне й управлінське мистецтво відгородилося таким чином від художнього і — навпаки. Але ж ще Вергілій писав: “Римлянин! Ти навчись народами правити державно. В цьому мистецтво твоє”.¹⁶

¹⁶ Бекон Ф. Соч. в 2 т. Т. 1. – М.: Мысль, 1977. – С. 90.

Голова сільської ради села Лозна вручає наукові праці Б. Панасюка керівництву Хмільницького району на Вінниччині. 2002 р.

Нерідко і наука, а точніше науковці, не знаходять свого місця у суспільній сфері. Я все своє трудове життя працював на державній службі і водночас займався науковими дослідженнями. Тому маю право, підстави викласти своє бачення взаємин науки і практики, яке, сподіваюсь, може стати в пригоді не лише вченим і виробникам — моїм сучасникам, а й їхнім нащадкам. Переконаний: наука тільки тоді буде користуватися справедливою повагою в суспільстві, коли вона відкриватиме закони природи, а не займатися обґрунтуваннями політики влади чи обслуговування її. Влада швидко змінюється, і тим, хто їй слугує, треба пристосовуватися до цього теоретично та

практично. А наукова істина постійна. З нею вимушена рахуватись будь-яка влада. Пам'ятаємо: все скороминуче, а наука вічна.

Вивчення місця вчених у суспільстві до 1991 р. і тому дає мені підстави вважати, що науковці ніколи не повинні займати високі державні пости, особливо у виконавчій владі. Адже прилучення вчених до влади шкодить конкретній особі, яка втрачає можливість творчо думати і бути вільною у своїх діях. Справді державне управління є механізмом з пануючою ідеологією та стратегією. Крім того, науковець, як урядовець високого рівня, ставши володарем реальних можливостей здійснювати певну політику в якійсь галузі, скористається цим для беззастережного проштовхування в практику своїх ідей та розробок, хоча не виключається, що вони можуть виявитися хибними та шкідливими для держави і суспільства. Відгороджуючись від наукового світу владним бар'єром, чиновник з претензіями на вченого ігноруватиме думки справжніх вчених, розведе таку бюрократію, від якої сфері знань не поздоровиться.

Що ці побоювання не безпідставні, можна переконатися на таких прикладах. Після 1991 р. до управління державою прийшло дуже багато науковців, але справи в країні від цього зовсім не поліпшувалися, а, навпаки, — погіршувалися. Відчутні наукові ефективні заходи у скрутні для держави часи не розроблялися або не застосовувалися. Сама ж наука, як галузь, була майже знищена. Аграрну реформу очолювали і спрямовували науковці, які працювали у виконавчій владі. Вони вели її, виходячи з власного бачення проблеми. А що ж у результаті? Занепад сільського господарства і величезне незадоволення населення. Тож не дивно, що європейська житниця в минулому залишилася без хліба. І ще. Науковці нижчого рангу, які влилися в управлінські структури, повністю знищили не тільки науку, але і наукові установи. Наприклад, у минулому Держплан України для наукового обґрунтування своїх планових і прогнозних передбачень мав чотири науково-дослідні установи, а коли це відомство одержало поповнення з наукових установ, то згадані наукові установи загальнодержавного значення зникли.

Привертає до себе увагу проблема захисту науки в умовах ринкових відносин, коли дозволено все, що не заборонено. Слова апостола Павла “стережися марного базікання та суперечок знання”¹⁷ Ф. Бекон пояснив таким чином: “В этих словах он называет два признака дурной и ложной науки. Первый — это новизна и необычность терминов, второй — догматизм, который неизбежно порождает возражения, а затем приводит к препирательствам и спорам”¹⁸. Філософи минулого застерігали від догматизму та надмірного використання чужих і не завжди зрозумілих термінів, закликали не видавати за новизну давно відомі істини. Не можна це заперечувати, усвідомлюючи водночас, що такі погляди не обмежують нас у прагненні урізноманітнювати наукові думки в усіх сферах суспільного життя та у сфері вивчення природничих законів.

У наукових колах потрібно розвивати атмосферу, за якої вільне висловлювання думок стає потребою й умовою розвитку науки, гарантією викорінення пристосування думки дослідника до позиції якогось окремого світила або пануючого уявлення, як це, скажімо, практикувалося в ХХ столітті в Росії з марксистським вченням та рішеннями партії більшовиків. Кожний дослідник повинен давати своє бачення тих чи інших явищ, а сума окремих висновків багатьох вчених, вивіреніх часом і практикою, забезпечить найбільше наближення до реальності.

Подивимося на народну творчість: у кожному населеному пункті впродовж віків формувалися незалежні духовні підвалини — пісні, танці, обряди. Далі виникали мови племен, певних регіонів, які з часом доростали до такого спільного знаменника, на якому уже формувалися нації і держави. Вивчення цих історичних процесів, їхніх стійких зв’язків з природним середовищем стає джерелом знань народів, в тому числі і такої їхньої частини, як науковці. Мої наукові розробки і практична діяльність здебільшого не прив’язувалася до чиеїсь думки чи методів роботи, які уже застосовуються. Нерідко у зв’язку з

¹⁷ Бекон Ф. Соч. в 2 т. Т. 1. — М.: Мысль, 1977. — С. 20.

¹⁸ Там само. — С. 106.

цим відчував мовчазну протидію з боку оточення або атмосферу байдужості, ігнорування.

Перебуваючи у державних структурах, де не можна займатися наукою в буквальному сенсі, бо головне і незмінне завдання тут — обслуговувати високе і не завжди толерантне начальство, я прагнув знайти можливості поєднати функціональні обов'язки з дослідницькими експериментами. Але ж їхні результати, які допомагали глибше розуміти завдання посадового характеру і краще справлятися з ними, мало кого цікавило з тих, хто над тобою. Їх більше хвилювало, чи вивіряєш всі свої думки з марксизмом-ленінізмом та рішеннями з'їздів більшовицької партії. Науку взагалі відсунули на задвірки, чиновники по вінця навантажувалися рутинною діяльністю. Неабияку частку в ній посідала так звана чорнетна робота: підготовка доповідних, виконання партійних доручень тощо. В результаті я навіть дійшов висновку, що мені і не потрібно було готувати та захищати докторську дисертацію, можна задовольнитись кандидатським ступенем. Правда, знайшлася розумна людина, яка розвіяла такі мої сумніви.

А коли утвердишся в своїй меті, то знаходитимеш і засоби, щоб рухатися до неї. Починаючи з 1963 р. мені вдавалося поєднувати практичну роботу з науковою та педагогічною діяльністю, причому це відбувалося наче само собою — природно і непомітно. У своїх наукових працях доказував і відстоював можливість та необхідність входження України у Європейські і світові структури, переваги кейнсіанської концепції розвитку економіки. Обґрунтовував доцільність державного регулювання економіки, спрямованого на створення сприятливих умов розвитку підприємництва; застосування економічного прогнозування і планування на базі його індикативності в умовах ринкових відносин; формування фінансових ресурсів для сільського господарства не на основі паритету цін, а внаслідок поєднання сільського господарства з промисловістю і торгівлею.

Моя практична і наукова діяльність зосереджувалася на низці важливих проблем розвитку економіки, що не завжди вписувалися в нормативи тодішньої

політики держави. Хоча її, як такої, можливо, і не було в загальноприйнятому розумінні у тій чи іншій галузі. Зокрема, мої дослідження і практичні аналітичні спостереження ставили під сумнів доцільність тотального зростання великих, а іноді середніх міст внаслідок масової міграції молоді з села. Йшлося про село 80-х років ХХ століття, коли воно потребувало позитивних змін, але їх не могло дочекатися.

Я вважав, що селян, особливо молодих, потрібно переважно закріплювати у сільській місцевості з низки причин. Перша: не можна допустити зниження кількості сільського працездатного населення. Друга: потрібно забезпечити робочими місцями селян і не тільки в суто аграрному секторі виробництва, який залишається з ряду причин подекуди не досить престижним, а і в промисловості з переробки сільськогосподарської сировини та її реалізації, а також — на підсобних промислах, які необхідно всіляко розвивати. Третя: досить велику кількість робочих місць можна відкрити у сфері обслуговування сільського населення, яка вимагає оновлення і розширення. Четверта: додаткові кадри потрібні кооперативній торгівлі, бо для кращого забезпечення населення сільської місцевості продуктами споживання її слід піднести на новий рівень обсягів і якості послуг. П'ята: не створювати додаткових проблем великим і середнім містам, що не мають розвинутої соціальної та економічної інфраструктури, а вимушені приймати сільських мігрантів, які також довгий час знаходитимуться в лещатах незнайомих для них труднощів залізобетонного середовища.

Щоб контролювати і впливати на ці соціально-економічні процеси, я опублікував у 1987 р. статтю “Деякі аспекти сучасного розвитку села в умовах його індустріалізації”. Мої розрахунки й аргументи не були переконливими для державних чиновників. Правда, зреагував на них міністр праці, який на той час був членом редколегії журналу “Економіка України” і боявся, що сільська молодь піде у промисловість, яка розвиватиметься там у селі або поряд з ним. На моїй статті він написав: “Хто ж тоді буде працювати в полі, на буряках?”. Ось така була управлінська філософія тодішніх керівників держави. Міста

продовжували зростати, села почали втрачати молодь і, як наслідок, — деградувати. Похитнулась основа української державності.

Подібна практика не призупинялася і після 1991 р., коли розпочалися так звані ринкові перетворення і середні та великі міста розпочали будівництво житла, стала розвиватися підприємницька діяльність. Селяни продовжили рух саме в ці місця. В результаті лівова частина фінансових ресурсів зосереджувалася в Києві, Донецьку, Харкові, Дніпропетровську, Львові. Якщо раніше, за часів планового управління, ще можна було призупинити відтік молоді з сільської місцевості, переадресувати частину коштів на розвиток переробної й іншої промисловості, то в умовах ринкових відносин цей процес став неконтрольованим. Мої пропозиції з цієї проблематики викладено в ряді праць. Серед них статті “Фінансове забезпечення розвитку сільського господарства України у 2000 р.” та “Про природно-економічне районування, розвиток переробної промисловості в поєднанні з сільським господарством”.

На превеликий жаль, ніяких практичних висновків з наукових досліджень практики не зробили, і уже після 2000 р. всі інвестиції, фінансові ресурси, будівництво зосереджуються в єдиному місці — Києві. Це місто заповнили легкові автомобілі, які в цивілізованій Європі вже не випускали на вулиці через високий вміст у викидних газах вуглецю. Найчистіший у минулому в країні повітряний басейн Києва швидко перетворився у смогову небезпеку. Тепер автомобілям вже тісно на проїзній частині вулиць, вони стоять на пішохідних доріжках, а пішоходам залишається долати штучні перешкоди. Вартість життя в столиці зростає, екологія погіршується, людина відчуває себе надто дискомфортно в столиці країни. А тим часом село занепадає, виділені земельні клаптки не обробляються, молодь покидає батьківські домівки, залишаючи в селах пенсіонерів, інвалідів і тих, хто не бажає взагалі працювати.

Моя наукова діяльність в різні періоди тісно пов’язана з такими центрами економічних досліджень, як Київський національний економічний університет, Інститут економіки НАН України, Науково-дослідний економічний інститут Держплану, Інститут аграрної економіки УААН. Працювати в науковій сфері,

перебуваючи водночас на державній службі, справа як я вже згадував, не проста і вона вдається небагатьом. Навіть вчені із ступенями докторів наук за такої ситуації піднімали руки вгору. Адже відомо: для того щоб вести наукові дослідження й одержувати певні результати, писати наукові статті, брати участь у філософських і літературних дискусіях, публічно відстоювати свою наукову позицію, треба мати не лише критичний склад розуму, як критерій інтелекту, а й певну громадянську мужність.

На мої думки тиснула хвиля більшовицького виховання, його нормативи поведінки індивідуума. До цього додавався не послаблений часом жах від минулої війни 1941-1945 рр. та голоду і зруйнувань у повоєнні роки. Саме все це формувало епоху інтелектуального лакейства і розумового феодалізму не тільки для мене, але й для цілого покоління молодих людей, задіяних у державних структурах і в науковій сфері. Мені доводилося докладати багато зусиль до того, щоб стерпіти зневаги, протистояти зсуву в трясовину духовного закріпачення людини.

Вже після виходу на пенсію у 2000 р. відчув певне моральне полегшення. Проте руйнуюча інерція минулого всесильна, вона ще продовжувала діяти у науковому середовищі.

Не зважаючи на складність становища, коли в одній особі поєднується вчений і службовець, я свідомо обрав такий шлях і ніколи не ставив за мету стати науковцем на сто відсотків. І якщо так траплялося, що двічі робив спроби перейти працювати до наукових установ, то їх ініціювали саме останні, а я внаслідок висловленої вище своєї позиції не проявляв потрібних в таких випадках настійливості та категоричності. Звісно, це свідчить про мою відданість роботі чиновника у високих відомствах. Але першопричину мого рішення навчатися у вузі, який готував спеціалістів з управління, слід шукати у моїй підсвідомості. Як і кожна молода людина, я думав про кар'єру, хоча, ставши співробітником великого державного відомства, по службі не просувався так, як треба було б. На мій, зрозуміло, погляд. Проте не відчував

бажання за будь-яку ціну змінити це становище. В усякому разі, дані для посадового руху мав.

І таке протиріччя має пояснення. Я бачив, як начальники управлінь Міністерства сільського господарства, відділів Держплану та Кабінету Міністрів без кінця заклопотані здійсненням ряду стандартних функцій: постійне очікування виклику вищого керівництва; безперервна готовність відповісти на будь-яке запитання першого керівника щодо стану справ у своїй сфері діяльності; щоденне розписування багаточисленної кореспонденції виконавцям; вичитування та виправлення підготовлених звітів про виконані доручення, їхнє візування; підготовка доповідей, виступів, довідок та інших матеріалів, без яких вищий керівник не може з'являтися перед ще вищим начальством; маса телефонних дзвінків і розмов у присутності співробітників свого підрозділу та інших спеціалістів. Навіть, якщо у цій діловій круговерті з'являється іноді вільний робочий день чи години, то і тоді думки цього бідного начальника крутяться тільки навколо вищезгаданих поточних справ. Мене більше приваблювала вільна власна моя думка, свобода викладу матеріалів, планування свого часу. І хоча у службовця в цьому плані більше обмежень, ніж дозволів, на певному рівні влади і за деяких обставин він при бажанні може проявляти ініціативу та утверджувати своє "я".

Начальники управлінь і відділів, за моїми спостереженнями, ставали ніби автоматичними пристроями з виробленими у них певними стереотипами мислення, що ніяк не відповідали принципу вільного висловлення власних думок. Адже коли тобі доручено написати виступ для високого керівника, то не досить володіти пером і знати предмет обговорення. Треба ще врахувати особливості думок доповідача та манеру викладу ним написаного. Одному подавай рядки з поетичними елементами, другого задовольниш розрахунками, третій визнає тільки гарні слова, щоб вони схвилювали слухачів, і так далі. Вгадувати бажання свого вищого патрона не кожному дано, але цим важливим заняттям і навіть мистецтвом займаються усі чиновники, які хочуть піднести свій імідж в очах свого начальства. Кому це вдавалося, його охоплювала

нечувана гордість. Така радість чомусь мене не приваблювала. Як, до речі, і людина, котра жадала її більше за все.

Штатні писарі добре почувалися у Головному планово-економічному управлінні Міністерства сільського господарства, у зведеному відділі народногосподарського плану Держплану. Перший керівник відомства дає, скажімо, завдання своїм заступникам підготувати йому доповідь про виробництво зерна і його ефективність чи про методологію планування капітальних вкладень і т.д. Після цього надходять вказівки всім підрозділам, а від них — галузевим та функціональним відділам: у встановлені строки подати до Головного управління чи зведеного відділу відповідні матеріали. На основі таких матеріалів згадані вище писарі готують доповідь.

Суто наукова діяльність все ж таки мені більше подобалася, ніж державна служба. Я завжди розумів: загалом українська економічна наука знаходиться за часовим виміром у дитячому віці і поки що не може похвалитися видатними вченими-економістами, водночас вона з багатьох позицій досягла світового рівня. Справа за визнанням цього факту науковою спільнотою і його, певен, чекати залишилося недовго. Як розповідав мені відомий вчений-аграрник Ілля Никанорович Романенко, мабуть перший після 1917 р. в Україні доктор економічних наук з аграрних проблем, він у 1952 р. захищав докторську дисертацію на тему: “Розвиток продуктивного тваринництва Української РСР”. Тоді вчена рада, яка мала вирішити його наукову долю, складалася не стільки з учених економістів-аграрників, яких ще бракувало, скільки — з видатних на той час діячів культури. Серед яких приємно назвати О. Корнійчука, М. Рильського, П. Тичину. Так захищали свої наукові ступені й інші фундатори української економічної науки. Саме на їхні плечі, а вірніше — голови випало завдання створювати інтелектуальний потенціал цієї провідної підгалузі аграрної науки. Вже в другій половині ХХ століття вона являла собою і кількісно і якісно таку силу, з якою не міг не рахуватися світ. І це стало можливим завдяки мало не фантастичній педагогічній діяльності вчених-першопрохідців.

Наприклад, один з фундаторів вітчизняної економічної науки вже згадуваний І. Романенко підготував 10 докторів та 120 кандидатів економічних наук.¹⁹

На початку своєї наукової діяльності мені вдалося дійти висновку, що перш ніж розпочинати писати якусь наукову статтю, книгу чи дисертацію, слід вловити загальне уявлення про те, що і як досліджуватиму, до якої кінцевої мети прагнути. В подальшому я побачив, що багато з тих, хто намагався досягти вчених ступенів, дотримувався іншого. Як говорив один великий француз, “спочатку надо кинуться в бой, а там будет видно”. Для силової боротьби та швидкого натиску може це вірно, але не для науки, бо тут потрібні спокій, настрої і умови для аналітичної творчості. На своєму досвіді, з розповідей видатних вчених — моїх сучасників переконався: для того щоб настроїти себе навіть до уже раніше розпочатої наукової роботи, потрібно дві, три, а то і більше годин тиші та спокою.

Взагалі ми не завжди задумуємося над науковою підготовкою вчених, організацією та змістом цієї надскладної багатосторонньої діяльності. Мені довелося спостерігати в науковому середовищі, що далеко не всі спеціалісти, які обирали для себе в подальшому долю науковця, в усій повноті розуміли складність цієї сфери діяльності. Не можу у зв'язку з цим не пригадати поширену, якщо не типову ситуацію. В однієї молоді особи, яка працювала у навчальному закладі, після закінчення нею аспірантури давно вже минув строк написання дисертації. Мене попросили їй допомогти. Я і так, і так підходив до неї, щоб з'ясувати свою можливу роль в її роботі. Вона пояснювала, що матеріал є. Навіть показувала багато сторінок, заповнених текстом, називала це частинами дисертації. Проте всієї роботи у неї так і не виявилось. Мені довелося попросити, щоб вона сформулювала коротко на одній сторінці ідею своєї дисертації, які питання і в якому ракурсі хоче дослідити, до яких результатів має підвести свої дослідження. Минуло чимало часу, але такого матеріалу я не побачив, як, до речі, і дисертаційної праці в цілому. Подібне

¹⁹ Вчені економісти-аграрники: Сер. “Українські вчені-аграрії ХХ ст.”. Кн. 5. Ч. 2. – К.: Аграрна наука, 2001. – С. 240-242.

завдання я запропонував аспірантці одного із наукових інститутів, яка навіть уже написала перший розділ дисертації. Проте навіть на цьому етапі своєї роботи з'ясувати її ціль, а також методи її досягнення, кінцеві результати вона не змогла. Інша студентка, яка добре навчалася, ставши фахівцем, пішла працювати у виконавчу владу. А вже там, при владі, виявила бажання податися до аспірантури і писати дисертацію. Як і в попередньому випадку, запропонував їй написати на одній сторінці про ціль дослідження та його очікувані результати. Хоча б у загальних рисах. Розмови про науку на цьому припинилися. Проте чимало людей стають кандидатами наук, так і не внісши у цю науку жодної своєї букви, не збагнувши, що вони робитимуть в обраній галузі. А що вже говорити про тих, хто тільки бажає стати на наукову стежку. По собі знаю, наскільки важливо, йдучи в науку, думати саме про те, чи виявишся ти потрібний їй.

Звичайно, те, що я міг поєднувати роботу державного службовця і науковця, залежало від моїх керівників. Проте вони, певно, надавали мені можливість займатися наукою тому, що інтуїтивно відчували пояснене Ф. Беконем так: “не следует опасаться, что занятия наукой мешают практической деятельности; наоборот, они удерживают ум от безделья и стремления к удовольствиям, которые в противном случае незаметно охватывают его к ущербу и делам, и науке”²⁰.

Так, випадково потрапивши на державну службу, але одержавши водночас можливість займатися наукою, яка поступово заповонила мене, я науковій діяльності віддавав суботи і неділі, свята і час після роботи. Завдяки цьому я не знав, що таке лінощі, не захоплювався спиртним та іншими відволікаючими від основної мети спокусами. Однак плюси без мінусів не існують. До мінуса відношу те, що занадто пізно завів сім'ю. Про що жалкую.

Педагогічна і наукова діяльність переповнені приємними і вкрай ситуаціями драматичними, що межують з містиком. Цілий ряд прикладів із життя підтверджує, що все в долі людини запрограмовано наперед і важко щось

²⁰ Бекон Ф. Соч. в 2 т. Т. 1. – М.: Мысль, 1977. – С. 94-95.

викинути з цієї програми чи додати до неї. Сталося так, що я намагався мало не з перших кроків самостійного трудового життя займатися науковою діяльністю, не знаючи ще, що таке державні установи, міністерства і відомства.

Коли я визначився із вступом до Київського фінансово-економічного інституту, як суто економічного вузу, то в той час економіка, як фах, і наукова діяльність ще не були відомі широкому загалу, особливо сільському, з якого я походив. Здебільшого, а йдеться про 50-ті роки, йшли вчитися на вчителів, інженерів, агрономів, механізаторів, ветеринарів. У 70-ті роки ситуація різко змінилася. Випускники середніх загальноосвітніх шкіл переважно прагнули стати економістами, фінансистами. Вузи, зрозуміло, не мали можливості приймати всіх бажаючих на економічні факультети: існуюче державне замовлення на підготовку конкретних спеціалістів мало жорсткий плановий ліміт.

Для сільського господарства готувалося відносно багато агрономів, зоотехніків, ветеринарів, будівельників, бухгалтерів, і коли в 70-ті роки в колгоспах і радгоспах створили економічні відділи для здійснення аналітичної роботи, ведення внутрігосподарського розрахунку, то досить значна кількість цих спеціалістів опинилася на посадах економістів. Навіть історики у селах перетворювалися в економістів. Цікаво, що пізніше, набувши певного досвіду економічної роботи на рівні сільськогосподарського підприємства, всі ці галузеві спеціалісти досить рідко ставали його керівниками або управлінцями високого рангу. Зате досить значна кількість таких практиків брала курс на науку, правдою і неправдою здобуваючи наукові ступені кандидатів, докторів економічних наук, професорів і навіть ще вищі звання. Здебільшого у таких науковців була єдина трудність — вони не мали фундаментальних економічних знань і спрощено сприймали економічні процеси.

Після роботи в банківській системі і викладацької — у технікумі моя діяльність у державних органах, починаючи з 1963 р., поєднувалася з науковими дослідженнями. В різних формах і в різний час співробітничав з такими центрами економічної науки країни, як Київський національний економічний університет (колишній Київський фінансово-економічний інститут),

Українська сільськогосподарська академія, Інститут аграрної економіки УААН, НДЕІ Держплану України і Мінекономіки України, Інститут економіки НАНУ.

В науці я не створив своєї “школи”, як це було прийнято в часи мого входження в наукову діяльність, сам не прилучився до будь-яких визнаних або декларованих таких шкіл. Під час навчання в заочній аспірантурі та написання кандидатської дисертації моїм наставником і керівником був доцент, кандидат економічних наук Володимир Петрович Мертенс. Відомий працівник вищої школи, він своїми лекціями з економіки сільського господарства викликав захоплення у студентів. Цим підтверджував авторитет найкращого тогочасного викладача Української сільськогосподарської академії. Так трапилося, що тоді, коли я займався своєю кандидатською дисертацією, Мертенс писав власну докторську роботу. Можливо з цієї причини або через усвідомлене бажання надати більшу свободу моїм творчим пошукам Мертенс спрямовував мене на самостійне вирішення наукових питань. За це я був тоді йому вдячний.

**Обласний семінар інспекторів Черкаської облконтори Сільгоспбанку. У
третьому ряду (перший зліва) Б. Панасюк. 1958 р.**

Коли я захищав докторську дисертацію, в якій досліджував державне регулювання економікою і прогнозування в ринкових умовах (це було до 1991 р.), то у мене навіть не було наукового консультанта. По-перше, через новизну проблеми і відсутність спеціалістів у цій сфері, по-друге, внаслідок мого стійкого прагнення самому інтерпретувати порушене питання так, як розумів його тільки я. В результаті якимось підсвідомо у моїй науковій діяльності я фактично дотримувався не тільки теорії, але і практики Ф. Бекона, який стверджував, що “едва ли можливо одночасно и преклоняться перед авторами и превзойти их”.²¹ Справді, я теж ні перед ким не схилявся і нікого не повторював, залишався завжди самим собою. З власною науковою думкою, яка здебільшого була вірною.

І ось уже на початку ХХІ століття важко однозначно окреслити школи в економічній науці України, у тому числі і в її галузевих напрямках. Якщо такі школи і є, то всі вони обертаються на єдиній орбіті навколо догм їхніх поведирів. Однак я був і залишаюся противником віртуальних шкіл, коли вчені — їхні засновники мають велику кількість робіт у співавторстві і надзвичайно мало власних. Така штучність школоутворення в науці простежується у нашій реальній дійсності. Один відомий вчений-економіст тільки за 1990-2001 рр. поставив своє прізвище під 314 науковими працями. Це становить у середньому 28,5 статті за рік, або 2,4 статті за місяць. У 1997 р. він уже видавав 3,5 статті, в 1999 р. — 3,1, а у 2000 р. — 3,3 статті щомісяця. Думаю, що колись такими вченими займуться спеціалісти книги рекордів Гінеса, щоб дослідити витoki такого фантастичного іміджу окремих українських вчених.

Свою наукову діяльність завжди підпорядковував розв’язанню насущних проблем агропромислового комплексу. Тому які б питання я не вивчав, виходив

²¹ Бекон Ф. Соч. в 2 т. Т. 1. – М.: Мысль, 1977. – С. 63.

завжди з практичних результатів здійснення моїх рекомендацій у виробничій сфері. Це стосувалося розробок щодо методології, методики й організації економічного прогнозування та планування; макроекономіки; обґрунтування системи державного регулювання економіки із застосуванням економічних, правових і адміністративних підойм; вивчення розвитку суспільства на прикладі природничих процесів.

Уже у 1963-1979 рр., під час державної служби у Головному планово-економічному управлінні Міністерства сільського господарства, навчання в аспірантурі та захисту кандидатської дисертації, мені вдалося здійснити наукові дослідження теоретичних обґрунтувань і практичних рішень у галузі внутрігосподарського розрахунку, факторів впливу на виробництво та ефективність продуктів тваринництва. Всі ці розробки та рекомендації набули дальшого поглиблення, зростало практичного значення в подальшому в процесі мого співробітництва з Київською сільськогосподарською академією.

Особливо це стосується методики організації внутрігосподарського розрахунку, спрямованого на зниження собівартості та зростання продуктивності праці у господарствах, практичних рекомендацій щодо підвищення економічної ефективності основних і оборотних фондів, капітальних вкладень, використання нової техніки та забезпечення необхідної рентабельності виробництва в колгоспах, вдосконалення зонального ціноутворення в Україні з урахуванням спеціалізації виробництва.

Відзначу, що наукові праці щодо розвитку села в умовах його індустріалізації, підготовлені задовго до його реформування, не втратили теоретичного і практичного значення і за умов формування ринкової економіки. Саме в цей період вперше було науково обґрунтовано необхідність формування дев'ятки природно-економічних районів в Україні.

Здійснені на основі макроекономічних підходів дослідження щодо формування цін, ефективності основних і оборотних фондів, впровадження внутрігосподарських розрахунків на господарському рівні й інших факторів впливу на виробництво дали цінні результати для практики. В подальшому їх

було використано при розробці прогнозів і планів на довгострокову перспективу — 1995-2015 рр.

До наукових праць у період підготовки кандидатської дисертації відношу публікації “Організація внутрігосподарського розрахунку в колгоспах, міжгосподарських підприємствах і виробничих об’єднаннях”, “Рекомендації з підвищення економічної ефективності основних фондів, капітальних вкладень і нової техніки”, “Методика визначення аналізу показників ефективності виробництва в колгоспах”, “Питання поліпшення зональних цін в Україні”, “Закупівельні ціни і спеціалізація”, “Деякі аспекти сучасного розвитку села в умовах його індустріалізації”. А результатом цих та інших наукових досліджень, практичних рішень стала кандидатська дисертація “Рентабельність виробництва молока і шляхи її підвищення”, захищена у лютому 1971 р. Вже в травні вона була затверджена у Москві. Зроблені у дисертації висновки про те, що на підвищення рентабельності виробництва молока істотно впливають такі фактори, як його висока якість, зниження собівартості, оптимізація закупівельних цін, вдосконалення механізму реалізації молочних продуктів, мали практичне значення.

Новий етап моєї наукової і практичної діяльності характеризувався значними змінами у нашому суспільстві — здобуттям Україною незалежності та переходом країни до ринкової економіки. Працюючи у Держплані начальником підвідділу і заступником начальника відділу прогнозів соціально-економічного розвитку, я на цьому високому рівні продовжував поєднувати наукову і практичну роботу. Саме в цей період сформувався основний напрям моєї наукової і практичної діяльності: розв’язання народногосподарської проблеми — формування механізму державного регулювання економіки в умовах ринкових відносин. Основні складові цього напрямку — науково-теоретичні положення методології, методики і організації прогнозування та планування на рівні макроекономіки; формування системи регулювання за допомогою економічних, правових і адміністративних підойм, властивих ринковій економіці.

Підсумком наукових досліджень цього періоду стала докторська дисертація “Народногосподарське планування в умовах ринкової економіки” (1991). У цій роботі на основі аналізу фактичного матеріалу вперше викладено й обгрунтовано оптимальні підходи до державного регулювання економіки та визначення основних засад щодо розробки прогнозів, індикативних планів в умовах ринкових відносин, а також — природно-економічного районування в Україні.

Таким чином українські державні чиновники всіх рівнів одержали в своє розпорядження наукові методи управління в умовах ринкових відносин. Усі складові цієї системи було апробовано не тільки українськими вченими, але і російськими, які також працювали у згаданому напрямі. Підтвердила практичну цінність моєї розробки і московська вища атестаційна комісія, яка невдовзі затвердила дисертацію з ідеями забезпечення функціонування ринкової економіки. Взагалі ж входженню України в ринкові відносини передувала поява ряду розробок з цієї проблематики, опублікованих в науковій літературі.

Свої наукові роботи в цьому ключі я будував на дослідженнях з формування прогнозів і планів на перспективу в процесі розробки тем в НДЕІ Мінекономіки України. До цієї тематики включалися “Комплексне планування економічного і соціального розвитку народного господарства країни”, “Розробка пропозицій по вдосконаленню форм і показників проекту комплексного п’ятирічного плану розвитку народного господарства країни”, “Розробка науково-методичної документації по переведенню України на ринкові відносини”, “Методологія, методика та організація індикативного плану в умовах ринкової економіки”. Саме в цій тематиці під моїм безпосереднім керівництвом були підготовлені “Методичні рекомендації до розробки планів соціально-економічного розвитку”. Тут йшлося про специфіку планування у перехідний період становлення ринкової економіки в Україні. Цей документ офіційно затверджено Колегією Міністерства економіки України 19.03.1990, протокол № 4.

У своїх наукових дослідженнях я прагнув до визначення нової методології індикативного планування, яка у загальних рисах є сукупністю логіки, підходів,

принципів і методів з урахуванням у них дії об'єктивних законів. Усе це мав враховувати у процесі науково обгрунтованої розробки перспектив розвитку галузей і способів досягнення поставлених цілей. Після 1991 р. практики і навіть більшість науковців так захопилися ринком, що не хотіли, іноді побоювалися навіть вимовляти слово “план”. А коли все ж таки використовували цей економічний термін, то маскували його словом “прогноз”. Щодо мене, то я виявився одним із небагатьох науковців і державних службовців, які відкрито висловлювалися за об'єктивну необхідність планування у ринковій економіці.

Проте, дотримуючись власної думки про необхідність і можливість такого планування, я обгрунтовував принципові зміни його внутрішнього змісту за нових економічних умов. Йшлося не про директивний, а про індикативний, тобто рекомендований характер планів. У 1992 р. Мінекономіки спробувало розробити такий річний план, назвавши його індикативним. Однак у подальшому поняття “план” в офіційних документах на довгі роки зникло. Лише у 2003 р. знову почали згадувати планування, хоча до системного його застосування справа не дійшла. А саме системному підходові у цій сфері належить майбутнє. Я впевнений, що розроблені мною основи планування і прогнозування в ринковій економіці неодмінно користуватимуться попитом у майбутньому.

У 1992 р. забезпечував наукове керівництво розробки теми “Наукове обгрунтування імовірних напрямів, цілей, пріоритетів економічного і соціального розвитку України у найближчій та віддаленій перспективі”. Результатами цих досліджень стали методологічні і методичні рекомендації щодо прогнозування в умовах ринкової економіки. Вони, ці рекомендації, знайшли в подальшому обгрунтування і розвиток в ряді опублікованих матеріалів про методологію, методику і практику індикативного планування. Зокрема, у статті “Формування напрямів розвитку економіки в ринкових умовах”²² та інших. У назві цієї публікації, зверне увагу читач, відсутнє навіть згадування

²² Економіка України. – 1992. – № 3.

про індикативне планування, хоча про це йдеться у тексті. Так трапилося не випадково: поняття “план” сприймалося вже так, як у недавньому минулому — “кібернетика”. Але якщо кібернетику свого часу охрещували “капіталістичною дівкою”, то план — “комуністичною дівкою”. Оскільки слово “план” не сприймалося, редакція журналу прийняла рішення вилучити його із назви статті. Щоб не дратувати читача з ринковими, так би мовити, поняттями.

Враховуючи важливість прогнозування макроекономічних показників (ВВП, ЧВП, інфляції та ін.), які були тоді новими для практики, я прилучився до активної наукової і ділової участі у впровадженні системи національних рахунків в Україні згідно з переходом до загальноприйнятої в міжнародній практиці системи обліку і статистики. З цієї проблеми також здійснено дослідження, їхні результати у співавторстві висвітлено у статтях “Національний продукт: теоретичні основи обчислення”²³, “Національні рахунки в системі економічного обороту країни”²⁴. На основі цих досліджень здобув право на співавторство у розробці в Мінекономіки проекту методик розрахунків на прогнозований період ВВП і ВВП за методами кінцевого споживання, розподільчим і виробничим. Впровадження зазначених методик сприяло поступовому переходові вітчизняної статистики на загальноприйнятую міжнародній практиці систему обліку та звітності.

Наукові дослідження в згаданій сфері дали змогу обґрунтувати місце економічної кон’юнктури, економічної політики і державного регулювання у процесі прогнозування та планування. На цій основі обґрунтовані результати досліджень викладено в публікаціях “Державне регулювання економіки”²⁵, “Реалізація економічної політики держави в плані на 1995 рік”²⁶. В період 1994-1999 рр. свої наукові дослідження зосередив на питаннях короткострокового прогнозування макроекономічних показників у

²³ Там само. – 1992. – № 8.

²⁴ Там само. – 1993. – № 1.

²⁵ Економіка України. – 1994 р. – № 1.

²⁶ Там само. – 1994. – № 2.

квартальному розрізі, що було новим у теорії і практиці нашої країни. Саме практичному застосуванню одержаних результатів приділяв в цей час неослабну увагу.

Теоретична аргументація методології управління економічним розвитком держави і практична її реалізація забезпечували в умовах нестабільності виробництва наближення параметрів прогнозів, планів і очікуваних макроекономічних показників до реальних можливостей народного господарства. Врешті, це ставало важливою передумовою сформування державного бюджету, хай далеко не кращого, але найбільш оптимального з усіх можливих варіантів.

Неабиякою практичною віддачею відзначалися наукові дослідження за допомогою методів найменших квадратів параметрів багатофакторного рівняння у розрізі природних зон України. Базуючись на величезному масиві даних, ці методи давали змогу встановити залежності надоїв молока на одну корову від згодовування окремих видів кормів — концентрованих, грубих, соковитих й інших. Вперше до цих закономірностей я звернувся ще в кандидатській дисертації. Зокрема, в ній було доведено, що у лісостеповій зоні України кожен центнер концентрованих кормів дає прибавку молока 38,8 кг, а кожен центнер інших поживних кормів — 14,4 кг. Але ці зоотехнічні закономірності досліджувалися на тлі взаємозв'язку продуктивності й оплати праці та валового доходу в молочному тваринництві.²⁷ Вивчення мною цих питань не припинялося і після здобуття наукового ступеня. На шляху до нових вищих точок у науці.

Дослідження взаємозалежностей в економічній сфері мені вдалося продовжувати у своїй подальшій роботі з одночасним застосуванням одержаних результатів в економічному прогнозуванні на базі методів економетрики. Це знайшло відображення у праці “Прогнозування і регулювання розвитку економіки”. Правда — уже на макроекономічному рівні.

²⁷ Панасюк Б. Рентабельність виробництва молока і шляхи її підвищення: Автореф. дис. ... канд. екон. наук. — К., 1970.

Особливу увагу треба було приділити дослідженню якісних характеристик залежних і незалежних змінних та визначенню закономірностей, за яких можливі зміни однієї величини, спричиненої змінами — іншої. Знаючи це, можна зорієнтуватися в першопричинах багатьох економічних процесів. Зокрема, точно відповісти на таке цікаве запитання: чи зміни грошової маси спричиняють зміни ВВП, чи ВВП і грошова маса обумовлюються ендогенно? Або ще: що спричиняє інфляцію — дефіцит бюджету або сама інфляція спричиняє бюджетний дефіцит? Чи не утворюються вони одночасно?

Занадто турбувало мене абсолютно парадоксальне явище. Економіка країни мала низьке забезпечення грошовою масою: у межах 10-12% при потребі 60-80%. Це, закономірно, спричиняло неплатежі, руйнування фінансової системи держави. Поставало питання: як довести забезпечення економіки грошовою масою до нормативу, не допустивши при цьому гіперінфляції. Розглядаючи у зв'язку з цим найрізноманітніші варіанти розв'язання проблеми, дійшов висновку: в перехідний до ринкових відносин період для прогнозування ситуації метод екстраполяції найменш придатний, а тому важливого значення треба надавати методам економетрики, експертних оцінок й іншим, не опускаючись при цьому до поверхневого підходу. Щодо наповнення економіки грошовою масою, то тільки інвестиції в реальну матеріальну сферу не стимулюватимуть росту інфляції.

Після 1991 р. я підготував і видав ряд монографій, в тому числі “Впровадження методів прогнозування і планування в умовах ринкової економіки”, “Прогнозування та регулювання розвитку економіки” у 1998 р., ними і тепер користуються науковці, практики, студенти.

Працюючи в органах виконавчої влади, розробив і впровадив у практику управління на державному рівні теоретичні і практичні основи перспектив розвитку народного господарства України. Наукові розробки в галузі прогнозування і регулювання економічних та практична їхня апробація дали змогу розробити ряд ефективних практичних моделей.

Новий етап наукової і практичної діяльності розпочався для мене на початку 90-х років, який характеризувався докорінними змінами в економіці і суспільстві під впливом руху до ринкової економіки. В цей період основний напрям наукової діяльності вдалося зосереджувати на розв'язанні такої народногосподарської проблеми, як формування механізму державного регулювання економіки в умовах ринкових відносин. Це у сукупності ґрунтується на науково-теоретичних положеннях методології, методики і організації прогнозування та планування на макроекономічному рівні, обґрунтування системи регулювання за допомогою економічних і правових підойм для умов ринкової економіки. Враховуючи важливість визначення макроекономічних показників (ВВП, ЧВП, інфляції, безробіття й ін.), які є новими для вітчизняної практики, брав активну участь у впровадженні системи національних рахунків (СНР) в Україні згідно з переходом до загальноприйнятої в міжнародній практиці системи обліку і статистики. З урахуванням потреб виробництва став співавтором виконання проекту з розробки методик розрахунків ВВП на прогнозований період за розподільчим, виробничим і споживчим методами.

За моєю ініціативою розпочалися фундаментальні роботи щодо економічного прогнозування в ряді наукових установ. Я став автором економічної частини математичної моделі економічних прогнозів, розробленої разом з Інститутом кібернетики ім. В.М. Глушкова НАНУ. Прогнозні розрахунки ВВП на довгостроковий період (1995-2015) здійснено на основі цієї моделі й опубліковано на початку 1996 р. в першому номері журналу "Економіка України". Фактичні результати за 1995-2000 рр. показали невеликі відхилення від заздалегідь прогнозованих. Нам вдалося ще у 1995 р. показати, що економічне зростання розпочнеться тільки у 2000 р. і прогнозовані та і фактичні цифри практично збіглися. Проте розпочаті роботи далі не проводилися, оскільки після створення наукової установи з економічного прогнозування його керівник не запросив мене до досліджень у цій сфері, навіть не включив до складу спеціалізованої вченої ради.

Згадані мої ідеї та розробки, що висвітлювалися в періодичних наукових виданнях, було покладено в основу створеної разом з Інститутом кібернетики ім. В.М. Глушкова моделі для прогнозованих розрахунків на макроекономічному рівні, зокрема визначення динаміки ВВП на середньостроковий період.

Здійснені прогнозовані розрахунки динаміки ВВП в Україні на 1995-2015 рр. було опубліковано в науковій літературі²⁸ і мали певний політичний резонанс. Матеріал в журналі прочитали і народні депутати, розрахункові показники вони використали за власним розсудом. Проте кожен з них хотів допомогти слабкій на той час економіці і країні.

Ось фрагменти з виступу на пленарному засіданні Верховної Ради України у першій половині 1986 р. народного депутата Н. Вітренко: “Я звертаю вашу увагу на статтю науковців у журналі “Економіка України” за 1996 р., № 1. Там зроблено макроекономічне моделювання професорами Панасюком і Сергієчком, що очікує Україну при продовженні такої економічної політики, яка є сьогодні. Так от. Падіння виробництва буде продовжуватися до 1999 р. включно. І тільки з 2000 р. можна очікувати, що щось буде змінюватися на краще. Звідки ж тоді джерела ліквідації заборгованості (пенсіонерам – Б.П.), звідки можливості захистити населення? Тому ми вимушені знову повертатися до самооцінки цього режиму, який існує в державі”.²⁹

Наш прогноз динаміки ВВП на 1995-2000 рр. повністю підтвердився, але його ігнорували і замовчували, бо іноземні прогнози зовсім не вписувалися в реальний стан національної економіки, а власні помилкові передбачення соромилися визнавати. У посланнях Президента України до Верховної Ради, на господарсько-економічних конференціях, на зустрічах із світовими фінансовими організаціями типу МВФ, Світового та Європейського банків про прогнози вітчизняних вчених ніхто не бажав згадувати, інтенсивно “споживалися” українськими вченими чужі підказки, в тому числі і російські.

²⁸ Економіка України. – 1996. – № 1.

²⁹ Стенограма Пленарного засідання ВР України, початок 1996 р., “Після перерви”.

Фактичні дані за кожен рік показали, що прогнозна динаміка ВВП на 1995-2000 рр., про яку йшлося у найвищому законодавчому органі, найбільш наближена до реальних величин з усіх відомих на той період прогнозів розвитку економіки України перехідного періоду. Так динаміка ВВП, за нашими прогнозами, становила: 1995р. -13,5% (факт -12,2); 1996 р. -8,6% (факт -10,0); 1997 р. -1,9% (факт -3,2); 1998 р. -1,5% (факт -1,7); 1999 р. -0,3% (факт -0,4); 2000р. +5,6% (факт +6,0). Прогнози, здійснені на ці самі роки такими розробниками, як Мінекономіки, В. Геєць, Світовий і Європейський банки, МВФ, були занадто далекими від реальних величин.

Розроблений мною разом із вченими Інституту кібернетики у 1995 р. і опублікований у січні 1996 р. прогноз динаміки ВВП на 1995-2015 рр. виявився найточнішим серед усіх прогнозів вітчизняних і зарубіжних спеціалістів. Це підтверджує порівнювання прогнозованих і фактичних даних динаміки ВВП окремих розробників (табл. 1).

Таблиця 1. Прогнози і фактичний стан динаміки реального ВВП
(у відсотках до попереднього періоду)

Факт	Прогнози окремих розробників							
	Мінекономіки України *	В.М. Геєць (песимістичний)	Б.Я. Панасюк, І.В. Сергієнко, Л.Ф. Гуляницький ** (мінімальний варіант)	Світовий банк	Європейський банк	МВФ	Європейський центр макроекономічного аналізу України (ЄЦМАУ)	Українсько-німецька консультативна група (песимістичний)
1	2	3	4	5	6	7	8	9
<i>На 1995 р.</i>								

12,2	-5,7	—	-15 – -13,5	-5	-5	3	—	—
<i>На 1996 р.</i>								
10	-1,8	-3,0	-8,6 – -7,0	1,5	—	2,4	-0,5	0,0
<i>На 1997 р.</i>								
3,2	+1,7	-5	-1,9 – -1,2	—	—	—	—	-4,0

Закінчення табл. 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
-1,7	+0,5	-2,5	-1,7 – -1,5	—	-3,7 — -7,0			—
Гарвардський інститут міжнародного розвитку (HIID)								
<i>На 1999 р.</i>								
-0,4	-1,0	0,0 (оптимістичний)	-0,3 – +0,1	-3,0	-2,5	-4,0		—
HIID Міжнародний центр перспективних досліджень								
<i>На 2000 р.</i>								
+6,0	+3,5	+3,0	+5,6 – +6,8	—	—	—	—	—

* Подавались до Верховної Ради України.

** Економіка України. – 1996. – № 1.

Прогноз динаміки ВВП, опублікований у тому самому журналі за 1996 р., не закінчувався 2000 р., а називав також параметри і на 2005, 2010 та 2015 рр. Уже у квітні 2004 р. під егідою Президента України було проведено науково-практичну конференцію на тему “Стратегія сталого розвитку та структурно-інноваційної перебудови української економіки (2004-2015)”. Тут також не згадувалися опубліковані рядом українських вчених з 1995 р. прогнози ВВП на цей період, а обмежилися оприлюдненням тільки розробок Інституту еконо-

мічного прогнозування у трьох варіантах: за оптимістичним варіантом річний приріст ВВП становив у 2005 р. — 8,0%, у 2010 р. — 7,0%, у 2015 р. — 6,0%. За моїми розрахунками, здійсненими ще десять років тому та опублікованими в першому номері журналу “Економіка України” за 1996 р., динаміка ВВП у розрізі помірному варіанта мала відповідно 7,3-8,0; 1,9-2,5 і 1,9-2,4%.

Вчені можуть зробити певні висновки про ефективність двох наукових підходів до досліджень, враховуючи як часовий період передбачень, так і результати порівняння рівнів самих прогнозів за окремі періоди. Я ж мав велике задоволення від того, що мої розробки десятирічної давнини динаміки ВВП на 2005 р. збіглися з передбаченнями інших вчених у цій галузі, висловленими всього за рік до прогнозованого року. Водночас спостерігаються великі розходження у прогнозах темпів зростання ВВП на 2010 і 2015 рр. І тут, певен, фактичні показники будуть ближчими до моїх передбачень, оскільки за всіма реальними ознаками у вказані роки уже не буде можливості досягати високих темпів. Навіть таких, які декларує Інститут економічного прогнозування.

Багато років і сил довелося докладати, щоб відстояти наукові підходи до методології і методики прогнозування і планування в умовах ринкових відносин, але тільки залишилися публікації, а на практиці багато зробити не вдалося, бо на сторожі були в Міністерстві економіці і деякі науковці, які відстоювали ортодоксальні підходи, нав'язані і контрольовані зовні.

У 1999 р. відбулася моя заключна дискусія щодо методології і методики прогнозування і планування, яка тривала кілька років з Міністерством економіки та новоствореним Інститутом економічного прогнозування. Було підготовлено два проекти Закону України: мій називався “Про прогнозування та індикативне планування”, а Міністерством економіки й Інститутом економічного прогнозування — “Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України”.

Я надіслав свій проект закону до Мінекономіки і звідти одержав негативну рецензію, підписану заступником міністра Кальником, колишнім працівником

Держплану. В цій рецензії міністерство справедливо зазначало, що мій проект не відповідає логіці їхнього проекту, високі чиновники відомства не визнали навіть понять “державне регулювання”, “індикативне планування”, “втручання держави в економіку”, відмовилися від “передбачень економічної кон’юнктури”, “прогнозу економічної політики” й іншого.³⁰ Дійсно, в моєму варіанті не обґрунтовувалася тодішня політика влади у галузі управління і, зокрема, — прогнозування та планування. Я подавав наукове бачення цієї проблеми і механізму її розв’язання. Моя концепція влади не влаштовувала, хоча я і сам в той час був при ній: працював у Службі Прем’єр-міністра Кабінету Міністрів України.

У травні 1999 р. відповідно до доручення С. Тігіпка написав свої зауваження до проекту закону, підготовленому Мінекономіки. Хоча на той час я був заступник завідувача відділу аналізу та прогнозування соціально-економічного розвитку Служби Прем’єр-міністра України і мав викладати її офіційну позицію. У своїй розширеній рецензії неабияке місце посіли мої особисті переконання. Спочатку я звернувся до правових чинників побудови цілісної системи економічного прогнозування та планування. Вони почали не спрацьовувати ще з часу виконання доручень Президента України від 14 грудня 1995 р. та від 8 січня 1996 р. Потому залишилося поза увагою доручення Прем’єр-міністра України від 17 квітня 1999 р. № 8262/97 про необхідність опрацювання проекту Закону України “Про прогнозування та індикативне планування соціального та економічного розвитку України”.

Несприйняття впродовж ряду років нових підходів до управління економікою ґрунтується лише на однозначному твердженні про те, що інші запропоновані проекти не відповідають логіці, закладеній Мінекономіки у власний проект, що проігнорував думки вчених п’яти наукових установ та двох провідних міністерств. Міністерство економіки ставиться до інших проектів не по суті і не відповідно до глибини і змісту створення цілісної системи прогнозування та планування, а все зводить до категоричних і необґрунтованих

³⁰ Лист Мінекономіки віце-прем’єр-міністру С. Тігіпку від 12. 05. 1999. – № 14-41/1329-10.

оцінок типу “не вірно”, “помилково”, “не може бути”, “не можна виконувати” тощо.

У цьому зв'язку я відмітив, що Мінекономіки прагне до обмеження виконання державою своїх регулюючих функцій із застосуванням економічних і правових методів. Оскільки державні мужі не дійшли в цьому єдиної думки, виникло гостре протистояння прихильників різних позицій, це певним чином вплинуло на державне керівництво. С. Тігіпко у зв'язку з цим викликав до себе на нараду Шумила з Мінекономіки, Панасюка з Кабінету Міністрів та Гейця з Інституту економічного прогнозування. Відбулася відверта розмова, але єдиної думки не вдалося досягти. Через деякий час до Верховної Ради було направлено проект закону, запропонований Мінекономіки. Виходило, що хтось мав більшу силу, ніж Прем'єр-міністр. Він не наважився відкрито підтримати спеціалістів власної служби, хоча в душі залишався їхнім прихильником. Взагалі мій проект офіційно схвалили два міністерства, п'ять наукових закладів і багато вчених, народних депутатів. З дозволу Прем'єр-міністра В. Пустовойтенка свій проект я відніс до Верховної Ради і вручив його голові відповідного комітету С. Гуренку. Той наче підтримав мою ініціативу і пообіцяв винести документ на обговорення.

У цей самий час ще один проект закону багато в чому був ідентичний з моїм. Подав його на суд українському парламенту народний депутат, відомий вчений і політик С. Дорогунцов. На жаль, ні його, ні мій законопроекти навіть не виносилися на обговорення, а поява альтернативних варіантів лише прискорила проходження у Верховній Раді проекту Мінекономіки. Уже у жовтні 1999 р. його приймають у першому читанні, а трохи пізніше — як закон. Правда, очікування на нього були марними — він абсолютно не впливав на соціально-економічний розвиток країни. Врешті, стало ясно, що саме Міністерство фінансів формує всю економічну політику влади, яка набувала фіскального характеру.

Можна лише висловити жаль з приводу того, що вітчизняні вчені не об'єдналися для співпраці у сфері розробок найбільш достовірних прогнозів

розвитку вітчизняної економіки у складний для неї період. Саме в час випробувань, на жаль, виявилось чимало вчених, схожих на політиків. Кожен з них тягнув на себе ковдру, щоб зробити добре тільки собі, і не помічати, що коїться навкруги. Та коли в скруті держава і суспільство, острівці щастя, як свідчить історія, недовговічні.

Мої передбачення щодо динаміки економічного розвитку колишнього Союзу, викладені у докторській дисертації й інших працях, в основному підтвердила дійсність. На основі глибокого аналізу структурних змін в економіці мені вдалося зробити висновок про те, що ця базова галузь тодішнього Радянського Союзу, досягнувши апогею свого розвитку у 1975 р., повністю використала адміністративно-командний ресурс, який в подальшому не здатний забезпечувати потрібний рух уперед народного господарства країни. Прагнення її керівництва після цього періоду поліпшити економічне становище і виграти змагання з капіталістичним світом ставало проблематичним, а точніше — нездійсненим. Колишній Союз розвалився під опосередкованим впливом зовнішніх сил капіталістичного світу, який досить вміло використовував прояви негативних внутрішніх процесів, закладених у самій сутності появи і розвитку імперії. Так введення диктатури пролетаріату в ідеологію суспільного життя надавало пріоритетності в усьому людям, які не мали не тільки вищої, але й закінченої середньої освіти. Заробітна плата інженерів у той час була у 3-4 рази нижчою від заробітків робітників біля верстатів чи на інших робочих місцях. Крім того, працівники масових професій оточувалися моральною увагою і різними почестями місцевого начальства.

З централізацією влади та інтелектуальної еліти в Москві, всі республіки, по суті, перетворилися в землі із заляканими народами без вільної індивідуальної думки і національної еліти, бо все, що виростало на цьому ґрунті, негайно скошувалося. Величезна імперія під назвою СРСР завжди мала коштів менше, ніж їй було потрібно, до того ж витрачали їх неефективно. Левову частку бюджету спрямовували на озброєння. Там справді впроваджували нові технології, там було все. Цивільній економіці не залишали крихти від пирога.

Зате величезні кошти дарувалися багатьом країнам і партіям, де хоча б трохи на словах виступали за комунізм. Пізніше ці подачки назвуть платою за політичні симпатії.

Однак найголовніша причина розвалу СРСР — незбалансованість попиту і пропозиції, що є основним законом ринкової економіки, тобто — недотримання чи ігнорування закону вартості. Вкрай низька зарплата знижувала попит. Це призводило до гальмування виробництва і скорочення пропозиції. У подальшому з цього низького рівня підйом вгору відбувався надто повільно. Якщо середньорічні темпи приросту реальних доходів у розрахунку на душу населення в 1966-1970 рр. становили 5,8%, то в 1981-1985 рр. — лише 2,7%. Звідси і обсяги роздрібного товарообороту: відповідно — 8,2% і 2,7%. У результаті знижувалася творча активність населення на величезній території імперії, насамперед інженерів та інших представників технічної інтелігенції, вчених і спеціалістів високої кваліфікації, які мали створювати новітні технології, але цього не робили через пригнічення їхньої думки і зневаги з боку держави до умов життя, діяльності. На це економіка реагувала адекватно: середньорічні темпи приросту національного доходу за 1966-1970 рр. становили 5,8%, а за 1981-1985 рр. — вже лише 3,4%. Як пам'ятаємо, саме у 1985 р. М. Горбачов схаменувся і розпочав так звану перебудову, яка закінчилася розвалом імперії. Мій висновок такий: не капіталісти зруйнували СРСР, а влада, яка не забезпечила ефективне управління країною, не зуміла подолати кволість у господарюванні всіх галузей економіки.

Першим, хто зрозумів соціально-економічну ситуацію, що склалася в СРСР того періоду, був Ю. Андропов. Він написав ряд статей з цього приводу, і, як керівник великої імперії, вживав практичних заходів для поліпшення становища, хоча вони, ці заходи, мали здебільшого адміністративний характер. Поставленої мети йому не вдалося досягти внаслідок хвороби. У докторській дисертації я подав ґрунтовний аналіз, висновки і пропозиції з цих питань. Оскільки дисертація апробувалася в науково-дослідних установах Москви, то мої дослідження були відомі в центральних органах Союзу і ніхто не поставив

під сумнів висновки з них. Проте невміння використати наукові попередження про сповзання економіки колишнього Союзу до катастрофічно низької ефективності призвело до поразки у змаганні з капіталізмом і розвалу імперії. Це боляче відбилося на долях всіх людей, які проживали в ній.

Вперше в Україні я розпочав використовувати поняття “регулювання” в економічних дослідженнях. У 1970 р. в авторефераті кандидатської дисертації записав: “Посилення планово-економічного регулювання вимагає поряд з підвищенням закупівельних цін їхньої зональної диференціації з метою повного врахування фактичного рівня собівартості і дохідності молочного скотарства в залежності від природно-економічних умов виробництва”. В роботі “Планирование: становление и развитие” (1990) досліджувалися проблеми планового регулювання регіональної структури економіки, планово-економічного регулювання процесів інтеграції промисловості і сільського господарства тощо. Знадобилося чверть століття, щоб державне регулювання набрало офіційного визнання і застосування, хоча воно залишалося ще далеким від мого розуміння “планово-економічного регулювання”.

У майбутньому, переконаний, теорія вплине на практику, відстань між ними скоротиться.

Дослідження у сфері державного регулювання, вітчизняна і світова практика дають підстави зробити висновок про те, що із входженням України у розвинуті ринкові відносини змінюватимуться розміри інтервенції держави в економіку. Цей процес, як на мене, матиме три етапи. **Перший етап**, який в Україні триватиме приблизно до 2025-2030 рр., ще відзначатиметься широким регулюванням соціально-економічних умов. Воно включатиме формування розмірів інвестицій, обсяги державних витрат, темпи зміни реальної зарплати, рівні зайнятості і виробництва, розподіл доходів, формування сукупного попиту, платіжний баланс. **Другий етап** характеризуватиметься вже звуженням функцій втручання держави в економіку. Але ще під опікою державних структур залишаться зайнятість населення, стабільність цін, платіжний баланс, сталий рівень розвитку. **Третій етап**, як віддалена перспектива, приведе до

того, що держава матиме лише стратегічні функції впливу на соціально-економічний розвиток суспільства, контролюватиме інфляцію, досягнення нової якості зростання в його широкому розумінні.

Аналізуючи аспекти директивного управління на основі глибоких теоретичних досліджень і практичного досвіду в Держплані, мені вдалося знайти методи, які дають змогу в умовах ринкових відносин поєднувати планове централізоване управління з повною самостійністю господарюючих учасників ринкових відносин галузями економіки і регіонами. І все це — на базі використання регулюючих функцій держави. Результати теоретичних пошуків з урахуванням вітчизняної та зарубіжної практики дали змогу в 1991 р. завершити розробку методологічних, методичних і організаційних основ формування механізму планово-економічного регулювання соціально-економічного розвитку в умовах ринку. Висновки і рекомендації щодо цього були закладені в докторську дисертацію “Народногосподарське планування в умовах ринкової економіки”³¹. Таким чином висловлена в 1970 р. ідея про “планово-економічне регулювання” тільки через чверть століття, у 1991 р., була оформлена як науковий результат методології, методики і практики.

У монографії “Прогнозування та регулювання розвитку економіки”³² була теоретично і практично продовжена розробка ідеї щодо регулювання економіки як важливої функції держави. В цій роботі відображено основні мої погляди, викладені в докторській дисертації, хоча робота вийшла друком через багато років після її захисту. Правда, вона мала досить великий тираж і я надіявся, що внаслідок цього знайде широкий відгук у практиків і науковців. Та, як сказав Т. Шевченко після виходу свого Кобзаря: хоча б хтось “тавкнув”!

Не зважаючи на таке дружнє замовчування моєї наукової праці, йшло тотальне її списування моїми колегами та використання без посилань на автора.

³¹ Панасюк Б. Народногосподарське планування в умовах ринкової економіки: Автореф. дис. ... д-ра екон. наук. – К., 1991. – С. 14.

³² Панасюк Б. Прогнозування та регулювання розвитку економіки. – К.: Поліграфкнига, 1998. – С. 303.

В деяких наукових установах книгу ксерокопіювали і вивчали, а в приватних навчальних закладах на її базі писали і видавали підручники. Також з порушенням моїх авторських прав. Одна з таких ситуацій стала причиною неприємної розмови із знайомим доктором економічних наук (не буду називати його прізвище). Проте наукове графоманство можна побачити на деяких інших прикладах, коли в цілих книгах все списане з моїх праць, оскільки ті, хто претендує на наукові відкриття в конкретній сфері діяльності, проблемами, які я вивчаю багато років, ніколи не займалися³³.

У моїй праці стверджується, що регулюючі функції держави та її виконавчих органів мають ґрунтуватися на фундаментальних концептуальних підходах, які визнають, що економіка може ефективно функціонувати під впливом об'єктивних законів саморегулювання, державного регулювання із застосуванням економічних, правових та адміністративних підойм, індивідуальних намірів, думок, настроїв, довір'я і моральних обов'язків кожної людини щодо економіки і країни в цілому.

Мною було здійснено розробку цільної системи державного управління на основі виконання державою регулюючих функцій. Крім того, доказано, що важливою складовою ідеології державного регулювання економіки має стати реформування адміністративно-територіального поділу в країні. В його основу необхідно покласти природно-економічний поділ. З цією метою було вперше в Україні запропоновано поділ її території на дев'ять природно-економічних районів. Вони в майбутньому могли стати основою для формування адміністративних територій, а також наповнити справжнім змістом поняття "регіон". Адаже до останнього часу кожен населений пункт можна було охрещувати регіоном.

Наукова робота про природно-економічне районування вийшла друком у 1990 р., я написав її разом з відомим вченим у галузі районування В.Н. Поповкіним. А назвали — "Природно-економічне районування республіки і

³³ Пащука М.Т., Калина А.В. Прогнозування та макроекономічне планування: Навч. посіб. – К.: МАУП, 1998. – С. 192.

його роль в територіальному плануванні”. До того часу в економічній літературі поняття природно-економічного районування не існувало.

Дослідження щодо “природно-економічного” районування замість існуючого на той час “економічного” мною було здійснено вперше. Це підтвердив знавець цієї тематики В. Поповкін. Будучи кандидатом наук, я запропонував йому підписати разом зі мною статтю з цієї теми. Додавши деякі свої думки у вступі, він погодився. Його прізвище, як доктора наук, я поставив першим, але на засіданні редколегії журналу, де розглядали статтю на предмет друкування, Поповкін за моєї відсутності заявив, що треба прізвище Панасюка поставити на перше місце, оскільки це переважно його ідеї і розробки.

Насамперед, для практичного застосування подається широка палітра методів державного регулювання соціально-економічних процесів. В основу такого регулювання покладено ідею втручання держави в економіку за допомогою економічних, правових і адміністративних підойм, що впливає не на фізичні суб’єкти, а на процеси. Цікавим вважаю науково обгрунтоване застереження щодо непоправних інтервенцій держави в економіку. Для унаочнення та визначення оптимальних меж для цих процесів звертаюся до побудови та функціонування бджолиних сімей та інших популяцій. Методами порівняння та аналізу прогноую оптимальні рамки можливого втручання державних органів в соціально-економічні процеси. Позитивним можна назвати ще й те, що і ряд інших українських вчених завершували до 1991 р. свої розробки, вкрай необхідні молодій незалежній державі. Правда, їхня цінність та масштаби використання не завжди були адекватними.

Важливим моїм науковим доробком цього періоду стала праця “Україна на шляху до ринку”, видана в 1992 р. В ній вдалося окреслити п’ять основних проблем, успадкованих від тоталітарного минулого і не залишених у цьому минулому навіть на час входження країни в ринкові відносини. Визначені проблеми негативно впливають на сучасний розвиток економіки, і чим далі ми відходимо від дня їхнього виникнення, тим з більшою силою ці мінуси проявлятимуться, вимагаючи адекватного реагування на них. Тому не завжди

праві ті, хто говорить, що ми нічого не знали і нічого не відали, поринаючи у хвилі ринкової економіки. Але ж наука і передова практика вже сказали на той час, що таке ринкові відносини і з чим їх, образно кажучи, їдять. Інша справа, що ті, кому це адресувалося, виявилися в багатьох випадках сліпими і німими.

У згаданій вище праці я науково довів, що теорія і практика структурної перебудови української економіки повинна орієнтуватися на інтеграцію з економікою Європи. Ці висновки стали основним критерієм позитивного сприйняття ідеї європейського напрямку в період помаранчової революції 2004 р.

У процесі вивчення економічних чинників у ретроспективі вдалося виявити, що українська економіка і культура мають значно глибше, ніж ми раніше уявляли, внутрішнє і зовнішнє культурологічне коріння. Воно уходить в тисячолітню давнину. Тож маємо право стверджувати, що культурологічна місія українського народу походить з древніх часів, коли технології життєдіяльності людини, започатковані нашими пращурами на території сучасних земель України, розповсюджувався в країнах Заходу, Сходу, Півдня і Півночі.

Нині українці не можуть не сприймати не виважений підхід окремих функціонерів європейських організацій щодо умов і строків вступу України до ЄС і НАТО як ігнорування історичної ваги своєї держави в долі Європи. Україна, будучи європейською країною з давньою високою культурою і високим рівнем досягнень у галузі науки і технологій, завжди щедро ділилася своїми набутками з сусідами і багатьма європейськими народами.

Після здобуття незалежності в 1991 р. та з початком формування ринкових відносин в Україні раптово з'явилося безліч проблем у суспільному житті й економіці. Різного роду політики зразу ж встановили діагноз цієї хвороби: результат відокремлення України від Росії, розрив зв'язків між підприємствами цих країн. Мовляв, українська економіка ніяк не може існувати без російської. Насправді це вигадки і деформація уяви щодо історичного нашого минулого. Що ж відбувалося насправді, мені вдалося простежити за аналогічним станом

соціально-економічного розвитку України в минулому. Україна за умов самостійності стала сильною і відомою європейською країною. У складі Російської імперії їй відвели роль постачальника наукових, технологічних та економічних ресурсів. У той самий час уже в 70-х роках СРСР економічно наблизився до розвалу, проявляючи свою неконкурентоспроможність на світовому ринку.

Перше. Серйозну стурбованість планових органів станом економіки імперії викликали низькі темпи оновлення основних виробничих фондів. Це прискорювало процеси нагромадження в промисловості і сільському господарстві застарілого обладнання, знижувало темпи зростання суспільного виробництва. Спрацювання основних виробничих фондів зросло від 24,9% у 1970 р. до 36,5% у 1983 р., в тому числі у промисловості — відповідно від 26,6 до 40%. Лише 30% нововведених основних виробничих фондів направлялося на відновлення тих, що вибували. В особливо складному економічному становищі опинилися вугільна промисловість і чорна металургія. На Дніпровському металургійному заводі ім. Дзержинського стан 280 був введений в експлуатацію у 1889 р., відновлений у 1945 р. Проте він, як і раніше, залишався безнадійно застарілим: наладка механізмів, подача сировини здійснювалися вручну, переважала ручна праця на прибиранні, опрацюванні готової продукції, яка, на жаль, переважно не відповідала вимогам стандартів. Стан 1800 на Єнакієвському металургійному заводі був установлений у 1895 р. для прокатки товстолистової сталі звичайної якості.

Друге. Тривало зниження забезпеченості власними технічними природними і сировинними ресурсами. Офіційно ще у 1981 р. було визнано, що за технічним оснащенням Донецький вугільний басейн значно відставав від інших вугільних районів колишнього Союзу. За 1971-1980 рр. вибуття потужностей добування вугілля перевищило їхнє введення шляхом нового будівництва і реконструкції шахт на 9,2 млн т: вибуло 53,5 млн т, а введено в дію 44,3 млн т. Створення нових потужностей знизилося від 14,2 млн т у 1971-1975 рр. до 3,0 млн т у 1976-1980 рр. За 1981-1985 рр. через відпрацювання запасів і

погіршення гірничо-геологічних умов загальне вибуття потужностей становило 24,3 млн т.

Третє. Приріст населення у працездатному віці припинився ще задовго до здобуття Україною незалежності. Якщо за 1971-1975 рр. його чисельність збільшилась на 2 млн чоловік, то в 1976-1980 рр. — лише на 1 млн чоловік. А вже у 1981-1985 рр. народне господарство розвивалося без приросту чисельності робітників. У 1981-1985 рр. кількість селян у господарствах колгоспів скоротилася на 660 тис. чоловік, з яких 320 тис. мігрувало в інші галузі народного господарства.

Четверте. Тривало зниження фонду нагромадження для розширеного відтворення. Фонд нагромадження у використаному національному доході, як і передбачали для України Союзні органи, від 20% у 1985 р. опустився до 14,2% у 1990 р. і до 10% — у 2000 р. Саме такий розподіл національного доходу призводив до подальшого скорочення обсягу основних фондів і прискореного їхнього старіння.

У 1991-2001 рр. вивчалися наукові і практичні аспекти проблем державного регулювання економіки, забезпечення фінансовими ресурсами сільськогосподарських виробників, економічної політики держави в усіх галузях економіки, прогнозування її розвитку. Водночас розширювалась викладацька діяльність з економічної тематики. Відповідно до неї я підготував і видав у 2002 р. наукову працю “Економічна політика в Україні наприкінці ХХ століття” (50 друк. арк.). У ній вперше за роки незалежності України на основі конкретних статистичних і аналітичних матеріалів досліджено економічну політику української влади, показано позитивні її сторони. Робота має наукову, історичну і практичну цінність. Вона стала помітним явищем у науковій сфері за роки незалежності країни. Крім того, за цей період серед виданих моїх наукових робіт можна виділити брошури “Фінансове забезпечення розвитку сільського господарства України” (2000), “Державне регулювання економіки” (2001), статті “Економічна політика з’єднання галузей АПК”, “Підсумки прогнозів динаміки ВВП на 1995-2000 рр.”.

Свою науково-педагогічну роботу на посаді професора кафедри макроекономіки та державного управління Київського державного економічного університету зосереджував на вивченні та пропаганді новацій. Цій меті відповідали курс лекцій з прогнозування і планування галузей народного господарства, державного регулювання економіки та наукова робота на кафедрі з цієї проблематики.

За результатами наукових досліджень опубліковано понад 110 праць: шість монографій, дві книги, дві брошури, ряд методик та статті, в тому числі публіцистичні у журналах або окремих виданнях, збірниках. Практична, наукова і педагогічна праця принесла деякі відзнаки. За особистий внесок у методологію і практику прогнозування, державного регулювання економічних процесів та макроекономічних характеристик національної економіки у 1997 р. мені присвоєно почесне звання заслуженого економіста України.

Однак коефіцієнт корисної дії моїх розробок у практиці залишався низьким. Скажімо, вже понад 15 років приживаються в українських державних управлінських органах регулюючі функції держави, спрямовані на створення сприятливих умов для прогресуючого розвитку суспільства. Мої наукові публікації з проблем прогнозування та індикативного планування в умовах ринкових відносин довгий час не знаходили застосування у державному регулюванні³⁴. Лише у суто економічному втручанні на рівні держави відбувалися певні зрушення. Досить обережні, безсистемні, а тому і малоефективні.

Я вже згадував про свою кандидатську дисертацію з різних приводів. Проте є необхідність ще раз детальніше зупинитися на ній, оскільки висловлені тоді ідеї та зроблені докази визначили напрями моєї наукової діяльності на досить солідний проміжок часу.

Отже, у лютому 1971 р. в Українському науково-дослідному інституті економіки і організації сільського господарства ім. О.Г. Шліхтера захистив

³⁴ Панасюк Б. Прогнозування та регулювання розвитку економіки. – К.: Поліграфкнига, 1998. – С. 303.

кандидатську дисертацію на тему: “Рентабельність виробництва молока і шляхи її підвищення”. Дослідженнями, здійсненими під час роботи над кандидатською дисертацією, залишаюсь задоволеним до цього часу. Деякі з їхніх результатів використовував у своїх подальших наукових працях. Є в цьому заслуга і кандидата економічних наук Бориса Синельникова. Він, зокрема, допомагав мені у перевірці математичних розрахунків, які тоді були в моді, а комп’ютери ще не з’явилися.

Захист кандидатської дисертації запам’ятався на роки з кількох причин. Я можу тепер, на схилі літ, сказати, що відповідати на запитання у наелектризованій цікавості та іншими непростими чинниками аудиторії мені було складно. Я розгублювався, що вважаю за природне. Головою вченої ради Українського науково-дослідного інституту економіки і організації сільського господарства був тоді член-кореспондент ВАСГНІЛ, доктор економічних наук, професор І.І. Лукінов, моїм науковим керівником — кандидат економічних наук, доцент В.П. Мертенс. А офіційних опонентів представляли доктор економічних наук, професор Чайковський та кандидат економічних наук В.Н. Зимовець. З 18 членів вченої ради 16 проголосували за присвоєння мені наукового ступеня і 2 —проти.

Після моєї доповіді почув 15 запитань від членів вченої ради. Сім з них поставив доктор економічних наук, професор В.В. Юрчишин, який на той час обіймав посаду ректора Української сільськогосподарської академії. Юрчишин, зокрема, поцікавився, як змінюється продуктивність корів, собівартість молока і окупність кормів залежно від періоду року, чи є в мене така статистика? Далі — залежність цих показників від породного складу худоби. Попросив пояснити, чому, я стверджую, що один центнер концентрованих кормів на Поліссі дає прибавку молока в три рази більшу, ніж у степовій зоні, як вираховував величини віддачі кормів, за якою методикою. І ще: які потенційні економічні можливості молока, його рентабельність по зонах?

Звичайно, це була перша найбільш потужна лавина запитань, і хоча я знаходив на них відповіді, але тональність, яка супроводжувала звертання опонентів до мене, виводила з рівноваги і я відчував себе кепсько. Професор В.В. Юрчишин взяв участь і в обговоренні моєї роботи, підкресливши, що він не сприймає вивчення проблеми у різних зонах. Мовляв, слід було б в одній зоні брати “вузькі питання і копати на глибину”, бо “молоко по всій Україні — це ріки, які складаються із десятків ручаїв, і краще було б детально дослідити один з них, ніж звалити на себе всю глибоководну річку”.

Я дотепер не можу второпати, як можна було мені досліджувати диференціацію закупівельних цін на молоко на прикладі не природно-економічних зон країни, а в межах окремого невеликого адміністративного району, як пропонував професор. Та ще й при цьому — копати глибше. Критично, але доброзичливо поставилися до обговорення моїх наукових досліджень члени ради із захисту дисертацій співробітник Міністерства статистики, к.е.н. С.Г. Буць, директор тресту овоче-молочних радгоспів Запорізької області А.Л. Коваленко, вчений секретар Південного відділення ВАСГНІЛ, к.е.н. Я.Л. Доценко, викладач Української сільськогосподарської академії, к.е.н., доцент Л.Ф. Жигало, науковий співробітник Українського науково-дослідного інституту економіки і організації сільського господарства, к.е.н. А.А. Богуцький, начальник Центральної бухгалтерії Міністерства радгоспів України І.А. Пуцов.

У той період досить об'єктивно й оптимістично оцінював мою роботу тодішній вчений секретар Ради із захисту дисертацій, а пізніше доктор економічних наук О.В. Крисальний. Він приятелював з моїм науковим керівником В.П. Мертенсом, багато допомагав мені в оформленні документів до і після захисту кандидатської дисертації. Вони, ще молоді, але досить цікаві, розумні і толерантні вчені багато працювали, шанували науку і викладацьку діяльність, любили добре відпочивати, шанували українську пісню і задушевне слово. Після завершення підготовки документів, в останній день установленого для цього терміну, О. Крисальний пізно ввечері доручив мені відвезти їх на

пошту і відправити до Москви. На radoщах ми попередньо добряче відзначили цю подію і я кудись доставив цінний вантаж. Документацію ту підготували в єдиному першому екземплярі, в інституті залишилися її копії. На другий день я ніяк не міг згадати, звідки відправив цінний конверт, бо квитанції про те, що хтось його прийняв, не виявилось. Я подумав: якщо для мене ці документи дорівнювали скарбові, то, напевно, я мав їх відсилати звідти, де більша надійність їхньої схоронності і вища швидкість на шляху до адресанту. А це місце — головпоштамт на Хрещатику. Припустивши таке, стрімголов туди. Там ледве розшукав вікно, в якому, можливо, здавав документи. На мене, як на старого знайомого, дивилася уважна і добра жіночка. Злегка хитнувши головою, сказала, що мене очікувала. І віддала квитанцію, навіть показала запаковані мої документи.

Проте далі все йшло добре, і, як на ті часи, моя наукова праця у ВАКу була схвалена досить швидко: захист відбувся у кінці лютого 1971 р., а на початку травня я вже одержав поштову картку, в якій мене інформували про затвердження ВАКом рішення спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій щодо моєї роботи. Проте цей час збігся з початком у 1972 р. “погрому” українських вчених. Мою дисертацію включили у ті понад 500 дисертацій, які підлягали додатковій перевірці, оскільки вони виконувалися в Українській сільськогосподарській академії. Правда, якоїсь крамоли в моїй дисертаційній роботі перевіряючі не виявили, хоча мене попередили, що будуть ще ознайомлюватися з стенограмою захисту. Зміст останньої, як я зрозумів, також задовольняв ревізорів.

Але загалом під час погромної кампанії багато постраждало вчених. Чимало з них втратили наукові ступені, позбулися посад, а з ними — довіри до науки, одержали моральні і психологічні травми. Один з колишніх працівників ЦК КПУ писав про той період “косовиці” на ниві науки: “Перед загрозою підозр, перевірок і тяганини у багатьох опускалися руки”³⁵. Всі українські вчені, особливо аграрії, опинилися, якщо можна так сказати, в підвішеному стані і

³⁵ Кириченко Б. Присмерк у полудень. – С. 99-107.

навіть після затухання цієї гучної справи із входженням у науку зі службового входу “... організатори погрому не почували себе переможеними і не полишили своїх темних справ”.

Як стверджують безпосередні учасники тих моторошних подій, які не дотримуються крайніх точок зору, все відбулося внаслідок непотрібних амбіцій і впертості двох людей із Української сільськогосподарської академії — тодішнього її ректора В. Юрчишина та проректора М. Сагача, а також внаслідок цілеспрямованих інтриг закулісних організаторів погрому. Якби тодішні комуністи читали святе письмо і, як належить, шанували його, то, мабуть, не допустили б приниження та ганьби для великої кількості науковців через сварки двох високих посадовців. Останні, зокрема, знали б таку мудрість: “Глумливого вижени й вийде з ним сварка, і суперечка та ганьба припиняться”.³⁶

Упродовж важливого етапу моєї діяльності, що охопив 1963-1979 рр., досить активно займався дослідницькою діяльністю. В її поле потрапляли економічний розвиток українського села (а саме — організація внутрігосподарського розрахунку, спрямованого на зниження собівартості продукції та зростання продуктивності праці у сільському господарстві), розробка рекомендацій щодо підвищення ефективності основних і оборотних фондів, капітальних вкладень і нової техніки та загального виробничого рівня в колгоспах, оптимізація зональних цін у країні з урахуванням спеціалізації виробництва.

Наукові праці щодо розвитку індустріалізації села, підготовлені задовго до його реформування, не втратили теоретичного і практичного значення в складний період становлення ринкової економіки. Саме в цей час паралельно з іншими вченими я науково обґрунтовував необхідність організації природно-економічних районів в Україні, як бази майбутніх регіонів, та формування громадянського суспільства.

Після 1979 р. на довгий час відійшов від наукової сфери в аграрному секторі економіки і займався питаннями макроекономіки, державного регулювання,

³⁶ Библия. Притча 22.10.

прогнозування і фінансів. Через багато років мені випало як офіційному опонентові бути присутнім на захисті докторської дисертації в Українській сільськогосподарській академії. Тут до 1971 р. навчався в аспірантурі, вів практичні заняття і читав лекції. Там були мої вчителі і колеги. Я був вкрай здивований, коли на спеціалізованій вченій раді із захисту дисертацій, де були присутні відомі вчені-аграрники, було влаштовано справжній “морально-психологічний допит” претендента на вчене звання доктора наук. Його буквально довели до сліз, але в кінцевому підсумку всі одноголосно висловилися за присудження наукового ступеня. На душі було прикро від такого ставлення до колеги-науковця. Адже в тих вчених радах, які я в різні часи представляв, такого не могло бути — там існувала наукова вимогливість у рамках етики і толерантності вчених та претендентів на перший чи вищий науковий ступінь.

Пригадую у цьому зв'язку, як мені довелося здобувати науковий ступінь доктора економічних наук. У 1991 р., тобто ще до здобуття Україною незалежності, захищав докторську дисертацію на тему: “Народногосподарське планування в умовах ринкової економіки”. Йшлося в цій роботі про індикативне, тобто рекомендоване, планування, державне регулювання соціально-економічного розвитку, а також обґрунтування системи економічних, правових і адміністративних підойм (важелів) для виконання державою своїх регулюючих функцій. Звичайно, тема була нова і викликала жвавий інтерес в наукових колах. Особливо це відчувалося при захисті дисертації. Принагідно зауважу, що розпочав писати дисертацію у 1984 р., коли в економіці і політиці забувало великими змінами, і це відповідно відбилося в рекомендаціях професора Василя Федоровича Беседіна, який знав про мої наукові напрацювання та практичну діяльність у даній тематиці. У результаті нових наукових ідей в дисертації на тлі невизначених політичних аспектів реальної директивної економіки сталося так, що не знайшлося вченого, який би погодився стати науковим консультантом моєї докторської дисертації.

Захист відбувався в Інституті економіки НАНУ, і я вдячний долі, що це сталося саме в цьому канонічному академічному науковому центрі країни, де до людини, яка захищає свої наукові здобутки, вимоги принципові, але толерантні, щоб кожен, хто відстоював тут своє “я” в науці, відчував себе не тільки вченим, але й людиною. На спеціалізованій вченій раді під головуванням члена-кореспондента НАНУ Л. Безчасного 9 її членів поставили запитання, спрямовані на в'яснення поглибленого розуміння мною саме тих нових ідей, які я захищав у дисертації. Інтерес до цього виявився глибоко науковим і водночас етичним. Народний депутат України і член-кореспондент НАНУ О. Білорус (у майбутньому — перший посол незалежної України) попросив відповісти на цілу низку запитань, що стосувалися різноманітних аспектів проведених мною наукових досліджень. Старався сповна задовольнити інтереси Є. Бершеди (майбутнього заступника міністра закордонних справ, посла незалежної України в ряді країн), В. Черняка (майбутнього народного депутата України, відомого вченого-демократа), видатних вчених Л. Безчасного, І. Бондар, М. Герасимчука, С. Покропивного. В обговоренні викладених мною результатів наукових досліджень взяли участь такі знані українські вчені, як В. Беседін, В. Геєць, Б. Пасхавер. Саме вони разом з офіційними опонентами, відомими вченими України М. Чумаченком, А. Савченком, А. Юзефовичем 24 квітня 1991 р. підтримали ідеї, викладені у моїй дисертації. Невдовзі, 24 серпня 1991 р. уже незалежна Україна сприйняла мої наукові рекомендації як основу для організації управління соціально-економічним розвитком в умовах ринкових відносин і державної незалежності.

У своїй практичній роботі багато уваги приділяв розробці і впровадженню методичних рекомендацій, які користувалися попитом серед науковців і практиків. Це був період досить плідної співпраці наукових і управлінських установ, визнаним натхненником і провідником якого став академік І.І. Лукінов. Будучи ще у Міністерстві сільського господарства, я налагодив співробітництво з науковцями Інституту економіки НАНУ та Інституту аграрної економіки УААН (нинішня назва). Завдяки цьому мені вдалося

активно і плідно попрацювати над підготовкою ряду важливих методичних рекомендацій. Серед них “Методика визначення і аналізу показників ефективності виробництва в колгоспах” (1973 р., автори Б.Я. Панасюк, Л.О. Шепотько та ін.), “Методика обчислення фондоємкості сільськогосподарської продукції в колгоспах і радгоспах” (1974 р., керівн. авт. кол. І.І. Лукінов, відп. за випуск І.І. Ємець, Б.Я. Панасюк), “Рекомендації по підвищенню економічної ефективності основних фондів, капітальних вкладень і нової техніки в сільському господарстві”, (1974 р., автори І.Й. Дорош, Г.М. Підлесецький, Б.Я. Панасюк та ін.), “Організація, нормування і оплата праці, а також управління виробництвом” (1974 р., автори Б.Я. Панасюк, М.І. Нижній і ін.), “Рекомендації по економічних взаємовідносинах колгоспів при кооперуванні і виробництві продукції тваринництва” (1975 р., автори Б.Я. Панасюк, М.І. Малюта та ін.). У Держплані були підготовлені, затверджені і видані “Методичні рекомендації про впровадження і використання результатів економічних досліджень” (1985 р., автори І.І. Лукінов, Б.Я. Панасюк, І.М. Сузий, С.В. Онишко). Всіх авторів цієї роботи відзначили медалями Всесоюзної виставки народного господарства СРСР.

Науковці (у переважній своїй масі народ специфічний) дуже люблять згадувати якісь неадекватні стосунки з конкретними відомими особами, але ніколи не визнають вголос те, як вони привласнювали думки та ідеї цих осіб у своїй службовій чи науковій діяльності. В один з періодів моєї праці у Держплані України я відповідав за роботу конкретного економічного інституту, яких у нашому відомстві, як згадувалося, набиралося аж чотири. Я ознайомлювався з планами наукових досліджень цієї установи, звітів про її наукову діяльність та апробацію з використанням для практики результатів наукових досліджень і навіть планів їхнього впровадження.

Було по-різному, але через десятиліття, коли одні наукові установи колишнього Держплану зникли, а інші ледве-ледве дихали мало не на ладан, стало приємним згадування минулих часів, які раптом заграли привабливими фарбами на тлі сірого сьогодення. Проте кольори, виявилось, були не лише

теплыми і світлими. Якщо одні колишні співробітники або мої підлеглі відзначали в мені, державному чиновнику і вченому, увагу, готовність увійти в становище і поспівпрацювати, то інші розкривалися з несподіваного для мене боку. Зустрівся я з двома співробітницями інституту, з якими мій підрозділ у Держплані працював безпосередньо більше десяти років. Вони, як і дехто з нас, встигли “перекваліфікуватись” у працюючих пенсіонерів. І ось саме в цей час і за цих умов жінки, яким я зрадів при зустрічі, одразу поцікавилися, чи не забув той випадок, коли вони принесли мені звіт, а я, майже не читаючи його, відповів: такого ніхто не замовляв і взагалі матеріал нікуди не годиться.

Звичайно, прикро було почути таке замість привітання добрих слів про спільне минуле. Каміння за пазухою носили досить близькі люди і так довго, що я, дізнавшись про давню причину цього, не міг вже згадати про те, що нещасних роками непокоїло та їло, наче іржа. Так і у випадку з цими навколонауковими жінками. Сказав їм те, що могло і насправді бути: матеріал виявився дуже слабеньким і самопливним, бо його дійсно тоді ніхто не чекав. Принагідно я міг би пригадати цим жіночкам з багаторічною образою, що мої праці з питань макроекономіки, особливо методології розрахунку валового продукту із журналів та підручників перекочувували в роботи співробітників того самого інституту, які ставали пізніше докторами. І вони, ці жіночки, знали тих графоманів від науки поіменно. Взагалі у мене були підстави давати оцінку деяким роботам окремих вчених, але може не так треба було відверто і прямолінійно це робити, як нас навчали традиції Держплану. Правда, нас зобов'язувала до справедливих і однозначних оцінок та обставина, що і за посадовим становищем і за фактичним рівнем знань ми представляли еліту економічної думки в країні.

В перехідний період з'явилися величезні труднощі з формуванням економічного прогнозування і планування. В своїх працях мені вдалося теоретично обґрунтувати існуючі за ринкових відносин такі поняття, як план, індикативне планування, економічне прогнозування, економічні та правові методи регулювання, державне регулювання, економічна політика та еконо-

мічна кон'юнктура, соціально-економічні процеси, цілі і пріоритети, економічна програма, суб'єкти й об'єкти економічного прогнозування.

Упродовж своєї праці в державних структурах мав, як уже згадувалося, відношення до наукових організацій та їхніх наукових колективів. Та швидше опосередковане, ніж пряме. Готували разом із співробітниками наукових установ методичні рекомендації, які набували сили закону. Особисто замовляв тематику наукових досліджень, приймав звіти про їхні результати. Був знайомий з багатьма науковцями. Однак, як живуть вчені у своїх наукових колективах, я не знав. Коли ж залишив державну службу і повністю переключився на наукову діяльність, то вперше, як кажуть, з головою поринув у суто наукове середовище. Тут для себе знайшов багато нового, цікавого і несподіваного. Лише тоді я зрозумів деякі тонкощі відносин між людьми у науковому світі, про які розповідали у напівжартівливій тональності.

Середовище вчених, а це доктори наук, професори, члени академій, абсолютно не схоже на те, до якого звикли державні службовці. Вони більш прямолінійні і вільні у виборі та відстоюванні своєї позиції з конкретного приводу. Щодо науковців, то ті свої думки і дії переважно ховають у густому словесному тумані. Напевно, інакше тут і бути не може. Адже люди, які уособлюють чи представляють науку або підлаштовуються під неї, залишаються людьми з властивими їм недоліками. Тільки такі вади, як заздрість, жорстокість, недотримання слова, невиконання обіцянок, у науковому середовищі розквітають нині, як ніде в інших місцях, пишним цвітом. Це свідчить, насамперед, про те, що серед сучасних науковців великий пласт сірості і баласту.

На користь цього висновку і ще одна розповсюджена хвороба: науковці переважно тримають ніс за вітром більш ретельно, ніж службовці, які на цьому також набили руку. Мені треба було пізнати багато тонкощів, щоб пристосовуватися до сегмента цих особливих інтелектуальних суспільних відносин.

Після більш як двадцятирічної перерви (1979-2000) знову приділяю увагу не лише макроекономіці, державному регулюванню і управлінню. Дедалі більше поринаю в сектор аграрної економіки. Тому до господарського розрахунку, ціноутворення, фінансів і аналізу розвитку сільського господарства, якими я займався з минулих часів, додалися проблеми агропромислового комплексу, особливо поєднання сільського господарства і промисловості, насамперед — переробної.

Я завжди дотримувався думки про те, що переробна галузь агропромислового комплексу повинна бути розміщена ближче до виробництва сировини³⁷, а під час роздержавлення і продажу землі треба згадати історію наших пращурів і недалеке минуле в плані володіння землею, її використання. І тоді стане ясно навіть не урядовцям, чому держава не повинна зненацька відмовлятися від замовлення селянської продукції³⁸. Проте все йшло не так, як вимагало за конкретних економічних обставин сільське господарство. Його порятунок бачили і вгорі і внизу в зростанні потоків бюджетних коштів та у збільшенні грошових надходжень внаслідок підвищення цін на сільськогосподарську продукцію до справедливого паритетного рівня.

У своїх дослідженнях аграрної проблематики я вважав не зайвим визнати, що швидкість у розробці аграрних реформ та їхнього здійснення не підкріплювалась відповідною якістю прийнятих законів. Адже для того, щоб писати закони про землю, треба досконало знати не лише ринкову економіку, а й селянську психологію, сформовану як на коріннях історичного почуття земельної власності, так і на чинниках, що протягом століть деформували його. У більшості українських селян не було землі не тільки в період введеного Росією в Україні кріпацтва, але і після його відміни у 1861 р.

Адже в ті часи землі належали поміщикам, а селяни у них наймитували.

³⁷ Панасюк Б.Я. Деякі аспекти сучасного розвитку села в умовах його індустріалізації // Економіка Радянської України. – 1987. – № 9. – С. 63-68.

³⁸ Аграрному сектору — ранг соціального замовлення // Урядовий кур'єр. – 1999. – 11 листопада.

Після 1917 р. більшовики обіцяли дати землю селянам, які їх за це і підтримували. Але замість власності на землю селяни одержали колгоспи, в яких земля була нічиєю. Як бачимо, психологія аграріїв поколіннями формувалася на повному відчуженні селян від приватної земельної власності. В період кріпацтва у поміщиків, а за радянських часів у радгоспах і колгоспах селяни звикали працювати “будь-як”, тобто значно гірше, ніж на своїй земельній ділянці біля власного житла. А корми для худоби і харчі для родин доводилося добувати досить часто дрібними крадіжками.

Ми ще не усвідомили історичні реалії, хоча від них нам нікуди дітися. Коли було ліквідовано панщину, то звільнення селян від поміщиків спочатку нічого доброго не принесло. Вчорашні кріпаки, які звикли до становища пригноблених, ще довго не могли призвичаїтися до незвичної для них свободи. Відійшли від праці, яка раніше їх виснажувала і принижувала, розпочали пити. Це призводило до деградації людини. І, як наслідок, — до голоду. Ось як описує О. Толстой у листі до Б. Маркевича 7 лютого 1869 р. становище селян у с. Червоний Ріг на Чернігівщині, де він жив: “Голод кругом всеобщий, во многих деревнях с голода умирают. ...И всё-таки они предпочитают умирать от голода, чем работать. ... Свобода стала здесь не благом, а злом для крестьян. За 150 вёрст отсюда, в Погорельцах, другом нашем имении, она явилась, напротив, благодеянием, ...крестьяне все сильно работают, и все, со времени освобождения, перестали пить”. Тут же прогресивний письменник і на той час власник землі, водночас поміщик, робить висновок: “Это невольно приводит к убеждению, что невозможно подводит всех под один знаменатель и что законы должны применяться к условиям местности”.³⁹ Подібне ми спостерігаємо і після зруйнування колгоспів. Селян ошчасливили віртуальними наділами землі, до якої не доходять руки, але випивають їхні володарі сильно.

Десь у 1980 р. я одержав у спадок декілька вуликів і розпочав займатися бджільництвом, до якого раніше не мав ніякого відношення. Ще й до того ж —

³⁹ Толстой О. Вибрані твори в 4 т. Т. 4 – М.: Правда, 1980. – С. 429, 431.

боявся бджіл. Упродовж двадцяти з гаком років я багато чого навчився у цих дивних творінь природи. Спочатку їздив з Києва до Чигирини, щоб прилучатися до бджільництва. Адже, маючи з десятків сімей, медом не міг похвалитися. Пізніше, коли перевіз своїх трудівниць ближче до Києва в село Наумівну Бобровицького району на Чернігівщині, де не бракувало посівів гречки, багаторічних трав і інших медоносів, довів кількість сімей до чотирнадцяти. І меду вже мав від них стільки, скільки і досвідчені бджолярі. Та настав 1991 р. Так звані реформи зруйнували сільське господарство, кормів для бджіл ставало все менше і менше: землі колишніх колгоспів переставали орати, обмаль стали висівати гречки й інших медоносів. Природно, що зменшення корму призводило до скорочення кількості сімей, а коли навкруги села, де розміщували пасіки, на землі махнули рукою і вона заросла пирієм, бджоли, особливості життєдіяльності яких досліджував, загинули.

Працюючи з цими дивовижними творіннями природи, переконуєшся, що немає вдячнішого об'єкта для спостереження, як бджолина сім'я. Тут все дивує і захоплює: праця комах, їхнє розмноження, виховання потомства, взаємодопомога особин, вибір глави сім'ї і принцип його заміни, заготівля і раціональне колективне використання кормів, відсутність неробів, дружний і швидкий захист територіальної цілісності. Може здатися, що в людях все раціональне, практичне, розумне від цих крихітних істот. Там, у світі комах і ще багатьох зоологічних видів, можемо краще пізнати і поліпшити себе, щоб перед загрозою глобальних змін у природі і в теперішній людській цивілізації вистояти і не зникнути.

Кольори українського відродження

Українські вчені багато зробили для того, щоб нова влада одержала концепції розбудови держави, життєдіяльності суспільства, соціально-економічного розвитку. Наперед треба сказати, що розв'язати ці проблеми було не так просто, оскільки вони нашаровувалися століттями. Труднощі в розбудові України полягають в тому, що характер українського народу, сформований у Російській імперії протягом 1654-1991 рр., потребує змін упродовж довгого періоду і тільки на основі виважених законів. Однак виявилось: досягти в цьому бажаного прогресу надто складно, оскільки в Україні склалася ситуація, що не має аналогів у світі. Відомо, що у вільних країнах національне багатство зосереджується у небагатьох осіб досить повільно. Ці строки можуть сягати кількох століть.

В Україні цей процес набрав феноменально швидких обертів. Хто мав доступ до народного добра, перетворився в мільйонера чи в мільярдера за лічені роки, а то й місяці.

Новостворені багатії підкуповують одну частину населення (хусточки, харчові пайки, віртуальні обіцянки, підвищення зарплати, стипендій, пенсій, подачки або хабарі депутатам тощо), а вже за допомогою придбаного чи наближеного до себе цього прошарку суспільства підкорюють його решту. Особливо на виборах до влади. Так народ потрапляє у прислугу новітнім аристократам. А новоспечені багатії, додавши до грошей владу, самостійно або через своїх у цій владі слуг приймають потрібні для їхнього подальшого збагачення закони, в яких переважно забуті інтереси народу, який обирав і підтримував їх, тобто народних депутатів.

Більше того, законів приймається величезна кількість і саме останнім пишаються депутати. Хоча відомо: чим більше в країні законів, тим менше їх знають і частіше не виконують, тим сильніша спокуса використовувати владу у

своїх вузьких приватних цілях. Це проявилось і на кримінальному рівні, коли виникали війни між тими, хто награвував, намагаючись звинуватити інших у розкраданні народних багатств. Навіть у тих випадках, коли розкрадання фактично встановлювалось як реальність, а привласнене вимірювалося мільйонами грошових одиниць в іноземній валюті, юридично доводилося, що таке збагачення здійснено у межах існуючих законів і не є злочином. Народ, дізнаючись про те, що крадуть повсюдно відповідно до прийнятих парламентом законів, проклинає владу і обраних ним же депутатів. Проте ніяк не второпає, що саме він, народ, винен у тому, що коїться в країні.

Зразу після здобуття Україною незалежності у 1991 р. держави світу вважали, що для країни з її потужним економічним і науковим потенціалом вистачить кілька років, щоб посісти належне місце в європейській і світовій економіці. Адже Україна в кінці вісімдесятих років займала провідні позиції в Європі з виробництва чавуну, сталі, залізної руди, вугілля, сірчаної кислоти, електроенергії, мінеральних добрив, коксу, цукру, зерна і зернобобових, пшениці, видобутку газу. З ряду показників вона досягала вершин і у світовому виробництві. І все це багатство величезної країни перетворили у валюту, вивезли за кордон. Ось вам головна причина економічної катастрофи, яка відкинула Україну на багато десятиріч назад.

У цьому біда для українців, і не треба шукати щось інше, заплутуючи зрозумілі речі, від чого свого часу застерігав Гельвецій: “Несчастье почти всех людей и целых народов, — стверджував він, — зависит от несовершенства их законов и от слишком неравномерного распределения их богатств”⁴⁰. Яка справедливість може бути у державі, де багатства, створені спільними зусиллями всього народу, присвоює невеликий його прошарок, який при владі чи біля влади, а переважній частині суспільства залишаються безправ’я і жебрацтво.

Багато моїх ідей, викладених ще до початку перебудовчого періоду в наукових публікаціях та докторській дисертації, знайшли відображення у розробках, які Міністерство економіки України разом з іншими міністерствами

⁴⁰ Гельвецій. Соч. в 2 т. Т. 2. – М.: Мысль, 1974. – С. 382.

і відомствами готувало для виконавчої влади. Значна частина запропонованих заходів реалізовувалася. Проте стабілізації і зростання економіки дочекалися тільки у 2000 р. А саме цей час я назвав ще у 1995 р. Проте тоді мої прогностичні розрахунки не сприймали, не вірили. Мої розробки з державного регулювання за допомогою економічних підойм використані у формуванні дій влади, але на практиці таке використання виявилось невмілим, а звідси і неефективним. Надзвичайно коротких строків я не підтримував, а підготував власні розрахунки щодо триетапного руху до неї. Перший з трьох етапів мав закінчитися після 2020 року. Рекомендації щодо дій владних структур, мушу визнати, дещо переповнювалися ринковим романтизмом. Проте і за цієї умови точне дотримання запрогнозованої роботи вивело б на значно кращі результати, ніж одержано фактично.

З грудня 1991 р. Україна отримала під свою юрисдикцію могутній економічний потенціал: заводи, фабрики, шахти, транспортні комунікації, енергетичну систему, трудові ресурси, землю, воду, надра тощо. Природно, що все це, як частина єдиного цілого у колишньому Радянському Союзі, не було зорієнтовано на задоволення економічних і соціальних потреб України та її громадян. Воно обслуговувало потреби всієї імперії. З цієї причини не мали підстав називати весь потенціал на той період власне українською економікою. Україні потрібна була сильна, незалежна, високоефективна економіка з позитивним торговельним балансом, що забезпечував би їй гідне місце у міжнародному і європейському поділі праці. Щоб національна економіка такою стала та ефективно розвивалась за ринкових умов, треба було виконувати ряд принципових вимог, обгрунтованих спеціалістами Держплану. Розроблені ними напрями необхідних дій свідчили, що економічний штаб країни виявився підготовленим до переведення економіки на ринкові умови функціонування.

Найперша вимога раціональних економічних перетворень зводилася до спрямування потенціалу країни на службу громадянам. Передумовою такого повороту мало стати сформування цілісної, ефективно діючої економіки України. Прагнення до цієї мети вимагало послідовних зусиль держави щодо

проведення дієвої і грамотної політики. Потрібно було реформувати структури виробництва, визначити пріоритети його розвитку, створити внутрішній ринок, забезпечити необхідну життєвість систем внутрішньої і зовнішньої економічної діяльності.

Подібне завдання не має альтернативи, оскільки без цілісного комплексу взаємопов'язаних пріоритетних галузей і виробництв, навколо яких послідовно формуються інші галузі і виробництва, неможливий перехід до сучасних ринкових відносин.

Наука і практика уже на той час доводили, що тільки зміна матеріальних умов діяльності виробничого апарату конкретних виробництв, розвиток продуктивних сил кожного регіону країни створить реальний економічний фундамент для утвердження ринкових відносин. Практика потому довела, що саме ігнорування цих положень у перші роки незалежності (1992-1993) і призвело українську економіку до кризового стану та значного зниження життєвого рівня народу в наступні роки.

Другою вимогою було формування сприятливого економічного середовища для суб'єктів ринкових відносин унаслідок послідовного переходу від тогочасних хаотичних і невпорядкованих економічних взаємин до справжніх ринкових. **Третя вимога** передбачала створення національної ринкової інфраструктури, ефективно діючих грошово-кредитної і фінансової систем, мережі бірж тощо. Ринкові вимоги щодо соціально-економічних перетворень підпорядковувались підвищенню рівня життя українських громадян до середньоєвропейських стандартів. Ставилося завдання: в період серйозних соціально-економічних змін, які торкалися інтересів кожного громадянина, не допустити в Україні зниження уже досягнутого в минулому життєвого рівня населення, виключити цим можливість громадських потрясінь.

Однак при розробці таких вимог враховувалися умови розпочатої у 1985 р. в СРСР перебудови, проте ігнорувалося становище, в якому опинилася Україна після здобуття нею незалежності. А на її економіку впливали не тільки потреба структурних перетворень єдиної економіки Союзу. Давався взнаки розрив

політичних і технологічних зв'язків з іншими союзними республіками. Не звикли ще українці до надбаного права самостійно вирішувати всі питання перебудови без узгодження з Москвою. Такий новий порядок не відповідав російським інтересам, про що наголошував, а точніше — на що скаржився Президент Л. Кучма⁴¹. На жаль, його практичні дії щодо відносин з Росією не відповідали цим скаргам українському народові. За цих умов у розроблених напрямках діяльності державних структур з урахуванням нових ринкових реалій, залишилися, так би мовити, за дужками зовнішні чинники та інші істотні фактори. Тому накреслені на державному рівні плани дій ніяк не відповідали реальному порядку речей.

На **першому етапі** ринкових перетворень, ще у 1994-1995 рр. потрібно було закласти основи української економіки, позбутися зигзагів у її функціонуванні. У цей час треба було задіяти ринкову інфраструктуру. Ознаками завершення цього етапу мали стати зупинення спаду виробництва валового внутрішнього продукту, стабілізація його фактичного рівня з подальшим зростанням зі швидкістю не нижче 3% на рік у реальному обчисленні. Наступний крок — введення повноцінної української валюти — гривні.

Одне з головних завдань на першому етапі формування української економіки — зупинення спаду життєвого рівня громадян і закладання матеріальних основ ефективної економічної інфраструктури з поступовим переходом від тодішніх неупорядкованих хаотичних економічних відносин до реальних ринкових. Тут, повторюю, ще простежувалися ринковий романтизм, ейфорія від бажання швидких успіхів завдяки виробничому потенціалу, який залишився від колишньої союзної економіки. Все робилося з розрахунку на відсутність дикого ринкового середовища, а закінчилося тим, що ділки та вмільці казково збагатилися, подарувавши народу жебрацтво і юридично не порушивши щодного з українських законів.

Але повернемося до того, що тоді, на початку дев'яностих років, економічну кризу легше було б приборкати, якби ті, кому це належить робити,

⁴¹ Урядовий кур'єр. – 2000. – 18 листопада.

прислухалися до науки, досвідчених практиків і здійснили структурні зміни в економіці. Потрібно було брати твердий курс на збільшення виробництва продукції кінцевого споживання, зміни структури експорту, який мав сировинний характер, у напрямку істотного зростання частки готової продукції обробної промисловості, модернізацію і підвищення технологічного рівня галузевих комплексів. Водночас галузеві і матеріальні структури слід було привести у відповідність новим системам економічних відносин, розвитку виробничого сервісу, торговельної маркетингової та фінансової інфраструктури. Ставали практичними і невідкладними завданнями інтенсифікація виробничих процесів та якісне поновлення найбільш спрацьованих на той час засобів виробництва, збільшення його обсягів виробництва і послуг у сфері обслуговування населення. Якісно мали зрости торговельні, готельні, туристичні, комунальні, побутові та інші послуги.

Форма реалізації структурних змін включала державну політику пріоритетів на основі національних програм із застосуванням системи заходів економічного стимулювання. Метою політики державних пріоритетів було формування перспективних високорентабельних і конкурентоспроможних галузей народного господарства, національних виробничих комплексів і високотехнологічних виробництв. Вибір пріоритетних галузей диктувався такими чинниками. В результаті переведення розрахунків за енергоносії та інші ресурси на світові ціни усі галузі народного господарства чітко розділились на дві частини: перша з них, працюючи рентабельно, забезпечує зростання національного доходу, друга — зазнаючи збитків, споживає його і цим рятується.

Аналіз статистичних даних показав, що за станом на 1994 р. галузями, які створювали валовий внутрішній продукт (ВВП) України, були сільське та лісове господарство, переробка сільгоспсировини, машино- і приладобудування, матеріально-технічне постачання і збут, оптова та роздрібна торгівля, громадське харчування, побутові і комунальні послуги, зв'язок, науково-дослідні та проектно-пошукові роботи, послуги у сфері зовнішньоекономічної діяльності.

Виходячи з цього, абсолютно правильним слід було вважати прагнення створити сприятливі умови для подальшої інтенсифікації цих галузей. Саме вони могли забезпечити приріст доданої вартості, яка спрямовуватиметься на розвиток високих технологій у промисловості і сільському господарстві та — створення досконалішої інфраструктури. У цьому треба бачити основну суть політики галузевих пріоритетів.

А щоб читач мав уявлення про моральне обличчя того періоду, згадаю конкретний випадок, пов'язаний з дією людей, які знали реальну ситуацію в економіці і використовували її на найвищому рівні для свого збагачення. Колишній директор науково-дослідного інституту Держплану України, пізніше заступник голови Держплану України і народний депутат України О.С. Ємельянов у 1993 р. створив такий собі Союз незалежних підприємців України (СНП) і написав доповідню Президентові України Л. Кравчуку. Вона називалася: “Пропозиції про участь Союзу незалежних підприємців України і його структур у виконанні найважливіших державних програм”. Надуманий Союз передбачав не багато і не мало, як: “Взяти на себе розв’язання проблеми забезпечення нафтопродуктами сільськогосподарських виробників регіонів республіки...”, “змонтувати і експлуатувати заводи малої потужності з переробки м’ясної, молочної і плодоовочевої продукції.” Автор цих винаходів прямо заявив, що для здійснення такої програми використовуватимуться кошти, одержані від реалізації продукції сільськогосподарських виробників. Президент дав доручення пропозиції заявника включити у план діяльності уряду на 1994 р. Отже, коли такі акули зазіхали на доходи аграріїв, а їхнім союзником у цьому бандитизмові ставав гарант Конституції, про що можна було говорити і на що надіятися людям від землі?

Особливість української політики щодо державних пріоритетів полягала в тому, що, крім пріоритетних галузей, передбачалось підтримувати і ті виробництва, які здатні бути високорентабельними та конкурентоспроможними. Це пов’язано з тим, що, на відміну від інших країн, які реалізовували тільки галузеву політику державних пріоритетів, Україна

мала досить потужний народногосподарський комплекс, представлений великою гамою різних галузей зі значними основними засобами.

Передбачалися такі методи реалізації політики у цій сфері: державні програми національних пріоритетів у складі державного плану соціально-економічного розвитку країни; економічне сприяння створенню кращих умов розвитку пріоритетних галузей і виробництв; стимулювання інвестиційної активності; виважена політика приватизації.

У свою чергу, економічне стимулювання програм загальнонаціональних пріоритетів мало здійснюватися через податки, кредити, ціни, державні замовлення, інвестиції, тарифи, валютну політику тощо. Передбачалася певна методика застосування цих програм: **податки** — система податкових кредитів та відносно зниження ставок на прибуток структурно-пріоритетних виробництв (СПВ), на дохід від кредитування і страхування СПВ, на дохід, що використовується на інвестування, кредитування СПВ та інші цілі; **кредити** — пряме і непряме стимулювання кредитування, у тому числі створення державних і змішаних фондів та компаній, державних банків і спеціалізованих фондів у бюджеті; **ціни** — прямий і непрямий вплив на структурно-пріоритетні виробництва (СПВ), насамперед пряме встановлення підвищеної норми рентабельності на продукцію СПВ чи непряма підтримка необхідного рівня цін продукції СПВ завдяки дотуванню виробника або споживача тощо; **державні замовлення** — введення законодавчого обов'язкового конкурсного розміщення державних замовлень на роботи, внесені у перелік СПВ тощо; **експортно-імпортна політика** — стимулювання СПВ внаслідок підвищення тарифів на імпорتنу продукцію і жорстких квот щодо її закупівлі з метою посилення захисту вітчизняних виробництв СПВ; **фінансова підтримка СПВ експортерів** — державні гарантії постачальникам продукції для СПВ та інше; **валютне регулювання** — підвищення ефективності операцій з валютою, в тому числі першочергове використання валюти на критичний імпорт та СПВ й інше; **іноземні кредити та інвестиції** — під банківським та державним контролем направляються на СПВ, об'єкти і технології для підтримки

структурної перебудови. Для залучення іноземних кредитів та інвестицій передбачалося використовувати державні гарантії їхнього цільового використання та повернення.

Стимулювання інвестиційної активності щодо об'єктів структурно-пріоритетних виробництв та суміжних об'єктів передбачалося здійснювати реалізацією спеціальних заходів, зокрема — податкових пільг для інвестованого прибутку, пільговими банківськими позичками, митним захистом тощо. Всі заходи були суворо вибіркковими і вони мали застосовуватись до кожного об'єкта із попереднім врахуванням його особливостей та потреб.

Слід визнати, що багато з того, що передбачалося застосовувати, виконувалося, але ефективність від новацій була вкрай низькою внаслідок невмілої реалізації ідей або занадто персоніфікованого їхнього спрямування. Зокрема, залучені іноземні кредити для конкретних підприємств під гарантію уряду не поверталися жодним з одержувачів, а всі повернення з відсотками здійснювалися за рахунок бюджету. Надавалися пільги сільському господарству, що збільшувало прибутки в цій галузі, але на її інвестування кошти не знаходили. Таке становище мало місце і в галузях промисловості, зокрема вугільній.

Зміни у структурі управління галузями народного господарства супроводжувалися перетвореннями в структурі державного управління. Зокрема, здійснювався перехід до системи децентралізованого управління виробничо-технологічними комплексами та регіональними виробничо-господарськими об'єднаннями. Вони спеціалізувалися на випуску кінцевої продукції через відповідні компанії, корпорації та інші організаційні форми, утворювані на основі погодження взаємних інтересів споріднених підприємств різних форм власності.

Намічалось перетворити галузеві міністерства у державні, суто функціональні органи. Такі функції зводилися до розробки державної політики щодо відповідних галузей; цільових державних програм з одночасною організацією контролю за їхнім здійсненням; визначення пріоритетних

напрямів та об'єктів інвестування; координації програм науково-дослідних робіт та обґрунтування пріоритетних їхніх напрямів; нагляд, за законним та ефективним використанням державної власності, процесами приватизації тощо. Водночас наголошувалося на підвищенні статусу Міністерств економіки, фінансів, статистики, хоча пізніше вони, за винятком Мінфіну, втратили майже всі свої функції, які були у Держплані до 1991 р.

Щодо політики приватизації, то її передбачалося здійснювати так, щоб не руйнувати виробничо-технологічні комплекси. Для цього приватизація пріоритетних виробничих об'єктів мала проводитись за дотримання обов'язкових умов, що детально визначаються для конкретного об'єкта. Це — збереження його профілю, обов'язковість зобов'язань за кооперативними поставками та обслуговуванням, держзамовленням і держконтрактом тощо. Ставилося завдання припинити розглядати приватизацію як самоціль, поставивши перед нею конкретну мету: підвищення ефективності виробництва.

Урядова концепція структурної перебудови економіки України ґрунтувалася на таких основних положеннях: перебудовчі процеси не повинні залежати лише від стихії ринку; на основі системи галузевих, регіональних і загальнодержавних програм намічалось визначити пріоритетні галузі виробництва, об'єкти і науково-технічні програми, які мали вирішальне значення для технологічного прориву, підвищення науково-технічного рівня і утвердження вигідних позицій на світовому ринку галузей або виробничо-технологічних комплексів; передбачалася ефективна підтримка економічними методами створення чи розвитку пріоритетних виробництв, агрегатів, споруд, підприємств; визнавалось програмне регулювання державою структурних змін матеріальної і виробничої основи народного господарства; у разі переходу до розроблення плану соціально-економічного розвитку країни, певна кількість показників якого матиме обов'язковий характер, програма структурної перебудови має стати його важливою складовою.

Зважаючи на все це, уряд ставив за мету сформулювати кілька великих галузевих і державних програм стратегічного значення для формування

української економіки. Цими програмами передбачалися, зокрема, упорядковане використання земельних і водних ресурсів, лісового господарства, мінерально-сировинного комплексу, енергетики, структурна перебудова економіки, підвищення рівня життя людей, відродження та розвиток української культури, культури інших народів, що проживають в Україні, захист та підтримка материнства і дитинства.

Для реалізації програм намічалось здійснювати: державне фінансування та кредитування пріоритетних галузей і об'єктів; страхування іноземних кредитів для пріоритетних проектів; надання податкових пільг для будівництва, введення в дію і функціонування СПВ; митний (протекціоністський) захист секторів ринку, необхідних для розвитку СПВ; першочергове матеріально-технічне забезпечення СПВ ресурсами, що контролюються державою; перепрофілювання чи ліквідацію неперспективних виробництв, перекваліфікацію та переміщення працівників; першочергове виділення земельних ділянок під будівництво і розвиток пріоритетних виробництв, інші заходи.

Процеси реформування економічної системи України та формування ринкового середовища супроводжувалися народженням у свідомості громадян України розуміння того факту, що наша держава має величезний економічний потенціал і за правильно обраної стратегії економічних перетворень і активної підтримки їх народом вона стане економічно сильною, здатною забезпечити достойний рівень життя кожному громадянину.

Особлива увага при цьому зверталася на вивчення та засвоєння населенням системи правових засад ринкової економіки, виховання у людей поваги до своєї держави, самого себе, як її громадянина, до свободи, незалежності, законів, власності. Найпершою турботою людини мало стати опанування нею обраної спеціальності на рівні такого професіоналізму, що забезпечуватиме найвищу продуктивність праці, яка завжди була і залишається єдиним джерелом добробуту кожного громадянина і суспільства в цілому.

Водночас ставилося завдання щодо рішучої протидії розповсюдженню так званої мас-культури, низькопробних виробів кінематографу та літератури, відкритої та замаскованої пропаганди насилля, цинізму й аморальності як у побуті, так і в особистих та громадських стосунках. Адже такий масштабний наступ на устої моралі викликав її занепад на рівні свідомості людини. Звідси і деградація поглядів на чесну працю, що у підсумку роз'їдатиме і знесилюватиме саму економіку. Пізніше ми побачили, що протидіяти навалові мас-культури ми не зуміли, прирікши себе на одержання за таке безсилля прогнозованих наслідків.

Намічалось, що реформа системи формування доходів громадян, колективів і держави в цілому буде проводитись у напрямі побудови прогресивної системи оподаткування. Вона мала стимулювати ефективне виробництво і водночас забезпечувала доходи бюджету на загальнодержавні витрати і соціальний захист. Для досягнення цієї мети потрібно було змінити об'єкт оподаткування, зняти необґрунтовані пільги, дотації та інше, запровадивши натомість систему оподаткування, близьку до систем податків у розвинутих країнах світу із врахуванням особливостей України.

Проведення розумної політики розподілу доходів спрямовувалось на зняття соціальної напруги на тлі великого майнового розшарування у суспільстві. Намічалось ввести єдину систему тарифних ставок на підприємствах всіх форм власності, додаткові виплати працівникам здійснювати за рахунок прибутку, посилити крутизну прогресивного податку на особисті доходи та на предмети розкоші. Дотувати із бюджету і коштів підприємств придбання житла для сімей з невисоким рівнем доходів, підтримувати соціально прийнятні ціни на предмети першої необхідності, житлові і комунальні послуги відповідно до поступового підвищення доходів і рівня споживання громадян.

Передбачалося використати ціни, як фактор формування ринкового середовища. При цьому враховувалося, що невпорядкований перехід від адміністративного до хаотичного ціноутворення викликав таку небезпечну прогресуючу хворобу, як інфляція з її хронічними наслідками у вигляді

платіжної кризи. Для розв'язання цієї проблеми передбачалося: встановити контроль за правильним віднесенням витрат на собівартість продукції і задіяти механізм вилучення монопольного прибутку; застосувати регулювання цін на товари яскраво вираженого суспільного значення та запровадити регулювання верхньої межі цін на деякі найважливіші товари. Передбачалося вдосконалення контролю за роздрібними цінами на продукцію підприємств промисловості і сільського господарства з тим, щоб поступово встановити обґрунтований і справедливий ціновий паритет.

Реформування власності полягало у створенні рівних умов для функціонування всіх її форм і поступового перетворення тієї, що менш ефективна, в ефективнішу. Приватизацію та корпоратизацію у складних галузях індустрії передбачалось проводити так, щоб не зруйнувати технологічні комплекси і виробничу спеціалізацію, забезпечити підготовку кадрів нової ринкової орієнтації, активно підтримувати підприємництво. Планувалося здійснювати поступову реформу монопольної організації виробництва, антимонопольну політику проводити без шкоди і збитків для великих виробництв — станового хребта української економіки.

Конкурентне середовище мало створюватися завдяки стимулюванню інвестиційної діяльності, розвитку ринкової інфраструктури, банківської системи, організації малих та середніх виробничих підприємств переробної і транспортно-складської інфраструктури сільського господарства, розвитку транспортної сітки з урахуванням налагодження зарубіжних зв'язків, насичення народного господарства транспортними засобами.

Поряд з широким запровадженням світових стандартів у розумних межах мала відбуватися конверсія, зменшення чисельності Збройних сил слід було компенсувати побудовою сучасної їхньої структури, підвищенням боєготовності і кращою технічною забезпеченістю; перехід на систему статистики та бухгалтерського обліку відповідно до міжнародних стандартів СНР ООН мав здійснюватися на науковій основі; послідовна перебудова зовнішньоекономічних зв'язків, створення відповідних державних та приватних

структур повинні були базуватися на міжнародній практиці та прийнятих у цій сфері правових нормах. Особлива увага приділялась продуманій регіональній політиці, спрямованій на оптимізацію використання ресурсів в регіонах, спеціалізації та кооперації, раціональному вирішенню екологічних та демографічних питань розвитку населених пунктів; розподілу повноважень і фінансових ресурсів центральних та регіональних органів управління із поступовим посиленням функцій і значимості останніх; розвиткові системи регіональних планів і програм.

Державні органи мали намір не погіршити проти минулого соціальну сферу, а навіть істотно її поліпшити. Ставка робилася на проведення зваженої соціальної політики; поліпшення взаємовідносин сторін у системі “праця – підприємництво”, вдосконалення підходів державних структур до розрахунків заробітної плати, соціального партнерства, зайнятості та підвищення кваліфікації працівників, особливо молоді, поліпшення мотивації і умов праці. Держава мала докласти ефективні зусилля для зближення рівня доходів у суспільстві; реалізації програми захисту матері і дитини; відродження української культури і культури інших народів України.

Визнавалося за необхідне зосередити увагу і можливості держави на формуванні національної економічної інфраструктури. Для цього створювалися, насамперед, стимулюючі умови для налагодження ефективних економічних зв'язків, хоча одержаний від минулого спадок дещо гальмував ці процеси. Адже складові командної економіки — адміністративні, обов'язкові, продиктовані планами економічні зв'язки між продавцем і покупцем продукції, між виробником і державою і т.д. — у багатьох випадках виявилися неефективними. Проте їхній дружний і майже повсюдний розрив у 1992-1993 рр. приніс набагато більше шкоди ніж користі. Тому уряд ставив завдання створювати умови для налагодження економічних зв'язків між суб'єктами економічної діяльності на новій основі.

Висловлювалася готовність цілеспрямованіше і ефективніше забезпечувати розвиток і діяльність відповідних інфраструктур з економічних зв'язків: бірж,

компаній, міжрегіональних оптових ярмарків, інформаційних систем. Така активізація роботи мала спрямовуватися на масштабне й глибше вивчення попиту та пропозицій, а також для переходу від обов'язкового до добровільного держзамовлення, побудованого на конкурсній основі і системі взаємної відповідальності за його реалізацію.

Здійснювалась підготовка до реформи грошової системи. Вона покликана була створити умови, за яких грошова одиниця матиме однакову ціну для всіх економічних суб'єктів. Водночас ставали нагальними розробка і реалізація механізму зменшення різниці між відсотковими ставками, офіційним і ринковим курсом валют, запровадження вексельної форми розрахунків. Усе це вимагало прискорити проведення грошової реформи.

Другий етап припадав на 1995-1998 рр. і передбачав початок розвитку економіки України на її природній, ресурсній та демографічній основах, формування засад реальної ринкової економіки, забезпечення її стабільним та ефективно діючим законодавством, підтримку стійкої тенденції формування середнього класу власників. Метою другого етапу, крім продовження реалізації політики державних пріоритетів та ринкових заходів, започаткованих на першому етапі, ставало створення фундаменту національної економіки, безповоротне формування її на сучасних ринкових засадах, наближених до європейських стандартів. Здійснення передбачених на цьому етапі заходів мало стимулювати початок зростання економіки і піднесення добробуту громадян України, посилення ваги української валюти, а звідси — ролі економіки України на європейському та світовому ринках. Формальною ознакою завершення другого етапу ставало досягнення в 5-7% приросту валового внутрішнього продукту за рік, а також — перевищення народжуваності над смертністю. Завдання, як бачимо, — найактуальні.

Третій і четвертий етапи реформ мали продовжити саморозвиток сформованої на ринкових засадах економіки. Мета етапів — створення ефективного на той час економічного потенціалу України, яка активно використовує своє вигідне географічне стратегічне становище, починає реальну

інтеграцію до європейської і світової економіки як розвинена держава з власною неповторною спеціалізацією. На цих етапах завершується формування української соціально зорієнтованої економіки європейського типу, забезпечується високий рівень життя громадян, практично середньоєвропейський.

Якщо запитати про причини, що призвели до втрат потужного виробничо-технічного потенціалу України, залишеного після розвалу Союзу і здатного забезпечити входження нашої держави до європейської та світової економіки, то можна відповісти наступне. Ті, хто прийшов до влади в незалежній Україні, проявили нездатність управляти державними справами в умовах ринкових відносин. Це спочатку призвело до недолугої ринкової романтики, а потому — до спрямування потоків державних коштів у приватні русла.

Історичний аспект української культури та економіки

На початку XXI століття постало питання входження України в європейські структури, щоб якось відірватися від азійської економіки і культури та її носія, нашого сусіда Росії, так само бідної, як і її колишня підлегла європейська українська територія. Українські яничари постійно стверджують, що треба йти не до Європи, а приєднуватися до Росії, бо в Європі нас не очікують, тому що у нас низькі технології. Нічого, мовляв, ми, недолугі, не вміємо робити. Коли запитуєш у таких яничарів, що станеться з об'єднанням двох старців, то вони знизують плечима, але повторюють: в Росії, Білорусі та Казахстані ближчі до нас технології і з цими країнами нам буде краще. В протилежному чомусь

переконати їх неможливо, бо такі погляди, як правило, з патологічним корінням.

І все ж я завжди намагався знайти найбільш переконливе фундаментальне пояснення української першості і видатної можливості. Мені вдалося дослідити і науково обґрунтувати самобутність української економіки, технології і культури, які розвиваються упродовж більше двох тисячоліть. Стверджую, що українська нація дала багато видатних технологій людській цивілізації. Ці технології знайшли широке застосування в усіх країнах світу і значна кількість з цих рішень були піонерними.

З давнини на землях Русі рибальство, бджільництво і полювання існували поряд із землеробством, скотарством та промисловістю. Важливе місце, після рибного промислу, належало бджільництву, а його початком стало розведення бджіл у дуплах дерев. Положеннями “Руської Правди” 1054 р. навіть було встановлено штрафи у гривнях за порушення у бджільництві. З давніх часів, ще до прийняття слов’янами християнства, в Київській Русі розвивалося і скотарство. Про землеробство згадується в літописах з 946 р., а з 1146 р. із “Руської Правди” довідуємося: в XI столітті князі, а також княгині, дружинники, бояри, духовенство і монастирі мали свої поля та села.

Багато ідей щодо організації людського громадського життя пішло із Київської Русі. В “Руській Правді”, Київський князь Ізяслав писав, що весною треба сіяти хліб яровий, восени — озимий; установлено, що за крадіжку хліба винний підлягав штрафу в 3 гривні, за підпал хлібної ниви — засудження і розграбування дому винуватця. В цьому документі було визначено організацію і технологію землеробства, що існували у Київській Русі. Згадувалися такі харчові рослини, як пшениця, овес, жито, горох, просо, льон, коноплі, ячмінь, полба. Ці культури вирощувались у Русі ще до XI століття і з чужих земель не завозилися. Все свідчить, що праукраїнці були землеробами з сивої давнини.

Про млини в Русі відомостей мало, хоча згадуються водяні млини, але є чимало інформацій про те, що тоді використовувалися ручні жорна. У Прикарпатських горах Русі добували сіль, яку з Коломиї, Перемишля й Удечі

доставляли в Галицьке і Київське князівства. З давніх часів в Русі використовували технологію приготування солоду, з якого виготовляли пиво. Про це було сказано в постанові Ярослава для тих, хто його варив. Вже тоді виробництво пива не обходилося без хмілью. А сама технологія приготування пива в ті часи була такою: “братъ 7 вѣдер солоду на неделю”⁴². Такі напої, як квас, мед, пиво, вино, які вживали наші предки, з давніх часів становили важливі предмети торгівлі.

Були винайдені і технології приготування різноманітних харчів: кисіль з меду, каша із пшона і гороху, просфіри із борошна, хліб з пшеничного борошна, пшениця з медом (вона називалася кутею), масло із конопляного і льняного насіння. Уже в X столітті в Київській Русі розвивалося будівництво, споруджували, зокрема, дерев’яні житла як на своїх землях, так і в місцях, куди торговий люд привозив свої товари для продажу. Тут же з’явилися і назви будівель та окремих їхніх частин: хороми, храми, ізби, солом’яна покрівля, літній покій, кладовка, сіни, терем, келія, колиба, хиза, трапезна, кладова, амбар, погріб, поруб, тин, баня, хлів, пекельниці (пекарні), а також інші.

Важливим ремеслом і промислом з ранніх часів на Русі було столярне ремесло. Про його розвиток свідчать і назви частин старих будівель та виробів тої пори: ворота, двері, лавки, вікна, полки, полаті, а також столи, кроваті, стільці, відра, кадушки, котли, пидани, лохані, миски, ларі, сундуки, ступи, колиски, гребні, лопати, драбини, носилки, ліхтарі, гроби. Уже за часів Київського князя Олега у його війську були люди, які вміли майструвати колеса і гнути ободи для них.

Поряд із спорудженням церков і житла зводилися за певними планами цілі міста. Це стало турботою Київських князів, починаючи вже із згаданого князя Олега. Вже у 988 р. князь Володимир, щоб захиститися від набігів печенігів, наказав “нача ставити городы по Десне, и по Востри, и по Трубежеви, и по Суле, и по Стугие”. В древні часи здійснювалося будівництво човнів і кораблів для організації переправ на ріках і на морі. Кораблі на Русі хоча були

⁴² *Аристов Н.* Промышленность Древней Руси. – С.-Петербург, 1866. – С. 71.

меншими від грецьких (швидше нагадували великі човни), в них, не зважаючи на це, розміщувалося по 40-60 чоловік. У X ст. з'являються відомості про виготовлення на Русі цегли, яку використовували для спорудження церков. Зокрема, при князі Ярославі велика кількість храмів з'явилася у містах і селах. У той період збудовано і Десятинну церкву у Києві. Камінний храм святої Софії, закладений Ярославом, переважно зведено із цегли, а також мармурових плит.

Що стосується виробництва металів та їхньої обробки, то, як підкреслюють історики, в Русі це самобутнє ремесло виникло без будь-якого зовнішнього запозичення чи впливу. Про існування залізних предметів і кузні для виконання ковальських робіт свідчать виготовлені в ті далекі від нас часи речі та їхні назви, а також наявність спеціалістів з цього ремесла: коваль, сокира, ніж, ножиці, заступ, мотика, кирка, котел, тринога, сковорода, гири, вага, цвяхи, шило, коса, вудочки, пила, долото, тесла, свердло, молот, кліщі, кувалда, ланцюги, замки. Мабуть, далеко не всі українці знають, що майстри Запорізької Січі виготовляли зброю, якої ніде у світі не було. Зокрема, тутешні гармати були набагато кращими від німецьких гармат Крупа, що з'явилися на століття пізніше.

Про текстильну і взуттєву промисловість довідуємося із древніх текстів. Наші предки виробляли полотна із льону і конопель. Із уставу Ярослава (1051-1053) дізнаємося, що “Із льону і конопель пряли і ткали полотна, шили із них сукні, скатертини, кружева, полотно для шатра, парусів і прапорів, покривала, білизну для чоловіків і жінок, сітки для риболовства, свит”. Цікаво, що тоді всі вироби виготовлялися із вовни власного виробництва та ще й місцевими шевцями. Шкіряні предмети також майстрували на місці, вони користувалися попитом ще з древніх часів.

Рухалося вперед виробництво — майже синхронно з ним розвивалася торгівля. Вироблені товари мали як внутрішній, так і зовнішній збут. Під впливом розподілу праці Київська Русь створила власний засіб платежу — гривню. Вона ходила по всій території — аж до Новгороду Великого. Зовнішня

торгівля за часів Київської Русі характеризувалася багатосторонніми економічними відносинами з країнами Заходу, Сходу, Півдня і Півночі. Збут промислових виробів раннього періоду Русі відмічено у придніпровських землях. Користуючись вигідним розташуванням на Дніпрі, Київ з давніх часів був значним торговим центром, куди тягнулись валки возів і пливли човни з товарами, особливо з сіллю, сюди по Дніпру сплавлили ліс і дерев'яні вироби.

Науковий погляд на розвиток села

У 70-х роках ХХ століття сільське господарство України розвивалося на тлі союзних нормативів непогано. За даними 1980 р., з виробництва зернових і пшениці республіка посідала друге місце в Європі. У Держплані на цей час на передній план став виходити макроекономічний рівень управління: планування, прогнозування, державне регулювання, фінансово-кредитна сфера. Поміж інших галузей сільське господарство висувається на одну з провідних позицій в економіці країни. Так завжди траплялося: в скрутні для економіки часи держава відводила селу роль рятівного кола.

У перші роки перехідного до ринкових відносин періоду я займався пристосуванням управлінської системи до ринкового середовища. Було неймовірно складно добиватися від урядових управлінців нового економічного мислення, правильного, державного розуміння вимог ринкової економіки. Адже значна частина високих чиновників вперше, а нерідко і випадково опинилася біля керма управління країною. До того ж — у той час, коли управлінську систему зруйнували, знищили.

Коли у 2001 р. я перейшов до наукової діяльності і левову частину часу віддавав дослідженням у сільськогосподарській сфері, то відкрив для себе

багато складних проблем, від яких потерпали найбільше селяни, водночас страждав від цього і весь народ.

Починаючи з 1963 р. у своїй практичній і науковій діяльності я впритул займався сільським господарством, насамперед колгоспним виробництвом. Аналіз проблем їхнього виробничо-фінансового стану і розробка пропозицій щодо підвищення ефективності виробництва становили сутність моєї роботи в Міністерстві сільського господарства. Після 1991 р., коли почали руйнувати великі сільськогосподарські підприємства — радгоспи і колгоспи, промислові підприємства, в тому числі спеціалізовані на виробництві свинини, яловичини і м'яса птиці, — село і його виробничий потенціал дійшли до такої економічної скрути, для подолання якої потрібні неабиякі матеріально-технічні, фінансові зусилля і ще такий капітал, як час.

Міністерства і відомства стали безпорадними і немічними, коли виявилось, що в їхньому розпорядженні залишилися зруйновані сільгоспідприємства. Адже без здорового аграрного сектора, який допомагав державі переборювати усі соціальні негаразди, ніяк не обійтись. Внаслідок цього, правда, селянам завжди було важко, хоча це не ті люди, які за такої ситуації безсило опускали руки, а їхній розум втрачав жвавість і пружність думки. Безнадійних обставин для селянина не існує. Потрібна тільки мінімальна справедливість у ставленні держави, суспільства до нього. Будь-яка допомога, якщо вона знайде саме селянина, а не того, хто стоїть між ним і державними структурами, не зникне у піску, відродиться сторицею.

Можна сказати, що реально тільки у 2004 р. держава передбачала направити з бюджету кошти на розвиток матеріальної сфери сільськогосподарського виробництва. Із загальної суми, що перевищувала 1,3 млрд грн, 74,3% коштів мали одержати сільськогосподарські підприємства та великі комплекси. Тут слід було підтримати селекцію у тваринництві, птахівництві і рослинництві, а також виробництво продукції тваринництва і рослинництва. Така фінансова допомога підприємствам АПК подавалася у формі здешевлення короткострокових і довгострокових кредитів. Ці кредити одержували в першу

чергу агропромислові підприємства, які перебували в особливо складних кліматичних умовах. Застосовувалася і часткова компенсація вартості мінеральних добрив вітчизняного виробництва та витрат сільськогосподарських підприємств на придбання насіння, сівбу ярих зернових та деяких інших культур.

Проте більша частина цих коштів не надходила до великих колективних господарств, а селянські господарства їх не одержували зовсім. Збагачувалися внаслідок цього наперед визначені приватні господарства та промислові підприємства і фінансові структури. Статистика не відстежує, яка саме частка коштів кому діставалася попри існуючий порядок, зате вона чітко зафіксувала інший бік “медалі”. Вироблена селянами у 2002 р. продукція (без бюджетної допомоги у будь-яких формах) із загального обсягу становила: рослинництва — 52,4% і тваринництва — 70,9%. Отже, з фінансовою підтримкою селянина держава забарилася, але пишається величезною часткою продукції, виробленою дрібними селянськими господарствами. Високі урядовці, звісно, мовчать про те, що до такого результату вони не докладали ні думки, ні коштів.

Взагалі селянам завжди не бракувало нових і надзвичайно важких випробувань. Ось одне з них, очікуване з початку 2005 р. Саме в цей час закінчувався визначений законодавством строк, за якого “власники земельних часток (паїв) не вправі продавати або іншим способом відчужувати належні їм земельні ділянки”. Цей термін парламент подовжував з метою створення сприятливих умов для формування ринку землі. Саме на цьому настоював Президент України, коли підписував Земельний кодекс. Отже, була нагальна потреба спочатку докласти зусиль до появи господаря, здатного працювати на власній землі. Така можливість перетворилася в історичну нагоду випробувати селянина, його нащадків приватною власністю на основні засоби виробництва.

Якщо зробити короткий огляд підготовки до створення ринку землі, то почати його можна було з двох слів: справи кепські. Як і передбачалося, були наукові рекомендації та наміри практиків для початку створити відповідну інфраструктуру. Цивілізовані, іншими словами, умови для продажу землі. Таку

цивілізацію мали забезпечити досконалим і безвідмовно діючим законодавством. На ділі воно виявилось кволим і безпорадним. До того ж більшість прийнятих законодавчих актів не виконувалася. Взяти хоча б Земельний кодекс України, прийнятий ще у жовтні 2001 р. Ним передбачалося створення державного земельного (іпотечного) банку з відповідною інфраструктурою та державну реєстрацію прав на земельну власність. Ці узаконені вимоги набули рангу добрих, але важко здійснених побажань. Крім того, згідно з положеннями Земельного кадастру необхідно було здійснити комплекс робіт значного обсягу. Це, зокрема, кадастрове зонування і кадастрові зйомки земель, їхня економічна та грошова оцінка. Нарешті, державна реєстрація земель, облік їхньої кількості та якості. До деяких з цих робіт посправжньому не приступили до цього часу. Як і до сьогодні ще не прийнято багато вкрай необхідних нормативних актів, які регулюватимуть земельні відносини в умовах функціонування ринку землі.

Всім було зрозуміло, що в разі відсутності нормативної бази та ускладнення економічних умов, за яких селянин не знає, що робити зі своєю власністю на землю, передчасне запровадження продажу землі піде не на користь її господареві. Він, землевласник, здавав свою землю в оренду за мізерну винагороду, не одержуючи від цього справжнього зиску, а коли земля стане товаром, то і продасть її за гріш. Хоча ті, хто її купить, буде з часом одержувати земельну ренту, підвищивши ціну вартості землі до рівня, що перевищуватиме вартісну оцінку виробленої на ній продукції. Це викличе зростання цін на неї і, в кінцевому підсумку, — подорожчання кінцевих продуктів споживання для населення. Отже, якщо ми станемо прихильниками певної ініціативи економічного характеру, то треба спочатку розібратися, як її реалізація вплине на роздрібні ціни на товари для населення, яка буде динаміка інфляційних процесів, викликаних новою вартістю землі і намаганням нових її власників одержати диференціальну та абсолютну ренту.

Практично не було досягнуто законодавчо встановленої норми, за якої “Громадянам — власникам земельних часток (паїв) за їхнім бажанням

виділяються в натурі (на місцевості) земельні ділянки з видачею державних актів на право власності на землю”. Науковці попереджували у зв’язку з цим про виникнення низки проблем. Скажімо, як бути, коли кожен селянин вимагатиме виділити йому земельну ділянку на кращому полі (на місцевості) та ще й поблизу від його житла. Навіть у принципі вимоги щодо цього усіх бажаючих задовольнити неможливо. А коли це робити треба швидко і всім практично одразу, взагалі невідомо, якими критеріями слід користуватися, щоб залишилися задоволеними і начальники, і заслужені та менш поважні селяни, особливо пенсіонери. А де брати величезну армію землемірів на виконання потрібних при розподілі землі робіт, хто подбає про їхнє фінансове забезпечення?

У більшості людей, які не дотримувалися радикальних комуністичних поглядів, не було сумніву в тому, що ринок землі потрібен і він буде. Але найголовніше завдання держави — створити цей ринок та умови його функціонування за цивілізованими правилами. Для цього потрібно було послідовно розв’язати цілу низку проблем ще до кінця 2004 р. Зокрема, прийняти ряд найважливіших законів України та нормативно-правових актів; розробити механізм державного регулювання процесів формування та функціонування ринку землі; визначити його суб’єкти, які матимуть право брати участь у придбанні землі сільськогосподарського призначення; розрахувати обсяги і можливості здійснення робіт із землеустрою; провести ґрунтові обстеження земель для їхньої об’єктивної оцінки; розширити дослідження та навчання з проблематики ринку землі.

Не існувало реальних можливостей для того, щоб справитися з таким обсягом робіт до кінця 2004 р., прийняти в цей строк найбільш важливі законодавчі і нормативні документи з метою створення і задіяння ринку землі. І це за умови, що в разі втрати часу внаслідок неприйняття хоча б основних законів, які стосуються безпосередньо ринку землі, то, за прогнозами

спеціалістів, “получим серьёзные проблемы, когда мораторий закончится, а законодательства, регулирующего рынок земли, не будет”.⁴³

Поряд з проблемою ринку землі існувала ще одна больова точка у сільському господарстві — забезпечення цієї галузі фінансовими ресурсами. Тут виникло у вчених і практиків багато різноманітних думок з цього приводу. Одні з них розглядали сільське господарство як відокремлену галузь, нічим не пов’язану з іншими галузями агропромислового комплексу. Інші вважали агропромисловий комплекс єдиним цілим з реалізацією створеної доданої вартості саме в сільському господарстві. Оцінюючи можливість мобілізації внутрішніх фінансових ресурсів безпосередньо в сільському господарстві, необхідно звернути увагу на їхні обсяги в сучасних структурах всього агропромислового комплексу.

Нееквівалентність міжгалузевих економічних відносин — одна з найбільш серйозних та обтяжливих причин сучасної аграрної кризи. Розбіжність матеріальних інтересів сільськогосподарських виробників, власників переробних підприємств і торгівлі, що виникла внаслідок суспільно неефективного розподілу прав власності разом з об’єктивною нерівністю перерозподілу доданої вартості у процесі ринкової конкуренції, спричиняє істотне порушення паритетності міжгалузевого обміну, загальмовує економічний розвиток сільськогосподарського виробництва.

Дійсно, нееквівалентність міжгалузевих відносин, у тому числі і в АПК, — тиражує проблеми, які лихоманяють економіку і суспільство. Повторю ще раз: додана вартість, як джерело фінансових ресурсів, створюється в сільському господарстві, а реалізується в інших галузях — у переробній і торговельній. Унаслідок такого суспільно неефективного і, скажемо прямо, несправедливого розподілу та перерозподілу доданої вартості серед учасників її створення за умов ринкової конкуренції виникає таке відоме явище як економічний паразитизм. Одних він розбещує, а других розмагнічує.

⁴³ *Гайдучкий П.* Мораторий на продажі землі затягує аграрну реформу // *Бизнес.* – 2004. – С. 33.

Ряд вчених і практиків дотримуються позиції, яка полягає в тому, що можливості самофінансування аграрного сектора вичерпані і основним джерелом подальшого нарощування коштів тут може бути тільки бюджет та зрослі ціни на сільськогосподарську продукцію за будь-якого адміністративного обмеження останніх.

Ніхто не заперечує необхідність всілякої підтримки зміцнення системи справедливих цін та важливість державної допомоги з бюджету саме сільському господарству. Проте це не єдиний захід для виходу галузі з кризи.

Згідно з концепцією щодо фінансування сільськогосподарського виробництва за рахунок паритету цін, у ці розрахунки включається і вартість землі. В цьому разі визнається використання грошової оцінки землі на правах вартості капіталу в сільському господарстві, оскільки до цього часу цей показник або не існував чи його не враховували у собівартості. І, значить, на землю не нараховували прибутку.

Виходячи з цього, вчені та спеціалісти вносять пропозицію: терміново включити землю у фонди підприємств. Однак, щоб практично вирішити це завдання, треба, по-перше, зняти заборону на внесення землі сільськогосподарського призначення до статутного фонду підприємства, хоча багато вчених і практиків вважають такий захід передчасним. Необхідно, по-друге, дотримуватися міжнародних стандартів, визначених основами Системи національних рахунків (СНР) ООН. Ними, до речі, керуються вітчизняні органи статистики відповідно до взятих державою у цій сфері зобов'язань.

Чому ж у принципі запропоноване зняття заборони на внесення землі до статутного фонду викликає застереження з боку ряду вчених і практиків? Для селянина включення його землі у свої фонди, які переважно занадто мізерні та ще й без ресурсів, не принесе жодної вигоди. І з цим, хочемо ми чи не хочемо, треба рахуватися: дрібні селянські господарства виробляють більше половини сільськогосподарської продукції країни.

Але, стверджуючи необхідність дотримуватися міжнародних стандартів щодо основних фондів, звернемо увагу на таке. Споживання основного капіталу

визначається зниженням упродовж звітнього періоду поточної вартості запасу основних фондів у результаті їхнього фізичного спрацювання, нормального старіння або нормального випадкового пошкодження. Однак, за прийнятим в СНР визначенням, споживання основних фондів, самі фонди, мають визначатися як продукція процесу виробництва. Тому, згідно з міжнародними стандартами, споживання основного капіталу не охоплює виснаження або погіршення властивостей таких не вироблених активів у процесі виробництва, як земля, корисні копалини тощо. Землю не відносять до фінансового, не виробленого активу. Проте тільки поліпшення землі розглядається як матеріально вироблений актив. Виходячи з цього, можемо стверджувати: лише витрати на поліпшення родючості чи якості землі стають об'єктом фінансових активів суб'єктів аграрного сектора економіки, формування та вирішення питання щодо включення її у фонди підприємств.

Послідовно і настійливо акцентував свою думку на тому, що принциповим для наступних оптимальних практичних рішень є бажання і здатність більш детально розібратися з категоріями “земля — об'єкт господарювання” і “земля — об'єкт капіталу” та їхніми власниками. Для суспільства це дуже важливо, оскільки одна справа бути власником “землі — об'єкта господарювання”, а інша “землі — об'єкта капіталу”. У цьому зв'язку нам потрібно визначитися і рекомендувати законодавчій та виконавчій владі звернути увагу на такі питання: чи будуть існувати в Україні власники обох категорій землі, якими мають стати їхні взаємовідносини; кому буде віддано пріоритет — власникам категорії “земля — об'єкт капіталу” чи “земля — об'єкт господарювання”.

Дослідження дають мені підстави дотримуватися думки, що найбільш обґрунтованим з точки зору науки, історичного вітчизняного і світового досвіду та справедливим для суспільства буде рішення віддати перевагу власникам категорії “земля — об'єкт господарювання”. Такий крок відповідатиме і міжнародним стандартам, що полягають у наступному. Відповідно до Системи національних рахунків (СНР) ООН у валове нагромадження основних фондів включають “затрати капітального характеру для

поліпшення земель”, а це, як відомо, — ефективне господарювання: зрошення, культуртехнічні роботи, осушення, вапнування й інше. Водночас у складі валового нагромадження основних фондів відсутні земля, корисні копалини, ліси, що мають пряме відношення до власників категорії “земля — об’єкт капіталу”. Одночасне існування власників обох категорій об’єктів землі не може вважатися ефективним у принципі. Наша вітчизняна практика показала, що селянин, як власник, віддаючи свою землю в оренду, не дбає про підвищення її родючості, орендатор, в свою чергу, використовує її переважно екстенсивно, покладаючись тільки на її природну силу.

Отже, концепція віднесення землі до основних фондів вимагає перегляду. До речі, і досягнення паритету цін та можливого перерозподілу коштів з інших галузей економіки практично проблематичні з ряду причин, у тому числі і через складнощі з включенням землі в основні фонди. Щодо бюджетних коштів, то відомо: бюджет, як неодноразово заявляв Президент України, порожній, тож на нього селу розраховувати не доводиться.

Ряд вчених і практиків, до яких я відношу і себе, навпаки, вважають, що фінансові ресурси в агропромисловому комплексі є, але вони нерівномірно розподіляються між його галузями. В агропромисловому комплексі їх достатньо, вони поряд з державною фінансовою допомогою і банківськими кредитами спроможні розв’язувати проблему залучення значних додаткових коштів для сільського господарства і села. Розрахунки показують: у сільському господарстві створюється істотна частина фінансових ресурсів, там вона і залишається, справа за справедливим їхнім розподілом в інтересах всього АПК, а, значить, — і всієї держави та всього суспільства.

У 2002 р. серед 16 найуспішніших інвестиційних вітчизняних та іноземних проектів, реалізованих в Україні, 6 належали до АПК. Не до сільського господарства, як сировинної галузі, а до переробної промисловості, зокрема харчової, кондитерської, пивоварної та громадського харчування. Серед компаній, які здійснювали інвестиційні проекти у сільське господарство, харчову промисловість і торгівлю зерновими та іншими харчовими продуктами, треба

відзначити “Cargill”. Сума її інвестицій перевищила 80 млн доларів. На ці кошти побудовано, зокрема, заводи з виробництва змішаних добрив, гібридного насіння соняшнику, рослинної олії, призначених для реалізації. У 2003 р. третина іноземних інвестицій спрямовувалася в харчову промисловість і торгівлю. Отже, іноземці інвестують не сільське господарство, а переважно такі галузі АПК, як рослинництво, продукцію його переробки, і звичайно, торгівлю. Таким чином, можна зробити висновок, що сільське господарство у відриві від переробки і торгівлі кінцевими продуктами споживання не приваблює для іноземних інвестицій.

Викладачі та лаборанти кафедри макроекономіки та державного управління КНЕУ. Шостий справа — професор Б. Панасюк. 2000 р.

У минулому працівники Міністерства сільського господарства, спеціалісти його обласних і районних управлінь восени постійно виїздили збирати вирощений врожай. Тепер такої практики немає, бо нічим збирати, перевозити та переробляти.

Таку недостатню привабливість сільського господарства для інвестицій (а це спостерігається не тільки у нас, а й в усіх країнах) можна пояснити тим, що ця галузь виробляє сировину. В нашій практиці найбільші різноманітні пільги,

особливо податкові і цінові, бюджетне фінансування і дотації припадають на такі галузі, як вугільна, гірничо-металургійна і сільське господарство. Така увага до цих галузей держави не через їхню неефективну роботу, хоча і це має місце, а внаслідок того, що вони добувають сировину для переробної промисловості, яка виробляє продукцію кінцевого споживання. Особливістю тут можна вважати те, що держава не компенсує збитки. Вона лише повертає невелику частину доданої вартості, створеної в сировинних галузях, а реалізованої в інших — переробній промисловості і торгівлі.

Начальник відділу Мінсільгоспу України Б. Панасюк на збиранні овочів в одному з радгоспів Київської області у вихідний день. 1975 р.

Держава могла б не надавати подібної допомоги цим галузям, добиваючись, щоб вони самостійно повертали належну їм за всіма правами частину вартості, але відповідно до теорії ціноутворення саме у цих галузях, якщо їх залишити без підтримки, формуються процеси зростання собівартості, цін та інфляції, які потому можуть лихоманити всю економіку. Застосування фінансових

інтервенцій держави в сировинній галузі загальмовують розвиток цих явищ, в кінцевому підсумку знижують життєвий рівень населення. Особливо це стосується сільського господарства. Адже коли підвищувати ціни на сільськогосподарську продукцію, то на продукти споживання вони, як оптові, так і роздрібні, теж зростатимуть. Скажімо, в 2000 р. рентабельність зернових культур зросла до 65%. В основному завдяки зростанню ціни на зерно у 2 рази. Але подорожчало воно не за законами ринку, а внаслідок директивного підвищення роздрібних цін, скажімо на хліб, який ми тепер купуємо. Безліч таких прикладів з'явилося і в 2003 р.

Нині, як і раніше, фінансові можливості держави вкрай обмежені. До того ж бюджетні кошти, що виділяються сировинним галузям, набувають досить часто соціально-політичного підтексту: далеко не повністю надходять до сільських товаровиробників, часто обминають селянські і невеликі господарства. Зате лєвова частина такої допомоги спрямовується на “підтримку підприємств АПК через механізм здешевлення короткострокових і довгострокових кредитів”, “часткову компенсацію вартості мінеральних добрив вітчизняного виробництва”.

Отже, бюджетне фінансування і дотації мізерні та ще й не туди йдуть, де мають на них право, банківські кредити незначні, дорогі і не завжди їх можна отримати. А пільги і списання боргів сільському господарству відчутно не допомагають. Нарешті, здійснити перерозподіл коштів між галузями економіки — теж не так просто, як хочеться. За таких умов пожвавити виробництво і забезпечити його зростання та входження у ринкові відносини практично неможливо. Виникає потреба в кардинально іншому підході до розв'язання проблем державної ваги.

Перш за все, треба знайти основні першопричини теперішнім негараздам у сільському господарстві, зосередивши на них увагу. Одна із них — ліквідація великих колективних господарств та роздача землі всьому сільському населенню дрібними клаптиками. Відомо, що економічно це не вигідно. Правильно враховуючи це, держава має запропонувати мудрі варіанти розв'язання

проблеми. Оскільки багатогранна інтеграція і кооперація в АПК неминуча, треба офіційно визнати, що вона в аграрному секторі економіки буде відбуватися, як об'єктивний процес, особливо з часу введення ринку землі. Щоб не допустити в цьому зв'язку будь-яких ускладнень у суспільстві, як це було в минулому, треба дати можливість селянам не втратити свої наділи. Хай вони розпоряджаються ними за власним бажанням, мають змогу забезпечити ефективне ведення сільськогосподарського виробництва на своїх гектарах, а при бажанні — продати власну землю. Щоб все так і було в реальному житті, на державному і регіональному рівнях доцільно здійснити низку заходів, на яких ми і зупинимося.

Передусім, необхідно завчасно створити сприятливі умови для того, щоб вітчизняний капітал без адміністративного втручання і в потрібних розмірах спрямовувався у сільське господарство. На підставі наукових досліджень, а також — узагальнення вітчизняного і зарубіжного досвіду можна констатувати, що формування основних джерел фінансових ресурсів для сільського господарства зосереджено безпосередньо в агропромисловому комплексі. Він же в себе включає засоби виробництва для переробної промисловості і сільського господарства (I сфера), сільськогосподарське виробництво (II сфера), переробку і збут продукції (III сфера). В міру підвищення інтенсивних факторів частка чистої продукції II сфери буде знижуватися, а III — зростати: вони різнобічно пов'язані між собою. Виходить, фінансові складнощі у сільському господарстві в майбутньому зростатимуть. Передбачаючи це, слід завчасно все зробити, щоб не допустити цього або зменшити шкідливу дію невідворотних негативних процесів.

Таким чином, економічна політика держави, особливо в період дефіциту бюджетних коштів, має формуватися з урахуванням об'єктивних факторів. Вони ж підтверджують: забезпечення сільського господарства фінансовими ресурсами неможливо розглядати та вирішувати окремо від інших сфер АПК і всього розвитку економіки країни, орієнтуючись винятково на бюджетні кошти. Лише за дотримання цієї умови можна забезпечувати великі, середні і дрібні

господарства галузі необхідними фінансовими ресурсами, а звідси — елітним насінням, мінеральними добривами і засобами захисту рослин та тварин, якісними комбікормами, насичувати новітньою технікою.

На нашу думку, розв'язання цієї проблеми можливе лише за комплексного підходу до вивчення та врахування всіх її складових. Комплексність у даному разі полягає в тому, що в основі формування фінансових ресурсів для сільського господарства має лежати **постулат паритету доходів**, який лише доповнюється паритетом цін. У концентрованому вигляді основний зміст комплексного підходу щодо фінансових ресурсів для сільського господарства вбачається ось у чому.

Перше. За сучасних умов найбільш надійним джерелом фінансування сільського господарства можуть стати внутрішні ресурси АПК на основі організаційного, юридичного та економічного поєднання харчової і легкої промисловості, торгівлі товарами кінцевого споживання, виробленими із сировини, запропонованої сільським господарством. Тут учасники виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки, зберігання і реалізації знаходитимуться у рівній залежності один від одного: всі сторони будуть в однаковій мірі зацікавлені у зміцненні сировинної бази, яку уособлює сільське господарство, професійно усвідомлюватимуть рівень свого ризику, включаючи ресурси, кожен матиме реальну уяву про власні доходи.

До останнього часу галузі агропромислового комплексу — сільське господарство, переробна промисловість і торгівля — розвиваються самі по собі, хоча вони мають тісну єдність технологічних і фінансових процесів. У 2002 р. вартість, створювана у сільському господарстві, реалізована в інших галузях агропромислового комплексу, за нашими розрахунками, має таке цифрове обличчя. Виробництво продукції в країні у діючих цінах становило 351,1 млрд грн, з яких припадало: на промисловість — 169,0 млрд грн, на агропромисловий комплекс — 79,6 млрд грн, у тому числі на сільське господарство — 21,7 млрд грн (27,3%), на харчову промисловість і переробку сільськогосподарської продукції — 38,7 млрд грн (48,6%), на торгівлю продовольчими товарами —

19,2 млрд грн (24,1%). Отже, більше двох третин доданої вартості (72,7%) реалізується за межами сільського господарства, а з урахуванням собівартості продукції у цій галузі згаданий показник ще зросте.

Друге. Науково обгрунтовано концепцію про те, що для фінансування сільського господарства доцільно визначити чотири основних джерела ресурсів, розміщених за своїм призначенням у такому порядку: внутрішні фінансові ресурси аграрного сектора економіки (АПК) на основі агропромислової кооперації та інтеграції; кредитні ресурси вітчизняної банківської системи, кооперативних організацій і страхових компаній; державне фінансування за рахунок бюджету; зовнішні кредити та інвестиції.

Рівень розвитку галузей вітчизняного АПК нині досить низький. За умов трансформаційних процесів харчова промисловість може позбутися вітчизняної сировини, а сільське господарство — можливостей переробляти свою продукцію. Внаслідок цього обидві галузі тепер і в майбутньому можуть залишатися без фінансових ресурсів, оскільки створена в них додана вартість і надалі реалізуватиметься переважно через торгівлю.

Виходячи з цього, нами зроблено висновок про зростаючу потребу та об'єктивну необхідність організаційно, технологічно і фінансово поєднати переробну промисловість, сільське господарство, торгівлю. У такому разі концентрація і кооперація великого виробництва в аграрному секторі економіки не буде суперечити інтересам селян, які, одержавши земельні паї, залишаються їхніми власниками. Навпаки, в разі прийняття та здійснення рішення про таке об'єднання цих трьох галузей кожен селянин спочатку усвідомить реальну, вигідну для нього, ціну землі, а потому і переконається в цьому.

Поєднання харчової промисловості і торгівлі з сільським господарством, на нашу думку, дасть можливість державі ефективніше здійснювати аграрну політику в сучасних умовах, сконцентрувати свої зусилля на державному кредитуванні, страхуванні і консультуванні суб'єктів АПК, регулюванні виробництва і реалізації товарів, розширенні зовнішніх ринків і захисті внутрішнього ринку, координації наукових досліджень і контролі якості продуктів

харчування, підтримці конкуренції і зростанні продуктивності праці. Саме тоді значно привабливішим ставатиме аграрний сектор економіки для іноземних інвестицій.

В організаційному аспекті поєднання галузей ґрунтується на комплексній системі створення, розподілу, перерозподілу і використання виробничого потенціалу та фінансових ресурсів галузей з виробництва сировини (II сфера), зберігання, переробки і збуту продукції (III сфера). Зв'язки цих двох сфер з галуззю, в якій створюються засоби виробництва для переробної промисловості і сільського господарства (I сфера), мають будуватися на госпрозрахунковій основі. Така інтеграція найбільш відповідатиме внутрішньому змісту поняття “агропромисловий комплекс”. Для її організаційного центру, виходячи з реальних умов, найбільш підходить галузь переробної промисловості, яка посідає проміжну позицію між виробництвом сировини і реалізацією кінцевої продукції. На практиці подібна інтеграція та кооперація галузей здійснюється повним ходом: формуються великі сільськогосподарські підприємства, із започаткуванням ринку землі цей процес прискорюватиметься і надалі. Проте все це відбувається стихійно, без втручання держави. Як показує сучасна практика, кооперативні та інтеграційні процеси реально формуються в галузях птахівництва, молочного скотарства, овочівництва, деяких інших.

Регульований інтегрований шлях розвитку АПК пропонується ще й тому, що всебічне зростання ефективності аграрного сектора економіки неможливе без відповідного прогресу в сільському господарстві. А забезпечити цей прогрес у цій галузі винятково на шляху розвитку фермерства — бажання від незнання суті справи. На нашу думку, основною державною доктриною такого розвитку мають стати три підходи до формування сільськогосподарських підприємств, що включатимуться в інтеграційні процеси.

Перший стратегічний напрям: доцільно створювати великі фермерські, колективні, кооперативні й інші господарства з площею землі у межах 1,5-2,0 тис. гектарів на базі інтеграції приватної власності тих, хто володіє землею на відповідній території.

Другий стратегічний напрям: середні фермерські (селянські) господарства площею по 80-150 гектарів, дрібні селянські господарства поступово скооперуватимуться та інтегруватимуться з фірмами і компаніями в агропромисловому комплексі, але не на орендній, а на частковій основі земельного капіталу.

Третій стратегічний напрям: розвиток селянських господарств (сімейних ферм), які в основній своїй масі залишаться функціонувати і відіграватимуть вагомий роль в економіці країни ще довго, якщо не постійно, вимагаючи для себе соціальної справедливості. З часом природним шляхом, за умов конкуренції, ці господарства будуть зміцнюватися, розширяться, ставати основою для формування середніх і великих утворень на правах часткової участі партнерів власним їхнім капіталом.

Кооперування та інтегрування дадуть змогу кожному сільсько-господарському товаровиробнику прилучитися до просування їхньої продукції відомими етапами: виробництво — збирання — зберігання — переробка — транспортування — торгівля — споживання. В цьому разі створюється можливість докорінно змінити організацію і технологію аграрного виробництва внаслідок поєднання сільського господарства з промисловістю. В результаті великі і середні господарства, до яких будуть вливатися за частковою участю власним земельним капіталом невеликі селянські господарства і сімейні ферми, розвиватимуться на основі кооперації та інтеграції з III сферою АПК — переробкою та збутом кінцевих продуктів споживання. Саме в такій інтеграційній системі, абсолютно схожій на іноземний досвід, буде проявлятися справедлива часткова участь усіх власників земельних ділянок.

Сільськогосподарські кооперативи та інтегровані підприємства із замкнутим виробничим циклом можуть створюватися як комплексні, так і спеціалізуватися з окремих видів продукції: зерна, цукру, технічних культур, овочів і фруктів, худоби, молока, птиці, вовни. Ефективним через неможливість завищувати ціни стане кооперування з постачальниками сільському господарству добрив, паливно-мастильних матеріалів, кормів, засобів захисту рослин, насіння,

техніки, будівельних матеріалів тощо. Будуть й інші форми кооперування у сфері надання сервісних послуг сільськогосподарським товаровиробникам.

Основна умова створення сільськогосподарських кооперативів — рівноправна участь у цих процесах приватних і колективних, дрібних і великих сільськогосподарських товаровиробників. У агропромисловому кооперуванні беруть початок фактори, необхідні для формування та ефективного розвитку малого і середнього бізнесу. Саме такого, який стане привабливим для іноземних інвестицій і ресурсів міжнародних фінансових організацій.

Організаційно сформована горизонтальна структура агропромислової кооперації та інтеграції може розміщувати свою виробничу, соціальну та інші складові інфраструктури у малих і середніх містах, містечках і селищах. Таких поселень, які здатні стати центрами волостей, об'єктивно створюваних в адміністративних районах сільської місцевості, в Україні досить багато. На волосному рівні формуватимуться місцеві кооперативи. Скажімо, на базі тих самих селянських господарств, якщо вони за характером своєї діяльності наближені до специфіки сімейних фірм. Такі кооперативи, у свою чергу, матимуть юридичне право ставати суб'єктами агропромислової кооперації. Саме в цій системі знайдуть своє належне місце господарі земельних паїв, одержуючи доходи від капіталу, в який перетвориться земля. А ті, хто вирішить нею не займатися, зможуть її продати відповідно до сформованих ринкових цін. Бюджетне фінансування не минатиме жодного селянина на відміну від сьогодні, коли такі кошти проходять повз нього. Повноправними суб'єктами кооперації та інтеграції ставатимуть науково-дослідні інститути і дослідні господарства з елітного насінництва, племінного тваринництва.

Система аграрного виробництва на кооперативній та інтеграційній основах стане економічно привабливішою для повнішого залучення в цей сектор економіки фінансових ресурсів: кредитів вітчизняних банків, кооперативних організацій і страхових компаній, зовнішніх кредитів та інвестицій, бюджетних коштів.

Щодо кредитів, то комерційні банки з більшим бажанням надаватимуть кредити інтегрованим структурам АПК. Важливу роль у формуванні джерел кредитних ресурсів для аграрного сектора економіки відіграватиме те, що агропромислова кооперація та інтеграція здатні створювати власні кредитно-фінансові ресурси. Кооперативні банки в агропромислових об'єднаннях можуть бути організовані на основі кооперування для початку коштів перш двох сфер агропромислового комплексу.

Страхова справа також має стати важливим джерелом мобілізації фінансових ресурсів, що спрямовуватимуться винятково на потреби аграрного сектора економіки у вигляді фінансової взаємодопомоги.

Бюджетні кошти, хоч вони і обмежені, доцільно використовувати на розв'язання ключових проблем сільського господарства і підприємництва в сільській місцевості: проведення наукових досліджень, зокрема в елітному насінництві і племінному тваринництві; організація технологічних ярмарків; здійснення інвестицій, що забезпечують зниження виробничих витрат та поліпшення якості робіт і продукції; розвиток інфраструктури сіл і сільськогосподарських ринків, освіти і професійного навчання, налагодження перепідготовки землеробів на несільськогосподарські професії; виконання державних замовлень тощо.

Нинішній стан із зовнішнім кредитуванням та інвестуванням вимагає істотного переосмислення його справжніх причин. Як показує практика, поки що великі надії на підтримку реального виробництва в галузі сільського господарства за рахунок цих коштів плекати передчасно. Найперше ми маємо усвідомити, що іноземні фінансові ресурси нам потрібні переважно у вигляді інвестицій, а не кредитів. Тож слід докласти зусиль для створення умов, за яких продиктоване здоровим економічним глуздом бажання стане дійсністю. Повторюючись, я ще раз підкреслю: іноземні інвестиції спрямовуються переважно в переробну промисловість, а тому тільки інтеграція сільськогосподарського виробництва з нею може перерозподілити іноземний капітал таким чином, щоб він потрапив і в сировинну галузь — у сільське господарство.

З викладом основних підвалин цих поглядів я виступив на черговому засіданні Відділення аграрної економіки і земельних відносин УААН у червні 2004 р. Там зробив такі висновки: концепція віднесення землі до основних фондів вимагає перегляду, досягнення паритету цін на промислову і сільськогосподарську продукцію та бажаний перерозподіл коштів між галузями економіки з низки причин поки що практично неможливі; ліквідація великих колективних господарств і роздавання дрібними клаптиками землі всьому сільському населенню без забезпечення його матеріально-технічними засобами стало основною причиною кризових явищ у сільському господарстві; забезпечення цієї галузі бюджетними коштами дає відповідний ефект, але цих ресурсів у держави бракує і в найближчому майбутньому відчуватиметься їхній дефіцит: має місце викривлене економічне підґрунтя орендних відносин на селі — надзвичайно низький рівень плати за оренду, віртуальні методи здійснення цих платежів та низька ефективність використання орендованих земель.

Водночас вніс ряд пропозицій. Зокрема: нам слід визначитися і рекомендувати законодавчій та виконавчій владі віддавати пріоритети власникам категорій “земля — об’єкт капіталу”, “земля — об’єкт господарювання” або власникам землі обох категорій, визначивши попередньо спектр їхніх взаємовідносин; в основі формування фінансових ресурсів для сільського господарства у процесі його реформування має лежати постулат паритету доходів, який лише доповнюється паритетом цін; визнаючи розподіл земель як факт, треба не допустити будь-яких ускладнень суспільного характеру, держава має дати можливість селянам не втратити свої наділи, розпорядитися ними за власним бажанням; в сучасних умовах є необхідність і об’єктивна можливість організаційно, технологічно та фінансово поєднати на основі інтеграції і кооперації переробну промисловість, сільське господарство і торгівлю; в організаційному аспекті поєднання цих галузей ґрунтується на комплексній системі створення, розподілу, перерозподілу і використання виробничого потенціалу та фінансових ресурсів; дрібні селянські господарства

мають своїм земельним капіталом інтегруватися в АПК з метою одержання доходів на частковій основі.

Більшість членів Відділення аграрної економіки і земельних відносин УААН підтримала доповідь, висновки і пропозиції, навіть дякувала за наукову позицію, яка розвіює думки окремих вчених аграрників-економістів з претензією на монополію істини. Але деякі науковці з Інституту аграрної економіки УААН, особливо В. Месель-Веселяк, не погоджувалися зі мною категорично. Я вніс пропозицію, щоб він та його прихильники розпочали дискусію з цих проблем у науковій літературі, але надія на такий колективний пошук істини, відчував, не виправдається. Взагалі у дискусіях того періоду утвердилася шкідлива тенденція: коли оприлюднювалися в пресі ті чи інші ідеї, то часто-густо її опоненти заперечували саму можливість перетворення їх у реальну дійсність замість самокритичного визнання недостатнього розуміння ними засобів, необхідних для здійснення задуму. В усіх випадках опонентів цікавило, насамперед, те, як автори новацій впроваджуватимуть свої ідеї в конкретну практику. Докази та аргументи досить часто показово не розуміла протилежна сторона, а свої сумніви передавала загальними фразами типу “невирішуване завдання”, “знайди хоча б одного торговця, який би погодився інтегруватися з виробником сільськогосподарської продукції” та іншими.

Інтеграційні процеси промисловості і сільського господарства я досліджував давно, публікував одержані результати цих пошуків, вносив пропозиції. Вони, зокрема, знайшли відображення в таких статтях, як “Деякі аспекти сучасного розвитку села в умовах його індустріалізації” (Журн. “Економіка Радянської України”, 1987, № 9), “Планування: становлення і розвиток” (К.: Наукова думка, 1990 р.). Однак ті, хто тепер виступає проти ідеї такої інтеграції, раніше працювали переважно в партійних чи радянських органах. І тоді і тепер їхні помилкові, але непохитні позиції стояли перепорою на нових напрямках розвитку села. Ще в “Маніфесті Комуністичної партії” в числі найважливіших задач

називається поєднання землеробства з промисловістю, що сприятиме усуненню відмінностей між містом і селом.⁴⁴

Виведення аграрної економіки з кризи — питання, осторонь якого не могла залишатися наука. Проте пошуки засобів, здатних розв'язати цю проблему, проводилися часто в діаметрально протилежних напрямках. Безперечним залишалося лише те, що ініційована державою аграрна реформа пригальмовувала, підштовхуючи село до економічної прірви. Після згаданого засідання Відділення аграрної економіки і земельних відносин УААН, що відбулося у червні місяці 2004 р., я разом з Президентом УААН, академіком М. Зубцем випустив у видавництві “Аграрна наука” працю “Актуальні проблеми економіки України”. Тут було, зокрема, вміщено основні положення моєї доповіді на тому засіданні Відділення аграрної економіки. Цю книгу одержали всі депутати Верховної Ради, академіки і члени-кореспонденти Української академії аграрних наук, окремі вчені Національної академії наук України, науково-дослідні установи і навчальні заклади. Широке коло представників влади та наукової еліти мали змогу ознайомитися із згаданою роботою та висловити свої думки щодо шляхів поліпшення становища в економіці країни у цілому та в сільському господарстві зокрема.

Ще через декілька днів всі ці мої пропозиції було обговорено при розгляданні дисертації з розвитку птахівництва на спеціалізованій вченій раді Інституту аграрної економіки. Серед її членів були вчені Відділення аграрної економіки і земельних відносин, які виступали проти викладеного мною наукового бачення проблем інтеграції. Тепер члени спеціалізованої вченої ради наукової установи висловили своє ставлення до моїх ідей голосуванням, яке переважило чашу вагів на мою користь. Певну роль у цьому, мабуть, відіграла та обставина, що я був науковим консультантом при підготовці претендентом докторської дисертації на тему “Птахівництво України: стан, проблеми і перспективи розвитку” на базі одноіменної монографії, а також іншої фундаментальної праці — “Сучасні світові тенденції розвитку птахівництва”.

⁴⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд. – Т. 4. – С. 423-447.

Я пишаюсь цими двома монографіями, зокрема, і тим, що закладені в них ідеї схвалені саме вченими Інституту аграрної економіки УААН у червні 2004 р. Як основний науковий редактор цих двох фундаментальних монографій, а також науковий консультант претендента на науковий ступінь мені вдалося викласти в обох монографіях підтримані ним і вченою радою Інституту аграрної економіки УААН власні ідеї. Цими ідеями охоплювався розвиток не тільки галузі птахівництва, але й інших галузей та аграрної сфери економіки в цілому.

Коли я видав свою працю “Економічна політика в Україні наприкінці ХХ століття”, то довелося почути багато приємних слів. Були вислови з різними відтінками. Один з відомих учених сказав: “Гарну книгу ти написав, я також хотів би таку підготувати”. Інший визнав: “Я таку працю не написав би”. В таких оцінках було трохи доброзичливості але лунала відверта, чорна заздрість. Адже ті, в кого свербить язик, свої думки не ховають в обгортки. Скажімо, в уже згадуваній праці “Актуальні проблеми економіки України” викладені власні погляди на загальноекономічні проблеми та розвиток аграрного сектора економіки, які не збігалися з думкою деяких учених. На мене негайно спрямували зливу бруду, лайок та іншого сміття. Після таких двох протилежних оцінок різними вченими двох наукових праць варто згадати слова Гельвеція: “Человек, способный написать хорошую книгу, не забавляется критикой чужих книг”.⁴⁵

Терниста дорога до наукового олімпу

Вибори дійсних членів Національної академії наук України (НАНУ) не увінчалися для мене, одного з претендентів на місце в ній, бажаним успіхом. Це не можна було назвати катастрофою, бо багатьох очікувала й очікуватиме в

⁴⁵ Гельвецій. Соч. в 2 т. Т. 2. – М.: Мысль, 1974. – С. 194.

майбутньому подібна прикра ситуація, але з ряду причин не міг позбутися неприємного відчуття. Вже сам факт участі у виборах до Національної академії засвідчував визнання моїх наукових досягнень провідними вченими-економістами України, і я їм був щиро вдячний за це. Але під час виборів з'явилися обставини, швидше несподівані, ніж очікувані: за набраних прохідних балів не став членом Національної академії через відсутність місць. Ось вам ще один привід для іншого погляду на наукове середовище, в якому доля визначила для мене постійне перебування. Стало зрозумілим, що членами Національної академії стають не тільки за наукові заслуги, тут в цьому плані нерідко більшу силу мають фактори, далекі від наукових.

Вперше я подав документи, щоб взяти участь у виборах до Відділення економіки НАНУ ще в 1995 р., але після публікації в пресі прізвищ допущених до цього претендентів я зняв свою кандидатуру на користь директора однієї з наукових установ, вчені якої підтримали висунення моєї кандидатури на вибори до Верховної Ради України в 1994 р.

Той, кому я поступився своїм місцем, став членом-кореспондентом НАНУ. Мені ж довелося повторно все починати спочатку аж через 2 роки. Тоді на місце із спеціальності економічне прогнозування набралось 8 претендентів. Серед них я один займався цією наукою: робіт з прогнозування ні у кого, крім мене, не було. Дехто додумався подавати як свої наукові праці власні автобіографії.

Комісія, до якої входили відомі вчені України, зокрема академіки Геєць, Бакаєв, Онищенко, Алімов, встановили черговість розгляду наукових праць претендентів: Панасюк, Ляшенко, Мікловда, Бершеда й інші. Пізніше, коли спрацювали адміністративні чинники (з Америки приїхав Лукінов, а з відрядження — Чумаченко), не знаю з чиєї ініціативи, але черговість змінили докорінно. Тепер вона була такою: Бершеда, Ляшенко, Панасюк. В останні дні перед голосуванням, десь 26 листопада, підбивали підсумки підготовки до виборів в Національну академію на так званому чаї у президента. Коли зайшла мова про економістів, то Б. Патон сказав: “Я знаю Бершеду, який в минулому

балотувався, але не добрав двох голосів. Йому їх треба добрати. Знаю Ляшенка, а Панасюка не знаю”. Внаслідок цього я опинився в маргінальному становищі на виборах.

Моя провина, як згодом усвідомив, полягала в тому, що я надіявся на порядність у науковому середовищі, до якого прагнув, але не врахував правила, яке вимагало показатися на ясні очі першій особі в Національній академії. Мені просто не рекомендували цього робити, і я вважав таку пораду правильною. Адже, маючи найвищу думку про Б. Патона, сприймав непристойним саме бажання йти до нього, щоб просити підтримати в тому, в чому мав утверджуватися самостійно. Тим більше, що наукових робіт і за кількістю і за вагомістю вистачало в мене для того, щоб надіятися на вірне рішення. Я міг нагадати про свої найкращі в Україні результати прогнозів динаміки ВВП на 1995-2015 рр., сформовану в Україні думку щодо мого наукового багажу, відзначення здобутків у прогнозуванні присвоєнням почесного звання заслуженого економіста України. Про мої праці знали вчені Національної академії. Єдиним, хто не чув про них і не бачив їх, виявився він, “пастир”.

Перший тур голосування в Національній академії відбувся 2 грудня 1997 р. “Симпатії” академіків розподілилися так: Панасюк – 14 голосів, Бершеда — 14 голосів. У другому турі така картина: Панасюк — 11 голосів, Бершеда — 11 голосів. Нарешті — третій тур наступного дня: Бершеда — 9 голосів, Панасюк — 8 голосів. Прохідний бал тоді становив 12 голосів. Що ж, я міг вважати себе обраним до Національної академії наук, але номінально, оскільки реальна потреба на два місця фактично задовольнялася наполовину, тобто — одним вакантним місцем.

Голосування переносять на наступний день і висловлюється пропозиція голосувати за обох. З’являється надія на друге, додаткове місце. Та коли пішли з цими міркуваннями до Патона, то він сказав “Обрати Бершеду!”. За ніч був підготовлений академік-географ Паламарчук для критики моїх праць. Він, до речі, перед голосуванням академіків і членів-кореспондентів НАНУ вкрай

несправедливо виступив проти деяких моїх наукових положень щодо природно-економічного районування, викладених в одній із наукових статей.

Правда, ввечері, перед наступним днем голосування, до мене зателефонував колишній директор науково-дослідного інституту Держплану України О. Ємельянов, з яким мені доводилося дуже багато працювати і якого я завжди підтримував. Він сказав мені, що ще буде думати, кому віддати свій голос. Водночас повідомив, що, порадившись з В. Пилою, колишнім його вченим секретарем, став більше, як він висловився, “заангажованим на того”. Не підтримав мене і той вчений, заради кар’єри якого я в 1995 р. зняв свою кандидатуру перед голосуванням в Національній академії. Внаслідок цього у мене не відбулося попереднього знайомства з президентом Академії й іншими відомими вченими її Відділення економіки. Отож, в таких важливих справах, як участь на правах претендента у виборах академіків або членів-кореспондентів, треба надіятися лише на себе.

На виборах ми разом з іншим претендентом у першому турі голосування, Бершедою, одержали по п’ятнадцять голосів при прохідному рівні — чотирнадцять. Лише четвертий тур віддав перевагу моєму конкурентові. Подібного дводенного голосування, як стверджують “старожили” Академії, ніхто з них не пам’ятає. Зовні вибори переслідували традиційну мету: виявити і утвердити переможцем того, хто мав більш вагомні результати наукових досліджень. Насправді перевага заздалегідь присуджувалася претендентові, в якого і наукових результатів не було. Така майже не прихована несправедливість, мабуть, спонукала Б. Патона дати мені обіцянку виправити становище через деякий час. В усякому разі, через багато років мені про це нагадали нові події. Академік-секретар Відділення економіки НАНУ І. Лукінов твердо підтримував мене на виборах дійсних членів Української академії аграрних наук, хоча на нього чинили відвертий тиск окремі академіки. Їм потрібно було, щоб І. Лукінов віддав перевагу іншому претендентові.

Проте тоді після дивної поразки у двобої з вченими, які звикли погоджувати свої позиції із вказівками згори, я, оговтавшись за два тижні, почав добиватися

зустрічі з Б. Патонем. Врешті, президент НАНУ прийняв мене. Це сталося 26 грудня 1997 р. Я висловив подяку Б. Патону за прийом і знайдений для мене час, показав йому свої роботи, прогнозні розрахунки. Після уважного їх розгляду він запитав, чому я жодного разу до нього не прийшов. Виявилось що той, хто, перемігши мене на виборах, став членом Академії, приходив до президента щотижня. Зваживши цю ситуацію, я запропонував Б. Патону навіть внести зміни до Статуту НАНУ в частині порядку виборів, щоб не потрапляли до Академії люди без власних фундаментальних робіт. Президент твердо відхилив цю пропозицію. Він, правда, визнав, що з керівниками Відділення економіки у нього була домовленість про обрання претендентів винятково за значимістю наукових доробків, але не завжди виходить так, як правильно. Президент не приховував: члени Академії не хочуть наживати ворогів і не дають надто критичних оцінок науковим працям претендентів. Хоча я ні про що Б. Патона не просив, бо вибори давно скінчилися, а привело мене до нього прагнення виключити таку кричущу несправедливість хоча б у майбутньому.

Коли Б. Патон дізнався, що я працюю у Кабінеті Міністрів на посаді заступника завідувача відділу аналізу і прогнозування, то висловив надію на співпрацю з новоствореним Інститутом економічного прогнозування, який очолив В. Геєць. Президент запитав мене, як я ставлюся до цього директора і попросив підтримувати його у науковій роботі. Я в той час ще не міг передбачити, що невдовзі В. Геєць замінить І. Лукінова на посаді академіка-секретаря Відділення економіки НАНУ, і відповів, що директор особисто не дуже бажає зі мною працювати. Адже він не включив мене до спеціалізованої вченої ради очолюваної ним наукової установи, у своїх виступах не згадує про мої прогнозні розрахунки разом з Інститутом кібернетики щодо динаміки ВВП на перспективу. Взагалі замовчує мої ініціативи, хоча я не бачу причини для такої необ'єктивності.

Президент Національної академії скаржився на те, що ті напрацювання, які інститути направляють до виконавчих і законодавчих державних органів, не використовуються. За винятком матеріалів нового Інституту економічного

прогнозування. Якраз в період, коли створювалася ця наукова установа за ініціативою його першого директора та підтримкою В. Пустовойтенка, я працював у Кабінеті Міністрів у Службі Прем'єра. Для обґрунтування необхідності створення інституту були взяті всі мої розробки з прогнозування: викладки, прогнозовані терміни і навіть дослівні тексти. Проте мені про це не повідомили, а коли я сам дізнався про такі кроки, то нічого не можна було вдіяти та й не було сенсу. Практично з моїм матеріалом щодо прогнозування виступив В. Пустовойтенко на Верховній Раді, обґрунтовуючи свою підтримку ідеї створення інституту.

Я знав реальне становище з подачею матеріалів Б. Патону від багатьох наукових установ, мав уяву про їхній науковий і практичний рівень, ставлення до їхнього використання в Президії НАНУ і тому зрозумів, що маститому вітчизняному вченому, керівникові наукової еліти країни подають не ту інформацію. Після 1991 р. до всіх гілок влади прийшло багато вчених. Досить часто вони очолювали важливі підрозділи, до яких і надходили наукові розробки для подальшого використання. Як не дивно, практика підтверджувала, що саме вони, вчені-керівники, негативно ставилися до наукових розробок колишніх своїх колег і не поспішали, м'яко кажучи, їх впроваджувати.

Я мав велике задоволення від спілкування з видатним ученим. Відчувалося, що президент Національної академії сповнений творчими думками і великими планами, здатен приймати конструктивні рішення. Проте старі комуністичні традиції міцно тримають його світлий розум у своїх лещатах і вирватися з них, подумав я, йому уже не під силу. На закінчення я сказав, що академік Патон — гордість нашої вітчизняної науки, побажав йому міцного здоров'я і щастя у наступному, 1998 році.

Минув час і в 2003 р. за дорученням президента УААН М. Зубця мені у справах довелося знову зустрітися з президентом НАНУ Б. Патонем. Зустріч він назначив у своєму кабінеті в інституті “Електрозварювання”, що недалеко від Центрального стадіону. Рівно о 10-й годині до приймальні зайшов Б. Патон.

На ньому було старомодне пальто, яким він, мабуть, користувався багато років. Проте більше про старість ніщо не нагадувало: тверда хода, жвавий погляд, відчуття свіжості тіла і міцї духу. Відвідувачів у приймальній не було. Певно, тут ніколи не утворювалася черга.

Мене невдовзі запросили до кабінету. Патон очікував матеріали, які йому треба було підписати: наближалися чергові вибори до НАНУ. Знову набирав обертів ажіотаж навколо претендентів до наукової еліти. До Національної академії тримали крок вищі державні чини. А вони вже навчилися виборювати високі виборні посади у владних структурах. Після завершення офіційних справ я подарував Б. Патону свою працю “Економічна політика в Україні наприкінці ХХ століття”, показав розрахунки динаміки ВВП до 2015 р. з виділенням прогнозів на 1995-2000 рр., які виявилися близькими до реального стану на той час. Президент НАНУ Б. Патон поглянув на мене і поцікавився, чи подаю я свої праці на конкурс до Національної академії наук. Почувши негативну відповідь, більше він мене ні про що не розпитував. А я, зрозуміло, нічого не пояснював з власної ініціативи. Мені здалося, що Б. Патон з якимось внутрішнім полегшенням сприйняв мої останні слова. Був зі мною підкреслено ввічливим.

Мене ж особисто вразило свідчення неординарності видатних людей, їхнього світлого розуму і міцної пам’яті. Адже Б. Патон, досить літній вчений, у якого щодня безліч великих справ і зустрічей з титулованими людьми, навіть через п’ять років пам’ятав, що я балотувався до НАНУ, набрав достатню кількість прохідних голосів, однак це нічого мені не дало через відсутність вакантного місця. І ось тепер, через роки, видатний згадав про мої складні часи на підступах до Національної академії наук, хоча, як я зрозумів, не для того, щоб відновити справедливість.

Гніздо аграріїв учених

Якщо поглянути на короткий шлях до моєї аграрної академії, то він був такий: у кінці 1999 р. мене обирають до Української академії аграрних наук спочатку членом-кореспондентом, а пізніше, у 2002 р., — академіком УААН.

Вибори до Української академії аграрних наук проходили також складно, бо в науковому світі скрізь єдині правила, а вчені надто чутливі до зовнішніх подразників. Без великого ентузіазму я подав документи до УААН, майже не стежив за ходом виборів, пам'ятаючи гіркий досвід в НАНУ. Важко в це збоку повірити і зрозуміти, але кажу, як було: коли дізнався, що обраний членом-кореспондентом УААН, не відчув від цього вибухового припливу радості. Хоча згодом більш об'єктивно усвідомив і оцінив значення для мене особисто цієї події. Тому ожив і відчув приналежність до сонму науковців, спроможних визначати напрями розвитку науки в окремих галузях народного господарства і економіки в цілому. Не менш важливим було для мене і те, що в УААН залишили за мною напрям наукової роботи, який я пропонував раніше в НАНУ. А саме — організація управління економікою, планування і регулювання цієї галузі.

Якщо вибори у члени-кореспонденти не дуже впливали на мій внутрішній стан, оскільки у глибині душі ще надіявся брати участь у наступних виборах до НАНУ, то спроба стати дійсним членом УААН вже вимагала від мене мобілізації не лише знань, а й фізичних сил та нервової системи. Уявіть собі, що і вибори в УААН у дечому перегукувалися з тим, що спостерігав в НАНУ. З одного боку, я маю вагомі наукові праці, щоб без будь-яких комбінацій стати дійсним членом Академії. З другого, — відчуваю, що пливу проти сильної течії. Відомий і впливовий член академії заявляє: не буду за тебе голосувати, у мене є своїх два претенденти, їх мушу підтримувати, бо обидва високі посадовці, а місць для майбутніх академіків всього два.

Звичайно, такої думки дотримувалися і його прихильники. Один із академіків мене просто обманув: в очі запевняв, що нема таких достойних, як я, фактично ж проголосував за того, кого сам вважав ще не готовим до високої наукової номінації. Вибори до УААН відбувалися у два тури. Проте, як раніше і в НАНУ, я переміг тут тільки у другому турі.

В Українській академії аграрних наук зустрів багато видатних вітчизняних вчених-аграрників, у тому числі економістів. Яскравими людськими і науковими якостями виокремлювалися українські вчені академіки М.В. Зубець, І.І. Лукінов, П.Т. Саблук, П.П. Борщевський, Л.Я. Новаковський, В.М. Трегобчук, Р.І.Тринько, П.І. Гайдуцький, М. Я. Дем'яненко та багато інших.

Серед учених-економістів як НАНУ, так і УААН відкрив для себе чимало особистостей, які вміли відстоювати власні наукові концепції, шанувати свою мову, культуру, а науковою діяльністю, нерідко і художнім словом прославляли Україну та готували в складні часи тоталітаризму фундаментальні розробки для майбутнього розвитку економіки держави, української нації.

Про українських вчених у сфері суспільних наук також можна говорити багато добрих слів, адресуючи їх Іллі Романенку, Михайлові Зубцю, Олександрові Сторожуку, Іванові Лукінову, Володимирові Мертенсу, Валентинові Трегобчуку, Петрові Борщевському, Анатолієві Павленку, Анатолієві Савченку, Василеві Бесєдіну, Семенові Осадцю, Михайлові Савлуку, Сергієві Покропивному, Романові Триньку. Багато про них не напишеш, бо вони ще з тоталітарних часів не дуже любили себе афішувати. Проте є спільна для цих українських вчених риса, яка їх об'єднує і згуртовує: здатність виконувати титанічну роботу в науковій і освітянській сферах, повністю використовувати потенціал свого таланту.

У цьому зв'язку хочу докладніше зупинитися на окремих вчених із славної плеяди могутніх творців.

Романенко Ілля Никанорович (1909-1982 рр.) — видатний учений економіст-аграрник, він один з тих, хто започаткував в Україні широкомасштабні дослідження з проблем економіки сільського господарства. Народився у 1909 р.

в с. Майданівка Бородянського району Київської області. Розпочав працювати в Інституті економіки АН України у 1943 р., а через час, в 1956 р., очолив новостворений Український науково-дослідний інститут економіки і організації сільського господарства (нині Інститут аграрної економіки УААН). У 1966 р. І.Н. Романенко переходить на викладацьку роботу до Української сільськогосподарської академії, завідує там кафедрою економіки сільського господарства до 1979 р.

Моє знайомство з відомим уже на той час в Україні професором, членом-кореспондентом ВАСГНІЛ І. Романенком відбулося після того, як міністр сільського господарства України П. Дорошенко направив ректорові УСГА листа з рекомендацією зарахувати мене відповідно до існуючого порядку до аспірантури. При цьому йшлося про кафедру, яку очолював І.Н. Романенко, і ще про те, що мене на неї треба перевести з Інституту народного господарства (нині — Київський національний економічний університет). Коли зайшов до кабінету завідувача кафедри, то побачив бравого, з почуттям гумору вченого, який, розпитавши, як годиться, про те, що його цікавило, сказав: бере до аспірантури і буде допомагати. Утім зразу ж уточнив: хоча і є лист з міністерства, та йому не вдасться стати керівником моєї роботи, бо вже має аж 25 аспірантів. Правда, тут же заспокоїв: я призначу твоїм керівником одного із найкращих на кафедрі викладачів, який і буде допомагати науковими порадами. І, дійсно, на той час мало хто з українських учених підготував 10 докторів і 120 кандидатів наук з аграрної тематики.

Під час навчання в заочній аспірантурі на згаданій вище кафедрі для мене були створені досить сприятливі умови. Я мав змогу читати лекції, вести практичні заняття. Завдяки цьому, навчаючись в аспірантурі, вже заробляв педагогічний стаж. У повсякденному аспірантському житті я одержував моральне задоволення від того, що на кафедрі працювало багато відомих вчених-викладачів, мав тут добрих товаришів, вимогливих і водночас готових допомагати у наукових і життєвих справах.

Що хочеться сказати про **Михайла Васильовича Зубця**. Неординарна особистість, видатний вчений теоретик і практик в одній особі, талановитий організатор української аграрної науки, відомий державний діяч. За своєю сутністю Михайло Зубець уособлює яскраву особистість новітньої історії України — поетичну людину, широких спектрів керівника й організатора, цілеспрямованих прагматика і теоретика, раціональних стратега і тактика, оптимальних політика і дипломата. Суто людські, державницькі, управлінські і наукові риси формувалися в нього на виробництві. Вони своїм корінням уходили безпосередньо в господарства аграрного сектора економіки, в Міністерство сільського господарства і набули розквіту та найбільш повно проявляли себе в Українській академії аграрних наук, Кабінеті Міністрів України. Досить поважний і відомий у країні урядовець у розмові про М. Зубця висловився так: “Це людина від землі”. Паростки вченого-селекціонера у ньому помітив і спрямував на науковий шлях вчений, педагог Микола Антонович Кравченко, а організаційні і державницькі риси підтримав міністр сільського господарства України Петро Леонтійович Погребняк.

Народився майбутній академік 7 квітня 1938 р. в селищі Нова Басань — районному центрі на Чернігівщині. Його характер формувався під впливом природної безмежної цікавості до істин навколишнього середовища, потреби долати в ньому складнощі і перемагати. Впродовж життя поступово виробляв у собі імунітет до негативів, тому його ніколи не зраджували витримка, розсудливість, зваженість при розв’язанні проблем. Закінчив технічне училище при заводі “Більшовик”. За рік навчання сільський хлопчисько перетворився на класного верстатника п’ятого розряду. Винятковий випадок у тодішній практиці. Молодий Зубець почав працювати на Київському заводі порційних автоматів у підрозділі головного механіка заводу. Невдовзі відбулася крута зміна в його намірах, і верстатник промислового підприємства стає студентом сільськогосподарської академії, а після її закінчення працює впродовж дев’яти років головним зоотехніком-селекціонером у визнаному центрі симентальської породи держплемзаводі “Тростянець” на Чернігівщині. Тоді це підприємство

нагадувало великий науково-виробничий комплекс, де народжувалося майбутнє тваринництва України.

З 1972 р. М.В. Зубець працює в Міністерстві сільського господарства. Очолює там відділ з племінної справи, управління м'ясного скотарства, Головне управління сільськогосподарської науки. Був заступником міністра і міністром сільського господарства. В 1996 р. призначений віце-прем'єр-міністром Кабміну Міністрів України. Шлях у науці: здобув вчені ступені кандидата і доктора сільськогосподарських наук, обраний академіком УААН. У 1991-1996 рр. віце-президент Української академії аграрних наук, а з 1996 р. — її президент.

Щасливий від того, що знав **Мертенса Володимира Петровича (1928-1995 рр.)**. Народився він у 1928 р. в селі Ладиженка Уманського району на Черкащині. Якраз його і призначили моїм науковим керівником з підготовки кандидатської дисертації. Він створив школу вчених з інтенсифікації сільського господарства, підготував тридцятьох кандидатів і трьох докторів наук. Це був педагог вищої атестації. Мені здавалося, що ніхто не здатний так прочитати лекцію студентам, як це майстерно і цікаво робив В. Мертенс.

У мене не було жодної проблеми з підготовки дисертації, оскільки толерантний керівник подарував мені свободу у моїх пошуках. Напевно, він відчував, як вона потрібна творчій людині, бо в цей час сам працював над докторською дисертацією. В.П. Мертенс не нав'язував тематику, давав можливість самостійно обрати, вистраждати її, як потому — і всі власні мої наукові дослідження. Врешті, з'явилася така тема моєї дисертації, яку мало назвати вдалою: проголошені в цій роботі ідеї пронизували всю наступну мою наукову діяльність.

Прожив Володимир Петрович складне повоєнне життя. Відчувалося, що морально він був чимось чи кимось скривджений, але про це нікому не розповідав, все ховав у собі. Адже знав: шляхи до правди і справедливості пролягали тоді через тернії. Як, до речі, майже завжди В. Мертенс не міг поскаржитися на відсутність у нього справжніх друзів, відданих товаришів і

добрих знайомих. Але не бракувало і заклятих ворогів, які своїми відкритими чи замаскованими діями пригнічували його морально і фізично. Однак в компаніях В. Мертенс був центром уваги, поваги і навіть захопленням товариства. Українські пісні в його виконанні досягали неперевершеної емоційності і національної колоритності. А як смачно він пив чарку, що в його міцній і великій руці сходила на наперсток, який на мить ховався у великих розкішних вусах господаря.

Олександр Олександрович Сторожук (1924-1987 рр.), один із найталановитіших учнів академіка П.М. Першина, народився 1924 р. в с. Іванівна Ставищанського району Київської області. Воював у 1941-1945рр., став видатним вченим — професором, членом-кореспондент ВАСГНІЛу, директором Українського науково-дослідного інституту економіки і організації сільського господарства. Посади і звання, як і визнання наукових здобутків, не заважали йому залишатися доброю і лагідною людиною. В цьому я переконався, коли працював у Міністерстві сільського господарства і часто спілкувалися з ним з різних питань. Після захисту кандидатської дисертації у 1971 р. мені уже доводилося надавати посильну допомогу О. Сторожуку у забезпеченні його матеріалами чи в інших справах перед захистом ним докторської дисертації у 1972 р.

Коли я одержав квартиру на вулиці Саксаганського, мені було приємно приймати моїх старших товаришів О. Сторожука, В. Мертенса й інших вчених. Інтелігентність і витримка професора О. Сторожука зводили нанівець занадто високі емоції при обговоренні результатів наукових досліджень, особливо на вчених радах із захисту дисертацій.

Відомий вчений **Анатолій Федорович Павленко** здобув широке визнання і як талановитий педагог та організатор економічної освіти. Ставши ректором Київського національного економічного університету в 1987 р., він підніс авторитет цього учбового закладу до всесвітнього рівня. Доктор економічних наук, професор, академік Академії педагогічних наук, заслужений діяч науки і техніки, академік Міжнародної академії наук вищої школи (м. Москва),

Почесний доктор Міжнародного християнського університету (м. Відень), кавалер високих державних відзнак. За цим — титанічна праця і конкретні результати діяльності вченого. Високим державницьким і науковим рівнем відзначаються його монографії, підручники, навчальні посібники. Вони широко відомі в Україні і за її межами. До речі, народився вчений у 1940 р. у місті Владивосток Приморського краю Російської Федерації, а виріс, змужнів і здобув освіту на землі своїх батьків — на славетній Полтавщині. Серед вчених і працівників національного економічного університету А. Павленко заслужив найвищі визнання і шанування за утверджені ним гуманістичні відносини в колективі, формування високої національної самосвідомості студентів, захист національних основ української вищої школи. Саме в період його ректорства вченим національного економічного університету — членам спеціалізованих рад із захисту докторських і кандидатських дисертацій було встановлено платню. За розмірами вона виявилася і не такою великою, але подібної практики ще не було на той час у жодному навчальному закладі України.

Скажу кілька слів про **Савченка Анатолія Григоровича**, завідувача кафедри макроекономіки та державного управління Київського національного економічного університету. Народився він у робітничій сім'ї в Кривому Розі у жовтні 1939 р. У козацькому краї, привченому до постійної і виснажливої праці. Закінчивши школу, подався із Житомира, де жили батьки, до Казахстану. Там працював трактористом, потому цілих три роки віддав службі в армії. Лише після звільнення в запас приступив до навчання в Київському національному економічному університеті, де пройшов шлях від студента і асистента до завідувача кафедри (з 1987 р.) провідного економічного вузу країни. Своєю наполегливою працею він за надзвичайно складних умов для наукової діяльності (був викладачем вузу і навчальному процесу віддавав надто багато сил, часу) зумів досить швидко захистити кандидатську і докторську дисертації та одержати звання професора.

Досвідчений педагог і відомий в Україні науковець, доктор економічних наук, професор А. Савченко глибоко володіє тонкощами педагогічного і

навчального процесів вузу, вимогливий до себе і членів кафедри. Водночас справедливий, поважає працелюбних, постійно проявляє турботу про молодь, яка обрала нелегкий шлях викладацької діяльності. З якого б боку не підійти до цього вченого, легко помітимо в ньому прояви принципової наукової і педагогічної особистості, прямоту суджень та виваженість рішень, деякі характерні риси робітничого характеру.

Професор Савченко відіграв важливу роль у формуванні мого ставлення до науки. Після захисту мною докторської дисертації допомагав мені стати професором, а своїм особистим працелюбством надихав на таку наукову творчість, яка, врешті, допомогла мені стати академіком Української академії аграрних наук. Небагато керівників кафедр засиджуються у своїх робочих кабінетах чи затримуються серед викладачів. Я особисто одержував велике задоволення від співпраці з професором А. Савченком на кафедрі та у спеціалізованій вченій раді КНЕУ із захисту кандидатських і докторських дисертацій: ми з ним завжди знаходили спільну думку з наукових і життєвих проблем.

З Дорогунцовим Сергієм Івановичем — членом-кореспондентом НАНУ, професором, доктором економічних наук, головою Ради з вивчення продуктивних сил України, народним депутатом України багатьох скликань — відносини, пов'язані з практичною і науковою діяльністю, тривають більше тридцяти років. Народився Сергій Іванович 22 вересня 1929 р. в селищі Доманівка Доманівського району Миколаївської області. А після закінчення чотирьох класів він разом із сім'єю переїхав у Турбівський район на Вінниччині, де проживав до закінчення загальноосвітньої школи. З дипломом Київського державного університету ім. Тараса Шевченка викладав у партшколі, в ЦК Компартії України, Кабінеті Міністрів України. З 1984 р. — голова Ради з вивчення продуктивних сил України.

Якась внутрішня сила підказувала мені, що у нас чимало спільного у ставленні до багатьох речей і явищ, розумінні їх. Виростали і навчалися обидва на Вінниччині. Коли вступали до інституту, то на екзамені з російської

літератури відмінну оцінку забезпечив обом експромтом прочитаний вірш. Кожен із нас з хвилюванням і нетерпінням очікував повідомлення про зарахування до навчального закладу, хоча всі екзамени поздавали на “відмінно”. Далі я і він працювали в державних органах влади і водночас, у межах вільного часу, займалися науковою діяльністю. Все досягали у житті винятково власною працею, відчуваючи доброзичливість від одних своїх керівників і терплячи зневагу від інших, хоча ніколи не зникав у душі внутрішній протест проти несправедливості і фальші. І в сільській школі виявилися у нас однакові духовні запиту — драмгуртківець Дорогунцов брав участь у постановці п’єси “В степах України”, а я — в п’єсі “Богдан Хмельницький”. Після закінчення державної служби професорами працюємо в одному відомому вищому навчальному закладі — Київському національному економічному університеті.

Якщо скористатися філософським висловом про те, що матеріальний добробут — доля посередності, то Сергій Іванович доводить вірність цієї думки від зворотнього. Видатний вчений, керівник великого науково-дослідного академічного інституту, відомий політик, депутат парламенту країни трьох скликань, він багато доброго зробив для батьківщини, народу. А свої власні і сімейні потреби задовольняє встановленою йому посадовою платнею, науковою стипендією, простеньким автомобілем і старою українською хатою з городом за півтори сотні кілометрів від столиці. Саме тут депутат парламенту щороку проводить свою відпустку. Коли зустрічаю Сергія Івановича, то мене охоплює радість від усвідомлення нової можливості спілкуватися з такою простою і водночас видатною особистістю.

Багато сил, енергії і творчих знань Сергій Іванович віддає політичній діяльності. Працювати він звик на повну потужність, хоча за таку інтенсивність доводиться нерідко розплачуватися здоров’ям.

З академіком УААН **В.М. Трегобчуком**, як і багатьом вченим, мені завжди приємно спілкуватися. Людина високої культури та інтелектуальності, він навіть у найскладніші для українського народу часи вдало поєднував глибокі наукові дослідження з поетичним словом. Народився вчений на славетній

Уманщині в селі Іванівка 28 серпня 1937 р. Своє селянське походження підтверджує обраною на все життя сферою діяльності в аграрній економіці. Його наукові розробки з проблем природокористування стають неоціненним скарбом для вчених і практиків у сучасний період глобальної зміни кліматичних умов на земній кулі, розвитку сільського господарства в ринкових умовах. А поетичне слово дає можливість глибше пізнавати історію слов'янства, збагнути, що у важкі часи треба примножувати свою любов до нашої України, сприймати близько до серця філософію духовних глибин українського народу.

Скільки віршів, поем про Київ, Україну, видатні місця Європи і її знамениті міста написано академіком В. Трегобчуком. За цими творами можна вивчати історію і культуру значної частини світу. Вийшла велика збірка його поезій, яка посяде чільне місце у мистецькій творчості видатних людей України. Взагалі поєднання мистецьких і наукових рис в одній людині — досить яскраве явище на небосхилі людської цивілізації. Один філософ про таке сполучення говорив: “... сколь далеки мы ещё от того момента, где научное мышление соединяется с художественными способностями и практической житейской мудростью и образует более высокую органическую систему, в сравнении с которой учёный, врач, художник и законодатель, как они явлены нам нынче, должны будут предстать убогими антикварными предметами”.⁴⁶

Вихідець із Тернопільщини **Роман Іванович Тринько** народився у 1933 р. Нелегкими, але вірними шляхами прийшов до звання академіка УААН. Більшу частину своєї творчої діяльності віддає Львівському сільськогосподарському інституту, де свого часу одержував вищу освіту. Тут починав свою кар'єру з асистента. І в цьому інституті майже чверть століття працював проректором та ректором.

Основну увагу у своїх наукових дослідженнях він зосереджує на економіко-статистичних проблемах розвитку аграрного сектора України. З ним я завжди

⁴⁶ Ницше Ф. Злая мудрость. – М.: Триада-Файн, 1993. – С. 117.

знаходжу не тільки спільну наукову думку. Маю неабияке моральне задоволення від спілкування на філософські, економічні і чисто людські теми.

Академік Р.І. Тринько не тільки відомий український вчений, він є патріот своєї батьківщини, свого знедоленого краю і робить багато для поліпшення становища. Цією мудрістю пронизані його наукові праці.

Вагомий внесок у розвиток української економічної науки вніс **Василь Федорович Бесєдін**. Народився він у 1926 р. Закінчив Харківський гірничий інститут. Доктор економічних наук, професор, він обіймав чимало високих посад у державно-суспільній ієрархії. Зокрема, в обчислювальному центрі Держплану України і в Науково-дослідному економічному інституті цього відомства. Тут він розпочав свою діяльність у 1979 р. Саме в цей період приступив до роботи у Держплані і я. У справах доводилося періодично зустрічатися і спілкуватися з цим ученим. Саме він під час поїздки на наукову конференцію до Дніпропетровська порадив мені зайнятися підготовкою докторської дисертації на базі тих ідей прогнозування і державного регулювання, про які довідався від мене. Людина досить спокійна, але впевнено рухається до мети, якщо її ставить перед собою чи очолюваним нею колективом.

Працюючи завідувачем відділу, заступником і директором Науково-дослідного економічного інституту Держплану України, пройшов велику школу пізнання тогочасної дійсності в усіх її жорстоких проявах. Одного із директорів цього інституту, наприклад, перевели на роботу до виконавчих органів. Водночас В. Бесєдіна призначили виконуючим обов'язки директора. За такої адміністративної невизначеності його тримали до того часу, поки той, кого бажали посадити на директорське крісло у ролі повноправного господаря, не написав докторської дисертації і не захистив її. Для цього знадобилося більше п'яти років. Проте новий директор, для якого на такий тривалий час "законсервували" посаду, довго не утримався. Лише після його уходу В. Бесєдіна вже призначили повноправним керівником наукової установи.

Спектр наукової діяльності цього вченого досить широкий. В. Бесєдін займається науковими проблемами макроекономічного прогнозування, теорією і практикою управління соціально-економічним розвитком країни. Він розробляє макромодель економічного зростання народного господарства, методи розв'язання балансових задач, концепцію планового управління економікою і науково-методичні основи регулювання нею. Все це помітно вплинуло на створення сприятливих умов для переходу української економіки до ринкових відносин.

Під керівництвом В. Бесєдіна виконувались роботи з прогнозування темпів і пропорцій розвитку народного господарства України на перспективу. За результатами своїх наукових досліджень вчений опублікував понад 150 наукових праць, у тому числі 20 колективних та індивідуальних монографій, а також 12 брошур.

З **Семеном Степановичем Осадцем**, який народився у 1935 р. в Заставнівському районі Чернівецької області, я в один час навчався у Київському фінансово-економічному інституті, а вже на схилі літ ми обидва працювали професорами у тому самому вузі — Київському національному економічному університеті (КНЕУ). Найтісніша практична співпраця з професором розпочалася тоді, коли місцем моєї роботи було фінансове управління Міністерства сільського господарства, а науковий співробітник С. Осадець працював в Українському інституті економіки та організації сільського господарства.

У 1977 р. він переходить у КНЕУ, завідує тут кафедрою. Але вчений ніколи не обмежується суто науковою діяльністю. Він тривалий час займається практичною роботою в управлінській і банківській системах. Професор має високий науковий рейтинг у галузі фінансів, грошового обігу, кредиту і страхової справи. С. Осадець виважена людина, добрий товариш, надійний партнер. Усі ці якості, помножені на талант дослідника та аналітика, сприяли вагомості його внеску у розвиток науки й української економіки.

Борщевський Петро Прокопович (1936-2003 рр.) — доктор економічних наук, професор, академік УААН, заслужений діяч науки і техніки, один із відомих теоретиків економічних проблем харчової промисловості. Народився в селі Зарожани Хотинського району Чернівецької області у селянській родині. Аспірантуру закінчив в Інституті економіки АН СРСР у Москві, працював в Інституті економіки Молдови, був професором Кишинівського політехнічного інституту, Київського інституту народного господарства, Українського державного університету харчових технологій, Вісконсінського міжнародного університету США. Найбільш плідна наукова діяльність припала на період довголітньої праці у Раді з вивчення продуктивних сил України. Саме тут він проявив себе блискучим розробником теоретичних і практичних науково обґрунтованих планів розміщення продуктивних сил країни, особливо в аграрному секторі економіки. Про його наукові і педагогічні здобутки свідчить підготовка ним 22 кандидатів і 13 докторів наук, видання понад 350 наукових праць. Це був не тільки видатний український вчений, він дихав добротою до кожної людини, любив пісню, мистецтво, завжди перебував у гущі людського життя.

Ще навчаючись в аспірантурі Української сільськогосподарської академії, співпрацював з ученими Інституту економіки АН України. У мене були добрі і навіть до якоїсь міри дружні відносини з видатними українськими вченими-економістами, репресованими за свої позиції щодо економічного розвитку села. Це, зокрема, Гаврило Тимофійович Лещенко і Тарас Ясонович Коцюба.

Гаврило Тимофійович Лещенко (1904-1992 рр.) народився в селі Тишківка Гайсинського району Вінницької області в родині селян. У цьому селі і похований. Це був справжній український витязь з козацьким сильним і невмирущим духом. Його неодноразово ламали за вільнодумство, але так і не зламали. Він закінчив економічний факультет Київського інституту народного господарства в 1926 р. і працював учителем трудшколи у столиці, пізніше став доцентом Українського лісотехнічного інституту. У 1937-1954 рр. — в'язень сталінських таборів. Тривалого позбавлення волі “заслужив” критичним став-

ленням до створюваних колгоспів, песимістичними прогнозами щодо їхнього майбутнього.

Повернувшись з каторги, вчений проявив людську, громадянську і наукову мужність — активно продовжував займатися наукою і захистив повторно кандидатську дисертацію у 1966 р. Ще через вісім років став доктором наук, фундатором дисципліни аналіз господарської діяльності сільськогосподарських підприємств. Його заслужено вважають засновником школи з розвитку аналізу як економічної науки. З цієї проблематики він написав багато наукових праць, підручників і методик. Вперше Гаврило Тимофійович дозволив собі трохи розповісти друзям про свої митарства, коли збиралися відзначати його успішний захист дисертацій, кандидатської і докторської, в ресторані на ВДНГ.

Тарас Ясонович Коцюба (1902-1979 рр.) народився в селі Узин Білоцерківського району Київської області в селянській сім'ї. Закінчив Кооперативний інститут в Києві, навчався в аспірантурі і вже у 1930 р. захистив кандидатську дисертацію. Викладав у Київському інституті промкооперації, працював у Наркомземі України, в Інституті демографії АН України. У 1936 р. зазнав репресій. Сидів у тюрмі, перебував на спецпоселеннях у Хабаровському і Красноярському краях (Єнісейському Заполяр'ї). Але і там не забував про науку: намагався реалізувати свої ідеї для виведення в північних умовах скоростиглих сортів кавунів, гарбузів і огірків. Понад 23 роки вчений поневірявся на півночі, а коли повернувся, то знову ж поринув в аграрну науку. Невдовзі захистив докторську дисертацію. Причому її тема — гарантована оплата праці в колгоспах — перегукувалася з його давніми і настійливими рекомендаціями перевести колективні господарства на грошову оплату праці. Цим він викликав на себе вогонь влади і тих, хто її обслуговував.

Сила духу Т.Я. Коцюби, віра вченого у свою правоту та її відстоювання протягом усього життя мають слугувати взірцем кожному українцеві.

Київське полісся з давнини славалося неповторною красою природи, славними людьми, міцними духом і тілом, наповненими щастям життя. Чорнобильська катастрофа позбавила цих людей малої батьківщини, яку вони

нині тільки з сумом згадують. З тих країв походить мій добрий приятель **Василь Юхимович Дуброва**. Народився в 1938 р. у селі Варовичі Поліського району, закінчив місцеву середню школу. Кремезний, міцної статури козак, який увібрав у себе цілющу силу природи рідного краю. Впродовж свого трудового життя за кермом автомобіля виконує просту, але вкрай необхідну для суспільства роботу. Одна з адрес її — Національний банк України. А там визнають лише професіоналів. Утім він не лише водій з великої літери. Коли береться за ремонт автомобільного двигуна, то можна зачаровуватися: зайвий раз переконуєшся, що у будь-якій справі досягають руки майстра рівня творчості митця, академічної висоти і значущості.

Як уже згадувалося, до управління економікою та іншими державними справами після 1991 р. приходили люди, які не знайшли себе в інших сферах діяльності. Чомусь популярною тоді стала думка, що управляти країною надто просто. Одного разу я запросив до себе наукового працівника із наукової установи Міністерства економіки і попросив його розробити наукову тему з макроекономіки. Все пояснив і, врешті, для нього роботи залишалося не так і багато. Місяців зо два він думав, але цього терміну виявилось замало навіть для складання плану майбутньої діяльності. Проте невдовзі це йому не завадило перейти працювати до Міністерства економіки на високу посаду. Згодом став заступником міністра. За багато років роботи у науковій установі ця людина не спромоглася захистити кандидатську дисертацію.

Взагалі спостерігалася цікава річ: непоодинокі службовці, вихідці з науки, до неї насправді ставилися зневажливо. На прикладі долі ряду державних органів, організацій чи підприємств, очолених такими псевдонауковцями, можна переконатися в їхніх здібностях руйнівників. То була помста за те, що не змогли реалізувати себе як науковці чи може за щось інше, але живу справу вони перетворювали в хаос. Подібне спостерігалось мало не на кожному кроці у Міністерстві фінансів, в урядових установах, а також у Верховній Раді України.

Хай мене вибачить читач за повторення, але ще раз хочу з усією відповідальністю наголосити: економічна скрута в нашій країні багато в

чому посилювалася масовим переходом у дев'яностих роках до управлінських структур науковців, або, вірніше, — тих, хто формував баластову масовість соціалістичної науки. Основним постачальником таких кадрів з претензією на управління економічними структурами держави став Інститут економіки НАНУ. Це були вчені-середняки або претенденти на таких науковців, яким так і не пощастило захистити дисертації.

Наукова діяльність давала мені можливість спілкуватися з видатними вітчизняними вченими і політиками. Серед них Ю. Тимошенко, яка на кафедрі Київського національного економічного університету (КНЕУ), де я працював професором, готувала і захищала кандидатську дисертацію. Вона жвава і амбіційна. Коли віталася і подавала руку, то відчулося, що вона в неї крихітна і тендітна. Такі руки були, як згадують очевидці, у І. Ганді і, українки за походженням, Р. Горбачової. Взагалі Ю. Тимошенко проявила себе в подальшому не стільки як науковець, скільки як політик, державний діяч, будучи віце-прем'єр-міністром в уряді В. Ющенка і народним депутатом України. Уже тоді можна було передбачити її велике майбутнє на ниві українського державотворення. І дійсно, у 2004 р. вона стала одним із яскравих лідерів помаранчової революції поряд з В. Ющенком. Після завершення революції вперше в історії України уряд очолила жінка — нею стала Юлія Володимирівна Тимошенко.

Якщо детальніше торкнутися моєї педагогічної діяльності, то вона переважно зосереджується у Київському національному економічному університеті на викладанні курсу лекцій з макроекономіки, державного економічного прогнозування та планування, регулювання економіки.

Велику допомогу у становленні як вченого-педагога я одержав від професора А.Ф. Павленка. Визнаного у професорсько-викладацькому колективі наукового авторитету і багаторічного ректора КНЕУ. Він тривалий час з інтересом стежив за моїми науковими роботами і зі знанням справи давав дружні поради, до яких я неодмінно прислуховувався. Досить відчутною була для мене підтримка з боку А.Г. Савченка, завідувача кафедри макроекономіки та державного

управління, колишнього офіційного опонента моєї докторської дисертації і потому незмінного мого консультанта у складній викладацькій справі.

Оскільки кафедра макроекономіки та державного управління Київського національного економічного університету стала однією із провідних в університеті, перед нею постало завдання підготувати фахівців у галузі державного управління економікою — бакалаврів і магістрів. За роки свого існування кафедра пройшла історичний шлях становлення і розвитку. Тут сформувався інтелектуальний і науковий колектив, по суті, елітний за професійним рівнем. Ці глибокі й важливі для кафедри процеси відбувалися на початку 60-х років ХХ століття. Якраз у час посилення планового управління соціально-економічним розвитком країни та його структуризацією. Більш як за 40 років свого існування кафедра підготувала для народного господарства близько 5 тисяч кваліфікованих економістів — спеціалістів і магістрів.

У 1961 р. було відкрито нову спеціальність — планування народного господарства. Підготовку спеціалістів з цього фаху було покладено на факультет економіки промисловості. Дещо пізніше, у 1963 р., створено відповідний факультет планування народного господарства з одноіменною кафедрою. Вони, ці факультети, стали кузнею спеціалістів згаданого вище профілю. З метою піднесення рівня їхньої підготовки кафедра здійснювала у навчальному процесі перехід від інформаційного до проблемно-наукового викладання лекційного матеріалу із застосуванням прогресивних методів досліджень і електронно-обчислювальної техніки.

Викладацький склад кафедр поповнювався випускниками університету. У 1963 р. таких новачків було 4 — А.П. Степанов, М.Г. Колодний, В.У. Биба, В.М. Дородько. На початку 70-х років — 12. З яких 9 кандидатів наук. А вже у 1978 р. — 19. Більшість з них мала наукові ступені і вчені звання. Постійно поліпшувався якісний склад кафедри і в результаті внутрішніх позитивних процесів: у 1984 р., наприклад, докторські дисертації захистили А.Г. Савченко і Ю.С. Поживілов. У різні роки деканами факультетів КНЕУ працювали члени кафедри — С.А. Мельник, О.М. Тітьонко, А.Г. Савченко, В.Ф. Задорожний.

Наукову діяльність кафедри зосереджували на підготовці значних для науки дисертацій, розробок і публікацій, виконанні держбюджетних тем, присвячених проблемам прогнозування, планування та регулювання економіки. В 1982-1987 рр. вперше в історії кафедри її викладачі доценти А.Г. Савченко і Ю.С. Поживілов захистили докторські дисертації, а в 1991 р. їхній приклад наслідував доцент Б.Я. Панасюк.

Співробітниками кафедри планування народного господарства підготовлено і видано ряд відомих у країні підручників. У 1966 р. побачили світ перший в Україні підручник з планування — “Планування народного господарства СРСР” та ряд навчальних посібників з цієї дисципліни: у 1975 р. — “Планування собівартості продукції в галузях народного господарства”, у 1978 р. — “Ціни та ціноутворення в СРСР”, у 1984 р. — “Планове ціноутворення”, у 1983 р. — “Планування економічного і соціального розвитку СРСР”, у 1984 р. — “Плановий баланс народного господарства”.

Першими завідувачами кафедри були Архип Петрович Степанов (1963-1972 рр.); Іван Ілліч Іщенко (1972-1982 рр.); Віктор Сергійович Найдьонов (1982-1987 рр.). З 1987 р. на цій посаді Анатолій Григорович Савченко. На початку ХХІ століття кафедра мала високий науково-педагогічний потенціал. Тут працювало 30 викладачів, включаючи сумісників, серед них 5 докторів і 18 кандидатів наук.

Після 1987 р. активно і цілеспрямовано перебудовувались зміст та форми навчально-виховної, наукової діяльності кафедри. Зміни не обмежувалися запровадженням нових дисциплін і спецкурсів, підготовкою методичних матеріалів.

З 1993 р. кафедра приступила до підготовки бакалаврів за спеціальністю адміністративний менеджмент.

За останні роки науково-дослідна робота кафедри набула поглибленого змісту і конкретизації. Асистенти захистили чотири кандидатські дисертації. Виконувалась державна бюджетна тема “Методологія діагностики, прогнозування та державного регулювання економіки”. Результати інших

наукових досліджень відображено в опублікованому підручнику “Макроекономіка” (1999) та у виданих монографіях. Їх варто назвати. Це — “Впровадження методів прогнозування і планування” (1996), “Прогнозування та регулювання розвитку економіки” (1998), “Державне регулювання економіки” (2001), “Економічна політика в Україні наприкінці ХХ століття” (2002), “Правові та практичні аспекти державних закупівель. Методичний посібник” (2002).

У різні роки, починаючи з 1954 р., я був зв’язаний з кафедрою. Спочатку як студент, потому — працівник державних органів, доцент, професор. У студентську пору мене навчали азам планування перші викладачі кафедри А.П. Степанов, М.Г. Колодний, В.У. Биба. Професором мені пощастило працювати з добрими людьми на цій самій кафедрі. Це відомі в університеті, країні та за її межами професори І.І. Іщенко, А.Г. Савченко, доценти — Т.Ф. Куценко, С.А. Мельник, А.Є. Никифоров, Г.О. Пухтаєвич, Є.І. Равікович, Т.О. Стеценко, О.М. Тітьонко, Ю.Г. Тормоса, В.Ф. Задорожний, О.А. Цуруль, С.М. Чистов, А.Г. Ягодка, А.Г. Яремчик, С.В. Кульбачний, Н.П. Москалюк, О.В. Пасічник, Д.М. Євдокимова. Не можу не згадати теплим словом лаборантів Н.О. Васильчук, Н.Р. Слету, Е.І. Кузьміну.

Тривалий час я входжу до складу спеціалізованої вченої ради Київського національного економічного університету із захисту докторських і кандидатських дисертацій. У цьому зв’язку хотів би сказати, що на засіданні цієї ради відчуваєш себе дійсно вченим, оскільки тут виваженість, повага і високий науковий професіоналізм твоїх колег — їхні природні, можна навіть сказати, кривні риси. У період моєї роботи у спеціалізованій вченій раді КНЕУ як її члена тут працювали такі відомі в країні вчені, як В.С. Савчук, А.Г. Савченко, К.Т. Кривенко, А.Є. Фукс, О.О. Беляєв, В.М. Ворона, В.К. Врублевський, Л.Я. Корнійчук, Д.Г. Лук’яненко, О.М. Мозговий, Ю.В. Ніколенко, Є.Г. Панченко, А.М. Поручник, Д.В. Полозенко, С.В. Сіденко, М.М. Якубовський.

Науково-дослідний економічний інститут Держплану був, як вже згадувалося, на висоті поставлених завдань. Створений після 1991 р. на його базі одноіменний інститут Міністерства економіки, перетворився в кволу наукову установу. Вона, як і треба було очікувати, невдовзі практично зникла. Адже дослідницькій діяльності тут покладено край. Про славне минуле нагадує лише спеціалізована вчена рада із захисту дисертацій, з плідною роботою якої пов'язані імена таких учених, як В.П. Олександрова, В.Ф. Бесєдін, В.Ф. Волик, А.Н. Голованів, О.М. Нєвелєв, І.К. Бондар, Г.Є. Колесник, Л.В. Черкашин, А.Н. Алимов, В.А. Поповкін, І.А. Чепурнов, О.Г. Білорус.

Перехід учених України від тоталітарного до демократичного стилю наукового життя відчувався у багатьох напрямках, але не в усіх. Працюючи в державних органах, я переважно наукові розробки виконував самостійно, а їхнє висвітлення

у пресі забезпечував сам. Проте в період більшовизму на практиці виходило частіше навпаки: наукові роботи писав хтось із найталановитіших, а підписували їх гуртом. Така хворобна традиція тривала і після розбудови в країні демократичних начал. Уже тепер один відомий в Україні вчений з сумом зауважив, що в ті часи він готував і підписував статті та монографії разом з псевдоавторами, вищими за нього за науковими ступенями і посадами. Нині навпаки: підписую наукові роботи разом з молодшими співпрацівниками, будучи старшим за них і за науковим званням і за посадою. Але власного вкладу в цю працю майже немає, як відсутній і чіткий особистий погляд на ситуації чи предмети, що розглядаються.

Науковці в усі часи і в багатьох країнах були бідною частиною суспільства, оскільки керівники держав вперто забувають, що “богатство и великолепие жизни правителей и знати уже давно могли бы выродиться в варварство и грязный разврат, если бы не эти самые бедняки-учёные, которым правители обязаны развитием культуры и нравственности в жизни”.⁴⁷ Задля справедливості скажу, що в колишньому Союзі науковці цінувалися, мали

⁴⁷ Бекон Ф. Сочинения в 2 т. Т. 1. – М.: Мысль. – 1977. – С. 426.

більш-менш, як на той час, достойну платню. Проте поряд з цим спостерігалася інша досить небезпечна крайність — зневажливе ставлення до інженерів і конструкторів. Вони у два-три рази мали нижчу платню, ніж робітники, яких за рівнем оплати праці фактично прирівняли до науковців. Скажімо, верстатник одержував тоді більше, ніж кандидат наук. Шанували робітників і в політичній та соціальній сферах, їм відводили місце у президіях різних форумів і зібрань, першим надавали житло, путівки на відпочинок, перших і мало не масово нагороджували. Водночас інженери і конструктори одержували місячну платню у розмірі 120 крб. без пільг у соціальній сфері.

Ось чому ті наукові розробки, які пропонувала наука, інженери і конструктори не поспішали використовувати у виробництві. Від впроваджувальної роботи та її економічних наслідків життєвий рівень інженерно-технічних працівників і конструкторських кадрів не залежав. Це стало однією із основних причин розвалу імперії, що мала назву СРСР.

Тепер викладачі вузів матеріально ще трохи підтримуються державою, а науковці стали маргіналами. У них низька платня, відсутні кошти на проведення досліджень. Щоб мінімально забезпечувати життєвий рівень, їм доводиться відпрацьовувати дрібні посадові оклади або частки від них у кількох місцях. Проте за такої вимушено модної для багатьох учених обставини говорити про зв'язок останніх з наукою можна лише умовно.

Невдовзі суспільство схаменеться і побачить, що немає кому навчати студентів, відсутні вітчизняні новітні технології у промисловості, будівництві і на транспорті, зникли селекціонери, яким треба виводити нові сорти сільсько-господарських культур, створювати нові породи продуктивних тварин. Для придбання всього цього за кордоном не знайдуть великих коштів. Однак платити за власну неспроможність мати те, що мають інші країни, доведеться не лише валютними знаками, а й залежністю від світових центрів науково-технічного прогресу. Позбавлення науковців можливості працювати через відсутність достойної зарплати та коштів для створення на сучасному рівні умов

для функціонування науки веде нашу державу до відставання в базових галузях економіки та виробництва з катастрофічними наслідками для суспільства.

У дружбі з журналістським пером

У 1991 р. академік І. Лукінов запропонував мені роботу в редакції журналу “Економіка України”. Держплан України, де я, держслужбовець, на той час працював, не заперечував проти цього, адже моє штатне співробітництво з журналом не виходило за рамки сумісництва. З того часу я очолював редакцію з проблем прогнозування, планування, фінансів та банківської справи, транспорту і будівництва. В журналі до 2004 р. під керівництвом головного редактора академіка І. Лукінова працювали науковими редакторами завідувачі відділів журналу академік НАНУ О.М. Онищенко, член-кореспондент НАНУ М.С. Герасимчук, академік УААН Б.Я. Панасюк і доктор економічних наук Б.Є. Кваснюк.

Кожен з нас здійснював наукове редагування статей авторів за встановленою тематикою журналу. Штатні висококваліфіковані спеціалісти журналістики утримували якісні параметри журналу з усіх точок зору на першому місці серед економічних періодичних видань країни. Тому кожен вчений вважав за честь помістити свій науковий доробок на сторінках часопису “Економіка України”. При цьому навіть широкому авторському загалу було відомо, що головний редактор академік І. Лукінов завжди виявляє найкращі риси наукової і журналістської етики, розглядаючи статті, всебічно аналізуючи їх перед прийняттям до друку.

Взагалі досвід роботи журналу “Економіка України” із науковими статтями вчених досить повчальний. Ці статті спочатку розглядалися науковими редакторами, які вирішували доцільність опублікування їх у журналі. Після

цього редакція надсилала рукописи членам редколегії. До її складу входили відомі вчені, керівники і провідні працівники наукових установ, вузів, державних органів управління, представники бізнесових структур. Всі, без винятку, зауваження і рекомендації із загальною оцінкою конкретної статті раз на місяць розглядалися на засіданні розширеної редколегії журналу під головуванням його головного редактора. Після обговорення запропонованих редакції матеріалів з урахуванням висновків рецензентів приймалися остаточні рішення по кожній статті: друкувати, доопрацювати і друкувати, відхилити. В журналі довгий час концентрувалися найважливіші наукові, практичні і державні ідеї соціально-економічного розвитку країни.

У мене особисто багато цікавих життєвих і професійних ситуацій пов'язано з журналом "Економіка України". Працюючи в його редакції, мені доводилося готувати до друку матеріали не лише сторонніх авторів, а й свої, висвітлюючи в них більшість своїх наукових ідей. У 1987 р. я написав статтю "Деякі аспекти сучасного розвитку села в умовах його індустріалізації". Йшлося про створення умов для подолання сезонності виробництва в сільському господарстві. Досягнення цієї мети дало б змогу підвищити зайнятість у зимові місяці всього сільського населення, зокрема молоді, яка бажає трудитися на промисловому виробництві. Водночас вдалося б наблизити переробні підприємства харчової і легкої промисловості до сировини. Подав статтю до редакції журналу "Економіка України". Один із її рецензентів, а це був тодішній міністр праці України М. Пантелєєв, на першій сторінці рукопису власноручно написав російською мовою: "...размещение предприятий или их филиалов непосредственно в сёлах сразу вызывает, как показывает практика, перелив сюда кадров из колхозов и совхозов и др. вопросы" і вимагав суттєво доопрацювати матеріал.

Основна турбота міністра, як бачимо, зводилася до недопущення відпливу селян з полів і ферм. Такий рух тоді справді міг бути небезпечним для сільськогосподарського виробництва, але загрожувала міражній кадровій рівновазі не моя стаття, а нездатність держави механізувати аграрну галузь.

У ряді статей я виклав власне бачення формування природно-економічних районів в Україні, як прообразу майбутніх регіонів. Одна з таких публікацій — “Природно-економічне районування республіки і його роль в територіальному плануванні” (1990). На той час я мав науковий ступінь кандидата економічних наук, але для підвищення статусу самої ідеї, що вперше розроблялася, запросив у співавтори відомого вченого у цій науковій галузі доктора економічних наук, професора В. Поповкіна. Він погодився і написав вступ до статті.

Я вже згадував про цей випадок, а повертаюсь знову до нього, щоб підкреслити взятим із життя фактом: наукова і журналістська етика віддзеркалюють внутрішній світ людини.

Оскільки Поповкін мав вищий науковий ступінь і був тоді більшим, ніж я, авторитетом у цій тематиці, я поставив у статті його прізвище першим. Та на засіданні редколегії, куди запрошують авторів, він офіційно заявив: незважаючи на те, що Панасюк тільки кандидат наук, його прізвище слід поставити першим, бо це його ідея і вся робота виконана ним особисто, моє — лише окремі фрагменти статті. Члени редколегії цю пропозицію врахували, і це, на мою думку, є прикладом великої наукової поваги одних учених до інших, визнання новизни у виконаній не ними праці. Про намір запросити у співавтори підготовленою мною статті особисто Поповкіна я розповів іншому вченому з ЕНДІ Держплану України. Мій співрозмовник довірливо попередив, що його особисто Поповкін не визнає за вченого, а тому мені краще триматися від нього подалі. Особливо, якщо маєш намір писати докторську дисертацію. Вийшло все навпаки: В. Поповкін був відомим вченим і порядною людиною, а той, кому я довірився й ім'я якого не можу назвати з етичних міркувань, виявився антиподом мого співавтора.

Свою журналістську працю утверджував статтями в багатьох наукових журналах економічного спрямування, публіцистичними матеріалами у газетах, а також аналітичними — у великих проектах і програмах державного значення.

На початку червня 1999 р. відбулася презентація Національної програми відродження України, розробленої “великою групою тільки вітчизняних

авторитетних вчених і висококваліфікованих організаторів” під керівництвом тодішнього спікера парламенту О. Ткаченка. Ця програма протиставлялась урядовій програмі “Україна-2010”. Кожна з цих програм не вказувала на реальний вихід з кута, куди загнали українську економіку і державу в цілому. В них відбивалися лише політичні прагнення різних політичних сил того періоду і підпорядковане цим прагненням розуміння методів відродження України. Ніхто не наважувався порівняти ці два документи, принципово різних за цілями і методами їхнього досягнення. Мені вдалося це зробити, здійснити їхній критичний аналіз і навіть опублікувати у книзі.⁴⁸

Взагалі журнал “Економіка України” після 1991 р. став втрачати своє провідне значення у науковій економічній сфері країни. А після 2001 р., коли академік І. Лукінов за станом здоров’я став менше приділяти уваги редакційній кухні, все приховано вирішував його заступник І. Вусик. Ця людина, журналіст за фахом, до економіки і науки не мала будь-якого відношення. До речі, і його журналістських праць, вартих уваги науковців, ніхто не бачив. Проте І. Вусик, користуючись своїм службовим становищем, міг на ортодоксальному рівні давати оцінки працям докторів наук і професорів, які буквально благали його надрукувати їхні статті.

За цих умов велика кількість праць відомих учених, схвалених до друку на редколегіях, так і не були надруковані. Певний час вони відлежувалися в довгих ящиках, а потому відправлялися до архіву. Останнім часом до журналу потрапляли переважно статті аспірантів, державних службовців. Особливу недовіру І. Вусик проявляв до української теоретичної думки, висвітлення праць українських вчених минулого, обговорення проблем планування і прогнозування. Всі намагання членів редколегії спрямувати основні напрями діяльності редакції журналу у ринкове середовище не могли подолати протидію І. Вусика. Останній не бажав будь-яких змін, демонстрував невдоволення всіма авторами журналу. Переглядаючи якимось архів, я знайшов багато цінних статей, схвалених свого часу редколегією до друку та відправлених, врешті, до архіву.

⁴⁸ Панасюк Б. Економічна політика в Україні наприкінці ХХ століття. – К.: Новий друк, 2002. – 740 с.

Це були, зокрема, дослідження з історії зародження планування в Україні, діяльності українських вчених-економістів, написані доктором наук, професором з Харкова Лортикяном. Мені вдалося через багато років надрукувати ці праці. Вони викликали інтерес у широкого кола громадськості, у тому числі і — наукової.

У 2004 р. в редакційному колективі відбулися істотні зміни. Після дванадцятирічної роботи в “Економіці України” я на початку 2004 р. подав заяву про вихід з редакції. Не стало ще одного співробітника члена-кореспондента НАНУ М. Герасимчука, готувався йти у відставку, але у 2004 р. пішов із життя головний редактор академік І. Лукінов, який віддав цьому журналу багато років життя. Останнім у 2004 р. пішов з “Економіки України” академік О. Онищенко. Послаблення редакційного колективу відбувалося на тлі очікуваних великих змін і складних перспектив, пов’язаних з розвитком ринкових відносин. Дедалі нагальнішою ставала потреба в очищенні від ортодоксальних нашарувань минулого та їхніх носіїв.

Відчуття власного місця в суспільстві

Все, що впливало на покоління людей від повоєнних років і до сьогодні, можна звести до трьох чинників — світових змін у політиці та економіці, генетичних позовів, соціально-економічної сфери. Ми знаходилися і знаходимося під впливом цих факторів, але найбільше відчутний для нас соціально-економічний, оскільки після страшної війни 1941-1945 рр. міста були зруйновані, а доросле населення, особливо чоловіче, зменшилося. Діти, які підросли в селах, випробовувалися щоденною важкою працею і боротьбою за виживання як серед людей, так і в природному доквіллі. Не обминула така доля і мене, і вона лягла тавром на мої подальші дії та поведінку. Тільки в таких

умовах можна збагнути, як важливо у житті залишатися не зламанною людиною. Насамперед — з дитинства.

Моє покоління називали дітьми війни. Ми у 1941 р. мали сісти за шкільні парти в перших класах, а опинилися в німецькій неволі. Нам за школу правили німецька і своя, національна, муштри. Кожен день супроводжувала висока нервова напруга і постійне очікування приходу до нас німців й їхніх жандармів, поліцаїв і партизанів: територія нашого села опинялася то у фронтовій зоні німецьких військ, то — радянських. Діти, як і дорослі, наче дикі тварини постійно жили очікуванням нападу, а тому завжди тримали себе в готовності уникнути його, зникнути у сховищі. Більше трьох з половиною років такого напівлегального становища залишили рубці у дитячих душах, а коли, нарешті, з'явилась можливість йти до школи, то ми уже були переростками.

З дитинства я звик самостійно щось переборювати, зустрічати і долати якісь труднощі, всього досягати тільки із значними зусиллями. Ніколи не пам'ятаю, щоб хоча б щось незначне, приємне прийшло до мене без попередніх великих чи величезних зусиль з мого боку. І коли після цього траплялося, що досяг чи здобув щось без відповідних зусиль, то відчував себе, як не дивно, дискомфортно. Впродовж усієї своєї наукової і трудової діяльності я старався виконувати кожен роботу так, щоб не тільки здійснити її належним чином, але і реалізувати себе в ній, як особистість. Перевірити своє бачення тієї чи іншої проблеми та власний світогляд. У цьому зв'язку мушу повторитися: мені ніколи не вдавалося пристосуватися до пануючих думок, вірних чи помилкових. Не залежно від того, хто їх висловлює і як може оцінити опонент, завжди мав власну думку. До того ж оприлюднював її, як на мене, занадто категорично. Хоча така категоричність не входила в мої плани. Оскільки я ніколи не плував тональність і наголоси з утвердженням істини і в міру можливості намагався поважати будь-яку думку.

Пригадую, як нестримне бажання селянських дітей закріпитися в містах, куди вперше їм було дозволено поїхати, оберталось позитивними зрушеннями в житті городян. Дітьми села, в яких справді було замало загальної

культури, а ще менше коштів, володіли амбіції йти у світ незнаними шляхами. Ці сільські хлопці і дівчата, врешті, будували заводи і фабрики в містах, навчалися в училищах, технікумах та вузах, складали вірші, пісні і співали їх. Такий будівничий оптимізм допомагав їм переборювати моральні, матеріальні і духовні перепони під час адаптації до міського укладу життя. Молодий сільський люд заповнив напівпустілі міста України, корінні жителі міст здебільшого ставали маргіналами. З роками керівні посади в усіх сферах діяльності країни належали здебільшого не корінним городянам, а вихідцям з села. Історія свідчить про те, що в усіх країнах з села в міста йшли лише амбіційні, міцні силою і духом молоді люди, які ставили перед собою прагматичні цілі.

У сільській місцевості, на відміну від великих міст, майже не відбувалися прогресивні зміни соціального та ідеологічного характеру, там міцно трималися за комуністичні традиції, хоча в дивовижно спотвореній формі. Одного разу, під час перебування у своєму селі, я був запрошений до школи на вечір-зустріч учнів з ветеранами війни і праці. Подолавши темний коридор школи, в якій навчався, я потрапив до невеликої напівтемної кімнати. В одному з її кутків за столом, вкритим червоною матерією, разом з головою колгоспу сиділо чотири досить літніх ветерани, а біля шкільної дошки стояла група учнів.

Ветерани розповідали або швидше пригадували про свої подвиги на фронтах та в колгоспі. Учні після цього заспівали їм кілька пісень. Я знав кожного з присутніх представників старшого покоління села. Як і те, що вони далеко не всі ветерани, які своєю важкою працею і важкою долею заслужили на повагу. Швидше це залишок керівного осередку. Мені тоді подумалося: останні із яничарів, членів партії. Вони претендували на особливе ставлення до них, але серед жителів села почували себе не затишно, і, мабуть, селяни не прийшли б їх дружно вшановувати перед комуністичним святом. Саме прізвище колишнього голови колгоспу В. Лащевського, що вмовстився серед ветеранів, настроювало селян на сумнівні роздуми, прикуті до періоду його господарювання.

Взагалі причин з недовір'ям ставитися до керівників та їхнього активу завжди не бракувало. Адже ці люди в очах пересічного селянина мало або нічого не здійснили для поліпшення матеріального чи духовного становища односельчан: від німців не захистили, бо тікали на схід, а селян залишили на поталу ворогові; була церква — зламали ще до війни; два вітряки для виробництва борошна — тоді ж зруйнували; млин, збудований німцями ще до війни, також пустили за вітром; два величезних сади, поміщицький і церковний, — знищили вщент; річку, яка несла через село чисті води з рибою, в тому числі з в'юнами, забруднили до того, що не можна до неї підійти, навіть скидають у неї гній.

Мені ще в дитинстві вдалося побачити два красивих вітряки у різних кінцях села. Залюбки тут переробляли зерно у борошно. Сільські активісти не без впливу більшовиків руйнували все “до основанья”. А не стало вітряків і механічного млина, селянський побут повернули на багато століть назад. Навіть самі руйнівники технічних споруд вимушені були молоти зерно вручну за допомогою жорен. Як у IX столітті.

За старе чіплялися не тільки в глухих селах, але і в центрі країни. Інші яничари, але уже високого рангу, у Верховній Раді колишнього Союзу, пручалися проти одержання суверенітету Україною.⁴⁹ Із 250 депутатів від України 120 голосували проти надання суверенітету українцям. Серед яких С. Гуренко, В. Івашко, А. Корнієнко, Ю. Коломієць, В. Масол, М. Орлик, Б. Олійник, Б. Патон, В. Трефілов. Цих ветеранів також шанують у темних закутках. Але за що? За наругу над українським народом, над українською ідеєю, за невіру в український народ? З більшістю із них я особисто знайомий, разом працювали, але зрозуміти їхні вчинки не можу.

Проїшли десятиріччя. Україна здобула незалежність. Розвивалися в країні ринкові відносини, відбулися кардинальні структурні зміни у суспільному житті, змінилися правові відносини, особливо в економічному укладі. Все це знову привело у рух людинність. Міста і, насамперед, столицю країни Київ,

⁴⁹ Газ. “Літературна Україна”. 17. 01. 1991 р.

заполонили пришельці, але не селяни, як у минулому, а люди з різних місцевостей і навіть — з інших країн. Вони з'являються тут, щоб різноманітними способами збагатитися або досягти певного політичного становища, перемігши, скажімо на виборах до законодавчого органу влади. Уже ті колишні селяни та їхні нащадки, які стали корінними городянами, перетворюються в маргіналів, витісняються так званими крутими від політики та економіки. Я був у першій повоєнній хвилі, що несла люд із сіл до міст, а тепер сам відчуваю свою маргінальність на тлі пришельців звідусіль. До речі, вони, на відміну від селянських дітей, у містах пісень не складають і не співають. Зате все скуповують, будують без кінця і займають під палаци всю територію навколо Києва, спустошуючи київську неповторну зелену красу, якою свого часу захоплювався весь світ. А що вже казати про легкові автомобілі іноземного виробництва? Вони, мов сарана, заполонили не лише проїжджі частини вулиць у Києві, а й всі міста України. Скоро і дерева тут в'януть, і людям не стане чим дихати.

Відомо, що коли людина досягає найголовнішої своєї мети в житті, то вона на деякий час відчуває втому, щастя і спустошення. У мене ще такого відчуття не було, а отже, я не досяг, певно, чогось головного — місця у суспільстві чи у своєму приватному житті. Якщо це так, то досягти вже, мабуть, і не вдасться. В цьому винен склад моєї душі, бо, на перший погляд, може здатися, що я не обтесаний, грубуватий, але в дійсності це не так. Спостерігаю таку деталь: важко переносу, коли хтось занадто вдячний мені за щось, або занадто добре ставиться до мене. Згадую тоді слова відомого філософа: “Тонкой душе тягостно сознавать, что кто-либо ей обязан благодарностью; грубой душе — сознавать себя обязанной кому-либо”.⁵⁰ Мабуть, не в усіх компаніях я себе добре почуваю: важко з грубими, пасую перед догідливими. Ось з такими характеристиками, з тонкими душевними рисами мені треба жити серед людського бурхливого моря. І нікому про це не розповіси, бо складно не тільки

⁵⁰ Ницше Ф. Злая мудрость. – М.: Триада-Файн, 1993. – С. 117.

комусь відкрити свій внутрішній світ, але й зрозуміти його тим, кому довіришся.

Основні ідеали і духовні цінності формувалися у мене під впливом скоріше суб'єктивних, ніж об'єктивних факторів, і це закономірно за умови тоталітарного стану суспільства. Що могла відчувати людина, яка до закінчення десяти класів і двадцятирічного віку майже нікуди не виїздила зі свого села, окрім районного центру за сім кілометрів. Того невеличкого села Уланів зі славним минулим, але нікчемним тогочасним, що невдовзі позбулося свого статусу столиці району. З атестатом зрілості, але без паспорта громадянина країни, який не одержав, навіть поступивши до вищого навчального закладу. У тому минулому весь устрій життя суспільства — економічний, соціальний, побутовий, політичний, правовий — охоплював спосіб виробництва, форми розподілу виробленого, суспільно-політичну діяльність, правові норми і судову практику. Всі ці чинники сфокусовувалися на вихованні у людини нових комуністичних рис характеру, колективістської вдачі і викорінюванні в її свідомості всього шкідливого від капіталістичного минулого.

Досягши певних успіхів у формуванні нової людини, режим тим самим створив майже нездоланий бар'єр на шляху до природного розвитку суспільства. Основний натиск робиться на девальвуванні свободи особистості, зв'язаної з приватною власністю. Застосовувалося усе можливе і неможливе, щоб у плоть і кров нової людини увійшли почуття колективізму, товариства, відданості суспільному обов'язку. У цих умовах сама особистість, як така, зникає, залишається тільки людина з рисами самовідданого будівника комунізму, героїчного захисника Батьківщини. Все, що відрізняє особу від маси, колективу, знаходилося під постійним, невсипущим контролем. Все це було так перекручене в своїй основі, що природно залишало важкий відбиток на культурі, науці, економіці. Наслідки таких суспільних процесів ми не лише спостерігали, а й нерідко готували їх своїми діями чи бездіяльністю.

У результаті створилося суспільство пасивних й інертних людей, настільки розсудливих і обережних, що в такому середовищі вже у зародку методично

знищувалися паростки будь-яких новацій, змагань. Своє щастя і благополуччя представники цього суспільства бачили у невтручанні та бездіяльності. У такому суспільстві більшість — це посередності, які на ґрунті заздрощів бажають, щоб всі інші були такими сірими, як і вони. Хоча, звісно, ці мрії приховуються турботами про загальне благо і благородні інтереси. Такі корозійні процеси у свідомості посилювалися ще й тим, що у створеній системі кожен, хто знаходився на нижчій суспільній сходинці, хотів отримати милість від того, хто на вищій. А заслужити увагу вищого за тебе легше було брехнею, підлабузництвом, наклепами, ніж чесною і сумлінною працею.

Ось де зароджувалися причини того, що всі новації будь-якого спрямування і характеру населення зустрічало агресивно або мовчазно. Чи не тому ми бачили і бачимо тотальну протидію в різних формах процесам переходу до ринкової економіки? Кожна людина, яка так довго перебувала в кайданах страху або ставала жертвою насильства, не може відразу позбутися наслідків, що схожі на параліч волі, і перетворитися у вільного творця. Тривалий час більшість громадян визнавала, що треба переходити до ринкової економіки, але боялася надати громадянства приватній власності: робітники і селяни — через неодмінну появу заможних і багатих, керівники — через перспективу залишитися без роботи, інтелігенція — внаслідок існування обох цих чинників. У результаті всі реформаторські рішення та дії до цього часу не дають розрахункових результатів, чимало з них знаходяться на точці замерзання.

Всі соціальні, економічні та суспільно-політичні перепитії залишали відповідні сліди у свідомості мого покоління, моїх сучасників і, звісно, у моїй — особисто. Інакше і не могло бути. В котрий раз осмислюючи свій життєвий шлях, можу сказати, що моя життєва позиція і поведінка вироблялися під впливом перебування на державній службі. Вірніше — поєднання обов'язків держслужбовця із заняттям науковою діяльністю. Саме ця виняткова для того часу ситуація викликала жовчну заздрість і ревності у моїх колег-держслужбовців. За такої докільної моральної атмосфери не завжди мав можливість і бажання порадитися про життєві складнощі із співпрацівниками.

Навіть коли захищав докторську дисертацію, то побоювся назвати своєму вищому начальникові день, коли відбудеться засідання вченої ради, бо як не прикро, вимушений був керуватися порадою “... от завистников твоих скривай намерения”.⁵¹ І побоювався, як виявилось, не даремно. За годину до початку засідання вченої ради мені повідомили: мій керівник, а саме начальник зведеного відділу наргосплану цікавився інформацією щодо захисту моєї дисертації. Можна було уявити мій внутрішній стан перед викладом своєї наукової роботи тим, хто мав вирішити її і мою долю. Нагадаю, що тоді ще була в силі антиалкогольна епопея, я не міг пригостити людей з використанням спиртного. А якби це зробив — про такий факт стало б швиденько відомо не тільки в Києві, але й у Москві. А така інформація розв’язувала б руки ВАКу і партійним органам для винесення вердикту претендентові на наукове звання без усякого зв’язку з достоїнствами дисертації.

Закінчувався 2000 р. Починалося нове століття і водночас — нове тисячоліття. Лише окремим поколінням випадає перетинати такі часові межі. Мені так і хотілося назвати їх знаковими. Тому з натхненням, надіями і хвилюванням вітав багатьох моїх дитячих, шкільних і студентських товаришів, співробітників наукових установ міністерств і відомств, які вийшли на пенсію з настанням нового, 2001 р.

Розмовляючи з усіма ними, я скрізь відчував смуток кинутого напризволяще покоління, дитинство якого припало на роки війни і післявоєнної відбудови з холодом та голодом, а зрілість і похилий вік збіглися зі зміною в Україні суспільно-політичного ладу і соціального зламу, якого нинішні ветерани бажають тільки найгіршому ворогові. Минуле комуністичне виховання не додало знань і мудрості керівникам незалежної країни для здійснення плавних змін у суспільстві, так би мовити, із середини, аби уникнути їхньої вибухової сили та швидкості — іззовні.

Якщо б я себе запитав, хто або що мене зробило таким, яким я є, то мені складно було б дати однозначну відповідь. Важко, скажімо, пояснити, як і хто

⁵¹ Библия. Сир. 37.10.

найбільше на них вплинув на сформування моїх окремих рис та людських якостей. А вони — це прагнення до незалежності і власної думки; відсутність бажання і вміння просити за себе; посередні здібності для компанійських стосунків; сильна власна працездатність, покладання тільки на власні сили в усьому; практична цілеспрямованість; вимогливість до себе і підлеглих. Може, це спрощений самоаналіз, але перелічені риси та якості помічаю в собі не тільки я.

Я не відношу себе до жодної з категорій людей, про яких Б. Мандевіль сказав: “всюду любимец общества — человек бескорыстный, который скорее переплачивает, чем спорит; человек добродушный, который никогда не злится и редко выходит из себя; человек спокойный и ленивый, который ненавидит споры и никогда не говорит ради того, чтобы одержать верх. В то же время человека разумного и учёного, которому нельзя просто навязать иную точку зрения и которого только словами нельзя убедить в неправильности его собственных взглядов; человека одарённого и умного, который может говорить резкие и остроумные вещи, хотя всегда бичует только то, что заслуживает порицания; человека чести, который никогда не наносит, но и не терпит оскорбления, — всех их могут уважать, но редко любят так сильно, как человека слабого и обладающего меньшими достоинствами”⁵².

Сама людина не може вирішити самотійно, наскільки вірні її світогляд і реальний внутрішній світ. Будь-яка спроба зробити це потерпить фіаско через суб’єктивістські мотиви в оцінках. Думки мого оточення про мене, власні спостереження за своїми діями допомогли визначити певні риси, властиві за астрологічною характеристикою знакові Риби. А цей знак подає таку інформацію про народжених під ним людей: мають дуже живу уяву, емоційні, досить чутливі, сприйнятливі до почуттів і думок інших, наділені сильною інтуїцією, володіють паранормальними здібностями — яснобаченням, даром пророцтва.

⁵² Мандевиль Б. Басня о пчёлах. – М.: Мысль, 1974. – С. 305-306.

Слабкі місця Риб — сентиментальність, в'ялість, прихованість. Ці якості створюють сприятливе середовище для появи і розвитку недовірливості, підозрливості. Врешті, якщо копнути глибше, у людей астрологічно споріднених з Рибами, трапляються неврози, психози, невиправдані страхи. У цілому ж Риби — один із найбільш чутливих типів людини з чудовою витримкою. Це ідеальні вчені, спроможні опанувати гігантські обсяги інформації, працелюбці на ниві навчання і у будь-якій сфері діяльності. Завдяки цьому людина під знаком Риби досягає у житті значних успіхів.

Я знаю становище багатьох, з ким я товаришував у середній школі, інституті, в державних відомствах і наукових установах. Воно здебільшого жалюгідне — народилися в біді і закінчують перебування на грішній землі майже жебраками. Не зважаючи на це, від людей мого покоління, особливо стійких комуністів, чути: ми були сміливі, гордовиті, чесні, постійні у поглядах. Ніхто при цьому не усвідомлює, що саме такі риси громадян характеризують бідну націю. Чим же тут пишатися? “Бедность мужественна, деятельна, умна; она жадно стремится к богатствам, она гонится за золотом, пренебрегая опасностями”⁵³.

Як більшість моїх однолітків, все своє життя я страждав через віру в ідеали добра і справедливості, не вмів приховувати свої думки, почуття, хоча чув про відому, певно, усім істину: язик мій — ворог мій. У розмовах з людьми, навіть тими, яких мало знав, був занадто відвертим і прямолінійним, не вмів довго вислуховувати співрозмовника і стримувати свої емоції, що здебільшого приносило мені шкоду та гіркі відчуття від незавершеності важливих бесід. Моя принциповість та активний захист власних поглядів нерідко визначали моє суспільне становище. Впродовж життя так і не зміг дотримуватися відомого правила: нікому не вірити і бути з усіма застережливим, оскільки світ людей тотожний світові тварин, інстинкти і правила поведінки істот тут практично однакові — всі намагаються дістатися поживи, застосовуючи одночасно силу і хитрість. Зболіла і виснажена душа щось

⁵³ Гельвецій. Соч. в 2 т. Т. 2. — М.: Мысль, 1974. — С. 337.

постійно шукала, на когось очікувала, але все залишалося незмінним і мені здебільшого не було достатньо комфортно.

Через незалежну поведінку і традиційну пряmolінійність, а також внаслідок генетичних, тобто успадкованих від батьків особливостей характеру я на державній службі не досяг таких висот, як скажімо, в науковій і викладацькій діяльності. На державній службі не все залежить від тебе і все — від оточення. А наукова робота пов'язана з конкретною особою. І тільки вона досягнутими самостійно конкретними результатами може довести, на що вона здатна. Історія свідчить, що такий порядок речей не обминає навіть тих, хто у науці стає великим.

Комплекс сільського провінціала з постійною непевненістю навіть у стовідсотковій власній гідності і правоті супроводжувала мене все життя. Я при зустрічах з вищими за посадою людьми завжди відчував себе якоюсь мірою неповноцінним з погляду останніх. Думаю, що це результат сільського шкільного виховання у важкі повоєнні роки, а в подальшому — тривалого і важкого самоутвердження в органах державної служби за умов тоталітарної системи, коли дрібний чиновник без підтримки вищих керівників нагадував ягня, яким міг заповнити свій шлунок будь-хто з хижачького оточення. Пояснюється це досить просто: тоді людина, наділена владою, відрізнялася від підлеглої людини, тобто без влади, так само як озброєна від незброєної. Мабуть, через методи шкільного виховання я чомусь недолюблював виховну роботу. Коли ж майже випадково перейшов працювати до технікуму, то відчув якусь особливу приємність спілкування з учнями і багато чого доброго ми здійснили. Постійно ловив себе на думці, що повинен краще ставитися до своїх учнів, ніж деякі вчителі до мене і моїх товаришів у шкільні роки.

У міністерствах і в урядових структурах не поспішали використовувати мої та інших науковців письмові поради, що містилися у доповідних записках. А вони стосувалися, зокрема, нових підходів до планування і прогнозування згідно з вимогами ринку; шкідливості повної відмови держави від монополії на високодохідні горілчані, тютюнові й інші товари; наведення порядку у

використанні паливно-енергетичних ресурсів; ефективного застосування податкової системи тощо. На мої пропозиції органам влади і досить критичні статті у наукових виданнях та ЗМІ не було ні доброї, ні злої реакції. І хоча така гра можновладців у мовчанку з пресою та наукою не обходила всіх їхніх представників, мені починало здаватися, що я ні на що не здатний: творчі і ділові плани втрачали значення, я ставав ніби вижатим лимоном — у душі печаль, у голові смуток. Мені навіть радили: треба бути, як мило, змочене водою. Тоді з тебе соків не вижмуть. Як би не стискували — вислизнеш.

Все, що мені вдалося досягти на державній службі і в науці, стало узагальненим результатом власної важкої та виснажливої праці. Прикладів будь-якої допомоги мені для досягнення чогось важливого в особистому житті і в трудовій діяльності надто мало. Тим більше я безмежно вдячний тим, хто мене в різні часи і за конкретних ситуацій розумів та підтримував. Однак мушу зізнатись, що навіть незначна підтримка кожного разу випробовувала моє сумління. Я відчував себе не дуже комфортно, а це негативно відбивалося на самопочутті.

Свого часу реалії комуністичного буття, в яке я поринув, на основі життєвого досвіду сформували відповідні звички. Це, зокрема, готовність чинити опір негативним обставинам і тим, хто їх створює, постійне очікування тільки поганого ставлення до мене з боку всіх, з ким доводилося зустрічатися у будь-яких справах.

Якщо траплялися люди, які на ділі доводили щирість своїх почуттів та справжність особистих поглядів і оцінок, я розгублювався, бо навчений помилками у стосунках з подібними собі у минулому, не міг повірити в те, що бачив і чув. У такі хвилини мені здавалося, що краще було б вже завжди і в усьому дотримуватися стриманих і навіть недоброзичливих відносин, ніж, не розібравшись у них, потрапляти до пастки. Така запрограмованість на гірше ще з дитинства залишилася на все життя, позбутися такої прищепленої розчаруваннями звички практично неможливо.

Уже на схилі літ я вперше потрапив до знахарки, яка добре бачила минуле і майбутнє своїх пацієнтів. Запам'яталися сказані нею перші слова: ви вперше в житті користуєтесь подібними послугами і у вас багато ворогів та заздрісників.

Де першопричини і коріння заздрощів? Довгий час на це ніколи не зникаюче для мене запитання не міг відповісти навіть собі. Спробую тепер, спираючись на життєвий досвід і наслідки тривалої практики у близьких для мене сферах діяльності, поміркувати на цю завжди актуальну тему.

У житті, як відомо, одних майже в усьому супроводжує увага, інших спіткають суцільні невдачі. Останні, досить часто, якщо не завжди, стають ворогами перших. Тимчасом наукою доведено, що невдалість чи успішність людини зумовлені генетичною спадковістю. Щоб позбавитися від комплексу невдахи, необхідно, враховуючи цю реалію, розібратися в самому собі, знайти сильне й позитивне в характері, переглянути погляди, які прирікають на поразки у житті. Дуже часто мої дії в практичній роботі, в науковій діяльності не вписувалися в розуміння окремих осіб або в пануючі стандарти мислення всього оточення. Вже через це можна було б опустити руки, сховатися в кущах. Та я зміцнював свої душевні сили філософським висловом: “Ожесточённое порицание — таков способ хвалить у зависти”.⁵⁴

Навпаки! Заздрісники і вороги (а їх у мене не те що багато, а безліч) допомагали об'єктивніше оцінювати, наскільки я правий у своїх судженнях та діях. Водночас мені доводилося багато разів переконуватися у тому, що людина — переважно егоїстична, зажерлива, заздрісна і агресивна істота. І як тут не згадати Біблію, в якій написано: зроблена послуга не знайде вдячності. Друга, якому зробив послугу, можеш втратити.

Реальна дійсність багата на такі приклади. У кінці 50-х років ХХ століття Маленков, Каганович і Молотов зібралися, щоб звільнити Хрущова з посади першого секретаря ЦК Комуністичної партії Радянського Союзу. У приміщенні, де мали виголосити рішення, знаходився Хрущов і, як потім з'ясується, його рятівниця секретар ЦК Катерина Фурцева. Зрозумівши, яким має стати рішення

⁵⁴ Гельвецій. Соч. в 2 т. Т. 2. – М.: Мысль, 1974. – С. 194.

цієї зустрічі, вона під приводом потреби відвідати туалет покидає зал і, скориставшись цим, повідомила військовим у тому числі міністру оборони маршалу Жукову, про небезпечну ситуацію. За лічені хвилини приїхали визволителі Хрущова і його недруги спасували. До речі, виходив із зали засідання і Л. Брежнєв, який також встиг поінформувати Жукова й інших військових про те, що може статися. До речі, коли поцікавилися, куди він виходив, то сказав, що у нього розлад шлунка і був у туалеті.

Як же розвивалися події потому, через роки? Хрущов, довідавшись про недоброзичливі відгуки Фурцевої про нього у розмові з Арістовим по телефону, зразу ж звільняє свою рятівницю з усіх посад. Для неї це була справжня трагедія: вона порізала собі вени. Через деякий час Хрущов звільняє і Жукова з посади міністра оборони, відправивши його командувачем округу. А далі черга дійшла і до самого Хрущова. На цей раз не було кому його рятувати. Брежнєв та його поплічники звільнили Хрущова з усіх посад, відправили його на пенсію і в забуття.⁵⁵

Правда, я був би не оригінальним і не справедливим до істини, якби навколо кожної здібної людини бачив лише метушню заздрісників і зрадників. На світі чимало їхніх справжніх антиподів. Людей, на яких тримається правда та все споріднене з нею. В числі таких мені пощастило мати своїх друзів.

Серед них мій земляк з села Велика Клітинка Уланівського (тепер Хмільницького) району Хмільницької області Микола Дмитрович Марущак та його дружина Галина Іванівна, уроджена Малєга, 1935 р. народження з міста Черкаси. Народився Микола Марущак у 1927 р., брав участь у війні з японцями у 1945 р., а коли повернувся у своє село, то ні роботи, ні можливості виїхати кудись на заробітки. Адже довідки в колгоспі не дають, а без неї не отримаєш паспорта. Без цього ж документа ніхто не візьме на роботу.

В такій ситуації опинився молодий солдат, переможець у страшній війні, який ще й відслужив сім років в армії. Все ж таки правдами, а більше неправдами випросив у секретарки сільради довідку, яка давала право на

⁵⁵ Бульвар. – 2001. – № 2. – Січень.

отримання паспорта і мерщій з нею до Києва. Там влаштувався на цегельному заводі, що на Корчуватому. Маючи семирічну освіту, продовжив навчання у вечірній школі, потому не побоявся спробувати свої сили в інституті. У 1961 р. одержав диплом інженера-електрика. З того часу майже сорок років працював на знаменитому заводі “Арсенал”: почав тут з майстра, доріс до начальника цеху електропостачання заводу. Тут його знали і поважали як уважну, добру, щиру і працелюбну людину, класного професіонала. Таким він був і в сім’ї: любив, поважав дружину, пестив дітей і онуків.

Добрим словом хочеться згадати також мого земляка Євгена Харитоновича Лозового. Народився він у селі Воронівці, розташованому буквально поряд з моїм селом. Навчався у тій самій школі, де і я. Боронив країну у 1941-1945 рр. По закінченні медичного інституту в Києві одружився і влаштувався в Інституті торокальної хірургії. Утвердив себе в набутій професії хірурга. Він був людиною, з якою можна було говорити на інтелектуальному рівні про всі проблематичні сторони людського буття. Лозовий розумів труднощі і добрі справи, давав поради, а головне — вмів сам прислуховуватися до них. Його уже немає серед нас, але пам’ять про Лозового живе в наших серцях. Адже все добре, віддане ним людям, які залишились на землі після його смерті, не піддається руйнуванню часом. Воно, ніби добрі саджанці, проростають в наших душах і плодоносять вчинками, схожими на здійснене бажання друга.

Не хочеться згадувати в іншому ключі деяких інших земляків. Але, не називаючи прізвища, скажу кілька слів про одного з них. Для того щоб раз здивуватися самому, а, можливо, здивувати і читачів. Коли ми обидва опинилися в Києві, то досить часто зустрічалися, були, так, принаймні, здавалося мені, друзями. Хоча в школі ми майже не зналися, адже він, будучи старшим за мене одержав атестат зрілості на два роки раніше. Коли в Києві я навчався в інституті, він працював майстром з очищення котлів на електростанції, що біля залізничного вокзалу. З односельців, які мешкали в Києві, він зустрічався мені найчастіше. Кожен з нас мав коло своїх друзів. Але це не завадило нам здружитися сім’ями. Вже згодом я дізнався і переконався:

впродовж багатьох років цей мій земляк за моєю спиною чинив проти мене зле. Скажімо, коли я зустрічався з дівчиною і заявив односельцю, що маю намір з нею одружитися, він таємно взявся за роль чорної кішки. Почав начебто з найкращих побуджень “розкривати” дівчині очі на “пастки”, які очікують на неї в моїй родині. Сказав, що моя мама любить випивати. І ще про сімейні таємниці, які їй ніхто вчасно не розкриє, крім нього.

На щастя, землякові не вдалося досягти того, до чого прагнув. Проте підступність того, кого вважав другом, вимагає уважніше ставитися до порад тих, хто знає смак зради і підлості: “Будьте настороже с друзьями — они скорее предадут, так как легко поддаются зависти. В самом деле, друзей вам следует больше опасаться, нежели врагов. Если у вас нет врагов, найдите способ ими обзавестись”⁵⁶.

Працюючи в Міністерстві сільського господарства, намагався завжди допомагати своєму селу та колгоспу, в якому працювали мої земляки. Проте згаданий земляк, користуючись моєю допомогою, водночас обмазував мене дьогтем перед головою колгоспу і односельцями, а себе виставляв у найяскравіших фарбах. Коли я перейшов працювати до Держплану України, загальновідомого престижного відомства, а з часом став доктором наук і професором, то земляк, заклятий мій друг, почав сторонитися мене, а також інших земляків. Зате в розмовах з нашими спільними друзями демонстрував свою зверхність над своїми односельцями, принижуючи гідність кожного з них. Воістину “..... все человеческие отношения — это сплошное предательство и неблагодарность”.⁵⁷ Зустрічатися з такими людьми і переконувати їх у тому, що вони помиляються у своїх судженнях або, ще гірше, беруть гріх на свою душу, паплюжуючи невинних, — марна справа. Я вибрав найбільш вірний шлях, узгоджений із порадою Спасителя: “Не бросайте жемчуга вашего перед свиньями”⁵⁸.

⁵⁶ Грин Р. 48 Законов власти. – М.: Рипол классик, 2001. – С. 39.

⁵⁷ Бекон Ф. Сочинения в 2 т. Т. 1. – М.: Мысль, 1977. – С. 426.

⁵⁸ Біблія. Новый Завет. Матф. 7, 6.

Я завжди у побуті і з товаришами та співробітниками спілкувався українською мовою, а всі робочі документи справно писав російською. Це було для мене природним самовираженням. Підкреслена відданість українській мові була помічена і відповідно оцінена з різних боків. Насамперед — відповідними органами і українськими патріотами. Саме це та інші повсякденні мотиви в моїй поведінці приводили до єднання з патріотично налаштованими українцями.

Навчаючись заочно в аспірантурі, я періодично працював у Національній бібліотеці, розташованій тоді біля червоного корпусу університету ім. Тараса Шевченка. Її постійні читачі вже знали один одного в обличчя, віталися між собою, при зустрічах заводили короткі розмови, які нерідко переростали в цікаві бесіди. Одного гарного літнього дня, а працював я у бібліотеці у вихідні і святкові дні, вільні від основної роботи, до мене підійшла сором'язлива чорнява дівчина. Вона також відвідувала бібліотеку, ми вже віталися при зустрічах. Тож, наблизившись до мене, ця особа, майже незнайомка, запросила відвідати разом з нею цікаве місце відпочинку. Я погодився: дівчина була гарненькою. Від бібліотеки ми спустилися до площі Л. Толстого, де була кінцева зупинка тролейбуса, поїхали на Печерськ, до іншої кінцевої зупинки.

Удвох пройшли до будинків приватного сектора і зайшли у двір, де побачили двоповерховий будинок, в житловому приміщенні якого був втиснутий приватний Музей українського мистецтва. На його першому поверсі розміщувалася скульптурна майстерня. В ній було виставлено ряд творів, серед яких привертала увагу погруддя загальнонаціональних діячів культури Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки й інших відомих українських митців. Але лише офіційно визнаних тодішньою владою. Декілька молодих людей обговорювали виставлені на огляд твори, але мене це не зацікавило і ми довго в майстерні не затрималися.

Піднялися на другий поверх, де очікував на відвідувачів музей. Його вхідні двері тримали на собі ярмо для волів. В цьому треба було виявити глибокий підтекст. А за цими дверима — різнобарвний світ рушників з усіх куточків

України, талановитих майстрів пензля, національні мистецькі вироби, масштабна експозиція писанок. Серед безцінних експонатів домоткані доріжки, довгі ослони. На одному з них сиділо двоє молодих дівчат і мені здалося, що одну із них я неодноразово бачив. І не помилився. Бо коли мене з ними познайомили, то довідався, що зовні знайома мені дівчина виявилася новою українською зіркою — співачкою Ніною Матвієнко. На її концертах я слухав чарівний голос, одержуючи від цього справжню естетичну насолоду. Відомо, що в тому домі, де я її зустрів, співачка залишилася назавжди своєю, рідною.

В одній із кімнат, схожої на невелику залу, кілька молодих людей розглядали мистецькі вироби і дебатували про українську культуру та мистецтво. Невдовзі до зали увійшов у білій вишитій сорочці, козацької статури чоловік. Ще моложавий, але весь сивий. Він привітався якось особливо шанобливо й лагідно. Дівчина, яка була зі мною, повідомила: це відомий історик Іван Гончар. Потім я слухав тиху приємну музику, зацікавлено поглядав на Ніну Матвієнко. Врешті, керівник музею звернувся до мене з проханням: якщо, буваючи у відрядженнях, побачите якісь мистецькі речі, то придбайте їх, а ми повернемо витрачені на них кошти, або повідомте адреси знахідок

Тимчасом дівчина, яка привела мене до цього приємного помешкання на Печерську з українським колоритом, зникла і я її більше ніколи не зустрічав. Повертався з хлопцями, які, зробив висновок з їхніх розмов, не раз бували у таких світлицях. Вони домовлялися про наступні відвідини мистецького гнізда, але мені ніколи не судилося знову побувати в тому привітному, цікавому і пізнавальному домі. Про подальшу долю усього приватного зібрання мистецтва І. Гончара на Печерських пагорбах нічого не знаю.

Із задоволенням спілкувався із шанувальниками української літератури, спільно старалися все так робити, щоб її новинки потрапляли вчасно до наших рук. Саме тоді я купив книгу І. Шаповала “В пошуках скарбів”. Театр І. Франка, де виступала Ольга Кусенко, філармонія з концертами Н. Матвієнко, інші мистецькі та просвітницькі центри Києва допомагали зростати національній

свідомості багатьох українців, зміцнювали їхнє прагнення пізнавати істини через навчання.

У нашій компанії, яка вивчала і підтримувала україністику, яскраво виділявся Степан Михайлович Довбуш, аспірант Науково-дослідного інституту механізації зі Львівщини. Його я знав ще з Горохівського сільськогосподарського технікуму. Тоді він викладав у середній школі механізацію сільського господарства. Це була освічена людина, вірний і уважний товариш, душа товариства. З різних причин Довбуш не здобув офіційного наукового ступеня, але все своє життя вів досить глибоку просвітницьку і наукову роботу у Львівському державному аграрному університеті.

Помітною фігурою у нашому товаристві вважався Степан Бедрило. Працював він в управлінні хімізації Міністерства сільського господарства. Людина з жорсткими очима, він серед нас виділявся владною незалежністю, непохитною власною думкою і нерядовими, навіть у якійсь мірі амбіційними вчинками. У мене був приймач ВЕФ-12, який давав змогу слухати повідомлення із-за кордону. Одного разу, слухаючи радіо “Свобода”, я почув несподівану для мене інформацію: засудили Степана Бедрила. Тоді я згадав, що біля мене уже довгий час крутиться якийсь хлопець. Він назвався Легкодухом.

Не міг збагнути, навіщо я йому. А він прямо стелився переді мною, аби звести мене з незнайомими людьми, заглянути поглибше в мою душу, поринути в мої думки. Старався увійти в довір'я і тим, що догоджав мені, як найближчий родич. У день мого народження, наприклад, подарував досить дорогу на той час річ — портфель із штучної тканини, яка тільки-но входила в моду. Я зрозумів, що за мною стежать органи. Однак вони так нічого і не знайшли. Про це, зокрема, свідчило зникнення мого несподіваного і досить активного знайомого. Впевнено можу сказати: “стукача”.

Уже після 1991 р. я довідався, що С. Бедрило відсидів три роки, а після цього йому дозволили жити тільки у рідному селі, працювати в колгоспі, але не керівником. Коли Україна стала незалежною, то Бедрило був обраний

депутатом Львівської обласної ради. Тут вивчав проблеми сільського господарства і засоби для їхнього розв'язання.

Якщо говорити про мої уподобання, то про одне з них, чи не найголовніше, я вже згадував скоромовкою. Але воно варто того, щоб про нього розповісти докладніше. Ще в дитинстві, наскільки я пам'ятаю, один раз покоштував меду. Та не абиякого, а стільникового. Оскільки моя мала батьківщина — цукровий Донбас, там всі потреби у солодкому задовольняв за рахунок цукру. У селі налічувалося лише два-три пасічники. Проте і вони мед добували тільки для себе, оскільки тоді ще ніхто не вивозив на медоноси свої пасіки. Мене одного часу самі обставини примусили вивчити пасічникування. Помер мій тесть Іван Івановича Тукалевський, відомий у Чигирині пасічник, залишивши після себе вулики, бджіл і різноманітний інвентар для їхнього обслуговування, а також добре місце для утримання цього господарства. До цього я не звертав найменшої уваги навіть на існування пасічників, бджіл, меду. Все це мене аж ніяк не приваблювало. Та коли попри бажання став господарем успадкованої пасіки, то вимушений був поступово, упродовж ряду років прилучатися на професійній основі до цієї складної, важкої і водночас вдячної бджолярської справи.

Бджільництво, врешті, настільки мене зацікавило, що я на вихідні дні влітку виїздив до Чигирини і там півтори доби порався біля бджіл, працюючи з творчою наснагою від сходу до заходу сонця. А після цього сідав в автобус і шість годин долав відстань до Києва. Так було ціле літо кожного року. Здебільшого меду вистачало лише на харчування самих бджіл, оскільки я, як і мій тесть, вулики до медоносних рослин не вивозив. Зате поступово мене зацікавило життя популяції цих цікавих комах-роботяг. Пасіка перетворилася для мене в лабораторію для вивчення природничих процесів, що мали, як виявилось, багато спільного з життям та устроєм людського суспільства. Важливим для мене стало ще одне відкриття: як справжній пасічник, я абсолютно не боявся бджіл, мій організм легко переносив занесені в тіло бджолині жала з отрутою, яка потрапляла в кров. Тому я здебільшого працював без сітки, а особливо влітку, коли комахам не бракує корму і вони зайняті пра-

цею. Люди, теж як бджоли: чим більше вони працюють, тим менше у них бажання дошкуляти ближнім та оточенню. Тож можна стверджувати, що праця в природі і в суспільстві — велике благо для всіх.

Йшли роки і настав час передислокувати мою пасіку ближче до Києва. Новим містом її “прописки” стало невеличке село Наумовка у Бобровицькому районі. Правда, за цим селом, розташованим за сто кілометрів від столиці, закріпилась з легкої руки місцевих жителів ще одна назва — Перебудова. У па-сіці життя комах повеселішало: поряд були сад, город, а головне — посіви гречки, медоносні трави. За цих умов бджільництво пішло вгору. Кількість сімей почала зростати і коли досягла п’ятнадцяти, то я вже забезпечував медом не лише свою родину, а й друзів та знайомих. Хто не був під впливом квітучого саду, який утворює майбутні плоди і водночас дає масі бджіл пилок, що під неповторний шум виснажливої праці комах відправляється у вулики, аби там, у сотах, стати медом, кому не пощастило насолоджуватися запахом квіткового цвіту, що долинає з домівок цих тварин, той ніколи не відчував глибин природи.

Існують такі глибини і в суспільстві. Вони називаються генетичною основою того чи іншого народу. З чого формувалася така основа мого покоління? З батьків, які потрапили у вогнище громадянської війни і початкового більшовицького перевиховання. Далі — як кувалдою по голові: перетворення приватної власності у колективну; знищення тих, хто вмів працювати, думати та підвищення їхніх антиподів, яким нічого не вдалося зробити своїми руками із-за ліні та неробства, але котрі навчилися руйнувати створене пращурами. Саме ця темна маса піднімає себе над інтелектуальною і високопрофесійною частиною суспільства, відкидаючи його в цілому назад. Дещо нова ситуація під час війни 1941-1945 рр. За окупаційної влади гітлерівці вбивали за приналежність до свого народу, вірність йому, а радянська влада карала потому за недозволену поведінку та відхилення від офіційних думок. Голодне та напівголодне харчування, несвоєчасна і неякісна освіта через відсутність вчителів і підручників для селян, відсутність кіно, радіо й інших складових

нормального розвитку підростаючого покоління — традиційні мінуси, які дістають генетичні основи, впливають на них. Післявоєнна відбудова всього зруйнованого на тлі знайомого у минулому голодного і напівголодного життя, труднощів, здобуття освіти через матеріальні нестатки повертали дійсність до того суспільного рівня свідомості мас, коли їх підтримували в задовільній формі лише віра в світле майбутнє, віддалене наслідками страшної війни. Врешті, хай не на всі сто відсотків виправдалися надії мільйонів на чудове завтра. Але мало не кожен з часом знаходив свою життєву нішу, яка його влаштувала. Налагоджувалося в цілому більш-менш нормальне існування.

Однак минуло небагато часу і знову все перевернулося після 1991 р. Це вже було випробування для мого покоління. Кардинально змінювалася державна влада в Україні, яка здобула незалежність. Знову формувалась приватна власність, з'явилися, як колись були, багаті і бідні, господарі й їхні наймити. Господарями стали ті, кого радянська влада не змогла “докорінно” перевиховати. Вони тихо перебували в натрах суспільства, а в слушний час з'явилися з грішми і стали при владі. Доля наймитів судилася тим, кого радянська влада встигла перевиховати та здебільшого — їхні діти. Основні представники мого покоління вийшли на пенсію і перетворились у маргіналів без належного соціального захисту.

Після таких катаклізмів на різних рівнях суспільного організму загальна культура населення продовжує залишатися на рівні їхнього матеріального буття. Нерідко, їдучи в електричці, переконуюєшся в цьому на кожному кроці. Пасажири будь-якого вагона представляють різні прошарки суспільства — від колишніх колгоспників, працівників заводів і фабрик до вчителів, які навчали всіх з дитинства, керівників підприємств, високого рангу державних службовців, професорів. Так ось: якщо випивають воду, пиво, горілку й обов'язково смачно витирають губи здебільшого руками, хоча більшість з хусточками в кишенях, то це люди мого покоління. Проте, і на це слід звернути увагу, на роботі чи серед своїх однолітків в офіційній обстановці вони такого, звичайно, не допускають. Зате в місцях, де почувають себе якоюсь мірою

вільними від умовностей етикету, стають саме тими, якими їх виховали у дитинстві. І це, погодьтеся, уже справжній природний стан людини. Молодь, особливо наші онуки, мають певний етикет: знаходять хустинки і обов'язково використовують їх за призначенням. Це, звісно, також результат виховання, і це їхній справжній природний стан. Можна навести багато інших відмінностей теперішньої молоді від людей мого покоління, що, не виключено, у майбутньому стане певним цікавим дослідженням цього феномена.

Подібна антиподність звичок, характерів, вчинків за життя одного покоління, батьків та їхніх дітей вимагали від представників кожного з них з дитинства не дублювати духовність, як особливу форму людської свідомості, спрямованої на розуміння смислу життя в кожній конкретній його період, а вносити в неї самотність і новітність. Важко було навчитися дотримуватися норм моралі, сформованих народною мудрістю упродовж тисячоліть, оскільки саме за життя цього одного покоління насаджувалися правила поведінки та компоненти сумління. Якщо до 1917 р. джерелами моральних якостей залишалися релігійні погляди на них, то пізніше сутність моральності шукали у висловлюваннях комуністичних теоретиків і практиків — від К. Маркса до Л. Брежнєва.⁵⁹ Після таких перекичень у формі та змісті морального кодексу залишилися розмитими оптимальні форми існування та розвитку людини, суспільства в цілому. Як результат, прожите під таким моральним пресом життя певною мірою впливає на точність визначення критеріїв добра і зла, оцінки людей, подій. Тож у таких “вартісних операціях” суб'єкта можливі погрішності, хоча я намагався їх уникати.

⁵⁹ Мораль как её понимают коммунисты. – М.: Политиздат, 1982.

Дещо про громадянську позицію

Історія ще буде давати об'єктивну оцінку позитивному і негативному, пов'язаному з життям народів колишнього Союзу, причинам його розвалу. Адже, як це не парадоксально може здатися на перший погляд, поступовий перехід СРСР до формування нормального ринкового середовища був досить реальним і можливим без зникнення імперії з важкими соціально-економічними наслідками для більшості її населення. Багато з того, що потому винесло смертельний вердикт СРСР, обговорювалося і обгрунтовувалося вже з 80-х років ХХ століття. Вчені звертали увагу можновладців на пекучі, навіть небезпечні проблеми, підказували, як треба діяти у кожному конкретному випадку. Пропонувалося, зокрема, скорочення армії і витрат на її утримання; збільшення коштів на інвестиції та інновації, модернізацію виробництва; підвищення матеріальної заінтересованості працівників; перетворення партії більшовиків з її диктаторською сутністю у демократичну організацію. Для реалізації таких пропозицій існували об'єктивні і реальні можливості: потужна освіта і наука; в країні діяла, хоча з певними недоліками, системність в управлінні, економіці, соціальній політиці існувала, підтверджуючи свою ефективність, ціле суспільство, привчене до колективної праці, в якому переважали чесні трудівники; функціонували великі підприємства у промисловості, сільському господарстві і будівництві, хоча з відсталою технологією виробництва.

Все було, здавалося, не так вже і погано. До того ж змальоване вище економічне становище справді наближалось до істини. Проте два основні народи Союзу — українці і росіяни — наслідки смерті імперії сприймали надто по-різному. Якщо для росіян розвал Союзу створював ланцюгову реакцію відділення від Росії колишніх союзних республік з непередбаченими для неї наслідками, то в українців з'являлася реальна можливість прискорено забезпечити незалежність і сформуванню на цій основі нову державність в

Україні. Іншими словами, для українців став би катастрофічним мирний і поступовий перехід Союзу до ринкових відносин, оскільки б це відсунуло самостійність і державність України ще не на одне століття. Адже за такої ситуації Москва завжди була б на сторожі, вона застосувала б різноманітні ефективні заходи, в тому числі і репресивні, аби землю України не повернути українцям.

І це не просто слова. Росіяни справді не збираються давати спокій українцям ще довго. Адже коли керівники держави ведуть незрозумілу для народу політику подвійних стандартів, надіятися на захист національних інтересів не доводиться. Ніяк не можу зрозуміти, чому колишній вже глава держави Л. Кучма офіційно говорив одне для населення нашої країни, а на практиці діяв по-іншому, переважно на шкоду своєму ж народові. На науковій конференції у 2000 р. Л. Кучма, пояснюючи причини послаблення незалежності України за останні десять років, заявив буквально таке: “Не можна не відмітити у зв’язку з цим і російський чинник — жорстку офіційну і ще більшою мірою — неофіційну протидію утвердженню та зміцненню економічного суверенітету України, особливо на старті реформ. Така в основному позиція зберігається і до цього часу. Ми не маємо права цього не враховувати”.⁶⁰ Фактично ж не сказано, як діяла влада: чи вона не зуміла протистояти російському тиску, від якого втрачає незалежність Україна, чи свідомо або з інших причин навіть не пробувала чинити опір. Для чого ж тоді затуманювали мізки людям, коли все віддавали росіянам мало не з ініціативи тих українських політиків, які на очах народу зрошували сльозами такі факти. У мене визрів намір розібратися з такими підходами до управління державою.

Моя громадянська і наукова позиція в такій складній ситуації для українського народу була єдиною і однозначною. З політичної точки зору я завжди, що характерно для українців, внутрішньо перебував в опозиції до влади ще з радянських часів. З наукової точки зору мені вдалося дослідити ряд соціально-економічних процесів і рекомендувати владі для використання в державному управлінні.

⁶⁰ Урядовий кур’єр. – 2000. – 18 листопада. – С. 3.

Я ніколи не виконував свою роботу механічно, бездумно. Осмислюючи її під дахом планових органів управління, дійшов висновку: планова система в тому вигляді, в якому вона застосовувалася, стала гальмом соціально-економічного розвитку держави. Мої думки і дії були з тими хто пропонував вдосконалювати планову систему, трансформуючи її до умов ринкових відносин. Ще до 1991 р. мені вдалося дослідити напрями вдосконалення державного управління з використанням планової системи в умовах ринкової економіки і захистити докторську дисертацію. Мої пропозиції зводилися до того, що державний план має бути індикативним, тобто рекомендованим, а його директивний характер замінений економічним та правовим регулюванням. Як результат, у перші роки своєї незалежності Україна мала наукові та практичні напрацювання методологічного і методичного інструментарію державного управління. На жаль, використовувався він малоефективною владою вкрай незадовільно.

Були розроблені передбачення можливого розвитку економіки. У цих розробках я мав можливість брати безпосередню участь. У 1995 р., співпрацюючи з Інститутом кібернетики створив модель довгострокового прогнозу, що дало змогу розрахувати динаміку ВВП на 1995-2015 рр. Ці розрахунки виявилися наближеними до щорічного реального стану економіки в 1995-2000 рр. і якісно відрізнялися від вітчизняних та іноземних розробників⁶¹. Після 2000 р. розроблені прогнози на п'ятирічні періоди (до 2005 р., 2010 р. і 2015 р.) результати яких, залежно від рівня достовірності обраної моделі, можна буде побачити у найближчому майбутньому.

Соціально-економічний стан молодого української держави після здобуття незалежності був вкрай важким. Наукові і практичні дослідження дали мені змогу виявити найчутливіші больові точки державної економічної політики у 1991-2000 рр. за умов народжуваних ринкових відносин. Такі точки у сферах приватизації, доходів і видатків бюджету, податкової і фінансово-кредитної систем; управлінського апарату, митної служби і діяльності митниці; зако-

⁶¹ Панасюк Б.Я., Сергієчко І.В. Прогнозування розвитку економіки України // Економіка України. – 1996. – № 1; Панасюк Б. Вибрані твори. Т. 1. – К.: ДОД ІАЕ УААН. – 2003. – С. 373-379.

нодавчої і виконавчої влади, соціальної на всіх рівнях.⁶² Поряд з цим я обгрунтовував природу таких негативних явищ та називав їхні справжні причини. Добре, що більшість з цих проблем одразу ж потрапили в поле зору нової влади В. Ющенка та Ю. Тимошенко, яким доводиться долати не ними створені важкі умови в економіці та суспільно-політичному кліматі країни. Ще на початку 90-х років мені стало зрозумілим: народ не може миритися з владою. Такий висновок підтвердили події восени 1990 р., коли розпочалася громадська непокора під гаслом “Геть Масола, Кравчука!”. Правда, на той період більшість людей України навіть не здогадувалися, що розпочалася тиха революція мовчазної відмови від чужого державного прапора...”⁶³

З метою досягнення реальної незалежності і свободи української нації ще в 1992 р. я визначив, першорядною необхідністю розв’язання основних складних проблем, що дісталися нам у спадок з радянських часів. Нова влада мусила зосередити свою увагу і свої зусилля саме на важливих і водночас проблематичних напрямках інтеграції української економіки в європейську сферу. “За своїм геополітичним розташуванням, культурою, науковим потенціалом і економікою Україна більше тяжіє до Європи. ... вона споконвічно знаходиться в її географічних межах. У зв’язку з цим теорія і практика структурної перебудови нашої економіки повинна будуватися на інтеграції з економікою Європи при кардинальній перебудові зв’язків, особливо технологічних, з країнами колишнього Союзу”.⁶⁴ За часів Л. Кучми до подібних рекомендацій ставилися з пересторогою і негативно. Бракувало сил і часу для пропаганди багатьох наукових і практичних результатів та й не хотілося бути схожим на обмеженого теоретика, який скоріше вмере за свою доктрину, ніж за свій народ і його благополуччя.

Мої наукові і практичні надбання набули другого дихання після приходу до влади нових людей, очолюваних В. Ющенком і Ю. Тимошенко. Я маю тепер

⁶² Панасюк Б. Економічна політика в Україні наприкінці ХХ століття. – К.: Новий друк, 2002.

⁶³ Панасюк Б. Економічна політика в Україні наприкінці ХХ століття. – К.: Новий друк, 2002. – С. 9.

⁶⁴ Панасюк Б. Вибрані твори. Т. 1. – К.: ДОД ІАЕ УААН, 2003. – С. 130.

духовне право і підставу для надії на втілення своїх задумів у реальні справи. Під час помаранчевої революції 2004-2005 рр. я одержував моральне задоволення від того, що брав участь в усіх подіях тих днів, коли було офіційно проголошено європейський вибір українського народу. Такий історичний поворот відповідає моїм науковим поглядам і духовному стану.

На півдорозі до законодавчої влади

Як громадянин своєї багатостраждальної країни, озброєний певними знаннями з економіки і управління, балотувався кандидатом у народні депутати України від Печерського виборчого округу № 11. Вибори депутатів українського парламенту відбулися у березні 1994 р. Передвиборною програмою претендента було наступне⁶⁵ :

· **в економіці:** досягнення світового рівня життя громадян України на базі матеріального виробництва як основи існування суспільства, повної реалізації людського, наукового, природного, інтелектуального потенціалу народу, його національних традицій і особливостей; встановлення жорсткого контролю за діяльністю банків; припинення використання іноземної валюти у внутрішніх розрахунках; зупинення безконтрольного вивезення валюти і товарів; здійснення розрахунків між юридичними і фізичними особами за ринковим курсом долара; обмеження націнок комерційними структурами; використання законодавчої ініціативи для розв'язання масштабних проблем, від яких залежить майбутнє України: оновлення основних фондів, зменшення залежності економіки від зовнішніх чинників, особливо в забезпеченні країни енергоресурсами; стимулювання приросту населення; вдосконалення пропорцій

⁶⁵ Печерськ. Спец. випуск // Столичний тижневик. – 1994. – № 3. – С. 6.

у розвитку народного господарства; сприяння підприємництву переважно у виробничій діяльності; надання рівних умов розвитку всіх форм власності і господарювання; розмежування повноважень виконавчої влади на державному і регіональному рівнях; підтримка молодих сімей: кожній з них держава має надавати допомогу в придбанні житла за рахунок пільгових кредитів, бюджетних коштів, в одержанні квартир у кредит; забезпечення справедливої приватизації; надання динамізму у формуванні ринкових відносин; здійснення індексації попередніх вкладів населення відповідно до темпів інфляції з 1990 р. за рахунок коштів, одержаних від продажу державного майна; захист трудових доходів пенсіонерів; забезпечення розмірів оплати праці на підприємствах, в організаціях, пенсій і стипендій, які гарантуватимуть людям гідний рівень життя; протидія перенесенню методів керівництва підприємствами на рівень управління країною; встановлення доцільних і взаємовигідних економічних зв'язків на рівні підприємств з Росією, Білоруссю, іншими країнами СНД; створення Фонду підтримки науково-дослідних установ і вищих навчальних закладів за рахунок комерційних структур;

- **в державному будівництві і політиці:** побудова незалежної, цілісної держави, яка б забезпечила рівень життя своїх громадян відповідно до світових стандартів, верховенство законів, високу гідність кожної людини, її громадянські права і свободи, дружні відносини зі своїми сусідами і перш за все з Росією; зміцнення державної влади і виконавської дисципліни; перехід до створення професійної армії; повне розмежування функцій законодавчої і виконавчої влади; заборону депутатам брати участь у комерційній діяльності; недопущення соціального вибуху в країні завдяки прояву справжньої поваги до свого народу з боку законодавчої та виконавчої влади; створення умов для всебічного розвитку української культури та інших національних культур;

- **в галузі екології:** віднесення екологічних порушень до числа карних злочинів; добровільне фінансування екологічного оздоровлення регіонів;

- **в Печерському районі:** формування досконалої системи постачання продовольчих товарів та забезпечення належного контролю за їх якістю,

насамперед — за вмістом шкідливих хімічних сполук і радіонуклідів; припинення до середини 1995 р. руху вантажного автотранспорту по бульвару Дружби народів, досягнення повного очищення викидів ТЕЦ-5, а також — окремих радіаційно забруднених площ, поновлення радіаційних досліджень; поліпшення медичного обслуговування, придбання устаткування, ліків; справедливе розв'язання житлової проблеми; забезпечення населення джерельною водою у визначених для цього точках району.

Під час виборчої кампанії виявилися досить показові риси українського суспільства, які починали в ньому розвиватися за нових умов державотворення. Майже всі кандидати в перших своїх рекламно-агітаційних виступах перед виборцями продемонстрували занадто поверхове знання ролі держави у формуванні та функціонуванні ринкової економіки, розмови велися на популістському рівні. Невдовзі я помітив, що виступаючі, яких випало мені почути, скоригували свої виступи на економічну тематику. До речі, схожу, як дві краплі води, на мою передвиборчу програму, яку я роз'яснював та пропагував на зустрічах з виборцями.

Я побачив у цьому народження такого методу боротьби за виборців та відсторонення конкурентів, який передбачав наносити їм поразки їхньою ж зброєю. В одного з претендентів на народного депутата України О.М. Божка, людини з музичною освітою та голови Київського міськкому соціалістичної партії, я поцікавився, що ж він буде робити, коли стане парламентарієм. Насамперед, я брав до уваги його мізерні знання соціально-економічних проблем. Не моргнувши оком, Божко дав досить цікаву відповідь: я найму таких, як оце ти, і ви будете все робити, що мені потрібно, а сам стану виголошувати промови, написані вами за моїм завданням. Ця людина, як не парадоксально, набрала найбільше голосів, хоча і не стала народним депутатом. Проте озвучена для мене його ідея пана і наймитів набула реального змісту в наступних скликаннях Верховної Ради України. Кожний народний депутат наймав не одного, а декількох так званих спеціалістів-консультантів. Вони старанно і кваліфіковано обслуговували народного обранця по всіх лініях і в

усіх сферах, від яких він був безмежно далекий, визнаючи в принципі лише одну проблему в світі — власну.

Разом з нами виборював місце у законодавчій владі історик П. Толочко. Нічим не вирізняючись поміж своїх конкурентів, він, закономірно, не здобув перемоги, але із своєю мрією не розлучався. Переклав українську історію на мотиви російських імперських сподівань. Тож на чергові вибори його запросили до себе (може і сам напросився) комуністи. Напевно, їм припали до душі його погляди на меншовартість української історії перед російською. Врешті, це допомогло йому все ж таки стати нардепом. Відпрацьовував він таке довір'я подальшою фальсифікацією української історії. Продовжував, одне слово, служити царсько-більшовицькій Росії, а комуністи йому за це ще й платили. Коли я попросив поета Б. Олійника передати П. Толочку, щоб він схаменувся і перестав показувати українську історію у кривому дзеркалі, то поет сказав, що вже мав з ним розмову з цього приводу, але бідолаха так придавлений колишнім режимом, що вже не виправиться.

Під час виборів до парламенту у 1994 р. мені запам'ятався ще ряд епізодів з окремими особами, в тому числі пов'язаними з П. Толочком. До виборчої компанії про нього чув мало. Як кандидат у депутати Печерської районної ради, він майже нічим не відрізнявся від усіх нас. За винятком: тихіший від усіх. Але, кажуть про таких, залишився сам собі на умі. Ми вивчали передвиборні програми один одного і найбільше мене вразила таке його твердження, історика за фахом: “соціалістична система не сумісна з біологічною природою людини”.⁶⁶ З такою думкою П. Толочко не став депутатом-одномандатником. Та він згадав, що може досягти цієї мети, потрапивши до партійних списків. Обрав для цього партію, очолювану Ю. Тимошенко, але його, мабуть, там швидко розкусили. Тоді миттєво приєднався до комуністів. Після такої хамелеонівської трансформації змінилися і його думки. Він пише: “У нас же, к сожалению, преобладает примитивное поругание социалистического

⁶⁶ Печерськ. – 1994. – 27 березня.

прошлого”.⁶⁷ Вивчаючи історію України, я переконався, що цей історик у комуністичному минулому, не вагаючись, пристосовував до поглядів влади історію нашої країни і вона стала викривленою настільки, що виправити все буде занадто складно. Думаю, що майбутні історики запропонують взагалі викинути на смітник всі праці П. Толочка або використати їх для критики тих, хто зневажав українську націю.

Не обрали мене тоді, у 1994 р., до законодавчого органу, бо, мабуть, не потрібен був там спеціаліст. Або не всі хотіли чути і знати, що він, тобто я, ще до початку входження суспільства в ринкові відносини науково обґрунтував управлінські і регулюючі функції держави у ринковій економіці, нові підходи до планування і прогнозування, успішно захистив з цієї тематики докторську дисертацію. Принагідно зауважу, що це були останні вибори до вищого законодавчого органу України, коли ще можна було кожному її громадянину без значних грошових витрат шукати щастя у боротьбі за депутатське місце. В подальшому вже лише сама участь у депутатських перегонах вимагала великих коштів і, таким чином, депутатом відтоді міг стати лише представник середнього чи великого капіталу, інтереси якого на законодавчому рівні він потому зобов’язаний був обслуговувати.

У березні 1994 р. до Верховної Ради України я балотувався від Печерського району міста Києва, але, як уже сказано, без жаданого результату. Про мою участь у виборчій компанії знав один мій добре знайомий, з яким я працював у Держплані. На виборах Президента України того самого року він був довіреною особою О. Мороза, підтриманого соціалістами і комуністами.

Одного разу ця людина запросила мене прогулятися в парку біля Маріїнського палацу. Зустрівшись зі мною, він без вступу сказав, що обидві партії переконалися у нездатності О. Мороза перемогти, і попросив мене висловитись щодо того, на кого можна зробити ставку. З числа тих, хто бере участь у виборах. Виборча компанія перетнула тоді свій екватор, залишався не кращий час для експериментів. Однак коли я балотувався до Верховної Ради

⁶⁷ Славянские вести. – 2003. – 1-7 декабря.

України, то вивчав програми і орієнтації претендентів, знав, врешті, хто на що здатний, чого вартий і як оцінюється довкіллям. Тож, недовго думаючи, назвав ім'я Л. Кучми. Він проповідує ті самі ідеї, що і О. Мороз, які я категорично не підтримую, але в нього більше шансів на перемогу. Не знаю, як було сприйнято мій прогноз. В усякому разі, не думаю, що він зіграв якусь визначальну роль у подальших подіях. Проте соціалісти і комуністи справді змінили свою орієнтацію, підтримали саме ту кандидатуру, яку я назвав. І все ж, відчуваючи в усьому якусь свою провину, час від часу картаю себе за те, що назвав прізвище людини, яка в усьому мені не imponувала. Та хіба тільки мені?

У цьому моєму прогнозі збігся ряд факторів. Я відношу себе до тієї більшості у нашій країні, яка, проявляючи готовність до зваженого компромісу, підтримуватиме менше зло. Цьому вимірові відповідав тоді Кучма, якщо б він став президентом України. Пояснював я собі це так: директор заводу та ще й такого величезного, відомого в усьому світі, не наробить більшого лиха як представник комуністів і соціалістів. Жевріла надія, що Кучма охоронятиме інтереси України не гірше, ніж свого часу заводські, і не опуститься на коліна перед Москвою.

Звичайно, як учений я в цьому випадку виступив проти власних переконань і думок моїх багатьох колег. Адже переносити методи управління підприємством на масштаби держави надто сумнівно і шкідливо. До того ж Кучма, я це знав, не мав чисто людських та ділових якостей для того, щоб хоч у перспективі дорости до особистості і рівня керівника країни. Та я не мав сумнівів в іншому, не менш, а, можливо, і більш важливому: О. Мороз і Л. Кучма єдині і в переконаннях і у ставленні до України, як би вони не демонстрували протилежне.

Дехто сьогодні може дивуватися з того, що я не агітував за Л. Кравчука. І тільки за нього. Частково я вже пояснив свою позицію, сказавши, що в директорі велетенського заводу бачив менше зло, ніж в ідеологах чи штатних політиках. Адже як можна мені, людині з селянським корінням, оцінити дії президента Л. Кравчука, який під час розпочатих жнив у країні і відсутності на той

час у господарствах пального, про що буквально волають газети, прислуговує новітнім українцям. На догоду саме їм власноручно дозволяє продавати величезну кількість пального за кордон. Та й економічну службу у Президента України, як виявилось пізніше, тоді очолював викладач комуністичної політекономії. Він був нездатний запропонувати главі держави кардинальних рішень під час крутих поворотів в історії суспільства, зростання соціальної напруги в країні в період переходу економіки до ринкових відносин.

Вивчаючи проблеми державного регулювання, як складової управління в широкому розумінні цієї функції, дійшов висновку: здійснення цього багатостороннього і надзвичайно чутливого до неточностей та помилок процесу — велике мистецтво, яке складається з кількох тісно пов'язаних між собою чинників. Два з них, чи не головних, — знання, збагачені досвідом, і дарований природою та розвинутий цими знаннями талант. Проте людині, яка хоче посвятити себе управлінській діяльності, прилучитись до здійснення регулюючих функцій на будь-якому рівні державного та суспільного устрою, замало володіти теоретичними і практичними навичками з цього виду діяльності. Надзвичайно важливе значення тут має уміння людини, незалежно від її фахової чи посадової висоти, вільно почуватися у лабіринтах людських та ділових відносин. Ще за часів Маврикія, в шостому столітті нашої ери, для них, керівників, навіть склали відповідну пам'ятку. Поради і вимоги в ній перегукуються з біблійськими твердженнями та практичними навичками.

А взагалі: яким би хотіли бачити керівника його підлеглі, суспільство, держава? Думаю, не помилюсь, коли до перших бажаних його рис віднесу благочестивість і справедливість. Далі — досвідченість у своїй справі, розумність і рішучість. До всього і до всіх він має ставитися спокійно і незворушно, бути простим і стриманим у поведженні з людьми, не дбати занадто про своє тіло і про свої інші потреби. Викорінювати в собі жадібність й користоловство. Останнє не люблять свої і зневажають вороги.

Керівник, звичайно, повинен оберігати права підлеглих, спати мало і в нічний час думати про те, що належить зробити по роботі з настанням нового

дня, в майбутньому. Обдумувати все слід повільно, детально, аналітично, прийнявши рішення, слід діяти швидко, без вагань, аби щасливий випадок чи сприятливий збіг обставин, а трапляються і перше і друге не часто, не зникли безрезультатно. За удачі не слід задирати носа, коли випробування обертаються поразками, не варто падати духом. Найцінніша помічниця керівника — здатність передбачати наслідки ситуацій й заздалегідь робити так, щоб вони не ставали неприємним сюрпризом.

Люди більше цінують щасливого, ніж хороброго, бо першому все дається легко, а другому — з великим напруженням сил, здібностей, неабиякими втратами. Про те, що треба робити, ми радимося з багатьма, про свої справжні наміри повідомляємо тільки небагатьом довіреним. А найкращий план ліпше вибирати самому і самому його виконувати. Треба вміти в інших випадках точно визначити, кому що можна доручити в спільних справах. Хитрих старайтеся уникати більше, ніж злих, бо коли злі щось захочуть зробити, то не зможуть цього приховати, задуми ж хитрих дуже важко вгадати. Варто навчитися обдурювати ворога, ніколи не довіряти перебіжчикам, приховувати поразки, перебільшувати успіхи. Суворі дисципліна і невідворотне покарання за її порушення викликають довіру до начальника і надію на винагородження за сумлінність. Проте безмірну суворість ті, хто від неї може постраждати, ненавидять, а зайву поблажливість зневажають.

У перші роки після здобуття українцями державної незалежності їм просто не везло у розбудові державності, і навіть перші Президенти України не виправдовували довіру народу в його очах. У 1999 р. навіть виникла загроза кризи влади, коли співробітник СБУ майор Мельниченко таємно записав на диктофон розмови Президента Л. Кучми з вищими посадовцями силових, бізнесових і партійних структур. Влада Президента, можна було припустити, була приречена, але так звана опозиція виявилася слабкою і не довела справу до кінця щодо його усунення.

Не взяли прогресивні українські провідники до тями відомої з часів Мойсея істини, що наляканого ворога легше розгромити і повністю знищити. Впродовж

своєї історії людство і його провідники переконалися у тому, що в разі виникнення іскри, як би довго і непевно вона не жевріла, залишається і, врешті, реалізовується можливість розпалити з неї великий вогонь. І навпаки. Варто до цієї ситуації зупинитись на півдорозі, можна потому втратити набагато більше, ніж у той час, коли створюються сприятливі умови для знищення ворога. Адже втрачений для революційної сторони час ворог використає для свого зміцнення. А згодом чи одразу — для зведення рахунків з тими, хто повстав.

Так і сталося. Глава держави, який зовсім не користувався підтримкою більшості народу, оправився від першого потрясіння і продовжував сидіти на троні в оточенні невеликої групи новітніх багатіїв, руйнуючи державу і суспільство. Тепер же народ, не скориставшись можливістю зріктися Президента, який не виправдав його надій, не знав, що йому робити далі. Не керувалися українці в своїх діях історичним досвідом з багатьох причин. Найперші з них — їхнє виховання на ідеях чужих країн та приспана пропагандою більшовицьких вождів національна свідомість.

Я завжди був в опозиції до влади, своїх начальників і навіть наукових опонентів. Читаючи спогади небагатьох моїх колишніх керівників, міністрів, я подумав ось про що. Ми, спеціалісти, писали доповіді, готували розрахунки, складали плани і програми виробництва, розробляли бюджети і механізми їхньої дії, формували соціально-економічну політику держави, викладали на папері думки-відповіді для тих тимчасових керівників, яких ставили над нами. Написане нами вони виголошували чисельним аудиторіям і їм аплодували за щойно продемонстровану народну мудрість, державну вдачу. А справжні автори оприлюднених ідей і запозиченої у народа мудрості, володарі власного досвіду, яких називають писарями, мовчать і зникають у вічності, як біологічна маса.

Найбільше мене вразила така ситуація. Після розвалу Союзу колишні керівники Держплану України, яких деякі з тодішніх спеціалістів цього відомства обожнюють і нині, наче хом'яки, набрали за обидві щоки їжі про запас і зникли в норах. Вони на всяк випадок рятували себе, залишивши

напризволяще тих, хто формував їхню думку і підтримував на плаву в час їхнього знаходження на вершині кар'єри, створеної за вказівкою згори, родинними стосунками з сильними світу цього, взаєморозрахунками і т.д. Звідки їх піднесли на управлінський олімп? З периферійних заводів, шахт, будівельних організацій, партійних комітетів? Це не має значення. Як і те, хто вони, що вміють, на що здатні. Головне — хто за ними?

Тепер, коли вони, покинувши нори-схованки і, користуючись зв'язками з можновладцями, раптом вхопили в свої руки власність, яка раніше, приснившись, могла налякати їх до смерті своїми розмірами, дозволяють собі продемонструвати своє нинішнє становище господарів. З нагоди напівзабутого комуністичного свята чи свого дня народження вгощають колишній вищий мозковий центр колишнього Держплану — переважно начальників відділів, звісно лише обраних, які, з'їдаючи царський обід, продовжують, хоча б зовні, віддано дивитися у вічі своїх колишніх керівників і теперішніх благодійників.

Після подібних роздумів я вирішив від імені багатьох моїх співпрацівників-економістів і навіть різних рангів управлінців розповісти без прикрас і об'єктивно про роботу спеціалістів в міністерствах та відомствах, про те, як вони залишилися маргіналами не тільки в історії, але і в житті суспільства.

Як тільки колишні керівні працівники Держплану довідалися, що про їхню діяльність збираються написати, аби залишити щось із минулого для нащадків, то навіть зраділи і схвально поставилися до такої ідеї. Та лише стало їм відомо, що у спогадах згадуватимуться не тільки вони, а й чимало спеціалістів, то категорично відмовилися фінансово підтримати видання праці про людей з відомства, яке вивело їх у люди, прилучило до державної політики і, врешті, відкрило дорогу до приватної власності у різних, але в усіх випадках не малих обсягів.

Де тепер улюбленець спеціалістів Держплану України, передостанній керівник цієї організації В.А. Масол, його наступник, уже позбавлений теплих почуттів з боку фахівців останній керівник могутнього відомства гірничий інженер В.П. Фокін, благодійник професоналів Держплану і переважно всіх

спортсменів України та колишнього Радянського Союзу керуючий справами відомства А.М. Морозов? Про минуле, пов'язане з Держпланом, їм тепер нагадує лише одержане завдяки високому становищу в цьому відомстві приватна власність, а все інше залишено на згадку тим, хто вірою і правдою працював на плановій ниві, намагаючись зробити кращим життя для всіх, а не для обраних хаосом приватизації народного добра.

Як же назвати моє покоління?

Життя прожите. У минулому важке дитинство, бентежна юність, пора навчання в школі, інституті. Я і мої ровесники входили в світ дорослих людей з похмурими обличчями. То був внутрішній стан душі нашої молоді, яка закінчувала школу без паспорта, очікуючи, куди її направлять працювати — у колгосп, на будову, завод, чи в Росію. А може, в профтехучилище чи інститут? Єдина на сьогодні відрода на тлі далеко не сонячного минулого — можливість як і тоді, в часові, що за спиною, займатися наукою. Зі мною залишився тягар минулої служби і досить відчутна компенсація за це — наукова творчість. Мене нині не приваблює сучасна свобода на одержання доходів від підприємницької діяльності. Я селянин, а він не лінується працювати і творити навіть під пильним поглядом споконвічних опонентів, спростовуючи результатами своєї діяльності давню вигадку з політичним забарвленням про те, що українці творити не можуть.

Українці можуть творити. І так, щоб дивувати своїми здібностями та працелюбністю весь світ. Притаманна нашому народові творча наснага засвідчується не тільки його здатністю захистити себе, волю зі зброєю в руках, а й умінням з дідів-прадідів примножувати трудову славу предків, сягати нових її вершин у наш час.

Коли ж ми вивчимо нашу істинну історію, вилуцивши її з польської і російської, то побачимо українців у світовому вимірі на такій інтелектуальній висоті, яка закономірно фундаментально впливатиме на поступальний розвиток людської цивілізації. Проте світове співтовариство офіційно визнає заслуги української нації в становленні та успіхах планетарної цивілізації, коли ми, українці, позбудемося теперішньої власної зневаги до себе і самі зробимо кроки-вчинки, якими, врешті, заслугуємо на повагу до себе з боку людства.

Так, моя нація впродовж століть була приниженою, і я, її син, — продукт свого надзвичайно великого часу й свого деформованого суспільства з усіма численними химерами світлих і темних сторін буття, непередбачуваними зигзагами моралі, сформованої імперською тоталітарною ідеологією. Приниженість нації вбачається в тому, що в Російській імперії і польській Речі Посполитій приспали притаманну українській нації творчу активність, а виховали штучну яничарську психологію, заставили забути національну історію, зневажати власну культуру. На превеликий жаль, у світі важко знайти націю, яка найменше турбується про свою державу, як це роблять українці, а більше схиляється до культур сусідніх держав, живлячи цим ортодоксальний інтернаціоналізм. Моє покоління не може сприймати новий час, його норми, культуру, звичаї, відірвані не тільки від коріння наших предків з Київської Русі і за гетьманщини, але й від того, що нам прищеплювали в минулому столітті.

Після здобуття Україною незалежності невдовзі виявилось, що в країні немає розумних батьків нації, які б дбали не про себе, свою сім'ю і свій клан, а про піднесення всього народу і всієї держави. На вершинах влади переважала дрібнота, дідоводи, які не могли самі господарювати, зате не позбулися звички бути у когось у наймах — турків, поляків, росіян. У період після 1991 р. із глибин на поверхню нації піднялася брудна піна, з якої формувалася влада в країні, її представники багатіли на довір'ї народу. Проте дедалі впевненість у тому, що піна зникне невдовзі і на поверхні з'явиться український історичний фундаментальний пласт, який упродовж століть цементував дух нації,

утримував її від повної деградації і знищення, як це траплялося за довгий час поневірянь багатьох народів, слабшала, поступаючись апатії.

Броніслав Панасюк. 1980 р.

Нові та й старі керівники не прислухалися до порад науковців, які доводили, пропонували єдино вірні та ефективні шляхи розбудови економіки, щоб лихо не застало державу зненацька. Вперто ігнорували тогочасні можновладці мої передбачення щодо спаду економічного розвитку Союзу після досягнення ним найвищого рівня в 1975 р. Це також стало однією з причин краху радянської імперії. Залишалися поза увагою владних структур незалежної України науково обгрунтовані пропозиції щодо інтеграції сільського господарства і промисловості, розрахунки динаміки економіки України на 1995-2015 рр., найбільш реальні і, як виявилось, близькі до звітних даних. Влада прислуховувалась до іноземних, практично фантастичних прогнозів, абсолютно не реагувала на таку гостру проблему, як формування природно-економічних районів на регіональній базі, хоча був розроблений і запропонований науковий підхід до вирішення цієї задачі. Це мені нагадувало ситуацію 30-х років ХХ століття. Тоді, характеризуючи керівництво країни, В.І. Вернадський писав: “На поверхности у власти и во главе лиц, действующих, говорящих, как будто дающих тон — не лучшие, а худшие. Все воры, грабители, убийцы и преступные элементы во всех течениях выступили на поверхность. ... Жизнь выдвинула на поверхность испорченный, гнилой шлак, и он тянет за собой среднюю массу”⁶⁸.

⁶⁸ Вернадский В.И. Мысли и наброски // Биосфера: мысли и наброски. – М.: Ноосфера, 2001. – С. 186.

**Якби все життя було таким сонячним, як цей день... Броніслав Якович
Панасюк. 2004 р.**

Політичну глухість і короткозорість успадкували від вождів більшовицької доби і перші керівники незалежної України. Мабуть, за якісь гріхи Бог послав незалежній Україні таких керманичів, які зуміли за декілька років довести до економічного краху країну, що в далекому минулому, ще за князівської пори,

допомагала багатьом європейським державам, які вважали за честь навіть родичитися з українським народом. Зараз держава перебуває в стані глибокої перманентної кризи як в економіці, так і в суспільстві. У думаючих людей така ситуація викликає безліч сумнівів, з яких випливає мало не віртуальна потреба науково і практично обґрунтувати новий курс економічного розвитку України, що відповідав би національним інтересам суспільства в цілому, кожного громадянина зокрема. За наукою, як і завжди, справа не стане. Проте ті, хто ще спроможні думати і пропонувати, не вписується економічно, соціально і морально в структуру економіки, яку лихоманять мало кому зрозумілі ринкові відносини. Ніхто нічого не замовляє, ніхто не підтримує вчених, конструкторів і організаторів виробництва. Знову за неабиякі кошти використовують іноземні наукові або технічні новації, за безплатно — власні, вітчизняні. А набагато частіше залишають українського товаровиробника без вибору, і він вимушений традиційно задовольнятися застарілими технологіями минулого. Новітні приватні володарі економічним потенціалом країни вітчизняною наукою не переймаються і не допомагають вченим. Надії на виправлення становища українці і Європа зв'язують тепер з новим керівництвом України, лідерами помаранчової революції.

На час здобуття Україною незалежності наше суспільство не було готовим до того, щоб створити для себе цивілізований спосіб життя за короткий час. Хоча реальні можливості для досягнення цієї історичної мети існували. Країна мала для цього всі необхідні ресурси: великі заводи, фабрики і сільськогосподарські підприємства. Та замість того, щоб все це задіяти на благо народу, за бездіяльності чи навіть за підтримки певних новоспечених урядових кіл виробництво знищують практично по живому, діюче обладнання перетворюють в металобрухт, а частіше продають за кордон за цінами металобрухту, хоча фактично одержують кошти як за справжній товар. Випадкові люди, ділки від криміналу, стають господарями значної частини національних багатств.

Сама ж ринкова економіка в українській інтерпретації будувалася викривлено. На тлі нестримного зубожіння майже абсолютної більшості

населення України протягом її десятирічної незалежності в країні з'явилося чимало офіційних, і значно більше — підпільних мультимільйонерів, тоді як у капіталістичних країнах до таких вершин багатства в окремих руках рухалися століттями, оскільки там відбувався природний процес накопичення капіталу. Протягом кількох поколінь люди вчилися господарювати, управляти, створюючи таким чином багатства і передаючи їх наступним поколінням. У нас збагачення наближених до влади чи тих, хто при владі, сталося блискавично за рахунок привласнення багатств, що належали народу, який внаслідок цього опинився в клещатах по суті штучно утвореної соціально-економічної кризи.

Держава не формувала цивілізованих ринкових відносин, а колишні керівники країни взагалі не розуміли і не визнавали своїх функцій у цій сфері управлінської діяльності. Тож ми всі і опинилися не стільки в новітній, скільки у незрозумілій нам ситуації. Навіть два перших Президенти України не знали і не спромоглися визначити, яку державу ми будували і для чого чи для кого. Правда, час від часу за президентства Кравчука і Кучми раптово виникала театралізована бурхлива діяльність щодо фінансової підтримки промисловості, яку ще до того вони розвалили так, що і реанімації такої не існує, аби поставити її на ноги. Саме їм відомо про те, що виділені народні кошти адресувалися конкретним особам, які мали зв'язки з точно названими кланами. Та останнє якраз колишніх вищих керівників країни не хвилювало. Урядовці, починаючи з прем'єр-міністрів, міністрів та нижчих за рангом посадовців, змінювалися так швидко, що навіть спеціалісти конкретних відомств не встигли запам'ятовувати їхніх прізвищ. За цих умов про державу та народ не було кому турбуватися.

**Броніслав Якович Панасюк з дружиною Нелею Іванівною біля місця за-
провадження Християнства в Україні. Крим, Херсонес. 2004 р.**

Тож не всі і не одразу помітили, як з благословіння Л. Кравчука морський торговий флот Чорноморського пароплавання, який раніше заробляв чи не половину до загальної кількості валюти, що надходила до Союзу, продали з молотка за безцінь, але й виручені за це кошти до державної казни не надійшли. Тут же почали з нуля (тому що це, мабуть, легше) створювання нового флоту і відновлення суднобудування, але за рахунок бюджетних коштів. Народ, опускаючись до жебрацтва, вимушений був, пасуючи перед силою агресивної влади, створювати на свою шию багатіїв. Такі самі метаморфози відбувалися і в сільському господарстві. Спочатку під тиском владних структур реорганізовували великі сільськогосподарські підприємства, потім довели їх до руйнації, особливо промислові комплекси з виробництва кормів, продуктів пта-

хівництва, свинарства і великої рогатої худоби. Селяни, відчувши відсутність господаря, цеглина за цеглиною розібрали потужні тваринницькі і складські приміщення, від яких не залишилося сліду. А ті, що на диво збереглися, приречено дивилися на світ прорізами зниклих вікон, від яких віяло холодом. Стала безгосподарною земля, проте держава планомірно виділяла з бюджету кошти, що списували на неї, а насправді ці фінансові потоки спрямовували на збагачення тих, хто для цього використовував своє становище. Неозброєним оком видно, що колишні керівники держави не лише дали змогу обраним представникам народжуваних мафіозних кланів грабувати народ, а й взяли безпосередню значну участь у планомірній руйнації національної економіки. Вчорашнє державне, а, значить, народне продавалося під різними, нашвидку начебто узаконеними правилами, але так і тим, щоб виручені кошти осідали в тих самих мафіозно-владних кланах, а народу залишали право-обов'язок заміщувати пограбоване своєю тяжкою працею, за яку, до речі, платили, як неграм на плантаціях у період рабовласництва.

Одначе біда не лише в цьому. Справжньою катастрофою слід вважати те, що наживалися завдяки національному багатству та обдиранню народу за допомогою організованих державою різноманітних трастів з обмеженою відповідальністю (вірніше — з безмежною безвідповідальністю), які розігрували метушливу декоративну діяльність відродження економічної і соціальної сфери, одні і ті самі люди. Перші два президенти незалежної України, прем'єри і міністри, спікери законодавчої влади були людьми з державної влади епохи тоталітарного режиму колишнього Союзу. Їхня невинна провина перед українською нацією в тому, що вони не спромоглися організувати використання наявного потужного економічного і соціального потенціалу на благо українського народу. Навпаки! Вони всіляко сприяли його руйнуванню і пограбуванню, народ же перетворили у жебраків, країна в цілому — у світове посміховисько.

Шановні співвітчизники! Ви наважились читати мої роздуми про минулі часи, їхніх героїв та антигероїв з погляду не державного діяча високого рангу, а

науковця і державного службовця. Якщо у вас вистачило сил і терпіння, щоб дістатися останньої краплі моїх міркувань про нашу з вами історію, про втрачені і невикористані можливості для економічного розквіту України і духовного відродження її народу, то знайдіть сили і для того, щоб не судити. Адже, як сказано в Біблії: “не судіть і не будете підсудні”. І ще. Запропонований твір, як і кожна наукова і публіцистична праця, не позбавлений, певно, дрібних недоліків. Та хай вони не засмутять тих, хто доброзичливо сприймає цю книгу, не додадуть радості тим, кому не до вподоби ні сам автор, ні написане ним.

Ми, врешті, повинні мати право бути самими собою. Незалежно від того, як це сприйме і що про це скаже оточуючий світ.

Хронологічний покажчик публікацій

1963

1. *Панасюк Б.Я.* Дополнительные доходы на развитие животноводства // Учёт и финансы в колхозах и совхозах. – 1963. – № 3. – С. 32.

1964

2. *Панасюк Б.Я.* Единый счёт для оплаты труда // Экономика сельского хозяйства. – 1964. – № 9. – С. 103-106.

1968

3. *Панасюк Б.Я.* За рентабельність кожної ферми // Хлібороб України. – 1968. – № 6. – С. 26-27.

4. *Панасюк Б.Я.* До питання закупівельних цін на молоко в поліських колгоспах України // Рентабельність сільськогосподарського виробництва і ціноутворення. – 1968. – С. 377-379.

1969

5. *Панасюк Б.Я.* Ефективність використання основних і оборотних засобів в окремих галузях колгоспів // Економіка і організація сільського господарства. – К.: Урожай, 1969. – С. 143-152.

1970

6. *Панасюк Б.Я., Костенко В.І.* Собівартість продуктів тваринництва в колгоспах республіки // Сільськогосподарська інформація. – 1970. – № 1. – С. 5-8.

7. *Панасюк Б.Я., Мертенс В.П.* Інтенсифікація молочного скотарства в колгоспах Української РСР // Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва: Наук. праці. – 1970. – Вип. 26. – С. 116-125.

1971

8. *Панасюк Б.Я.* Питання поліпшення зональних цін в Українській РСР // Диференціація закупівельних цін і застосування інших економічних важелів колгоспів і радгоспів. – 1971. – С. 56-57.

9. *Панасюк Б.Я.* Рентабельність виробництва молока і шляхи її підвищення: Автореф. дис. ... канд. екон. наук. – К., 1971. – 18 с.

1972

10. *Панасюк Б.Я.* Внутрихозяйственный расчёт в колхозах Украины // Экономика сельского хозяйства. – 1972. – № 1. – С. 49-51.

11. *Панасюк Б.Я.* Підвищення продуктивності праці за рахунок вдосконалення планування і організації сільськогосподарського виробництва //

Проблеми підвищення ефективності використання трудових ресурсів в сільському господарстві Української РСР. – Полтава, 1972. – С. 16-17.

1973

12. *Панасюк Б.Я.* Ефективність сільськогосподарського виробництва в зоні Полісся і закупівлі ціни // Економіка і організація сільського господарства. – 1973. – Вип. 38. – С. 61-66.

13. *Панасюк Б.Я.* Питання розширеного відтворення в колгоспах поліських і гірських районів Української РСР // Економіка і організація сільського господарства. – 1973. – Вип. 39. – С. 112-119.

14. *Панасюк Б.Я.* Розподіл доходів колгоспів різних природно-економічних умов // Вісн. с.-г. науки. – 1973. – С. 11-18.

15. *Панасюк Б.Я.* Закупочные цены и специализация // Экономика сельского хозяйства. – 1973. – № 7. – С. 40-45.

16. *Панасюк Б.Я., Шепотько Л.О. та ін.* Методика визначення і аналізу показників ефективності виробництва в колгоспах. – К.: Урожай, 1973.

1974

17. *Дорош І.Й., Підлесецький Г.М., Панасюк Б.Я. та ін.* Рекомендації по підвищенню економічної ефективності основних фондів, капітальних вкладень і нової техніки в сільському господарстві / Відпов. за вип. Б.Я. Панасюк. – К.: Урожай, 1974. – 16 с.

18. *Лукінов І.І. та ін.* Методика обчислення фондоємкості сільськогосподарської продукції в колгоспах і радгоспах / Відп. за вип. І.І. Ємець, Б.Я. Панасюк. – К.: Урожай, 1974. – 32 с.

19. *Панасюк Б.Я., Нижній М.І. та ін.* Організація, нормування і оплата праці, а також управління виробництвом // Науково обґрунтована система ведення сільського господарства. – К.: Урожай, 1974. – 16 с.

20. *Панасюк Б.Я., Яцук Н.А.* Нормативний метод — в практику планирования // Экономика сельского хозяйства. – 1974. – С. 92-97.

1975

21. *Панасюк Б.Я.* Деякі питання формування доходів колгоспів і їх розподіл // Проблеми фінансів колгоспів і радгоспів. – К.: Урожай, 1975. – С. 43-49.

22. *Рекомендації по економічних взаємовідносинах колгоспів при кооперуванні і виробництві продукції тваринництва.* – К.: Урожай, 1975. – 70 с.

1976

23. *Панасюк Б.Я., Приймак Г.М.* Економіка виробництва молока. – К.: Урожай, 1976. – 87 с.

1977

24. *Панасюк Б.Я., Синельников Б.С.* Особливості формування собівартості молока у колгоспах // Економіка Радянської України. – 1977. – № 4. – С. 76-82.

1980

25. *Панасюк Б.Я.* Організація внутрігосподарського розрахунку в колгоспах, міжгосподарських підприємствах і виробничих об'єднаннях // Довідник по плануванню сільськогосподарського виробництва. – К.: Урожай, 1980. – С. 215-219.

1985

26. *Панасюк Б.Я., Сузый І.М.* Планирование внедрения результатов экономических исследований // Плановое хозяйство. – 1985. – № 9. – С. 17-22.

27. *Лукінов І.І., Панасюк Б.Я., Сузий І.М., Онишко С.В.* Методичні рекомендації про впровадження і використання результатів економічних досліджень. – К.: Наук. думка, 1985. – 22 с.

1986

28. *Панасюк Б.Я., Сузий І.М.* Українська РСР в дванадцятій п'ятирічці. – К.: Урожай, 1986. – 30 с.

1987

29. *Панасюк Б.Я.* Деякі аспекти сучасного розвитку села в умовах його індустріалізації // Економіка Радянської України. – 1987. – № 9. – С. 63-68.

1988

30. *Панасюк Б.Я.* Проблеми територіального планування // Вдосконалення планування в умовах перебудови управління економікою. – 1988. – С. 5-7.

31. *Панасюк Б.Я.* Вдосконалення методології і організації планування // Економіка Радянської України. – 1988. – № 11. – С. 25-33.

32. *Заседание* круглого стола // Проблемы перестройки народно-хозяйственного планирования / Председатели — Б.А. Райзберг (Госплан СССР), Б.Я. Панасюк (Госплан Украины).

1989

33. *Панасюк Б.Я.* Територіальне планування і вдосконалення принципів районування / УкрНІІНТІ. – 1989. – Вип. 17. – 12 с.

34. *Панасюк Б.Я.* Планове регулювання і ринкові відносини // Ефективність господарювання в умовах повного госпрозрахунку і самофінансування. – 1989. – С. 83-84.

35. *Бесєдін В.Ф., Панасюк Б.Я. та ін.* Плановий механізм повного господарського розрахунку. – К.: Наук. думка, 1989. – 200 с.

36. *Панасюк Б.Я.* Питання теорії і практика планування. – К.: Вища шк., 1989. – Вип. 95. – С. 18-19.

37. *Панасюк Б.Я.* Вопросы теории и практики народнохозяйственного планирования // Организация и планирование отраслей народного хозяйства. – К.: Вища шк., 1989. – Вып. 95. – С. 3-11.

38. *Панасюк Б.Я., Гриненко Л.В.* Совершенствование системы планирования, управления и хозяйствования в Украинской ССР: Сб. науч. тр. – К.: НИЭИ Госплана УССР, 1989. – С. 4-10.

39. *Панасюк Б.Я., Сузый И.М. и др.* Социально-экономическое планирование развития регионов в новых условиях хозяйствования // Новое в науке, технике и производстве. Сер.: Экономические проблемы научно-технического прогресса. – 1989. – Вып. 23. – 24 с.

40. *Панасюк Б.Я.* Некоторые проблемы развития методологии планирования // Экономика Советской Украины. – 1989. – № 10. – С. 36-46.

1990

41. *Панасюк Б.Я.* Планування: становлення і розвиток. – К.: Наук. думка, 1990. – 164 с.

42. *Бесєдін В.Ф., Панасюк Б.Я. та ін.* Планування в умовах переходу до ринку. – К.: Техніка, 1990. – 180 с.

43. *Бесєдін В.Ф., Панасюк Б.Я. та ін.* Методичні рекомендації до розробки комплексних планів економічного і соціального розвитку Української РСР (Постанова колегії Держплану УРСР від 10.03.90). – 1990. – 175 с.

44. *Бесєдін В.Ф., Панасюк Б.Я. та ін.* Система планування в умовах нової концепції децентралізації управління економікою / Плановий механізм повного господарського розрахунку. – К.: Наук. думка, 1990. – 360 с.

45. *Панасюк Б.Я., Поповкін В.Н.* Природно-економічне районування республіки і його роль в територіальному плануванні // Економіка України. – 1990. – № 7. – С. 23-34.

46. *Панасюк Б.Я.* Экономические регуляторы как основа народнохозяйственного планирования // Матер. конф. “Теория и практика перестройки хозяйственного механизма”. Ч. 11. – К.: КИНХ, 1990. – С. 98-100.

1991

47. *Панасюк Б.Я.* Народногосподарське планування в умовах ринкової економіки: Автореф. дис. ... д-ра. екон. наук. – К., 1991. – 18 с.

1992

48. *Панасюк Б.Я.* Формування напрямів розвитку економіки, в ринкових умовах // *Економіка України.* – 1992. – № 3. – С. 9-17.

49. *Панасюк Б.Я., Літвінов В.В.* Національний продукт: теоретичні основи визначення // *Економіка України.* – 1992. – № 8. – С. 9-21.

1993

50. *Панасюк Б.Я., Літвінов В.В.* Система національних рахунків як модель економічного обороту // *Економіка України.* – 1993. – № 1. – С. 18-37.

51. *Панасюк Б.Я.* Україна на шляху до ринку // *Інформатика і ринок.* – 1993. – № 2. – С. 27-34.

1994

52. *Панасюк Б.Я.* Державне регулювання економіки // *Інформатика і ринок.* – 1994. – № 3. – С. 13-17.

53. *Панасюк Б.Я.* Реалізація економічної політики держави в плані на 1995 рік // *Економіка України.* – 1994. – № 1. – С. 18-28.

54. *Панасюк Б.Я.* Державне регулювання економіки // *Економіка України.* – 1994. – № 1. – С. 19-30.

1995

55. *Панасюк Б.Я., Науменко В.І.* Впровадження методів прогнозування і планування в умовах ринкової економіки. – К.: Глобус. – 1995. – 198 с.

56. *Панасюк Б.Я.* Макроекономіка: диспропорції та її причини // *Економіка України.* – 1995. – № 6. – С. 14-26.

57. *Панасюк Б.Я.* Державний бюджет: політичні дискусії та наукові основи // *Банківська справа.* – 1995. – № 6. – С. 8-16.

1996

58. *Панасюк Б.Я., Сергієнко І.В., Гуляницький Л.Ф.* Прогнозування розвитку економіки України // *Економіка України.* – 1996. – № 1. – С. 20-32.

59. *Панасюк Б.Я.* Концептуальні основи економічного прогнозування і планування // *Економіка України.* – 1996. – № 5. – С. 7-17.

60. *Панасюк Б.Я.* Макроекономічні показники і пропорції // *Економіка України: Огляд економіки України за 1990-1994 рр.* – К., 1996. – Т. 1. – С. 12-47, 358-368.

61. *Панасюк Б.Я.* Методологія, цілі, принципи і функції державного регулювання економіки // *Економіка України: Макроекономічна політика, прогнозування і державне регулювання економіки.* – К., 1996. – Т. 3. – С. 244-253.

62. *Панасюк Б.Я.* Формування державної системи економічного прогнозування і планування // *Банківська справа.* – 1996. – № 2. – С. 11-20.

1997

63. *Панасюк Б.Я., Панасюк О.Б.* Інвестування за рахунок внутрішніх резервів // *Економіка України.* – 1997. – № 3. – С. 4-17.

64. *Панасюк Б.Я., Сергієнко І.В., Гуляницький Л.Ф.* Про розвиток методології прогнозування в Україні // *Регіональна економіка.* – 1997. – № 2. – С. 25-30.

65. *Панасюк Б.Я.* Податки як дзеркало економічного і політичного стану країни // *Банківська справа.* – 1997. – № 5. – С. 16-24.

66. *Панасюк Б.Я.* Філософія системи державного управління економікою // *Розбудова держави.* – 1997. – № 9. – С. 28-37.

67. *Панасюк Б.Я.* Криза платежів: шляхи її подолання // *Економіка України.* – 1997. – № 11. – С. 4-15.

1998

68. *Панасюк Б.Я., Сменковський.* Про деякі методичні підходи до короткострокового прогнозування макроекономічних показників // *Економіка України.* – 1998. – № 10. – С. 18-25.

69. *Панасюк Б.Я.* Прогнозування та регулювання розвитку економіки. – К.: Поліграфкнига, 1998. – 303 с.

70. *Панасюк Б.Я.* Регулююча функція держави у розвитку сільського господарства // Економіка АПК. – 1998. – № 12. – С. 1-8.

1999

71. *Панасюк Б.Я., Деркач А.Л.* Концепція побудови соціально-ринкової економіки // Банківська справа. – 1999. – № 1. – С. 11-18.

72. *Панасюк Б.Я.* Деякі підходи до прогнозування науково-технологічної та інноваційної сфер // Економіка України. – 1999. – № 3. – С. 10-20.

73. *Панасюк Б.Я.* Економічне прогнозування та планування. – важливий механізм соціально-економічного розвитку країни // Фінансові ризики. – 1999. – № 1. – С. 93-101.

74. *Панасюк Б.Я.* Основи ідеології суспільного життя // Економіка України. – 1999. – № 12. – С. 4-15.

2000

75. *Панасюк Б.Я.* Прогнозування розвитку економіки України // Економіка України. – 2000. – № 9. – С. 24-36.

76. *Панасюк Б.Я., Деркач А.Л.* Регіональні аспекти розвитку аграрного сектора економіки. Соціально-економічна модель постреформованого розвитку агропромислового виробництва в Україні / УААН, Інститут аграрної економіки. – К., 2000. – С. 110-113.

77. *Панасюк Б.Я.* Деякі аспекти розвитку аграрного сектору економіки. Проблеми економіки аграрного комплексу і формування його кадрового потенціалу. Т. 1. – К., 2000. – С. 33-39.

78. *Панасюк Б.Я.* Фінансове забезпечення розвитку сільського господарства України (брошура) / УААН, Інститут аграрної економіки. – К., 2000. – 42 с.

79. *Панасюк Б.Я.* Про природно-економічне районування, розвиток переробної промисловості в поєднанні з сільським господарством. Стенограма Других Всеукраїнських зборів (конгресу) вчених економістів-аграрників 24-25 січня 2000 року. – К., 2000. – С. 84-85.

2001

80. *Панасюк Б.Я.* Єдність сільського господарства, харчової промисловості і торгівлі — основа фінансових ресурсів в аграрній сфері економіки // Харчова промисловість України: стан та перспективи. – К., 2001. – С. 66.

81. *Панасюк Б.Я.* Економічна політика з'єднання галузей АПК // Економіка України. – 2001. – № 5. – С. 59-67.

82. *Панасюк Б.Я.* Державне регулювання економікою (брошура) / УААН, Інститут аграрної економіки. – К., 2001. – 58 с.

83. *Панасюк Б.Я.* Підсумки прогнозів динаміки ВВП на 1995-2000 рр. // Науково-технічна інформація. – 2001. – № 1-2. – С. 9-12.

2002

84. *Панасюк Б.Я.* Економічна політика в Україні наприкінці ХХ століття. – К.: Новий друк, 2002. – 744 с.

85. *Панасюк Б.Я.* Внутрішні фінансові ресурси для сільського господарства України. Матеріали Четвертих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників 25-26.06. 2002. – К., 2002. – С. 672-677.

86. *Панасюк Б.Я.* Податковий кодекс — барометр становища в суспільстві // Економіка України. – 2002. – № 12. – С. 12-20.

87. *Панасюк Б.Я.* Прогнозування та індикативне планування соціально-економічного розвитку. Економічна енциклопедія. У 3 т. Т. 3. – К.: Академія, 2002. – С. 96-100.

2003

88. *Панасюк Б.Я.* Природні процеси і суспільство // Економіка України. – 2003. – № 4, 5. – С. 41-48, 47-53.

89. *Панасюк Б.Я., (Дробот В.І.)* Прогнозування і планування розвитку аграрного виробництва // Екон. довід. аграрника. – К.: Преса України, 2003. – С. 45-58.

90. *Панасюк Б.Я.* Вибрані твори / ДОД ІАЕ, УААН. – К., 2003. – 490 с.

91. *Панасюк Б.Я., Зубець М.В.* Стагнаційні процеси на селі (історичний аспект) // Вісн. аграр. науки. – 2003. – С. 5-13.

92. *Панасюк Б.Я., Ярошенко Ф.О.* Фінансове забезпечення розвитку агропромислового комплексу // Стратегія економічного розвитку / КНЕУ. – 2003. – С. 64-72.

2004

93. *Панасюк Б.Я.* Необхідність структурних змін в АПК // Вісн. аграр. науки. – 2004. – С. 63-69.

94. *Панасюк Б.Я., Зубець М.В.* Українці і розвиток людської цивілізації // Бюл. наук. праць Прибужжя. – 2004. – № 1.

95. *Панасюк Б.Я., Зубець М.В.* Актуальні проблеми економіки України. – К.: Аграрна наука. – 2004. – 82 с.

96. *Панасюк Б.Я.* Фінансові ресурси для сільського господарства // Формування ринкових відносин в Україні: Зб. наук. праць НДІ Мінекономіки. – 2004. – Вип. 9. – С. 54-59.

2005

97. *Панасюк Б.Я.* Державна планова система України: історія становлення та розвитку. – К.: КНЕУ, 2005. – 530 с.

Публіцистичні статті (1992 – 2003 рр.)

98. *Область, губернія, район, повіт* // Сільські вісті. – 1992. – 21 листопада.

99. *Назад (вперёд) к плану* // СІТУ. – 1995. – 23 травня. – № 8.

100. *Что мы строим?* // Независимость. – 1995. – 24 березня.

101. *Запорука* фінансової стабілізації // Закон і Бізнес. – 1995. – 13 вересня.
102. *Україна: уроки монетаризму* // Там само. – 1995. – 30 вересня.
103. *Регулююча* функція держави // Там само. – 1995. – 29 листопада.
104. *Дзеркало* економіки // Там само. – 1996. – 6 березня.
105. *Головна* причина — не професіональність // Там само. – 1996. – 13 березня.
106. *Фундамент* фінансової системи // Там само. – 1996. – 3 квітня.
107. *Актуальные* вопросы финансовой политики // Там само. – 1996. – 12 червня.
108. *Бюджет* і соціальні проблеми // Там само. – 1996. – 25 грудня.
109. *Не бюджетом* единым... // Зеркало недели. – 1998. – 12 грудня.
110. *Аграрному* сектору — ранг соціального замовлення // Урядовий кур'єр. – 1999. – 11 листопада.
111. *Новий* податковий кодекс — крок назад у розвитку економіки // Фермерське господарство. – 2003. – 5 лютого.

ЗМІСТ

Сповідь на обрану тему	3
Хронологія життєвого і наукового шляху	
Броніслава Яковича ПАНАСЮКА	6
Напрями і результати наукової діяльності	9
Життєвий шлях визначала доля	15
Про що нагадують шкільні роки	41
Студент однієї думки з оптимізмом	69
Віч-на-віч з банківською системою	87

Викладацький дебют	91
Школа міністерського чиновника	100
У горнилі планової економіки	154
В урядових кабінетах за різних прем'єрів	197
Світ вченого безмежний і непростий	224
Кольори українського відродження	273
Історичний аспект української культури та економіки	288
Науковий погляд на розвиток села	291
Терниста дорога до наукового олімпу	313
Гніздо аграріїв учених	319
У дружбі з журналістським пером	339
Відчуття власного місця в суспільстві	343
Дещо про громадянську позицію	364
На півдорозі до законодавчої влади	369
Як же назвати моє покоління?	378
Хронологічний покажчик публікацій	387
Публіцистичні статті (1992 – 2003 рр.)	397

Науково-популярне видання

ПАНАСЮК
Броніслав Якович

Я — економіст

*Літературний редактор
заслужений журналіст України*

А. Г. Веретьохін

Підписано до друку 30. 06. 2005 р.

Формат 60 г 84/16.

Папір офс. Гарнітура “Таймс”. Друк офс.

Ум. друк. арк. 22,5. Обл.-вид. арк. 24,0.

Наклад 300 прим. Зам. № 5.